Universiteit
Leiden
The Netherlands

De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957

Bree, J.T.L.M. van

Citation
Bree, J. T. L. M. van. (2015, June 24). *De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957*. Uitgeverij Conserve, Schoorl. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/33647

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/33647

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/33647 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bree, Han van
Title: De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957
Issue Date: 2015-06-24

De geest van het Oude Loo

De geest van het Oude Loo

Juliana en haar vriendenkring 1947-1957

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 24 juni 2015 klokke 15:00 uur

door

Han van Bree

geboren in Veldhoven op 13 mei 1957

Promotor: prof. dr. H. te Velde

Promotiecommissie: prof. dr. M. Aerts, Universiteit van Amsterdam
prof. dr. M. Grever, Erasmusuniversiteit Rotterdam
prof. dr. G. Harinck, Vrije Universiteit Amsterdam
dr. D. Bos
dr. H. Paul

Voor mijn 'oude' meesters Theo Verhagen (Titus Brandsmaschool Veldhoven) en Jacques Peeters (Rythovius College Eersel)

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij Uitgeverij Conserve in Schoorl onder ISBN 978 90 5429 269 2 (www.conserve.nl)

Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl) FONDS Bijzondere JOURNALISTIEKE PROJECTEN

© 2015 Han van Bree (www.balkon-royale.nl)
Zetwerk binnenwerk: BECO DTP-PRODUCTIONS, Epe
Omslagontwerp: borinka-en-shamrock.nl
Foto's omslag: Archief Stichting Open Veld Werk (Amsterdam)
Foto's binnenwerk: ANP (Rijswijk), Archief Stichting Open Veld Werk (Amsterdam) en de privécollecties Imm (Utrecht), Kaiser (Amsterdam), Kars (Haarlem), Mijnssen (Elspeet/Nijmegen), Pierson (Leersum), De Vaere (Zeist), De Vries (Den Haag), Wildeman (Apeldoorn)
Foto auteur: Henny van Bree
Druk: Bariet, Steenwijk

‘Ik ben toch vrij de menschen te kiezen, met wie ik omga, en ook voor mij geldt toch vrijheid van godsdienstige overtuiging?’

Koningin Juliana (1956)

Inhoud

Inleiding 'De bevoorrechten van de voorhoede' 9

Deel I 'Een goed koninklijk initiatief'
De aanloop (1947-1951)

1. Juliana's vriendinnen 21
2. Hofmans aan het hof 31
3. Wilhelmina, Hofmans en Kaiser 49
4. Hofmansgetrouw hofpersoneel 59
5. De Meester en het instrument 69

Deel II 'Jobstijdingen'
De eerste conferenties (1951-1952)

6. De lange eerste conferentie 85
7. Het misverstand rond Radhakrishnan 101
8. De rustige tweede conferentie 105
9. De onbewuste inspirator: Barbara Waylen 117
10. Ruzie tussen de voorbereiders 123
11. Vrede is het wapen dat het best doel treft 135
12. Afzeggingen treffen de derde conferentie 147

Deel III 'De stilte waardevoller dan welk woord ook'

Het verloop van de conferenties (1951-1957)

13. De uitnodigingen: als van omhoog beschikt 159
14. De afzeggingen: Krishnamurti en vele anderen 179
15. De deelnemers: zoekende gelovigen 189
16. De bijeenkomsten: op de drempel van een nieuwe tijd 207
17. De rol van Juliana: theeschenkster en boegbeeld 239
18. De reacties in post en pers: harmonie van de geest 255
19. De (on)gewenste navolging: Inzicht en Urberg 271
20. De schijn van sekte en New Age 281

Deel IV 'Het recht mijzelf te zijn'

De hofcrisis (1956-1957)

21. Beel, de vrouw en het (aan)recht 299
22. Bernhards Bilderberg 309
23. De hofcrisis 325
24. Juliana's breuk met haar vriendinnen 343
25. Het hofconflict van Hofland tot heden 357

Conclusie: De kwetsbaarheid van Juliana 373

Bijlagen 385
Noten 401
Bronnen 453
Register 459
Summary 467
Dankwoord 472
Over de auteur 479

Inleiding

De bevoorrechten van de voorhoede

In januari 1988 bezocht prinses Juliana in Bilthoven een studievriendin. In de lift van het flatgebouw kwam ze onverwacht oog in oog te staan met Rita van Heeckeren, die met haar echtgenoot Walraven sinds kort in hetzelfde complex woonde.[1] Juliana en Rita waren in de jaren vijftig zeer goed bevriend geweest, maar het contact tussen hen was in 1956 abrupt verbroken als gevolg van wat de Greet Hofmans-affaire werd genoemd.

Tot haar huwelijk in 1951 met Walraven baron van Heeckeren van Molecaten had Rita zo'n vier jaar op Paleis Soestdijk gewoond als verzorgster van de jongste prinsesjes. Walraven van Heeckeren was vanaf januari 1950 zeven jaar lang particulier secretaris van koningin Juliana geweest. Net als andere vrienden van Juliana, onder wie Bep Pierson en Erna Mijnssen en hun echtgenoten, waren Rita en Walraven nauw betrokken bij een reeks religieuze conferenties op het Oude Loo in Apeldoorn – met 'gebedsgenezeres' Greet Hofmans als inspirator en haar rechterhand Wim Kaiser als de belangrijkste organisator. Juliana was mede-initiatiefneemster van de conferenties en sloeg vrijwel geen bijeenkomst in het middeleeuwse kasteeltje over – tot het haar in 1956 verboden werd.

Negen maanden na de toevallige ontmoeting in Bilthoven, in september 1988, liepen Juliana en Rita elkaar opnieuw tegen het lijf, dit keer bij een lezing over gnostiek in de Woudkapel in Bilthoven.[2] Ook Walraven was daarbij aanwezig. Ze spraken elkaar in de pauze, nadat Juliana op het echtpaar Van Heeckeren was afgestapt.[3] Vervolgens gingen Juliana en Rita weer met een zekere regelmaat bij elkaar theedrinken. Na zo'n vier jaar, eind 1992, liet Juliana echter onverwacht weten dat het contact (opnieuw) moest worden beëindigd.

Voorafgaand aan deze tweede breuk – waarvan de reden onduidelijk is, maar waarin Van Heeckeren de hand van Juliana's echtgenoot prins Bernhard zag[4] – was er niet alleen theegedronken, maar ook over en weer gecorrespondeerd. Eind 1991 schreef Juliana haar 'Lieve oude vrienden' Rita en Walraven van Heeckeren een kerstkaart.

> Waarom zou ik jullie niet goede wensen toezenden? Dat doe ik zo graag en ik hoop dat wij elkaar in 1992 nog menigmaal zullen ontmoeten. Wat waren wij op het Oude Loo toch een bevoorrechte mensen. Een voor-

> hoede. *Nu* zijn er zó veel mensen die zo denken, telkens ontmoet je ze. […] Irene is zo'n diep iemand. Ze heeft vanzelfsprekend iedere band met de RK Kerk verbroken[5] – maar ook, hoeveel katholieken denken er niet zoals wij, de bevoorrechten van de voorhoede.

Aan het einde van haar schrijven concludeert ze: 'je gaat steeds dieper denken, en je weet, dat dàt wat erg moeilijk te doorgronden is, in werkelijkheid zó eenvoudig is'. Juliana sluit af met Rita en Walraven 'een innerlijk heerlijk jaar' toe te wensen.[6]

Ruim 35 jaar na dato stonden de conferenties op het Oude Loo Juliana nog altijd helder voor de geest. Zij had daar tot de 'bevoorrechten' behoord. Zij had zich onderdeel van een 'voorhoede' gevoeld. Samen met andere betrokkenen was zij vooropgegaan in een noodzakelijk geachte religieuze missie die moest leiden tot een betere wereld. Een missie die Juliana persoonlijk diep had beroerd, maar die haar ook in grote problemen had gebracht – mede door de bijeenkomsten op het Oude Loo en de vriendenclub daaromheen.

Hofmans en het Oude Loo

Die religieuze missie was begonnen nadat Greet Hofmans eind 1948 (door prins Bernhard!) naar Paleis Soestdijk was gehaald in verband met de oogkwaal van Juliana's jongste dochter, prinses Marijke. In de daarop volgende jaren kreeg Hofmans een hechte band met koningin Juliana, prinses Wilhelmina en andere mensen op en rond het hof. Al snel ontstond er rond 'juffrouw' Hofmans een groep gelijkgestemden.

Hofmans was een 'helderhorend' medium dat direct contact meende te hebben met 'Boven'. Aan de hand van wat zij daarvandaan doorkreeg (de zogeheten 'doorgevingen'), werd een antwoord gezocht op de vraag naar Gods bedoeling met de in verwarring verkerende wereld. Volgens Walraven van Heeckeren ging het daarbij in de eerste plaats 'om de bezinning op onze verbondenheid met onze Schepper'.[7]

Om aan die bezinning vorm te geven, organiseerde Juliana met een aantal vrienden in 1951 een bijeenkomst op het Oude Loo. Het bleef niet bij die ene keer. Op deze Oude Loo-conferenties, waarvan er in totaal zeventien zouden worden gehouden, konden gelijkgestemde mannen en vrouwen met elkaar van gedachten wisselen over de wijze waarop iedereen individueel zijn of haar steentje kon bijdragen aan de verwezenlijking van Gods plan en daarmee uiteindelijk aan de wereldvrede.

Veel concreter dan dit was het niet, maar de 'Oude Loo-kring' rond de vorstin werd door de buitenwacht met argusogen bekeken. Vooral prins Bernhard moest niets hebben van de voor hem oncontroleerbare influisteringen van Hofmans en de adviezen van Juliana's Oude Loo-vrienden. En om daaraan een einde te maken fluisterde hij *Der Spiegel* in wat er zich in zijn optiek aan het Nederlandse hof afspeelde achter de façade van glitter en goud.

Tot het voorjaar van 1956 was het niet of nauwelijks tot de Nederlandse bevolking doorgedrongen dat Juliana met haar Oude Loo-conferenties bezig was bij te dragen aan een bijzondere religieuze missie. De vorstin sprak in het openbaar op zo'n omfloerste manier over God dat niemand daar aanstoot aan kon nemen. Evenmin hadden de meeste Nederlanders enig benul van wat zich allemaal binnen de muren van Paleis Soestdijk afspeelde. En al helemaal niet dat het huwelijk van koningin en prins op springen stond. Naar buiten toe was immers zorgvuldig het beeld gecreëerd dat de mateloos populaire koningin en prins met hun vier dochters een harmonieus gezinsleven kenden.[8]

Tussen koningin en Raspoetin

Dat sprookje werd door *Der Spiegel* wreed verstoord. Op 13 juni 1956 publiceerde het West-Duitse weekblad een artikel over de gerezen problemen op Paleis Soestdijk.[9] Door het geruchtmakende stuk, met als titel 'Zwischen Königin und Rasputin', kwam de huwelijkscrisis van Juliana en Bernhard op straat te liggen en werden ook de Oude Loo-conferenties wereldnieuws.

Der Spiegel schreef dat koningin Juliana in de ban zou zijn van 'Wunderdoktorin' Greet Hofmans, die met Raspoetin werd vergeleken. Daarmee was de toon gezet. Grigori Jefimovitsj Raspoetin was een Russische monnik en gebedsgenezer. Hij was in 1905 naar het hof van tsaar Nicolaas II in Sint Petersburg ontboden vanwege de hemofilie van de jongste zoon Aleksej en had vervolgens de familie van de tsaar in zijn greep gekregen. Greet Hofmans was eveneens naar het hof gekomen in verband met een ziek prinsenkind – prinses Marijke in dit geval, die sinds haar geboorte in februari 1947 vrijwel blind was. Vervolgens, zo suggereerde *Der Spiegel*, trachtte medium Hofmans net als de machtsbeluste monnik achter de schermen het regeringsbeleid te beïnvloeden. Zij zou dit doen samen met haar aan het hof verbonden pacifistische (of zelfs communistische) volgelingen, onder wie Van Heeckeren van Molecaten, en andere leden van de 'halb religiösen, halb wissenschaftlich-politischen Organisation' die verantwoordelijk was voor de Oude Loo-conferenties.

Dankzij *Der Spiegel* ontstond het beeld van een enigszins ontoerekeningsvatbare vorstin die in de ban van een machtsbeluste gebedsgenezeres was geraakt. Hofmans zou bovendien, samen met haar getrouwen (onder wie Rita en Walraven van Heeckeren, Bep Pierson en Erna Mijnssen), hebben geprobeerd een wig te drijven tussen Juliana en Bernhard en zo hun huwelijk hebben ondermijnd. Door (anoniem) naar buiten te treden, probeerde de prins – die geen geloof zou hechten aan de bovennatuurlijke gaven van het medium en zich gesteund zou weten door het voltallige kabinet-Drees – zijn echtgenote bij zinnen te brengen en los te weken uit de volgens hem gevaarlijke, sektarische 'heksenkring' rond Hofmans.

Deze 'Bernhard-visie', met de rationele prins in de rol van de redder van de monarchie, is door de jaren heen grotendeels overeind gebleven. Er zijn wel wat barsten in dat beeld ontstaan. Onder meer door Annejet van der Zijl, Gerard Aalders en Jolande Withuis is getracht het cliché van de wankelmoedige

In de jaren vijftig werd naar buiten toe een beeld gecreëerd van een gelukkig en harmonisch koninklijk gezin. Dat gebeurt onder meer via ansichtkaarten, zoals hier afgedrukt uit 1951 (boven) en 1955 (rechts). Het beeld correspondeert niet met de werkelijkheid.

Juliana en de standvastige Bernhard bij te stellen.[10] Maar desondanks is het verhaal van Juliana die door de 'pacifistische' Hofmans en de kring van het Oude Loo werd beïnvloed en door 'klokkenluider' Bernhard via de buitenlandse pers tot rede gebracht diende te worden, krachtig gebleken. Blijkbaar vormden de elementen 'mystiek', 'Raspoetin' en een emotionele, zweverige vorstin, zo'n geloofwaardig verhaal dat het tot op heden grotendeels standhoudt – ook al omdat het werd uitgedragen in populairwetenschappelijke geschiedenisboeken, romans, televisieproducties en theaterstukken.

Kwetsbaarheid van Juliana

In de literatuur over de koninklijke crisis van 1956 – die aanvankelijk de Greet Hofmans-affaire werd genoemd, maar gaandeweg als Soestdijk- of hofcrisis werd bestempeld – is vooral gekeken naar de politieke kant van het verhaal. Dat was ook cruciaal: er dreigden immers ernstige constitutionele problemen. Het handelen van vooraanstaande politici als minister-president Willem Drees (PvdA) en de katholieke voorman Louis Beel (KVP) was er dan ook op gericht een echtscheiding en daarmee een onvermijdelijk geachte abdicatie van de vorstin te voorkomen. Om dat te bereiken diende Juliana haar religieuze ambities en de daarbij behorende vriendschappen op te geven.

Juliana bracht dat offer, maar wat betekende dat voor haar? Deze vraag is tot nu toe onderbelicht gebleven. Door een analyse van de Oude Loo-confe-

renties en alles wat daarbij hoort, kan niet alleen worden getracht hierover duidelijkheid te verschaffen, maar kan ook een nieuw licht worden geworpen op de hofcrisis. De bijeenkomsten in Apeldoorn vormen dan ook het uitgangspunt van dit onderzoek. Bekeken zal worden wie de 'bevoorrechten' waren van de 'voorhoede', waarvan Juliana na 1956 geen deel meer mocht uitmaken. Tegelijkertijd zal de hofcrisis worden belicht vanuit het perspectief van de vriendenkring van Juliana. Ook zal gekeken worden naar de rol die prinses Wilhelmina daarbij speelde: was zij 'slechts' een bezorgde en meelevende moeder, of koos zij bewust partij? Door dit alles op een rijtje te zetten kan worden nagegaan of het klopt wat in *Der Spiegel* en sedertdien verschenen publicaties over de hofcrisis is geschreven.

In vier stappen zal een beeld worden geschetst van de bijeenkomsten op het Oude Loo. Na een aanloop waarin de belangrijkste personen ten tonele verschijnen, zal in het tweede deel de turbulente start van de Oude Loo-conferenties worden beschreven. Vervolgens wordt uit de doeken gedaan hoe de conferenties organisatorisch vorm kregen, wie er allemaal naar Apeldoorn kwamen, hetzij als deelnemer, hetzij als inleider, en hoe zij terugkeken op de bijeenkomsten en wat er was besproken. Tenslotte komen in het vierde deel de ondergang van het 'Oude Loo' en het einde van de voor Juliana daaraan verbonden vriendschappen aan de orde. Dat alles afgezet tegen de achtergrond van de politieke, religieuze en emancipatoire tijdgeest van de jaren vijftig. Bovendien zal een link worden gelegd met de Bilderberg-conferenties, de 'Atlantische' tegenhanger van het Oude Loo waar Bernhard bij betrokken was.

Aldus wordt getracht een antwoord te geven op de centrale vraag in deze studie. Hoe kwam het dat Juliana in 1956 zo kwetsbaar was dat ze zoveel

dierbaars moest opgeven: dat zij de conferenties niet meer mocht bijwonen; dat zij Greet Hofmans en haar andere vriendinnen niet meer mocht ontmoeten en dat zij een deel van haar personeel moest ontslaan? Kortom: hoe kwam het dat er voor haar noodgedwongen een einde kwam aan een religieuze missie met de daarbij behorende vriendschappen, die voor haar zeer wezenlijk waren.

Religieus of spiritueel

Hoewel religieuze opvattingen in dit onderzoek een belangrijke rol spelen, is het nadrukkelijk geen theologische studie. Het gaat er vooral om te kijken hoe de godsdienstige opvattingen van de kring rond Juliana van invloed waren op de crisis van 1956. Het geloof was in de jaren vijftig een niet te onderschatten factor. Religie bepaalde in het naoorlogse decennium nog voor een groot deel de sociale identiteit van mensen.[11] Het proces van ontkerkelijking moest nog op gang komen. De 'overweldigende invloed die de religieuze factor had [...] in het toen nog nauwelijks geseculariseerde Nederland',[12] is voor veel 21e-eeuwse Nederlanders lastig voor te stellen.

In november 2009 was er in Groningen een congres dat als onderwerp de veranderende verhouding tussen religie en samenleving had en vooral wat daarvan de implicaties zijn voor hedendaagse geschiedschrijvers. In hoeverre staat het huidige seculiere wereldbeeld begrip van vroegere sterk met godsdienst doortrokken tijden in de weg? De hedendaagse lezer mag niet uit het oog verliezen dat het verzuilde Nederland gelovig én kerks was: zowat tachtig procent van de Nederlanders behoorde in de jaren vijftig tot een kerkgenootschap.[13]

Religie en de vormgeving daarvan (binnen of buiten kerken) waren in de jaren vijftig dan ook zeer wezenlijke zaken – zeker voor degenen die bij de Oude Loo-conferenties betrokken waren – en discussies daarover lagen dan ook gevoelig. Dat gold met name voor Juliana, in haar positie als boven de partijen staand staatshoofd.

Religie is cruciaal, maar hoe moet dat begrip worden omschreven? Er zijn tal van definities van 'religie',[14] en datzelfde geldt voor kerken, sektes en spiritualiteit. Die begrippen zullen in deze studie vrij ruim worden gehanteerd. Onder religie wordt verstaan het in georganiseerd verband en met een samenhangende visie zoeken naar God of de Goddelijke Waarheid. Dat 'georganiseerd verband' kan binnen kerken zijn of in andersoortige, lossere organisaties. Spiritualiteit is het ruimere en tegelijkertijd vagere besef dat er meer is dan het aardse leven en dan het verstand kan bevatten; het besef dat de mens onderdeel is van een groter geheel, zonder dat daar per se een allesbepalende God aan te pas komt.[15] Dan gaat het eerder over het 'Al', over de oerbron of andere niet-specifieke omschrijvingen van het overkoepelende principe.

Het Oude Loo zal toch vooral als religieus fenomeen moeten worden gedefinieerd. Of het daarbinnen als een sekte moet worden omschreven, zoals in *Der Spiegel* werd gesuggereerd, is van belang voor de appreciatie van de bij-

eenkomsten en daarom zal aan die kwestie apart aandacht worden besteed. Ook zal nader worden ingegaan op de vraag in hoeverre het Oude Loo een voorafschaduwing was van de *New Age*, en daarmee van een spirituele stroming die vanaf eind jaren zestig steeds breder werd. In het verlengde daarvan zal ook de veel gebezigde term 'zweverig', die zowel het Oude Loo als Juliana aankleeft, onder de loep worden genomen.

Vriendschap

In het perspectief van '1956' zijn de onderlinge verhoudingen tussen de 'bevoorrechten' zo mogelijk nog belangrijker dan hun religieuze opvattingen. Een belangrijk element in deze studie is de wijze waarop de mensen rond Hofmans met elkaar omgingen. Wie waren die vrienden van Juliana met wie ze zich verbonden voelde en hoe waren hun onderlinge verhoudingen? Werd 'doorgeefster' Hofmans onder meer door Juliana inderdaad zo slaafs gevolgd als *Der Spiegel* veronderstelde en had dat consequenties voor het openbare, staatkundige optreden van de vorstin? In hoeverre was zij 'in de ban van de kring'?

Voor Juliana gold in ieder geval dat zij smachtte naar vriendschap en die ook vond in de kring van het Oude Loo. Wederzijdse eerlijkheid hoorde daar in haar optiek onlosmakelijk en onvoorwaardelijk bij. En die eerlijkheid eiste ze niet alleen van haar vriendinnen, maar ook van de personeelsleden met wie ze buiten haar koninklijke werk op vertrouwelijke voet verkeerde (zoals het geval was met haar particulier secretaris Walraven van Heeckeren). Dit alles speelde een niet te onderschatten rol in de hofcrisis van de jaren vijftig – in een tijd waarin het huwelijk belangrijker werd geacht dan vriendschappen, zeker voor een regerend vorstin.

De taal des tijds

Om de Oude Loo-conferenties en de kring(en) rond Hofmans en Juliana in beeld te brengen, was er een probleem. Een verzoek om relevante documenten uit het Koninklijk Huisarchief te mogen raadplegen, werd niet gehonoreerd. Maar daar stond tegenover dat ik naast openbare archieven (zoals het Nationaal Archief en het Gelders Archief) gebruik kon maken van de grotendeels ongeordende privéarchieven van Frans Mijnssen, Walraven van Heeckeren, Wim Kaiser, Beep de Vries en Cor Kars. Cruciaal was daarnaast de correspondentie met Juliana die ik mocht inzien bij de erfgenamen van Rita en Walraven van Heeckeren.

Dat ik die privéarchieven als eerste mocht raadplegen, was mede te danken aan de gesprekken die ik eind jaren negentig heb kunnen voeren met Erna Mijnssen en Walraven van Heeckeren. Van deze twee direct betrokkenen heb ik documentatie meegekregen, zoals de uitgetypte versies van de lezingen die op de Oude Loo-conferenties waren gehouden, die de aanzet vormden tot deze studie. In de loop van het onderzoek heb ik ook tal van nazaten van de betrokken 'bevoorrechten' mogen interviewen, onder meer Wies en Ismay

Kaiser, Eudia Pierson en Mariet, Hein en Lot Mijnssen.[16] Deze gesprekken heb ik vooral gebruikt om het beeld te checken dat opborrelde uit de elkaar aanvullende archieven, die ik dankzij hen mocht inzien.

Het archief van Frans Mijnssen – de echtgenoot van Erna en de financiële man in de organisatie van de Oude Loo-conferenties – bevat naast veelal handgeschreven correspondentie met genodigden en sprekers vooral nota's, rekeningen en kwitanties. Walraven van Heeckeren heeft een omvangrijk archief nagelaten, dat voor wat het Oude Loo betreft is ondergebracht bij de Stichting Open Veld Werk. Dat archief bevat een schat aan briefwisselingen, vooral van en aan Wim Kaiser. Deze meest op de voorgrond tredende organisator was niet bepaald kort van stof, maar schreef gelukkig zijn meeste brieven met een typemachine. Zijn oudste dochter schonk mij bovendien een map vol documenten over de Urberg-conferenties (een van het Oude Loo afgeleide reeks bijeenkomsten in het West-Duitse Zwarte Woud). Daarnaast stond er nog een koffer vol brieven, knipsels en andere documenten van Kaiser bij zijn jongste dochter. Ik kreeg niet alleen de kans de inhoud van die koffer te bestuderen, maar mocht de op het Oude Loo betrekking hebbende documentatie toevoegen aan het Archief Stichting Open Veld Werk. Hetzelfde is gebeurd met het archief van Frans Mijnssen en de documenten die ik ontving van Beep de Vries en van de zoon en schoondochter van een andere vaste gast op de conferenties, Cor Kars. Door dit allemaal bijeen te brengen, is een alomvattend Oude Loo-archief ontstaan dat bij de Universiteit van Amsterdam is ondergebracht en voor eenieder te raadplegen zal zijn.[17]

Uit al die correspondenties zal ik citeren in de toen gebruikelijke spelling en met relevante verschrijvingen.[18] Die citaten zijn niet alleen bedoeld om de lezer van nu kennis te laten maken met de taal van toen én de wijze waarop de betrokkenen in de jaren vijftig met elkaar communiceerden en hun religieuze opvattingen formuleerden. Belangrijker nog is dat het specifieke taalgebruik van Kaiser, Hofmans en anderen bijdroeg aan de crisis van 1956. De esoterische terminologie werd door buitenstaanders vaak niet begrepen en veroorzaakte een Babylonische spraakverwarring. Marie Anne Tellegen, indertijd directeur van het Kabinet der Koningin en in die hoedanigheid nauw betrokken bij de hofperikelen, merkte daarover op: 'De halve wereld, of nog meer, laat zich meeslepen door woorden – voor een groot deel dezelfde – maar allen gebruikt in een verschillende betekenis'.[19] Dat was voor een deel de crux van de crisis. Dat zal onder meer blijken uit de verwarring rond de term 'pacifisme'. De taalverwarring was een van de zaken waardoor Juliana in de problemen kwam.

Als uit deze studie iets duidelijk wordt, is het dat de vorstin inderdaad kwetsbaar was, maar niet op de wijze waarop Bernhard dat bedoelde en *Der Spiegel* het beschreef: als ontoerekeningsvatbaar en onzeker. Ze was kwetsbaar door de tijd waarin ze leefde, door haar positie als vrouwelijk staatshoofd in een door mannen gedomineerde politieke wereld. Juliana werd in 1948 geroepen tot het hoogste ambt in een land waar weliswaar haar moeder

al als staatshoofd had gefungeerd, maar waar verder nog nooit een vrouw zelfs maar minister was geweest, waar de getrouwde vrouw nog altijd als handelingsonbekwaam gold en niet in overheidsdienst mocht werken.

Maar meer nog was Juliana kwetsbaar door de bijeenkomsten in Apeldoorn, de wijze van denken en spreken van de naaste betrokkenen en de persoonlijkheid van Kaiser en Hofmans. De sfeer op het Oude Loo[20] was voor de vorstin en de meeste andere conferentiegangers begeesterend en inspirerend, maar was voor de buitenwacht vaak lastig te duiden en dus een bron van argwaan en achterdocht. Dat had consequenties voor Juliana als staatshoofd. Deze studie poogt duidelijk te maken hoe dat proces verlopen is en in hoeverre die achterdocht terecht was. Kortom: welke geest waarde rond op het Oude Loo?

Deel 1

Een goed koninklijk initiatief

(1947-1951)

1

Juliana's vriendinnen

Tussen haar terugkeer uit ballingschap in 1945 en haar troonsbestijging drie jaar later leerde Juliana drie vrouwen kennen die zo'n tien jaar lang een belangrijk rol zouden gaan spelen in haar leven: Erna Mijnssen, Bep Pierson en Rita Pennink. Deze drie vriendinnen waren (met hun echtgenoten) ook nadrukkelijk betrokken bij de Oude Loo-conferenties en speelden een rol in de crisis van 1956. De contacten tussen de vrouwen waren mede via de prinsesjes tot stand gekomen. Wie waren deze vrouwen?

In 1947 ging Nederland gebukt onder een strenge winter. Rond Paleis Soestdijk lag half februari een dik pak sneeuw. Journalisten en persfotografen liepen bij de hekken te blauwbekken, want er was na Beatrix (1938), Irene (1939) en Margriet (1943) een vierde kind op komst. Op 18 februari werd het wachten beloond en konden artikelen geschreven en foto's geschoten worden. Prinses Juliana en prins Bernhard hadden er weer een dochter bij: Maria Christina. Haar roepnaam was Marijke.

Op het eerste gezicht gaf de geboorte van het vierde prinsesje aanleiding tot vreugde op Paleis Soestdijk. Achter de façade was de bezorgdheid echter groot, want Marijke was immers vrijwel blind. Prinses Juliana voelde zich verantwoordelijk voor de handicap van haar jongste kind: tijdens de zwangerschap had zij rodehond opgelopen, vermoedelijk bij een bezoek aan een schip vol repatrianten uit Nederlands-Indië. De ziekte had de vrucht in haar schoot beschadigd.

Al voor de geboorte van Marijke was met het oog op de gezinsuitbreiding Rita Pennink-Nitschmann aangeworven als kinderverzorgster. Zij zou geen gewoon personeelslid zijn, maar werd al snel heel close met haar werkgeefster Juliana.

Rita Pennink

De nieuwe kinderverzorgster was op 14 oktober 1912 in Kediri (Java) geboren. Na de dood van haar vader was het gezin Nitschmann teruggegaan naar Nederland. Rita ging als au pair in Engeland aan de slag en trouwde vervolgens met Hans Pennink. Met hem keerde ze naar Java terug. Daar kwam haar interesse voor mystiek tot ontwikkeling. Rita Pennink stond 'onthecht in het leven'. Maar vóór alles had zij een duidelijk godsbesef. Volgens haar zat God

ín de mens en bestond toeval niet: alles in het leven had een diepere betekenis, een bedoeling.[1]

Tijdens de Japanse bezetting verbleef Rita Pennink in een vrouwenkamp. Ze maakte daar indruk door de wijze waarop zij de kinderen wat levensvreugde en afleiding probeerde te schenken. Haar man werd elders geïnterneerd en vervolgens op transport gesteld naar Birma. Hij zou nooit aankomen: het schip werd getorpedeerd en hij kwam daarbij om het leven.[2] Een jaar na de oorlog keerde Rita Pennink per schip terug naar Nederland. Aan boord maakte ze zich verdienstelijk door zieke kinderen te verzorgen.

Terwijl Rita in Engeland een cursus antroposofie volgde, werd ze door Juliana gevraagd om kinderverzorgster op Paleis Soestdijk te worden. De prinses was via via op haar geattendeerd. Bernhards vriend Gerben Sonderman haalde Rita in Engeland op en vloog haar naar Nederland. Na enige aarzeling – ze wist niet of een baan aan het hof wel strookte met haar onconventionele instelling – besloot Rita in het voorjaar van 1947 op het aanbod in te gaan.[3] Ze kreeg een proeftijd van drie maanden, maar zou zowat vier jaar werkzaam blijven als verzorgster van met name Marijke en Margriet.

Rita Pennink woonde na haar aanstelling op Paleis Soestdijk. Om haar te kunnen huisvesten had Juliana haar kleedkamer afgestaan. Het werd Rita's zitkamer. De kinderverzorgster sliep met de prinsesjes Margriet en Marijke op

Rita Pennink met de prinsesjes Marijke en Margriet (rechts).

één kamer. De twee oudste prinsesjes, Beatrix en Irene, deelden een andere slaapkamer.[4] Na haar aanstelling was Rita Pennink bij alle belangrijke gebeurtenissen aanwezig. Zo droeg zij de kleine Marijke bij de doopplechtigheid op 9 oktober 1947 de Domkerk in Utrecht binnen. Vrijwel alle wintersportvakanties maakte zij mee. Ook zou zij op diverse Koninginnedagen en ook bij andere gelegenheden gefotografeerd worden met de kleine Marijke in haar armen.

Door vrijwel iedereen die haar gekend heeft, wordt Rita omschreven als 'hartelijk'. Daarnaast wordt ze 'impulsief, doortastend en gedreven' genoemd en ook 'lief'. Als ze ergens van overtuigd was, dan ging ze ervoor. De meeste kinderen die met Rita Pennink te maken kregen, waren dol op haar.[5] Zo had Eudia Pierson volgens haar moeder 'een grote liefde' voor 'Mevrouw Pennink' opgevat.[6]

De rossige Rita was niet alleen bij kinderen populair. Ook de meeste volwassenen mochten haar. En dat gold zeker voor Juliana. Met haar kreeg Rita 'een heel bijzonder en intens vertrouwelijk contact'.[7] Ze werden hartsvriendinnen. Bij crisismomenten was Rita de steun en toeverlaat van 'Jula' of 'Lula', zoals zij en andere vriendinnen de vorstin mochten noemen.[8] En ook als Bernhard weer eens vervelend had gedaan tegen 'de grote witte olifant', zoals hij Juliana vernederend noemde, ging zij bij Rita uithuilen.[9]

De vrolijke, impulsieve Rita viel aanvankelijk ook bij prins Bernhard in de smaak. Die zou volgens diverse bronnen een oogje op haar hebben gehad. De slanke Rita liet echter snel weten niet van diens avances gediend te zijn. Ook Bernhards vriend Gerben Sonderman zou met Rita hebben geflirt.[10] Omdat ze nogal heftig uit de hoek kon komen en nadrukkelijk aanwezig kon zijn, riep ze ook weerstand op. Ze werd te geëxalteerd gevonden en haar enthousiasme werd soms ook als 'hysterisch' beoordeeld – een mening die overigens later weer werd bijgesteld.[11]

Wilhelmina behoorde tot de groep mensen die zeer op Rita gesteld was. De oude vorstin en de kinderverzorgster hadden vaak lange discussies over onder meer 'Christus zorgende liefde'. In een brief aan Rita ging Wilhelmina door op zo'n gesprek. Om een beeld te krijgen van de aard van die gedachtewisselingen, het belang dat gehecht werd aan het vertrouwen in Christus en de persoonlijke en hartelijke wijze waarop Wilhelmina met 'lieve' Rita omging, volgt hier een in Apeldoorn geschreven brief, gedateerd op 1 augustus 1949.

> Ter aanvulling van ons gesprek aan tafel, nog het volgende. Het alles omvattende en alles beheerschende is voor ons menschen Christus offerende liefde; d.i. Zijn bekommernis om ons ware en hoogste welzijn. Hij is er steeds mee bezig dit te bevorderen. Laten wij dit nooit vergeten.
> Om 't even of geluk, zonneschijn en blijdschap ons deel zijn, dan wel worsteling en innerlijke strijd en lijden! 't Is *altijd zegen* die wij van Hem ontvangen. En voor de drie laatste leeren wij Hem dankbaar zijn op den langen duur. Denk aan Jacobs worsteling waarna hij voor zijn verdere

leven kreupel bleef, deerlik een wrak, hoe hij deze worsteling besloot door niet te scheiden van zijn tegenstander voordat deze hem gezegend had. De zekerheid die daaruit spreekt, n.l. dat achter het schijnbaar harde dat ons treft, Christus zorgende liefde schuilgaat, bepale ook onze houding in oogenblikken van strijd en lijden waarin alles donker en raadselachtig lijkt, onze houding tegenover 1) wat wij doormaken en 2) tegenover Christus.
Nu een hierbij aansluitend onderwerp! n.l. *onze* liefde tot en voor Christus. Hij laat ons daarin volkomen vrij, maar *Hij wacht erop* omdat eenmaal aan Hem door liefde gebonden beteekent voor eeuwig gebonden. Wat is dat toch heerlijk.
Nu, lieve Rita, hoop ik dat ik duidelijk ben geweest in wat ik hier schreef en ook mijn hand leesbaar voor je zal zijn. In ieder geval hoop ik dat gij dit epistel aan mijn dochter zult laten lezen, zij kan je dan met alles helpen, n.l. handschrift plus inhoud. Wat heb ik de laatste keer genoten.[12]

Kortom: achter al het lijden gaat de zekerheid van Christus' liefde schuil. Deze opvatting deelde Wilhelmina dus met Rita Pennink, en ook met Juliana. Of bij het gesprek waarnaar verwezen wordt nog meer mensen aan tafel zaten, valt uit de brief niet op te maken. Het zou echter goed kunnen dat Greet Hofmans en/of Wim Kaiser erbij waren. Met hen had Wilhelmina in die tijd immers zeer nauw contact, zoals nog zal blijken.

Bep Pierson-van Tienhoven

In de zomer van 1947 werd het echtpaar Bob en Bep Pierson uitgenodigd voor een cocktail op Paleis Soestdijk. Blijkbaar klikte het, want daarna gingen de Piersons regelmatig op zondagmiddag met Juliana en Bernhard tennissen. Hun dochter Eudia speelde dan met prinses Margriet. Juliana en Bep raakten in de volgende jaren steeds hechter bevriend.[13]

De Piersons hadden een vakantiehuis in Noordwijk en in de zomer van 1948 kregen ze daar bezoek van Juliana. De prinses had een werkbezoek in de buurt afgelegd en kwam daarna thee drinken. 'Pietie', zoals Margriet werd genoemd, was eerder die dag al gekomen om met Eudia te spelen. In het dagboek dat ze voor haar dochter heeft bijgehouden, schreef Bep dat het een frisse, maar mooie dag was. ''t Hele huis wordt opgeruimd en met bloemen volgezet. We vertellen 't niemand opdat ze zoo onopgemerkt mogelijk zal zijn. Daar komt de grote zwarte Cadillac over de duinweg. Ze staan al in de tuin! De auto rijdt volgens afspraak de garage in, de deuren gaan dicht, de Prinses loopt ongezien door de tuin naar binnen en gaat zonder dat een sterveling 't merkt zwemmen. Ze geniet zienderoogen'.

Dit bezoek van Juliana aan Noordwijk werd nog als bijzonder ervaren, maar het bleef niet bij die ene keer. Op 27 augustus 1948, dus kort voor haar inhuldiging, kwam prinses Juliana met haar drie oudste dochters opnieuw

naar 'Het Huis aan Zee'. Het was er druk, want er waren al tien logés, jong en oud. Het hele huis werd opgeruimd en alle troep werd in één kamer gepropt, zodat prinses Juliana het niet zou zien. Vlak voor het hoge bezoek arriveerde, viel de jongste logé, 'Allardje', van de trap en gilde het uit van de pijn. Het ventje werd zolang in de rommelkamer gelegd. Toen Juliana binnenkwam en het huilen hoorde, stevende ze meteen de kamer binnen, 'waar ze nu juist niet moest komen!! Ze moest erg lachen om onze opzet, die zoo heerlijk mislukt was'.[14]

Bij binnenkomst had Juliana al voor een verrassing gezorgd, die Bep verlegen maakte. 'Ik heet de Prinses welkom in de garage waar ze vraagt of we elkaar niet bij de naam zullen noemen. Ik krijg een prop in mijn keel, voel me echt vereerd. Zij merkt waarschijnlijk mijn verlegenheid, doet de dicky van de auto open, waar een volledige lunch in staat, doet een schaaltje open en zegt: "Bep, wil je een peertje?" Meteen is het ijs gebroken.'[15]

Er werd gezwommen en gegeten. ''t Geheel was een groot succes. Om 7 u nam de Prinses bijzonder hartelijk afscheid, je kon echt merken, dat ze 't dol had gevonden, één dag van relaxen voor de zware taak die haar heel spoedig zou wachten.' Terugblikkend beschreef Bep Juliana als volgt: 'wat een schat is onze toen a.s. Koningin, wat een eenvoud, wat een charme, wat een wijze, verstandige, intelligente vrouw en moeder!'[16]

Toen Bep Pierson nog geen week na de inhuldiging Eudia naar Paleis Soestdijk bracht om er te gaan spelen, voelde zij zich enigszins ongemakkelijk 'omdat ik niet wist als ik de koningin zou zien of ik dan "Majesteit" of Jula moest zeggen. Zoo gingen we dan samen ten Paleize. De lakei zei dadelijk "De Koningin vraagt of u even bij haar komt." Ze stond al boven aan de trap en ik maakte haar een compliment dat ze 't er zo goed had afgebracht. 't Was alles zoo gewoon en vanzelfsprekend'.[17]

Bep van Tienhoven, zoals haar meisjesnaam luidde, was op 16 mei 1902 in Arnhem geboren en dus zeven jaar ouder dan Juliana. Zij was de dochter van een rechter en ging, na eerst op een kostschool in Bloemendaal het gymnasium te hebben doorlopen, ook zelf rechten studeren. Ze maakte haar studie af en werd 'mr.', wat later nog voor verwarring zou zorgen.

Op 16 april 1931 trouwde de als 'bescheiden', 'lief' en 'gereserveerd'[18] omschreven Bep met Jan Lodewijk 'Bob' Pierson. Deze in Baarn op 6 januari 1908 geboren bankierszoon had eigenlijk architect willen worden en had daartoe onder meer stage gelopen in Berlijn. Maar zijn lot was voorbeschikt: als enige zoon moest hij de bank van zijn vader overnemen. De rustige en vriendelijke Bob was net als zijn bijna zes jaar oudere echtgenote van oorsprong Nederlands Hervormd. Toch trouwden Bep en Bob in een remonstrantse kerk in Arnhem. Blijkbaar hechtten ze niet zo veel waarde aan kerkgenootschappen. Ze zouden ook zelden een kerkdienst bijwonen.

Bep en Bob hadden na hun huwelijk hun intrek genomen op de Kleine Vuursche. In dat landhuis vlak bij Paleis Soestdijk kregen ze na tien jaar hun

enige dochter: Eudia. Daar bouwden ze in de loop der jaren ook een omvangrijke bibliotheek op met daarin onder meer *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden, gedichten van Boutens, de *Bhagavad Gita*, *Hoort naar mijn stem* van Franz Werfel, *Scheel Engeltje* van J. van der Hoeven en *Er wordt op u gewacht* van Raimond Bernard ('een symbolische roman').[19]

Zoals gezegd raakten de Piersons steeds hechter bevriend met Juliana en Bernhard en de prinsesjes. Eudia ging een paar keer per week paardrijden met Margriet en zat op woensdagmiddag in dezelfde kaboutergroep als prinses Irene. Juliana was erg gesteld op Eudia, die ook uitgenodigd werd op de verjaardagfeestjes van Margriet en Irene en met het koninklijk gezin mee mocht varen op de *Piet Hein*. Met 'Pietie' ging ze ook een aantal jaren op rij logeren bij prinses Wilhelmina, die zij volgens haar moeder 'erg streng, een beetje eng, maar toch ook wel weer aardig' vond.[20]

Bep en Bob Pierson kwamen regelmatig bij Juliana en Bernhard en niet alleen om te tennissen. Ze werden onder meer ook uitgenodigd om op Paleis Soestdijk de jaarwisseling van 1948/1949 in intieme kring mee te vieren. Wilhelmina was ook aanwezig, maar trok zich op een gegeven moment terug. Verder waren Bernhards moeder Armgard en zijn broer Aschwin aanwezig en een aantal andere echtparen.[21] 'We deden een dansje, soupeerden heerlijk. De boom ging aan tegen 12 u en toen kwamen de 3 oudste prinsesjes slaperig en wel naar beneden. Een oudjaar om nooit te vergeten.'[22]

Op de verjaardag van Bep in 1949 kwamen Juliana en Bernhard eten op de Kleine Vuursche.[23] Aan tafel zaten veertien mensen. Anderhalve maand later waren Bep en Bob Pierson weer te gast op Paleis Soestdijk. 'Op de verjaardag van de Prins gaan we naar een springconcours en met de Koperen Bruiloft maken we 't grote galabal mee. Enig!!!'[24]

Juliana zou in de volgende jaren, met een of meer dochters, regelmatig te gast zijn bij de Piersons in Noordwijk. Ze kwam soms voor één dag, andere keren bleef ze met 'Trix en Ireen' een heel weekend logeren. Prinses Margriet verbleef soms wel een week lang bij haar vriendinnetje Eudia in Noordwijk.[25]

Erna Mijnssen-s'Jacob

Op 14 oktober 1948 was Bep Pierson uitgenodigd voor de verjaardag van Rita Pennink. Bij dat feestje, hoogstwaarschijnlijk op Paleis Soestdijk, waren zes vrouwen aanwezig, onder wie koningin Juliana.[26] Niet overgeleverd is wie de andere drie vrouwen op het verjaardagsfeest van Rita Pennink waren. Het ligt echter voor de hand dat Erna Mijnssen een van hen was. Dat de Piersons, de Mijnssens en de Oranjes in die tijd al samen optrokken, blijkt uit een ander fragment in het 'babyboek'. Daarin worden verschillende uitstapjes beschreven waaraan ook een of meer prinsesjes deelnamen. In de Paasvakantie van 1949 ging Eudia mee met Juliana, de prinsesjes en Rita Pennink naar een voorstelling van het Scapino Ballet in de Stadsschouwburg in Amsterdam. In dat gezelschap bevond zich ook Mariet Mijnssen, de oudste dochter van Erna.[27]

Mariet Mijnssen was een klasgenoot van Beatrix op de Werkplaats, de school van onderwijsvernieuwer Kees Boeke in Bilthoven. Via die school waren de moeders Erna Mijnssen en Juliana met elkaar in contact gekomen. De echtparen Pierson en Mijnssen kenden elkaar overigens al veel langer. Frans Mijnssen, de echtgenoot van Erna, was directeur van verzekeringsmaatschappij Providentia en had Pierson als huisbankier. De contacten tussen Bob Pierson en Frans Mijnssen, die samen vanuit Baarn met de trein naar Amsterdam forensden waar ze allebei werkten, bleven niet beperkt tot zakelijk overleg. Ze raakten al voor de oorlog met elkaar bevriend. Ze hadden ook wel wat gemeen: allebei waren ze tegen hun zin in de harde zakenwereld terechtgekomen.

Bernadine s'Jacob was op 18 november 1911 in Rotterdam ter wereld gekomen. Ze groeide op in een religieus, maar niet kerks gezin. Haar vader was ingenieur, werkte als hoofd onroerend goed bij de gemeente Amsterdam, was directeur van de Holland-Amerika-Lijn in Rotterdam en werd vervolgens wethouder in Baarn. Erna werd door haar ouders, die veel op reis waren, naar een kostschool in Genève gestuurd. Ze was aardig, hartelijk en loyaal, maar ook doortastend en kon scherp uit de hoek komen.

Erna's zus Mary was bevriend met Claar Mijnssen, een zus van Frans, en zo leerden ze elkaar kennen. Frans Christiaan Mijnssen, geboren op 22 februari 1903 in Amsterdam, kwam uit een gezin waarin religie vrijwel geen rol speelde en de kerk al helemaal niet. Zijn vader Frans Mijnssen sr. was directeur van de door hemzelf opgerichte verzekeringsmaatschappij Providentia en was daarnaast een niet onverdienstelijke toneelschrijver en -recensent. Hij zag zichzelf als een late Tachtiger en was onder meer bevriend met Arthur Schnitzler, Herman Heijermans en P.C. Boutens.[28]

Erna Mijnssen op het Oude Loo. Dankzij hun kinderen raakten zij en Juliana nauw bevriend.

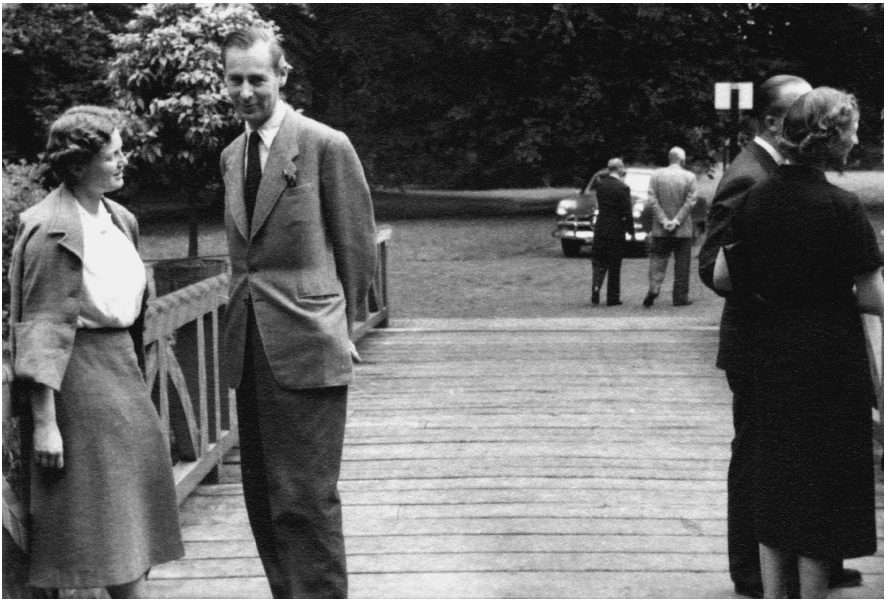

Erna en Frans Mijnssen op de brug naar het Oude Loo. Zij vormden een hecht koppel.

Frans Jr. was in zijn jeugd een soort dandy. Hij was een rijkeluiszoon met een artistieke aanleg: hij kon prachtig tekenen. Na het Amsterdams Lyceum te hebben doorlopen, ging hij aan de Universiteit van Amsterdam biologie studeren. Hij legde onder meer een omvangrijke verzameling insecten aan. Zijn passie zou hij echter niet kunnen volgen, want na zijn kandidaatsexamen moest hij in de voetsporen van zijn vader treden. In 1933 ging hij bij Providentia werken en vier jaar later volgde Frans Mijnssen zijn vader op als directeur van de verzekeringsmaatschappij.

In 1932 waren Frans en Erna getrouwd in de Waalse kerk van Rotterdam. Het paar kreeg vier kinderen: Hein (1933), Mariet (1935), André (1938) en Lot (1944). Ze gingen in Baarn wonen, niet ver van hun goede vrienden Bep en Bob Pierson. Het huiselijk leven van de Mijnssens werd gekenmerkt door een hartelijke chaos, alles moest kunnen. Erna was de ziel van haar gezin: zij reed auto en zij regelde wat er te regelen was.

Frans wordt omschreven als 'een vat vol tegenstrijdigheden'.[29] Hij was een gevoelige, kwetsbare en enigszins verlegen man, maar kon ook zeer principieel en hard zijn en was soms driftig. Hij had een zekere neiging tot depressiviteit, was onzeker en kampte met psychische problemen, waarschijnlijk mede veroorzaakt door het feit dat hij in de harde verzekeringswereld niet op zijn plaats was. Hij was liever wetenschapper geworden.

De beweeglijke Frans Mijnssen kon mensen nader tot elkaar brengen. Daarnaast was hij een zoeker en tot het einde toe in staat tot bewondering en

verwondering. Hij had een grote belangstelling voor esoterie, de kabbala en de grote mysteriën. Hij las veel. De bibliotheek die hij en zijn vrouw Erna bezaten is nog goeddeels intact in hun huis in Elspeet, waar ze na Baarn en Amsterdam waren gaan wonen.

De boekenkast van Frans en Erna Mijnssen bevatte een keur aan Nederlandse, Duitse, Engelse, Franse en Russische literatuur. Daarnaast stonden er veel boeken over de Bijbel en over Jezus en werken van Krishnamurti, Meister Eckhart, Rudolf Steiner en Martin Buber. De Mijnssens bezaten de complete werken van Swami Vivekananda (1863-1902), 'de eerste hindoe die de universele boodschap van spiritualiteit voor een groot westers publiek bracht'.[30] Vivekananda was een leerling van de mysticus Ramakrishna (1836-1886), en niet toevallig hadden zij ook Romain Rollands *Het leven van Ramakrishna* in de kast staan. Andere werken die daarop aansloten, waren *De Upanishads*; *De quintessens der Bhagavad Gita*; *The Bhagavadgita by Radhakrishnan* en Radhakrishnans *The Hindu view of life*. De Indiase filosoof/diplomaat Sarvepalli Radhakrishnan zal verderop nog uitgebreid aan bod komen.[31]

De opstand der horden van Ortega y Gasset ontbrak niet, net zomin als Pierre Teilhard de Chardin, *Het verschijnsel mens*, eveneens een veelgelezen boek in de jaren vijftig en zestig. Net als de Piersons hadden de Mijnssens van Franz Werfel het boek *Hoort naar mijne stem*, gekregen of aangeschaft op advies van Wim Kaiser. Van Kaiser zelf waren de nodige boeken in de bibliotheek van de Mijnssens terechtgekomen, net als werken van andere inleiders van de Oude Loo-conferenties. Ook stond er een boek van Helena (Willy) Stellwag, *Moeilijkheden bij de opvoeding*. De pedagoge was hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en woonde in Baarn. Zij behoorde tot de kennissenkring van Frans en Erna en was ook een goede bekende van Juliana. Stellwag zat samen met Frans Mijnssen in het bestuur van het Baarns Lyceum. Op een dependance daarvan, het Incrementum, zaten vanaf de zomer van 1951 ook de kinderen van Juliana en Bernhard.[32]

Inhuldiging

Toen Juliana haar dochters naar het Incrementum stuurde, was zij al drie jaar koningin van Nederland. Op 6 september 1948 was zij haar moeder opgevolgd als staatshoofd. 'Wie ben ik, dat ik dit doen mag.' Die memorabele woorden sprak Juliana uit nadat ze het koningsambt officieel had aanvaard. Het citaat uit haar inhuldigingstoespraak, uitgesproken in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, is vaak uitgelegd als een teken van onzekerheid, van twijfel over haar eigen capaciteiten.[33] Toch kunnen die woorden net zo goed worden gezien als een uiting van nederigheid, van bescheidenheid en van kracht.

Wat Juliana in haar toespraak tot de Verenigde Vergadering der Staten-Generaal verder nog naar voren bracht en zulks vermoedelijk evenzeer uit volle overtuiging, was het volgende: 'Overeenkomstig de bepalingen van de Grondwet ben ik tot het koningschap geroepen, maar de moed om deze roep te volgen vind ik in vertrouwen op God en in de grote liefde, waarmee ons volk mij

Op deze klassenfoto van het Incrementum, gemaakt in maart 1952, staan André Mijnssen, prinses Irene en Eudia Pierson naast elkaar op de achterste rij.

tegemoet treedt'.[34] Hieruit spreekt een diep doorleefd geloof. Bovendien maakte Juliana duidelijk dat zij weliswaar staatshoofd werd, maar moeder bleef. 'Ik wil hier met nadruk vaststellen, dat voor een Koningin haar taak als moeder even belangrijk is, als voor iedere andere Nederlandse vrouw.'[35]

Van Juliana's nieuwe vriendinnen was alleen Rita Pennink bij de plechtigheden aanwezig. Zij moest vooral op de twee jongste prinsesjes passen. Bep Pierson en Erna Mijnssen beleefden de festiviteiten op gepaste afstand. Erna zou jaren later aan Juliana schrijven: 'Bij je inhuldiging heb je veler sympathie gewonnen toen je je het recht voorbehield ook moeder te zijn'.[36] Bep schreef over de inhuldiging van Juliana: 'Wat had ik met haar te doen want ik wist hoe ze tegen dit alles had opgezien. Hoe prachtig, ontroerend 't alles en vooral haar rede was, hoef ik niet te zeggen, eenieder was diep onder de indruk en we voelden ons allen verenigd rond haar troon.'[37]

2

Hofmans aan het hof

Op 6 september 1948 maakte de net ingehuldigde Juliana met haar gezin een rijtoer door Amsterdam. Onder de toeschouwers die rijen dik langs de route stonden, bevond zich een rijzige vrouw van 54 jaar. De Amsterdamse bezat mediamieke gaven en zou ter plekke hebben doorgekregen: 'Inzet van de Theocratie; selectie van de adel; volk groeit boven regering uit'.[1] *Haar naam: Greet Hofmans. Niet lang na de troonsbestijging van Juliana zou deze vrouw haar opwachting maken op Paleis Soestdijk – dankzij prins Bernhard. En in haar kielzog verscheen ook Wim Kaiser ten tonele.*

Voordat Juliana het koningschap aanvaardde, had zij al een paar maanden kunnen proefdraaien. Om de vermoeide en door het uitblijven van 'vernieuwing' teleurgestelde Wilhelmina te ontlasten, had zij eerst van oktober tot december 1947 en vervolgens van mei tot augustus 1948 het koningschap voor haar moeder waargenomen. In die tweede periode als regentes kreeg Juliana onder meer te maken met een lastige kabinetsformatie. Ondanks haar onervarenheid schroomde zij niet daadkrachtig (en 'samenspannend' met twee andere vrouwen: PvdA-senator Martina Tjeenk Willink en Marie Anne Tellegen, directeur van het Kabinet der Koningin) op te treden en PvdA-leider Willem Drees naar voren te schuiven als nieuwe minister-president.[2] Dit was niet evident, omdat de socialisten bij de vervroegde verkiezingen van 7 juli 1948 stemmen verloren hadden. Drees zou vervolgens tien jaar lang minister-president blijven en maakte in die hoedanigheid de volledige voor Juliana privé zo roerige periode mee waarin ook de Oude Loo-conferenties en de hofcrisis van 1956 vallen.

De troonswisseling in 1948 was voor veel Nederlanders, en vermoedelijk ook voor Greet Hofmans, een welkome afleiding in barre tijden. Het land was weliswaar bevrijd, maar de herinnering aan de Duitse bezetting werd levend gehouden door de verwoestingen die nog altijd zichtbaar waren (met name in steden als Rotterdam, Nijmegen en Middelburg) en door de processen tegen oorlogsmisdadigers. Bovendien waren veel levensmiddelen nog op de bon, was de woningnood zeer hoog en waren tal van jongemannen uitgezonden naar 'ons' Indië om met militair geweld het gezag in die opstandige kolonie te herstellen. En ook internationaal was de situatie zorgwekkend: met ernstige problemen in het Midden-Oosten en de blokkade van Berlijn, die de opmaat vormde voor de niet meer te vermijden Koude Oorlog.

Een paar maanden voor de troonsbestijging van Juliana had Greet Hofmans contact gezocht met de regentes. Zij kwam met een aanbod te helpen bij de genezing van prinses Marijke. Want, zo liet Hofmans op 28 april 1948 in een brief weten, 'door de gave van "genezen op afstand" (zonder iets anders dan een lokje haar van het Prinsesje) kan ik U volkomen instaan voor de algehele genezing van het oogje wat nu nog zwak reageert, en mede ook de gehele voorziening van de structuur van het oogje dat zich schijnbaar voor goed gesloten heeft'. Via haar secretaresse liet Juliana evenwel hartelijk danken voor de brief en gaf aan geen behoefte te hebben aan Hofmans' hulp.[3] Het met Hofmans bevriende echtpaar Cor en Leny Kars had Juliana per brief, gedateerd 10 april 1948, eveneens aangeraden contact op te nemen met de genezeres vanwege de oogkwaal van Marijke. Zij wezen erop dat hun zoon Peter, die een soortgelijke oogziekte had als het prinsesje, baat had gehad bij de hulp van Hofmans. Maar ook de Karsen vonden (vooralsnog) bij Juliana geen gehoor.[4]

Openstaande bron

Margaretha Hofmans was op 23 juni 1894 geboren in Amsterdam.[5] Ze kwam uit een armlastig gezin waarvan de moeder al jong ernstige lichamelijke klachten kreeg en aan bed gekluisterd raakte. De jonge Greet doorliep een aantal jaren lagere school en ging vervolgens werken, eerst als dienstbode, daarna in een confectieatelier. Daarnaast moest zij het huishouden runnen, omdat haar moeder daartoe fysiek niet meer in staat was. Greet had daardoor de zorg voor haar broer Frits en haar twee zusjes, Hermien en Lies. De laatste werd sportlerares en zou onder meer de kleine prinses Juliana privézwemles geven.

Greet Hofmans had al vroeg, mede door haar moeder, belangstelling voor theosofie en bezocht enkele keren de Sterkampen in Ommen.[6] Op het landgoed van de familie Van Pallandt kwamen uit het hele land mensen bijeen om zich te bezinnen op religieuze zaken. De meest opvallende en meest geliefde spreker daar was de uit India afkomstige Jiddu Krishnamurti.

Op kerstavond 1943 was Greet Hofmans, die haar leven lang vrijgezel zou blijven, te gast bij het echtpaar Bierschenk. De gastheer las die avond een artikel voor van ene Wim Kaiser en de tekst ontroerde Hofmans zozeer dat ze besloot contact te zoeken met de auteur. Die bleek huiskamerbijeenkomsten te organiseren ter verdieping van het geloofsleven, en Hofmans woonde die vervolgens bij. Kaiser vertelde daar onder meer over Marie Jacobus Johannes Exler. Deze veelzijdige man wist veel van astrologie en had zich ingezet voor de emancipatie van homoseksuelen. Na een tijdje bij de Stoomvaart Maatschappij "Nederland" te hebben gewerkt – waar Kaiser hem had leren kennen – probeerde Exler een kippenfokkerij op te zetten in Hattem. Daar raakte hij bevriend met de familie Van Heeckeren van Molecaten en bleef dat tot zijn dood in 1939.

Op 2 maart 1946 voelde Hofmans een direct contact met wat zij de 'altijd openstaande bron' noemde. Die ervaring was zo indringend dat ze ontslag nam bij het Amsterdamse confectieatelier Atex. Ze kreeg van dan af – ook voor haarzelf soms onbegrijpelijke – boodschappen en opdrachten door die ze blin-

delings uitvoerde. Zo moest ze ascetisch en zonder luxe leven en wildvreemde mensen bezoeken. Eind 1946 werd ze naar het landgoed Molecaten in Hattem gedirigeerd om daar 'genezingswerk' te verrichten. De opdrachten van hogerhand kwamen van 'X'. In eerste instantie meende Hofmans dat het ging om Exler. Later, in de loop van 1949, veronderstelde zij dat 'X' Christus zelf was.[7]

In Hattem hield Hofmans zitdagen in café-restaurant Steenman en van heinde en verre stroomden de mensen toe om zich door haar te laten helpen. In het Gelderse stadje kwam Greet Hofmans in contact met de Van Heeckeren van Molecatens, die op hun landgoed een huisje voor haar lieten bouwen, vlakbij de plek waar Exler had gewoond. Haar faam was haar al vooruitgesneld, want Walraven van Heeckeren van Molecaten had Hofmans in Amsterdam al eens bezocht. Zijn moeder Adolphine Agneta baronesse van Heeckeren van Molecaten-Groeninx van Zoelen en hij raakten steeds meer onder de indruk van de gaven en de persoonlijkheid van Hofmans. Dat kwam onder meer door wat er gebeurd was met Olda, het in 1943 geboren dochtertje van Walravens zus Aurelia en haar echtgenoot Attie van Riemsdijk. Het meisje, dat aan tbc leed, werd door Greet Hofmans 'opgedragen' en genas daarna. Ook Adolphina's neef, Adolph Reinhard Zeger graaf van Rechteren Limpurg uit Dalfsen, die last had van suikerziekte, bleek baat te hebben bij de adviezen van Greet Hofmans.

Deze graaf van Rechteren Limpurg was een goede bekende van prins Bernhard en vertelde hem over Hofmans' gaven. Ook kwam de prins het verhaal van Olda van Riemsdijk ter ore, want de vader van het meisje was een jachtvriend van hem.[8] Na een gesprek met Van Riemsdijk vroeg Bernhard advies aan generaal Henri Koot, die hij nog uit de oorlog kende.

Koot arrangeerde een gesprek met Hofmans en rapporteerde daarover in positieve zin.[9] Vervolgens besloot Bernhard haar uit te nodigen op Paleis Soestdijk. Wellicht kon deze vrouw bewerkstelligen waar de medisch specialisten niet of slechts ten dele in slaagden: Marijke het licht in de ogen schenken. Hij wist vermoedelijk niet dat Hofmans zichzelf al enkele maanden eerder had aangemeld om hulp te bieden.

Aanvankelijk stond Juliana niet te popelen om een 'gebedsgenezeres' binnen te halen.[10] Zij besloot daarom kinderverzorgster Rita Pennink op onderzoek uit te sturen. Op dinsdag 16 november 1948 had Juliana's vertrouwelinge een ontmoeting met Hofmans in hotel Bloemink in Apeldoorn. Rita Pennink ('mevr. P.') was meteen onder de indruk, zoals onder meer op te maken valt uit een anoniem relaas, waarin DG staat voor 'doorgeefster', Hofmans dus.

> DG vertelde over haar Opdracht en haar werk en zij begreep van hetgeen mevr. P. zei dat het contact niet zozeer op verlangen van H.M. dan wel van de Prins werd gezocht. Mevr. P. die jarenlang in Ned. Indië had gewoond en aldaar ook geïnterneerd was geweest, toonde zich zeer geïnteresseerd en gaf blijk van herkenning. Zij vroeg o.m. 'Wat kost het?' en bij het horen van het antwoord zei zij 'Goddank, was mijnerzijds ook maar een strikvraag'. Waarop DG echter reageerde met de opmerking

dat indien het niet om geld ging, het nog om macht zou kunnen gaan. Mevr. P. vertelde opdracht te hebben Prinses Juliana in te lichten omtrent het verloop van het gesprek en verzocht DG even te wachten omdat zij zich telefonisch van haar opdracht wilde kwijten. Terugkomende zei zij DG te moeten verzoeken direct met haar mee te gaan, zodat diezelfde dag Prinses Marijke werd opgedragen.[11]

Opdragingen

Er bestaat in de literatuur grote onduidelijkheid over wat 'gebedsgenezeres' Hofmans precies deed. Hoe ging ze te werk? Wat hield 'genezen' precies in? De verwarring daarover zal mede te maken hebben met het feit dat er een ontwikkeling te bespeuren valt in Hofmans' eigen denkbeelden daarover. In de eerste jaren na 1946 leek ze te geloven dat ze mensen echt beter kon maken in de traditionele, medische opvatting van 'genezen'. Zij zou in die tijd ook medicijnengebruik en doktersbezoek hebben ontmoedigd.[12]

Er werd daarom in 1950 een onderzoek ingesteld naar het ongeoorloofd uitoefenen van de geneeskunst door Hofmans. De katholieke minister van Justitie, Th.R.J. Wijers, kwam na bestudering van enkele processen-verbaal en zijn eind april gevoerde gesprekken met Juliana en Hofmans evenwel tot de conclusie dat een strafrechtelijke vervolging niet verstandig was. Hij vreesde dat de koningin dan zou willen getuigen – met alle gevaarlijke gevolgen voor de monarchie van dien. Bovendien had Hofmans hem beloofd zich voortaan te onthouden van het stellen van diagnoses en medicijnengebruik niet langer af te raden. Ze zou zich ertoe beperken een schakel te zijn tussen patiënt en Christus – en dat was niet in strijd met het strafrecht.[13]

Mensen uit haar directe omgeving ontkenden ten stelligste dat Hofmans een gebedsgenezeres was. Want zij bad niet en genas niet. Wat zij wel deed was mensen 'opdragen', toevertrouwen aan Christus' goede zorgen. Als mensen voor die opdragingen en de daarbij doorkomende boodschappen 'van boven' (doorgevingen) openstonden, dan zou het goed komen met ze. Dat betekende niet per se dat ze van hun kwalen genazen, wel dat ze met hun ziekte in het reine kwamen.[14] Blijkbaar was Hofmans wat betreft 'genezen' na 1950 van inzicht veranderd, want 'in het reine komen' is toch echt iets anders dan gesuggereerd werd in de brief die zij in april 1948 aan Juliana had geschreven over de oogkwaal van Marijke.

Hofmans was naar eigen zeggen slechts een intermediair die opdroeg en doorgaf wat ze doorkreeg. Wat de ontvanger met de boodschap deed, was zijn of haar zaak. Daar was 'doorgeefster' niet verantwoordelijk voor. Dat werd ook door Juliana zo begrepen. Zij meende weliswaar 'dat Mej. Hofmans nu eenmaal over de unieke eigenschap beschikte van een onmiddellijke en duidelijke geïnspireerdheid van omhoog. "Maar," zei de Koningin, "U weet Mej. Hofmans zegt er altijd bij: U moet uit haar doorgevingen nemen wat U ervan begrijpt"'.[15] Hofmans oefende geen enkele dwang uit. Je moest zelf uitzoeken wat je deed met alles wat zij van boven doorkreeg. Ook dege-

nen die niet letterlijk in de doorgevingen geloofden, benadrukken dat Hofmans volstrekt integer was. Ze kon zeer goed luisteren en beschikte over een groot inlevingsvermogen.

Hofmans trok het hele land door, van Assen tot Amsterdam,[16] voor haar zogeheten zitdagen, waar soms honderden mensen haar om raad kwamen vragen. Nadat de bezoekers hun verhaal hadden gedaan, sloot ze de ogen, luisterde en gaf vervolgens in feite terug wat ze had gehoord. 'Ze hield haar toehoorders een spiegel voor, gaf hen een bevestiging en sterkte ze in hun overtuiging. Ze hielp, maar ze genas niet.'[17]

Er was althans geen sprake van genezing in de traditionele zin. Genezen was dus vooral het herstellen van het contact met God. Dat was de essentie van het 'werk' van Hofmans. Ook Van Hamel, die in 1956 onderzoek deed naar de problemen op Paleis Soestdijk, onderschreef die visie. 'De indruk van juffrouw H. was prettig, rustig, zeer gedecideerd, geïnspireerd, ad rem, veel inzicht… Over het algemeen: de dingen worden niet op aarde en door de mensen opgelost, maar door God op zijn wijze.'[18]

Daarnaast bleven er ook mensen die kritiek hadden op de 'heidense' Hofmans, die weliswaar zeer christelijk was, maar niet (meer) tot een bepaalde kerk behoorde.[19] Ze werd afgeschilderd als 'intrigante, hysterica, gevaarlijke vrouw'.[20] In weerwil van dit negatieve beeld dat vaak van haar wordt geschetst, was Hofmans volgens degenen die haar goed gekend hebben 'aardig', 'warm', 'sereen' en zeker niet belerend. Bovendien beschikte ze over mensenkennis en de nodige humor.[21] Kinderen vonden het prettig om naar Hofmans toe te gaan. 'Ze was zeker niet eng.'[22]

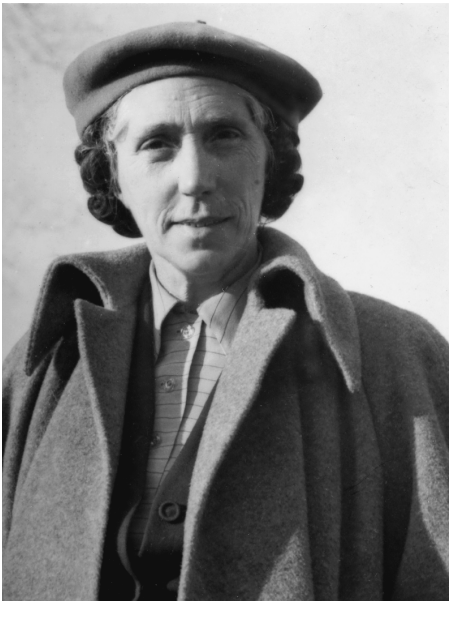

Greet Hofmans in 1949.

Hofmans 'verovert' Soestdijk

Toen Hofmans op 16 november 1948 voor het eerst op Paleis Soestdijk kwam, maakte zij meteen indruk op zowel Bernhard en Juliana als Wilhelmina. En ook op personeelsleden, onder wie Jan Thomassen, de particulier secretaris van de prins. Hij noemde Hofmans 'een der grootste mensen die ik ooit ontmoet heb of zal ontmoeten.'[23]

Dat Hofmans positief werd onthaald, was niet zo raar. Dat kwam vooral door haar eenvoud, haar eerlijkheid en haar onvoorwaardelijke overgave aan Christus. Ze zei wat ze op haar hart had, ongeacht wie er tegenover haar stond. Die eerlijkheid moet met name Juliana hebben aangesproken. Bovendien zal ze al 'spiegelend' Juliana, Wilhelmina en aanvankelijk ook Bernhard de bevestiging hebben gegeven die ze zochten.

Na de eerste kennismaking ontstond er een bijzondere band tussen Hofmans en koningin Juliana en prinses Wilhelmina. Prins Bernhard zou vrij snel afhaken, hoewel hij aanvankelijk echt geloofde in de helende gaven van Hofmans.[24] Zo nam hij haar in april 1949 mee naar de in Engeland wonende François van 't Sant, wiens vrouw ernstig ziek was. Tijdens de heenreis hield de prins, die zelf de stuurknuppel hanteerde, Hofmans voor de gek door haar in de cockpit uit te nodigen en haar daar vervolgens alleen te laten. Doordat zij niet vertrouwd was met het fenomeen 'automatische piloot' bleef zij angstig en in verwarring achter, zeker toen de Dakota in turbulentie terechtkwam…[25]

'Juffrouw Hofmans' zoals ze indertijd door vrijwel iedereen werd genoemd, kwam in 1949 regelmatig logeren op Paleis Soestdijk en dan meestal drie dagen achtereen.[26] Dat het gezichtsvermogen van prinses Marijke, althans in letterlijke zin, niet verbeterde deed geen afbreuk aan de sympathie die Hofmans bij Juliana en anderen genoot. Volgens Giebels leerde Marijke wel om te gaan met haar handicap en dat zou toe te schrijven kunnen zijn 'aan de gebedsgenezeres, wier therapie er immers vooral in bestond patiënten te leren leven met hun ziekten en gebreken'.[27] Overigens gaf Hofmans in ieder geval blijk van een scherp, bijna profetisch inzicht in de mogelijkheden van kleine Marijke: 'Ze zingt opvallend zuiver en vooral is de intonatie van ieder woord of zinnetje treffend juist. Zou ze gaan zingen?!!! Wat zou dat zijn!'[28]

Los van het al dan niet 'genezen' van Marijke, raakte Juliana zeer gesteld op Hofmans. De vorstin zou tegen Martina Tjeenk Willink hebben gezegd dat zij 'juffrouw Hofmans' op één lijn stelde met een profetes uit het Oude Testament, om daaraan toe te voegen dat zij 'zonder dit' niet meer zou kunnen leven.[29] Het is een veel geciteerde uitspraak die meestal wordt gebruikt om te onderstrepen dat Juliana volledig afhankelijk was geworden van Hofmans. Maar daarbij wordt dan niet aangegeven, waaruit die afhankelijkheid zou hebben bestaan en wat Juliana precies bedoelde met 'zonder dit'.

Overigens zou Hofmans de nieuwe en de oude vorstin nooit tutoyeren – er bleef altijd een afstand bestaan.[30] De band tussen de vrouwen was er niet minder om. Prins Bernhard daarentegen was Hofmans gaan beschouwen als een gevaarlijke intrigante, een visie die hij niet onder stoelen of banken stak, zodat

Greet Hofmans kijkt op 7 juli 1949 met de prinsessen Beatrix (links) en Irene (rechts) naar de feestelijkheden in de tuin van Paleis Soestdijk vanwege het koperen huwelijk van koningin Juliana en prins Bernhard.

ook anderen smalend spraken over 'de beroemde juffrouw, die rasputinistische herinneringen opwekt'.[31] De parallel lag voor de hand – met dat cruciale verschil dat Hofmans zichzelf niet als gebedsgenezeres zag en niet leek uit te zijn op macht. Probleem voor Hofmans en daarmee ook voor Juliana was evenwel dat steeds meer mensen haar wel degelijk als een soort Raspoetin gingen zien.

Niet lang nadat Bernhard haar eind 1949 had 'ontmaskerd' als een charlatan en vervolgens de toegang tot Paleis Soestdijk had ontzegd, nam Hofmans haar intrek bij de familie Mijnssen in Baarn. Daar logeerde ze al regelmatig, maar nadat ze tijdens zo'n bezoek eens ernstig ziek was geworden, werd voor haar een houten huisje (de 'wagen') in de tuin neergezet. Hofmans was met de Mijnssens in contact gekomen nadat Erna om raad had gevraagd betreffende de psychische problemen waar haar echtgenoot onder gebukt ging. Eind jaren veertig was Frans Mijnssen zwaar depressief. Hofmans deed vervolgens wat ze altijd deed: goed luisteren, spiegelen en teruggeven.[32] Een wereldreis zorgde er mede voor dat Frans Mijnssen weer in het gareel kwam. De hulp die Hofmans had geboden, leidde tot een hechte affiniteit met de Mijnssens en een levenslange vriendschap.

Hofmans trok dus in bij de familie Mijnssen en Erna zorgde goed voor haar nieuwe huisgenoot. Ze reed Greet overal naartoe: naar Soestdijk, naar zitdagen in Assen, Groningen of Amsterdam of naar wat of waar dan ook. Inmiddels waren Bep en Bob Pierson met hoofdpijnklachten eveneens bij Greet Hofmans terechtgekomen en ook zij hadden baat gehad bij haar adviezen. En Juliana bezocht regelmatig het houten huisje in de tuin van de Mijnssens. Uit een brief die de vorstin op de laatste dag van 1951 vanuit de wintersportplaats Sankt Anton stuurde, blijkt zowel de bezorgdheid over het wel en wee van Hofmans als de zeer hartelijke relatie met 'lieve Erna'.

> Uit een telefoongesprek met mijn moeder begrijp ik dat Greet in bed ligt, en dat iemand haar oppast. Jij? Mevr. Van Heeckeren? Zeker met Rita of Bep? Ik vind dit zo'n naar bericht na het goede resultaat van de uitrustpartijen in Scheveningen. Kun je zo lief zijn, me er iets naders over te laten weten, ook hoe het past in het alg. beeld, dus hoe zij die zelf ziet of zien zou?
> Hier is 't oer-gezellig – mijn leraar had verkoudheid met verhoging, maar is toch gaan skiën. We hebben het heel goed hier. Ik rust denderend uit. Je kerstbrood vergezelt ons en is een genot in luxe en practisch opzicht! We genieten heus nog steeds na van de avond van Hima, zo prachtig was het. Zijn de K's nog bij jullie?
> Heel heel heel veel goeds, moois en je-begrijpt-wel-alles-wat-ik-jullie-toewens in 1952 – een heel geweldig jaar waarin 't ons gegeven moge zijn, heel actief te wezen – vooral met onze ziel,
> Zoen van je Jula[33]

In dit schrijven over de zieke Greet Hofmans komen alle vriendinnen van Juliana samen: Erna, Rita en Bep. Met mevrouw van Heeckeren werd door Juliana de oude barones Aldolphine Agneta bedoeld, die eveneens Hofmans toegewijd was.

Wim Kaiser

In het kielzog van Greet Hofmans verscheen ook Wim Kaiser ten paleize, een minstens even gedreven volger van Christus als de doorgeefster, maar tegelijkertijd ook een van iedere tact en soepelheid gespeende man. Hij miste het charisma van Hofmans, maar was daar ook niet mee bezig. Hij was er de man niet naar om andere mensen te paaien: 'Ik heb nooit gezegd wat een ander graag horen wou'.[34] Hij zou een centrale rol gaan spelen in de Oude Loo-conferenties.

Johan Willem Kaiser was op 27 februari 1897 in Hoorn geboren als derde kind van huisarts Louis Kaiser en Maria Stooter. In 1910 verhuisde Wim met zijn ouders, twee oudere zussen en een jongere broer naar Amsterdam, waar Louis Kaiser als vrouwenarts aan de slag ging. Vijf jaar later overleed Wims vader waarna een oudoom zich over de twee jongste kinderen ontfermde. In

Hima Kesarcodi, die in Juliana's brief genoemd wordt, was een hindoedanseres en een vriendin van Frans en Erna Mijnssen. Hier voert ze de 'dans der verleiding' (links) en de 'wenende vrouw' (rechts) uit. Frans Mijnssen schreef over Hima: 'Ik heb door haar voor het eerst begrepen waartoe kunst kan dienen, om iets onmogelijks mogelijk te maken'.

tegenstelling tot zijn zussen Louise en Betsy, die respectievelijk medicijnen en biologie studeerden, was Wim niet zo'n sterke leerling. Na zijn militaire dienst te hebben vervuld, ging hij in 1919 werken bij de Stoomvaart Maatschappij "Nederland" (SMN), waar hij kennis maakte met de in occultisme geïnteresseerde Exler.[35] In de avonduren studeerde Kaiser Engels en in 1926 haalde hij het diploma MO A. Zes jaar later werd hij beëdigd als vertaler. Hij verdiepte zich ook in de theorieën van Freud en Adler en schreef een boek over psychologie en drama. Pogingen om aan de universiteit psychologie te studeren liepen op een mislukking uit.

Evenmin als zijn ouders behoorde Wim Kaiser tot een kerkgenootschap of een specifieke geestelijke stroming. In 1931 trouwde hij met Maria Hendrika Westendorp. Ze hadden elkaar leren kennen bij de SMN, waar zij secretaresse en hij directiesecretaris was. Ze was een bescheiden, maar ondernemende vrouw die in de jaren twintig naar New York en Parijs was getrokken om daar te werken. Ze kwam, net als Kaiser, uit een gezin van vrijdenkers. Haar vader was onderwijzer. In haar huwelijk schikte Rie zich in de rol van volgza-

me echtgenote. Zij cijferde zichzelf weg, ook al kon ze zich niet altijd vinden in de opvattingen van haar man. Het echtpaar Kaiser kreeg drie kinderen: Wies, Dick (die officieel Jan Willem heette) en Ismay.

Kaiser woonde met zijn gezin aanvankelijk op de Harmoniehof in Amsterdam. Daar woonde ook Herman Wolf, een in Duitsland geboren joodse filosoof. In 1899 was hij met zijn ouders naar Amsterdam verhuisd en daar bleef hij wonen tot een hersentumor hem in 1942 fataal werd. Wolf schreef diverse boeken (onder meer over oosterse wijsbegeerte) en correspondeerde met mensen als Thomas Mann, Stefan Zweig en Arthur Schnitzler. Volgens Ismay Kaiser sprak haar vader graag met de bijna vier jaar oudere Wolf.[36] Dat is niet zo verwonderlijk, want blijkens de biografie die zijn kleinzoon Paul Scheffer over hem schreef, *Alles doet mee aan de werkelijkheid*, dacht de 'religieus-idealistische' Wolf over veel zaken hetzelfde als Kaiser.[37] Herman Wolf was zeer geïnteresseerd in mystiek. Hij had onder meer een studie gewijd aan de 14e-eeuwse Duitse mysticus Meister Eckhart, die meende dat de mens in zichzelf moet zoeken naar wat onvergankelijk is. Met name op het aspect van de individuele zoektocht moeten beide buurmannen elkaar gevonden hebben. Ook deelden ze de daaruit voortvloeiende afkeer van dogma's en gezag.

Denkers als Krishnamurti en Nietzsche[38] waren voor zowel Wolf als Kaiser inspiratiebronnen, evenals het oosterse denken, zoals onder meer verwoord in de *Bhagavad Gita* en de *Upanishads*. Voor Wolf was 'toenadering tot het Oosten van wezenlijke betekenis'.[39] En net als Kaiser jaren later, werd ook Wolf ten onrechte verdacht van communistische sympathieën. 'Diepgaande studie van de parapsychologische literatuur en de Bijbel – zo schreef Wolf in een brief aan Thomas Mann – heeft mij tot de overtuiging gebracht dat slechts een religieuze wedergeboorte in de geest van het christendom Europa kan redden.'[40] Kaiser had zijn eigen opvatting niet kernachtiger kunnen verwoorden.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd Kaiser zwaar depressief, maar kreeg tegelijkertijd 'de eerste beleving van accidentele helderhorendheid en andere geestelijke ervaringen'.[41] Vervolgens bestudeerde hij Grieks, Hebreeuws en numerologie en ging artikelen schrijven voor het tijdschrift *Inzicht*. Daarnaast hield hij inleidingen met als onderwerp vertrouwen op en overgave aan Gods Leiding. Tijdens de oorlog schreef hij een bundel met interpretaties van sprookjes – die overigens pas in 1946 zou worden uitgegeven onder de titel *Sprokenwijsheid*.

Contact met Hofmans

Tijdens de oorlog organiseerde Kaiser thuis gespreksbijeenkomsten om een antwoord te zoeken op de vraag naar Gods bedoeling met de wereld in wanorde. Volgens Lambert Giebels werden 'dit soort huiskamerbijeenkomsten in de oorlog, vooral tijdens de Hongerwinter, vaker gehouden, bijvoorbeeld door dominee Spelberg, oprichter van de VPRO. De stemming die op deze bijeenkomsten heerste was er een van dit-nooit-meer, alsook van een sterke

Kaiser komt op bezoek bij de 'wagen', de woning van Greet Hofmans in de tuin van de familie Mijnssen in Baarn.

religiositeit, als enige wat het Kwaad uit de wereld kon verdrijven'.[42]

In 1944 werd een van die bijeenkomsten op de Gerard Terborgstraat, waar Kaiser met zijn gezin inmiddels naartoe was verhuisd, bezocht door Greet Hofmans. Niet lang na de oorlog kwamen ze elkaar weer tegen en begon een levenslange, intensieve samenwerking. Kaiser, die intellectueel de meerdere was, zag in Hofmans een ziener. Haar eenvoud en het feit dat zij compromisloos deed wat haar van Hogerhand werd opgedragen, fascineerden hem. Voor haar helderhorende gaven, voortkomend uit een direct contact met de 'Allerhoogste', had hij groot ontzag. 'Zo ontzaggelijk verruimend en verheffend kunnen "wenken" van hogerhand zijn, dat ik wel alle mensen in een leidende functie een onderhoud met Mej. H. zou toewensen.'[43]

Net als anderen vroeg en kreeg Kaiser via Hofmans doorgevingen van 'Hogerhand'. Eén daarvan was bijzonder. Kaiser, zo luidde de boodschap ergens in 1948, diende alles op te geven om zich volledig te kunnen wijden aan zijn werk in dienst van God. Kaiser deed dat compromisloos. Hij zegde zijn baan als directiesecretaris bij de SMN én de huur van zijn huis op. In zijn ontslagbrief schreef Kaiser als verklaring dat hij geroepen was 'tot een Werk onder hoge geestelijke leiding'.[44] Aan zijn 'waarde vrienden' lichtte Kaiser toe waaruit dat werk zou bestaan, namelijk 'uit het helpen voorbereiden van de sa-

menleving der Nieuwe Tijdswending'. Ook zou hij zich bezig gaan houden met 'de mij opgedragen Vertaling van de Evangeliën uit het Grieks, met ontsluiering der Mysteriën'.[45] Aan zijn huisarts liet Kaiser weten dat hij hem niet hoefde uit te leggen 'hoe blij ik ben dat dit ogenblik gekomen is'.[46]

Met vrouw en drie jonge kinderen trok Kaiser vervolgens naar Molecaten, het landgoed van de familie Van Heeckeren van Molecaten. In Hattem, waar Exler ook gewoond en gewerkt had, vonden ze via bemiddeling van de Van Heeckerens een onderkomen. Van daaruit gaf Kaiser lezingen over religiositeit in brede zin. Hem werd een kamer op Molecaten ter beschikking gesteld om aan de hertaling van enkele Bijbelboeken te werken. Het was een zware tijd, maar dit soort ontberingen strookte wel met zijn opvatting dat de mens moest lijden om verlossing te verkrijgen.

Contact met het hof

Niet lang nadat Greet Hofmans voor het eerst op Paleis Soestdijk was ontvangen, maakte ook Kaiser daar zijn opwachting. Dat gebeurde pas nadat prins Bernhard inlichtingen over hem had ingewonnen, onder meer via zijn particulier secretaris Jan Thomassen.[47] Op 3 februari 1949 maakte Kaiser kennis met koningin Juliana. Samen met Greet Hofmans, 'die er juist weer voor drie dagen heenging', werd hij in een hofauto opgehaald op station Amersfoort. Na een informele ontvangst mocht hij mee aanschuiven bij de lunch, waarbij niet alleen Juliana, Greet Hofmans en kinderverzorgster Rita Pennink aanwezig waren, maar tot Kaisers verrassing ook prinses Beatrix (over wie hij zeer positief was).[48] Hofmans en Kaiser, die allebei vegetariër waren, kregen omelet met paddenstoelen voorgezet.

Na de lunch verplaatste het gezelschap zich naar de zitkamer van Juliana, waar Kaiser voor een klein gezelschap een exposé hield. Vier uur lang werd gesproken over Judas, yoga, Paulus en sterrenbeelden. Er werd stevig gediscussieerd, waarbij Kaiser al meteen zijn stokpaardjes bereed: het belang van individueel doorleefd geloof en zijn afkeer van het instituut kerk, dat te veel waarde hechtte aan uiterlijkheden. Het viel hem op dat Juliana door de andere aanwezigen werd getutoyeerd.[49]

Greet Hofmans had in de ruim twee maanden dat ze in Juliana's entourage verkeerde al grote indruk gemaakt, zoals blijkt uit een bijna terloopse opmerking van Kaiser. Toen het 'sectarisme van Nederland' ter sprake kwam, zei een van de aanwezigen: 'Ja, maar wij zijn zelf de nieuwste secte, namelijk de Hofmansen. Ja, plaagde toen een ander, die wist dat de Koningin niet van een "hofhouding" houdt: We zijn allemaal Hofmànnen en Hofvròuwen'. Waar Kaiser nog aan toevoegde: 'Ik beloof je, als in de koninklijke paleizen zulke samen-bezinningen niet alleen gebruikelijk waren, maar zelfs, als hier, werden beschouwd als het beste en heerlijkste wat je op een dag kunt doen, dan was deze samenleving haar ondergang niet zo nabij. Dit zal het enige paleis wel zijn, waar dit gebeurd is'.[50]

Kaiser liet zich na de eerste ontmoeting zeer positief uit over Juliana. Vol-

gens hem had zij 'een zee van gevoel, die ineens omhoog komt, als er iets wordt gezegd wat haar veel kan schelen. Ze heeft de getraindheid van een gestudeerd mens'. Zij was 'allerminst luchthartig', stelde 'diepe vragen' en 'is allereerst Mens. Dit is wat God van ons allen verlangt'.[51]

Kaiser zou, nadat hij zijn opwachting had gemaakt op Paleis Soestdijk, vooral met Juliana jarenlang contact blijven houden. De koningin stuurde hem 'malle' verjaardagsfelicitaties[52] en ieder jaar een nieuwjaarskaart, die overigens (voor zover bewaard gebleven) nooit door Bernhard werden meeondertekend. Wel werd hij namens koningin en prins uitgenodigd voor de avonddis op 2 september 1953 op Paleis Soestdijk. Ook Wilhelmina was aanvankelijk zeer onder de indruk van Kaiser.

Contact met de Baarnse vriendenkring

Al vrij snel genoot Kaiser ook het vertrouwen van de vriendenkring rond Juliana. Een paar maanden na zijn entree op Paleis Soestdijk schreef Rita Pennink hem een brief waarin ze voorstelde elkaar voortaan te tutoyeren, want 'we maken zoveel met elkaar mee'. Ze beschreef verder allerlei roddels die de ronde deden: zoals dat wanneer Greet in trance is 'U dan zwevend om haar heen beweegt'. Ze maakte zich in de brief ook zorgen over Greet en vroeg zich af of het werk niet te zwaar voor haar was, 'maar wat een voorbeeld voor ieder!' Tenslotte nodigde ze Kaiser uit om twee dagen later langs te komen, als Greet er ook zou zijn. Ze liet weten Bep en Bob Pierson eveneens te willen vragen.[53]

Een paar maanden later schreef Rita aan Kaiser dat ze erg veel had gehad aan de door hem opgestelde horoscoop. Die had ze met Greet doorgenomen, die er nog 'nuttige wenken' aan toevoegde. Ze vertelde vervolgens een interessant iemand te hebben ontmoet, ene mejuffrouw Hubrecht, en concludeerde: 'we krijgen nu langzamerhand een uitgebreide kring "geloofsgenoten"'. Ze was ervan overtuigd te worden geleid door een 'onzichtbare Hand'. Rita liet weten zich gelukkig te voelen, 'vol liefde', en 'dat een mens dat pas mag ervaren na veel ellende!' Ze bedankt Kaiser daarvoor. 'Greet en jij zijn lichtpuntjes voor ons in de duisternis, wat jullie ons geven is onbetaalbaar en een genade van Boven!!'[54]

Ook Erna Mijnssen liet Kaiser weten dat zij en haar man zich zeer 'verbonden voelen met Greet en met jou'.[55] Jaren later, eind 1957, zou Erna over haar religieuze opvattingen schrijven hoe ze van ongelovige veranderde in gelovige. Dat was volgens haar 'het beste […] te vergelijken met iemand die in een kamer hardnekkig tegen een kale muur opstaart en die zachtjes bij de schouder wordt genomen en omgedraaid en ervaart dat hij al die tijd met zijn rug naar een prachtig uitzicht heeft gestaan'. In dat proces hadden 'twee mensen' een belangrijke rol gespeeld omdat zij 'bereid waren zonder voorbehoud […] een werktuig in God's Hand te zijn'.[56] Die twee mensen waren Greet Hofmans en Wim Kaiser.

In het voorjaar van 1949 was Kaiser met zijn gezin van Hattem naar Baarn verhuisd. Dat gebeurde na een doorgeving van Hofmans. Dankzij de bemid-

Gesprek tussen Walraven van Heeckeren, Bob Pierson, Greet Hofmans en Rita van Heeckeren op de Kleine Vuursche, de woning van Bep en Bob Pierson, waar regelmatig gespreksbijeenkomsten werden gehouden rond religieuze thema's.

deling van Bob Pierson kon daar op de Ferdinand Huycklaan een woning worden betrokken. Het is duidelijk dat zowel de Piersons, als de Mijnssens en de Van Heeckerens niet alleen van Hofmans, maar ook van Kaiser onder de indruk waren. Vooral hun onvoorwaardelijke overgave aan een hoge, goddelijke opdracht dwong ontzag af.

Het is niet duidelijk vanaf wanneer precies, maar vermoedelijk vanaf eind 1949 of begin 1950 kwam Juliana's vriendenclub regelmatig en meestal op zondag samen in de Kleine Vuursche, de woning van Bep en Bob Pierson. Kaiser gaf dan een uiteenzetting, bijvoorbeeld over de 'Beleving van het Evangelie als inwijdingsgang'.[57] Daarna werd er gediscussieerd. Hofmans was daarbij uiteraard aanwezig. Soms werden ook buitenstaanders uitgenodigd, zoals J.G. Bennett die half april 1950 aanschoof. Hij correspondeerde daar achteraf over met Kaiser, die verheugd was dat de Britse filosoof de aanwezigen beschouwde als een groep individuen en niet als een sekte. Bennett op zijn beurt verwees naar 'the coming of a New Epoch' en citeerde de esotericus Gurdijev: 'The faith that the New World will come, and that we exist to serve it, must so burn in us that – whether we say little or much – we shall never betray it'. Kaiser en de zijnen waren dus voorbereiders van een nieuwe tijd.[58] Bennett zou anderhalf jaar later de tweede Oude Loo-conferentie bijwonen.

Onderling liep het niet altijd soepel tussen de 'individuen' rondom Hof-

mans. Dat blijkt onder meer uit een brief die Rita Pennink in de zomer van 1950 aan Kaiser stuurde. Ze liet weten tegenover hem tekortgeschoten te zijn toen ze hem verweet zich totaal afhankelijk te maken van Hofmans. Kaiser vond het 'mal en nodeloos' te veronderstellen dat hij zich slaafs zou onderwerpen aan een ander mens. 'Het enige wat wij, als we gegrepen zijn, kunnen hopen te worden, is een Knecht van God; zoals Jesajah voorzag.' Hij benadrukte vervolgens zijn afkeer van een kuddegeest en stelde dat iedereen eenzaam zijn eigen weg moest gaan. 'Vrindschap bestaat er voor Greet en mij niet meer.'[59]

Compromisloze geloofsopvatting

Ondanks dergelijke botsinkjes kreeg de kring rond Hofmans langzaam maar zeker gestalte. 'Doorgeefster' werd als een soort oudtestamentische profeet beschouwd, met Kaiser als haar rechterhand, die het gedachtegoed formuleerde. Uitgangspunt was dat de mensheid in de problemen was gekomen omdat het besef dat God de wereld had geschapen, was verdwenen. De mens had zichzelf op de plaats van de schepper gesteld. De wereld kon alleen maar worden gered als ieder mens, individueel, zijn of haar relatie met God zou herstellen. Iedereen moest zijn of haar eigen weg gaan.

Zulk een openstellen voor de Allerhoogste en het aanvaarden van de daarbij horende opdrachten, zoals die door Hofmans werden geopenbaard, zouden het leven niet vergemakkelijken, maar wel 'genezend' werken voor mens en mensheid – zoals bijvoorbeeld het verhaal van Job in het Oude Testament duidelijk maakte. Als iedereen zich zou overgeven aan Gods genade, en dus aan Gods liefde, was wereldvrede binnen handbereik. Dit zou de leidende gedachte worden op de Oude Loo-conferenties.

Daarbij werd er door Kaiser keer op keer op gehamerd dat door anderen bedachte vormen, dogma's of leefregels niet mochten worden geïmiteerd. Die vormden in Kaisers optiek alleen maar hinderpalen op de weg naar de 'theocratie', een term die niet concreet gedefinieerd werd, maar die een door God geleide samenleving behelsde. Om die te bevorderen dienden kerken en zeker de rooms-katholieke kerk te worden gemeden. Maar ook toetreden tot bijvoorbeeld het genootschap van Rozenkruisers, de Morele Herbewapening van Frank Buchman of het soefisme brachten de gelovigen op een dwaalspoor. Volgens Kaiser was 'groepzaligheid' immers funest voor het ware geloof. 'Helaas werpt de mensch zich van nature altijd hals over kop in den vorm, in plaats van den vorm te laten tot datgene wat vanzelf blijken zal.'[60] De Oude Loo-conferenties moesten daarom niet worden georganiseerd, maar slechts voorbereid, zodat ze ter plekke een door God geïnspireerde vorm konden aannemen.

Ieder mens moest weliswaar zijn eigen weg vinden, maar voor Kaiser was de christelijke leer superieur aan oosterse filosofieën. Die streefden namelijk naar verheffing, 'subliemheid' en heiligheid in plaats van naar bevrijding, zoals Christus voor ogen stond. Volgens Kaiser had bijvoorbeeld Krishnamurti

dat als geen ander begrepen.[61] Kaiser sloeg de Bijbel dan ook hoger aan dan andere heilige boeken, 'omdat hij veel allrounder in beelding is dan de mentale structuren van oosterse soort (*Bhagavad Gita*, e.d.).' Daarbij diende wel bedacht te worden dat niet de Bijbel de mens inzicht verschaft, maar dat inzicht noodzakelijk is om de Bijbel te begrijpen.[62] En dat was slechts voor weinigen weggelegd, want Kaiser liet niet na erop te wijzen 'dat het Evangelie een Mysterie is, en dat een Mysterie zich alleen openbaart aan wie werkelijk Myste, dat wil zeggen Volgeling van den Meester is, terwijl het voor de buitenstaander eeuwig in gelijkenissen gesluierd blijven zal'.[63] De zoekende en zich openstellende mens zou echter nooit echt weten of hij het juiste deed. 'Het wezenlijke van God is immers voor ons het Onkenbare.'[64]

Uit Kaisers visie vloeide vanzelfsprekend een afkeer voort van platvloerse politiek. Daar wenste hij zich niet mee in te laten. Tot politieke partijen voelde hij zich al helemaal niet aangetrokken.[65] Hij weigerde ook een keuze te maken tussen Amerika of Rusland, tussen kapitalisme of communisme. Hij wees het liberale kapitalisme af en het Russische communisme noemde hij een moderne vorm van slavernij, waar slechts willekeur heerste en geen vrijheid of naastenliefde bestond.[66] Toch vond hij het niet nodig daartegen te protesteren.

> Ik geloof niet in anti-communistische actie. Ik geloof niet in de tactiek van list en geweld, met of zonder Amerika. Ik geloof niet in welke slagorde dan ook met of zonder zichtbare dictator. Ook niet aan geordende liefdadigheid. Ik geloof aan trouw en overgave aan God, al merk ik dagelijks, soms tot diepe ootmoedigheid, dat ook dit haast onmogelijk is.[67]

Consequent als hij was, meende Kaiser dat net als kerken, ook politieke ideologieën niet dwingend hun visie aan individuen mochten opleggen. Bovendien was politiek maar treurig aards geneuzel, de essentie lag hierboven, niet op een materieel maar op een geestelijk niveau. Dit volgens de stelregel dat 'hij die Christus dienen wil, zich niet bedienen moet van de middelen en de methodiek der aarde'.[68]

Bewondering en weerstand

In lijn met de opvatting dat iedereen zijn eigen eenzame weg moet gaan, was Kaiser erg op zichzelf, ook binnen zijn gezin. Hij was tegelijkertijd een man met gezag, bij wie veel mensen raad kwamen vragen – onder meer over voor die tijd heikele thema's als (homo)seksualiteit. Zo schrijft ene 'Jan' in diverse brieven openhartig aan Kaiser over de seksuele problemen binnen zijn huwelijk. Bovendien meldde hij gestopt te zijn met roken en minder vlees te eten, maar desondanks 'nog niet versoberd genoeg te zijn'.[69] Een zekere Herman uit Den Haag liet aan Kaiser weten dat hij ondanks allerlei tegenslagen innerlijk tot rust was gekomen. 'Ook de sex heeft het bizarre verloren, zodat dwang van die kant practisch nihil geworden is.'[70]

Een andere 'Jan', die studeerde en op kamers woonde, vroeg aan Kaiser uitleg over homoseksualiteit. Dit naar aanleiding van een conflict met een vriend. In zijn, zoals gebruikelijk, uitermate uitgebreide en vrij moeilijk te volgen antwoorden liet Kaiser weten dat 'normale' seks niet bestond. Begeerten hoefden niet onderdrukt te worden zolang er maar sprake was van een wezenlijk 'samengaan met een ander mens'. Seks mocht het contact met het Hogere niet in de weg staan en dat was wel het geval als het slechts op lust was gebaseerd. Hij verwees naar Krishnamurti, die leerde 'dat Liefde nooit belemmerd of verboden, of gehandicapped kàn zijn'. Samenvattend stelde Kaiser dat het in het leven niet ging om het vergaren van sensaties, maar van 'zelf-inzicht'.[71]

Er waren ook mensen die onverbloemd blijk gaven van hun bewondering voor de opvattingen van Kaiser. Daags na een lezing van hem te hebben bijgewoond in Zeist, liet ir. L.J. Polderman schriftelijk weten Kaiser te zien 'als een moderne Jesaja'. De vorige keren dat hij zo geraakt was, was door Krishnamurti in Ommen in 1929 en 1936! Polderman wilde een korte samenvatting van Kaisers rede opnemen in het januari/februarinummer van het orgaan van de Broederschapsfederatie.[72] De vergelijkingen met Jesaja en Krishnamurti moeten Kaiser als muziek in oren hebben geklonken en hij beloofde dan ook het gevraagde resumé op te sturen.[73]

Met het compromisloos uitdragen van zijn compromisloze opvattingen maakte Kaiser niet alleen indruk, maar joeg er ook voortdurend mensen mee tegen zich in het harnas. Wie het niet met hem eens was, kreeg er genadeloos van langs. Kaiser hield volstrekt geen rekening met de gevoelens van anderen en weigerde te accepteren dat er meerdere wegen naar Rome leidden – een vergelijking die door hem niet geapprecieerd zou zijn – dan de ene die hem voor ogen stond. Bovendien nam hij geen blad voor de mond en liet het onverbloemd weten als hij vond dat degene met wie hij (hetzij mondeling, hetzij schriftelijk) in gesprek was, onzin verkondigde.

In zijn nagelaten papieren zitten dan ook heel wat briefwisselingen die abrupt eindigden omdat de correspondenten verontwaardigd dan wel verbitterd afhaakten. Zo liet 'Frits' weten niet blij te zijn met wat Kaiser hem (voor)geschreven had. 'Het gaat er niet om elkaar af te hakken of te becritiseren maar om elk als "kind" tot de Vader te geraken, een ieder langs zijn eigen weg, jij als Wim en ik als Frits maar niet Frits als Wim.'[74]

De lezingen en boeken van Kaiser stuitten eveneens op nogal wat weerstand, vooral vanwege de hoogdravende taal. Corn. Stelloo uit Rotterdam had bijvoorbeeld Kaisers *De mysteriën van Jezus in ons leven* gelezen en vond het een nodeloos ingewikkelde verpakking van een in wezen eenvoudige boodschap. 'Zonder vreemde-woorden-boek zijn uw verklaringen voor een eenvoudig mens niet uit te rafelen, verklaringen, die duister omhuld zijn met woorden in een onwennige taal, gekweekt op vreemde bodem.'[75] De onbegrepen Kaiser maakte daarop per kerende post een einde aan de toch al moeizame correspondentie met de volgens hem alleen maar 'aanstoot' nemende Stelloo.[76]

Cor Kars (links) was een van de weinige vrienden van Kaiser. Hier is hij met zijn vrouw Leny (tweede van rechts) in Baarn op bezoek bij Rie en Wim Kaiser. Ook de twee jongste kinderen van Wim en Rie, Dick en Ismay, zijn aangeschoven.

Echt genieten kon en wilde Kaiser niet: een mens moest aan het aardse ontstijgen en dat was niet eenvoudig, dat was hard werken en veel tegenslagen incasseren – maar dat was goed: daar werd je sterker van. Het was dan ook niet voor niets dat Kaiser in zijn brieven vaak naar Bijbelse figuren als Job en Jesaja verwees.[77] Zij hadden zich onvoorwaardelijk overgegeven aan hun geloof. Het idee dat leven én geloven een voortdurende strijd is, zou Kaiser tot aan zijn dood in 1960 blijven uitdragen.

Veel echte vrienden had Kaiser naar eigen zeggen dan ook niet, met uitzondering wellicht van Cor Kars, met wie hij vanaf begin jaren twintig tot aan zijn dood zeer nauw contact onderhield.[78] Ook met Walraven van Heeckeren en Frans Mijnssen had hij een goede band, maar dat was het dan ook wel wat vriendschappen betrof. Het was ook niet makkelijk om een relatie met hem aan te knopen. Kaiser was een moeilijke man, voor zichzelf en voor zijn omgeving. Dat kwam omdat hij zeer consequent en compromisloos was en bovendien empathisch vermogen grotendeels ontbeerde. Die eigenschappen zouden vervelende consequenties hebben voor de Oude Loo-conferenties, waarvan hij een van de gezichtsbepalende figuren zou worden.

3

Wilhelmina, Hofmans en Kaiser

Net als haar dochter en schoonzoon was ook Wilhelmina onder de indruk van de onvoorwaardelijke wijze waarop Hofmans en Kaiser zich in dienst stelden van de Allerhoogste. Dat wilde zij ook. Zij wilde ook die kracht diep in zichzelf aanboren. Dat sloot nauw aan bij haar eigen religieuze opvattingen en die van haar dochter. Opvallend genoeg is er bijna niets geschreven over Wilhelmina's visie op Christus, zoals zij die verwoordde na haar abdicatie.

In een anonieme notitie over de bezoeken van 'doorgeefster' (DG) Greet Hofmans aan Paleis Soestdijk werd de indruk die zij op de net teruggetreden vorstin maakte als volgt beschreven:

> Ook koningin Wilhelmina werd betrokken in de bezoeken welke DG bracht en ook de verhouding tot haar was uitstekend. Zij had vanuit haar zuivere gevoelens van vroomheid een groot respect voor de eenvoudige wijze waarop DG de haar gegeven Opdracht vanuit dezelfde bron van vroomheid uitvoerde.[1]

Na haar troonsafstand in september 1948 moest Wilhelmina op zoek naar een nieuwe levensinvulling. In haar boek *Eenzaam maar niet alleen* beschrijft zij die worsteling onder de hoofdstuktitel 'Wachtte mij nog een taak?' in enigszins cryptische bewoordingen. 'Ik heb lange tijd nodig gehad om tot innerlijke rust te komen na de abdicatie. Het heeft de hele winter van 1949 geduurd voor ik zekerheid verkreeg of er nog een roeping voor mij was weggelegd en zo ja, welke. Opeens werd ik aangeraakt door *die* liefde voor de ganse mensheid, welke uit Christus zelf voortkomt. Van stonde af aan begreep ik daarin met mijn bescheiden kracht met Hem mee te moeten werken.'

Concreet betekende dat voor de oude vorstin: '"Alle mensen te brengen tot Christus", van alle volken en rassen, zoals Christus dit bedoelt en de Zijnen bevolen heeft. Niet volgens een of ander patroon door mensen bedacht, doch een zuiver uitvoeren van Zijn opdracht. Hier gaat het om de opwekking tot levend geloof, waardoor een wezenlijke en persoonlijke binding met Christus kan ontstaan'.[2]

Een persoonlijke relatie met God en diens opdracht 'zuiver' uitvoeren en dat niet volgens een door mensen bedacht patroon. Het is alsof zij hier in ei-

gen woorden de gedachten van Kaiser en Hofmans weergeeft. Het zal dan ook niet toevallig zijn dat de 'aanraking' die Wilhelmina voelde in de winter van 1949, samenviel met de komst van Hofmans en Kaiser naar het hof.[3] Hun voorbeeld moet voor de prinses inspirerend hebben gewerkt. Sterker nog, ze zocht nadrukkelijk contact met Kaiser en 'doorgeefster', in wie ze groot vertrouwen had.

Vanuit Paleis Het Loo in Apeldoorn bracht Wilhelmina haar nieuwe taak in praktijk door onder meer een reeks publicaties.[4] In 1949 en 1950 verschenen drie brochures van haar hand: *De Grote Onbekende*, *De Grote Onbekende en de naaste toekomst* en een *Adventsboodschap*. Het jaar daarop schreef zij *Het besef van universele gemeenschap*, dat ook in het Engels, Duits en Frans werd vertaald. In nog veel meer talen, waaronder zelfs het Fins, werd vervolgens *Eenzaam maar niet alleen* op de markt gebracht. Wilhelmina voltooide het manuscript in 1955, maar pas vier jaar later zou het boek van de persen rollen. In 1961 verscheen *De Heer is mijn herder*, een overdenking bij haar lievelingspsalm 23. Een jaar later, een paar maanden voor haar dood, werd de brochure *Verbondenheid* gedrukt. Daarin ging zij in op de Derde Assemblee van de Wereldraad van Kerken, gehouden in november 1961 in New Delhi.

Ook op andere manieren bracht Wilhelmina haar religieuze ideeën over het voetlicht. In 1951 riep zij in het eerste nummer van het blad *Vrede door Recht* volgelingen in Christus – door haar als 'vredestichters' omschreven – op te streven 'naar wederzijds begrip en diepere kennismaking met alle volken, ook dáár, waar het naar de mens gesproken, moeilijk lijkt deze diepere kennismaking te bereiken'.[5]

De centrale gedachte die uit haar geschriften naar voren komt is: Christus' woord leidt tot vrede. Haar biografe Henriëtte de Beaufort schetste het zo: 'Lezende haar Bijbel in de stille Loo-jaren na haar abdicatie kwam zij steeds dieper tot de conclusie, dat een wedergeboorte die de mensen tot een eenheid zou kunnen brengen, uitsluitend en alleen door een geloof in Christus kon ontstaan. Zonder Christus geen wedergeboorte, zonder Jezus geen nieuwe mens, zonder christelijk besef geen eenheid tussen mensen noch tussen volkeren'.[6]

In *Eenzaam maar niet alleen* bracht zij zelf het belang van Christus onder woorden. 'Men hoort vaak beweren, dat de christelijke geloofswaarheid slechts één is uit de rij der godsdiensten en geestesstromingen. Het christendom is echter geen godsdienst in de gewone zin van het woord. Waar de andere godsdiensten een leer nastreven die alles beheerst, is Christus Zelf zonder meer de Weg, de Waarheid en het Leven. Hij is de vervulling van wat de andere godsdiensten nastreven. Het hoogste antwoord op het diepste vragen.'[7]

Ook vertelt ze geraakt te zijn door het boek Job. 'Aanvankelijk kon ik mij niet losmaken van de somberheid van het boek Job. Daarna werd mij duidelijk, hoe Job langs de énige weg, de weg der beproeving, de ware instelling te-

genover God en het leven moest leren. Toen het bleek, dat hij die verworven had, schonk God hem als zichtbaar bewijs van Zijn zorgende liefde ook voor de dingen van dit leven een nieuw tijdperk van voorspoed.'[8] Bij dit soort teksten lijkt Kaiser niet ver weg.

Zuivere toon

Dat het persoonlijke (protestantse) christendom voor Wilhelmina de hoogste vorm van religie was, blijkt ook uit een andere passage in *Eenzaam maar niet alleen*. Daarin schreef ze in de herfst van 1927 een geschrift onder ogen te hebben gekregen van Sadhu Sundar Singh (1889-1929).[9] Ze raakte zeer onder de indruk van deze 'grote christen-apostel van India' en las vervolgens alles van en over hem. Sundar Singh wordt gezien als de eerste christelijke Indiase theoloog. In zijn gedachtegoed verweefde hij Indiase tradities met de christelijke leer. Dat Sundar Singh Krishna verruilde voor Christus, trof Wilhelmina zeer en bevestigde haar visie.

Het christendom was essentieel, kerken waren dat in haar optiek niet. Die hadden volgens Wilhelmina 'geen rol van betekenis vervuld in mijn leven. Zij stonden daarvoor te ver af van mijn persoonlijke binding met Christus en Zijn Leiding met mij'.[10] In *Eenzaam maar niet alleen* komt vrijwel geen dominee voor. De God waarmee Wilhelmina direct contact zocht, was alles, alomtegenwoordig en overal. En die 'Grote Onbekende' God, die uiteindelijk een 'Grote Bekende' voor haar werd, diende onvoorwaardelijk te worden gevolgd. Geloven was dus niet iets vrijblijvends.[11]

Volgens Wilhelmina was het ontbrekende Godsbesef bovendien de bron van alle kwaad in de wereld. De naoorlogse crisis kon dan ook alleen overwonnen worden door onvoorwaardelijke openstelling voor de boodschap van Christus, door geestelijke vernieuwing. Alle andere voorgestelde oplossingen, of het in de wetenschap was, in een politieke ideologie, in kunst of in wijsgerige stelsels, leidden tot niets.

Verspreiding van het christelijke geloof, daar ging het om. Dus legde Wilhelmina grote belangstelling voor de zending aan de dag. Tegelijkertijd maakte ze zich ernstige zorgen over de toenemende secularisatie. 'Zij zag', zo meende haar secretaris Thijs Booy, 'de ontkerstening met bedroefde ogen voortschrijden, zij was er niet gerust op of de kerken niet te lang zouden doen over de vernieuwing, die ze het vat op de maatschappij zou kunnen teruggeven en zij vreesde, dat de toenemende welvaart het materialisme geweldig in de hand zou werken'.[12]

Toch leek bij Wilhelmina het optimisme te overheersen. Toen zij in 1898 aantrad, was volgens haar het geloof in Christus nauwelijks een kracht in de samenleving.[13] Gaandeweg groeide bij haar echter 'sterk de indruk, dat er [...] een geestelijke verdieping is gekomen, een grotere openheid voor wat de Bijbel ons te zeggen heeft'.[14] Volgens Wilhelmina nam na de Tweede Wereldoorlog het aantal mensen, en vooral jongeren, dat zich tot Christus richtte toe. 'Die werkelijkheidszin dringt tot mij door als de zuivere toon van een speel-

tuig te midden van wanklanken die allerwege opklinken. En op het doorklinken van die zuivere toon komt het aan!'[15]

Wilhelmina zag de toekomst dan ook met vertrouwen tegemoet. Een nieuw tijdperk stond volgens haar voor de deur. 'Het is een hoopvol verschijnsel in onze tijd dat bij zeer velen, verspreid over de wereld, een heilige wil bestaat tot algehele overgave aan Christus voor het volbrengen van Zijn Wil en Zijn Plan met ons.'[16] Daarbij speelde de jeugd een belangrijke rol en tot haar richtte zij zich dan ook in het bijzonder – Wilhelmina had in 1950 zelfs speciaal een jonge secretaresse in dienst genomen die het contact tussen haar en de jeugd moest onderhouden: Sophie barones Van Randwijck. Jongeren dienden het fundament te leggen voor 'een nieuwe wereldorde, waartegen iedere ideologie zich te pletter zal lopen, gegrondvest op goede wil onder elkander en vriendschap onder mensen en volken'.[17]

Na haar abdicatie had Wilhelmina dus een missie, een nieuwe taak. Toch kan niet gezegd worden dat haar religieuze inspiratie uit de lucht kwam vallen. Ze had haar hele leven al houvast gevonden in het christelijk geloof – en had tegelijkertijd ook een hartgrondige hekel aan het rooms-katholicisme. De westerse beschaving was volgens haar aan het christendom te danken.[18] Tijdens de Tweede Wereldoorlog gaf ze voortdurend blijk van een rotsvast geloof in God, het licht dat over de duistere krachten zou zegevieren. Dat ventileerde zij onder meer in haar Londense toespraken voor Radio Oranje, waarin trouwens uitsluitend sprake was van vertrouwen in Christus; over kerken of dominees repte zij met geen woord.[19]

Hofmans en de 'orders van hoogerhand'

Ondanks een ogenschijnlijke continuïteit in het denken van de vorstin, markeerde 'de winter van 1949' voor haarzelf een omslag. In de boeken die over Wilhelmina zijn geschreven, staan geen aanknopingspunten over wat er in die periode precies gebeurde. Opvallend is dat de religieuze gevoelens van Wilhelmina soms eenvoudigweg worden genegeerd. Ook Cees Fasseur besteedt er in diens *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas* relatief weinig aandacht aan. Na haar abdicatie zou het leven van Wilhelmina zich, aldus de biograaf, 'heel sterk op het hogere gaan richten. In feite werden de veertien levensjaren die haar nog restten één grote kruistocht voor de verspreiding van het geloof in Christus, van de oecumenische gedachte en de eenheid van alle Christenbelijders, los van ieder dogma'.[20] Fasseur gaat niet verder op haar religieuze ideeën in omdat het doel van zijn biografie was 'de persoonlijke invloed van het staatshoofd, dus van Wilhelmina, op het regeringsbeleid te schetsen. [...] Zodra Wilhelmina afstand deed van de troon, verdween deze invloed, althans in directe zin'.[21] En dus zocht hij niet uit hoe het kwam dat Wilhelmina alsnog een 'taak' vond.

Daarvoor zijn wel aanknopingspunten te vinden in de papieren die Kaiser naliet. In 1949 en 1950 kreeg hij een reeks brieven van Wilhelmina,[22] die licht werpen op wat er gebeurde in die voor de prinses blijkbaar cruciale winter.

Prinses Wilhelmina kort na haar troonsafstand in 1948.

Daaruit blijkt onder meer dat Wilhelmina toen een speciale band kreeg met Greet Hofmans, ook door haar meestal 'doorgeefster' genoemd. Zo vroeg Wilhelmina begin augustus 1949 in een brief aan Kaiser om 'orders van hoogerhand'. Zij wilde weten of haar Pinksterboodschap 'ook in briefkaartvorm moet worden uitgegeven'.[23] Ze had al doorgekregen dat de toespraak niet alleen in het Engels en Frans, maar ook in het Hebreeuws moest worden vertaald.[24]

Kaiser diende dergelijke vragen voor te leggen aan Greet Hofmans, die dan via doorgevingen kon vernemen wat Wilhelmina te doen stond.[25] De prinses ging soms ook direct bij Hofmans te rade: 'Deze vraag stelde ik gisteren – en kreeg een instemmend antwoord'.[26]

Wilhelmina bleek heilig overtuigd van de helderhorendheid van Hofmans.[27] Dit in tegenstelling tot wat Fasseur suggereert in zijn Wilhelmina-biografie: 'Er zijn geen aanwijzingen in haar correspondentie met Juliana dat zij zelf de invloed van Greet Hofmans heeft ondergaan. Ondanks haar mystieke inslag en soms heftig beleefde emoties was Wilhelmina daar in religieus opzicht toch weer te nuchter en misschien ook te verstandelijk voor.'[28] Ook in zijn boek over de huwelijkscrisis op Paleis Soestdijk stelt Fasseur dat Wilhelmina veel ongevoeliger was voor de doorgevingen van Hofmans dan Juliana. 'Anders dan haar onzekere, met haar nieuwe taak worstelende dochter was Wilhelmina echter een veel te onafhankelijke geest om zich blijvend door Hofmans (of Kaiser) te doen beïnvloeden.'[29] Het past in het clichébeeld van Juliana de labiele versus Wilhelmina de standvastige. Maar dat beeld klopt niet.

Kaiser en 'het Hooge plan'

Toen Wilhelmina van Greet Hofmans hoorde over de radicale stappen die Kaiser had gezet om de Allerhoogste te dienen, besloot de prinses hem en zijn gezin financieel te ondersteunen. Ze schonk hem een jaarlijkse, niet geïndexeerde donatie ter hoogte van zijn laatst verdiende salaris bij de Stoomvaart Maatschappij "Nederland". In ruil daarvoor zou hij hand- en spandiensten verrichten en de prinses bijstaan in haar religieuze werk.

In de nagelaten papieren van Kaiser zitten 23 brieven en 'blocnote'-krabbels die Wilhelmina hem stuurde. De briefwisseling begon in het voorjaar van 1949 en liep door tot in 1950, waarbij vooral in de maanden augustus en september 1949 druk over en weer werd gecorrespondeerd. De brieven geven een indruk van de verhouding tussen de twee in die tijd. Zo had Wilhelmina aanvankelijk groot ontzag voor Kaiser en diens eruditie. Begin augustus 1949 dankte zij Kaiser 'voor Uw brieven, het verheugt mij bijzonder Uw zoo juiste en heldere formuleering van het doel waarvoor ik werk voor mij te hebben en te weten dat U zich bewust is van het Hooge plan waarop U en ik samenwerken'.[30] Ook op andere momenten verwees Wilhelmina naar het werk dat ze samen verrichtten. 'Al hetgeen ik doorkreeg is eigenlijk ook voor U bestemd (wat de inhoud betreft) en ik hoop U mijn aanteekeningen vrijdag voor te le-

zen; bij voorkeur na het eten als U ons het genoegen wilt doen [...] te blijven dan.'[31]

Het genoegen was wederzijds. In september 1949 schreef Kaiser aan Wilhelmina: 'In de bevinding en in de gevoelens, die U nu aan mij op schrift uit, weet ik U vlak bij mij. Het is precies wat mij stuwt, en U zult mij daar altijd kunnen vinden'. Wilhelmina liet in een reactie weten dat het haar verheugde 'dat U daarin naast mij staat'.[32]

Kaiser was een tijdlang een soort religieus secretaris van Wilhelmina. Hij beantwoordde namens de prinses brieven van mensen die hadden gereageerd op haar toespraken of brochures. Daarbij ging hij niet altijd even tactvol te werk. Zo maakte hij een vrouw die de prinses complimenteerde met haar Pinksterboodschap duidelijk dat zij er helemaal niets van begrepen had. De vrouw deed er vervolgens het zwijgen toe. Een man die een soortgelijke brief had ontvangen, liet het er niet bij zitten en er ontstond een bitse briefwisseling tussen hem en Kaiser. Het is een rode draad in het archief van Kaiser: briefwisselingen die heftig verlopen en vaak abrupt worden afgebroken.[33]

Naast het beantwoorden van binnenkomende post, diende Kaiser afspraken voor Wilhelmina te arrangeren met vooraanstaande religieuze leiders. En als het tot een ontmoeting kwam, was hij daar vrijwel altijd bij aanwezig. Wilhelmina gaf hem op dat vlak ook concrete opdrachten.

> Zoo even verneem ik dat over enkele dagen de Heer Visser 't Hooft *hier komt,* voor een conferentie over de Samenkomst te Bangkok van de jonge kerken. De datum is mij niet bekend, doch het zal zeer spoedig zijn! Wilt U hem trachten te spreken, dat bespaart mij een reis; indien hij tijd heeft en ik het kan schikken met mijn vrij druk program, zoude het wel wenschelijk zijn dat ook ik hem ontmoet. Doch *Uwe* ontmoeting moet beslist de voorrang hebben. Pr. W.[34]

Aan deze wens zou niet worden voldaan. Een ontmoeting met de secretarisgeneraal van de Wereldraad van Kerken zat er, ook voor Kaiser, niet in. Visser 't Hooft was slechts een paar dagen in Nederland en vertrok daarna via Genève naar Bangkok.[35]

Wilhelmina had aan Hofmans de vraag voorgelegd of het goed was gesprekken te voeren met vooraanstaande leden van de Nederlandse Raad van Kerken, onder wie Berkelbach van der Sprenkel. Hofmans 'kreeg dadelijk door de instemming op het plan van de bespreking'.[36] Het was vervolgens aan Kaiser om die besprekingen te organiseren, die deels op het Oude Loo plaatsvonden.

Kaiser was niet alleen Wilhelmina's religieuze secretaris, maar tevens haar raadgever op religieus gebied. Zo vroeg zij hem advies over de Morele Herbewapening, waarover zij met mensen als ondernemer Frits Philips gesprekken voerde.[37] De door Frank Buchman opgezette beweging, die sinds de oorlog in het Zwitserse Caux zetelde, kon Kaisers goedkeuring niet wegdragen. Begin

september 1949 schreef hij, waarschijnlijk op verzoek van Wilhelmina, een uitgebreide en kritische beschouwing over de Morele Herbewapening en zette die af tegen de christelijke leer.

> Goddank is de Leer van Jezus GEEN ideologie. Het is de fout van Frank Buchman om – evenals zovele kerken en Bewegingen, in de Leer van Jezus niet meer te hebben gezien dan een ideologie. Juist doordat zij er niet meer dan een ideologie in zagen werden en worden alle kerken en bewegingen (ook die van Buchman) met de onfeilbaarheid der waarheid: Machts-structuren. Laten wij dit criterium nooit voorbijzien. Het is vreeselijk genoeg, dat honderdduizenden in Buchman's Beweging 'Het Antwoord' zien. Want het sust hen in slaap, waar Jezus zegt: WAAKT![38]

Botsing met Kaiser

Kaiser was dus in 1949 Wilhelmina's religieuze steun en toeverlaat. Probleem was dat hij zelf een radicale stap had gezet en van anderen eigenlijk hetzelfde verwachtte. Als mensen in hun opvattingen en gedrag gingen schipperen, kregen ze te maken met een onverzettelijke en meedogenloze Kaiser. Dat hij met de eveneens weinig tactvolle Wilhelmina botste, was dan ook bijna onvermijdelijk. Gesprekken zoals met Berkelbach van der Sprenkel en anderen verliepen, vermoedelijk mede door de ondiplomatieke opstelling van Kaiser, niet soepel. Eind 1949 werden de eerste barsten in het contact zichtbaar. In oktober schreef Kaiser dat Wilhelmina hem 'naar en hard' had genoemd.[39] Een paar dagen later eindigde hij een brief over de mislukte poging om Visser 't Hooft te ontmoeten met de opmerking dat (niet nader geduide) kritiek van Wilhelmina hem 'zeer wrang getroffen' had.[40]

Daarna bleef van het aanvankelijk intensieve contact tussen Kaiser en de prinses weinig meer over. In 1950 werden nauwelijks nog brieven gewisseld. Wilhelmina schreef al helemaal geen blocnotenotities meer, en als ze al de pen ter hand nam was het kort.[41] Meestal liet ze de noodzakelijke correspondentie over aan *dame du palais* Loukie de Beaufort-baronesse van Hardenbroek. Het lijkt erop dat de rol van Kaiser als vertrouwenspersoon in religieuze zaken was overgenomen door Gerrie van Maasdijk.[42] Blijkbaar spraken Kaiser en de prinses elkaar niet of nauwelijks meer. Voor Wilhelmina zou het weliswaar 'een genoegen zijn U nog eens te ontmoeten en te spreken, waar ik destijds zooveel met U besprak', maar ze durfde echter geen beslag meer te leggen 'op Uw kostbare studietijd'.[43] Deze bescheidenheid (of was het een subtiele afwijzing?) wekte ongenoegen bij Kaiser. 'Ik heb het steeds betreurd dat – toen de opgelegde beproeving mij verleden jaar zo zwaar viel, dat ik er ziek en overspannen van werd – en ik U daardoor zelfs niet meer "tant soit peu" kon assisteren, meteen geen uiterlijke motivering voor een ontmoeting meer bestond.'[44]

In december 1950 schreef Wilhelmina nog eens: om Kaiser te bedanken voor het toezenden van diens boek *Beleving van het Evangelie* en om hem

meteen te condoleren met het overlijden van zijn moeder.[45] In het volgende jaar stuurde Kaiser nog wel enkele brieven naar Wilhelmina, maar van de prinses kwam jarenlang niets meer terug richting de 'zoveel ergernis gevende Wim Kaiser' – zoals hij zichzelf typeerde.[46] Eind 1954 en in 1955 stuurde Wilhelmina naar Kaiser twee keer dezelfde ansichtkaart van prinses Marijke met een pop. Beide keren als dank voor toezending van een boek, onder meer Kaisers *Levensheiliging*. Ze hoopte aan lezen daarvan toe te komen zodra de 'Nieuwjaarsdrukte' voorbij was.[47]

Overigens betekende het vrijwel beëindigen van het contact niet dat Wilhelmina de maandelijkse betalingen aan Kaiser stopzette. Daar ging ze gewoon mee door. Na het overlijden van Wilhelmina in 1962 zou Juliana de schenking continueren en zo de weduwe van de in 1960 overleden Kaiser en haar gezin financieel ondersteunen.

Blijvend contact met Hofmans

Terwijl na 1950 de ontmoetingen met Kaiser tot een minimum werden beperkt, bleef de oude vorstin wel met Greet Hofmans contact houden en hield zij een hoge dunk van 'doorgeefster'. Ook tijdens de crisis van 1956 was Wilhelmina lovend over Hofmans, die zij omschreef als 'een volkomen integere figuur die mensen naar ziel en lichaam gezond maken wil'. Volgens haar had Hofmans 'geen "ambities",' wenste ze geen materiële voordelen en had ze evenmin blijvende invloed op de koningin. Hofmans wilde volgens Wilhelmina niets liever dan zichzelf overbodig maken door een verdere ontwikkeling van de persoonlijkheid van de koningin in Gods geest. Zij predikte geen bepaalde godsdienst. Evenmin had zij een 'secte' of 'groep' gesticht.[48] Tot haar laatste snik bleef de prinses Hofmans trouw.[49]

In tegenstelling tot wat Fasseur meende, had de prinses een grenzeloos vertrouwen in de helderhorende gaven van 'doorgeefster'. Zij vroeg niet voor niets regelmatig om 'orders'. Kaiser wordt in de tweedelige Wilheminabiografie al helemaal niet genoemd. Hij geeft wel Wilhelmina's kritiek op Buchman, Caux en de Morele Herbewapening weer – een kritiek die, zoals hiervoor beschreven, uit de koker van Kaiser kwam. Wilhelmina sloeg uitnodigingen van Philips om naar Caux te komen af. 'Niet de mensch maakt levend en doet het doch Christus. Caux wil God zijn en het doen. Dan kan men juist niet.' In 1951 voegde zij daar nog ter verduidelijking aan toe: 'De weg die ik ga, is een andere dan die van de Caux-groep'.[50] Het is een kernachtige samenvatting van de opvatting van Kaiser over de Morele Herbewapening.

Waarom is de relatie van Wilhelmina met Hofmans en Kaiser door vrijwel alle biografen verzwegen of gebagatelliseerd? Deels wisten ze het niet, deels lijken ze het niet te kunnen inpassen in het bestaande standvastige imago van de oude vorstin. Bovendien heeft Wilhelmina zelf er het zwijgen toe gedaan. In *Eenzaam maar niet alleen* staat geen letter over Hofmans, Kaiser of de Oude Loo-conferenties. Dat komt vermoedelijk doordat het boek pas in 1959 is verschenen. Vier jaar eerder had ze tekst af, maar de eindredactie duurde

veel langer dan gepland. Zou dit te maken hebben gehad met de huwelijkscrisis van Juliana en Bernhard in die tussentijd? Alles wat met Hofmans in verband kon worden gebracht, was immers verdacht geworden.[51]

Geen letter over Hofmans en Kaiser in *Eenzaam maar niet alleen*, maar wel die cryptische zin over haar 'roeping' in de winter van 1949. Was het toeval dat Wilhelmina in die winter Greet Hofmans en Wim Kaiser had ontmoet? Hadden zij haar religieuze denken richting gegeven? De elementen die zij aangeeft, doen dat wel vermoeden. De persoonlijke binding met Christus en het uitvoeren van diens opdracht lijken wel erg letterlijk de boodschap van het duo Hofmans/Kaiser te weerspiegelen. En vervolgens zou Wilhelmina ook haar steentje bijdragen aan het uitdragen van die boodschap op de Oude Looconferenties.

4

Hofmansgetrouw hofpersoneel

Het aanvankelijke enthousiasme van prins Bernhard voor Hofmans en Kaiser luwde snel. Hij verbood Hofmans eind 1949 de toegang tot Paleis Soestdijk en met Kaiser wilde hij ook al snel niets meer te maken hebben. Juliana en Wilhelmina volgden deze lijn niet. Zij bleven gewoon met Hofmans contact houden en dat gold ook voor een aantal leden van de hofhouding, waarin een opvallende nieuweling zijn intrede deed: Walraven van Heeckeren van Molecaten.

Op 15 januari 1950 werd Walraven van Heeckeren van Molecaten particulier secretaris van koningin Juliana. Hij was door waarnemend algemeen secretaris aan het hof Gerrie van Maasdijk als kandidaat naar voren geschoven en werd vervolgens voor die functie gepolst door een opmerkelijke 'sollicitatiecommissie' bestaande uit Rita Pennink, Greet Hofmans, Wim Kaiser en Jan Thomassen, de particulier secretaris van prins Bernhard én 'een Hofmansadept'.[1] Overigens waren Hofmans én Van Maasdijk bekenden van de nieuwe particulier secretaris. Walraven van Heeckeren zou eveneens een centrale rol gaan vervullen op de Oude Loo-conferenties én in de hofcrisis van 1956.

Walraven van Heeckeren

Walraven van Heeckeren van Molecaten heeft heel wat autobiografische teksten nagelaten. Een zekere mate van ijdelheid was hem niet vreemd. In die geschriften verwees hij onder meer naar de al langer bestaande contacten van zijn familie met de Oranjes. Zijn grootmoeder aan moeders zijde was *dame du palais* geweest bij koningin Wilhelmina. Ook prins Hendrik, de echtgenoot van Wilhelmina, was een bekende van de familie en bezocht Huis Molecaten onder meer in 1915.[2]

Op 28 maart 1914 was Walraven ter wereld gekomen in de gemeente Oldebroek, waar Molecaten onder viel. Hij was het tweede kind van Evert van Heeckeren van Molecaten en de in Den Haag opgegroeide Adolphine Agneta Groeninx van Zoelen. Walraven had een twee jaar oudere zus, Aurelia, en kreeg op tweejarige leeftijd nog een broer, Erik. Hun ouders waren van oorsprong Nederlands Hervormd, maar 'niet uitgesproken kerks'.[3]

Walraven zette zich naar eigen zeggen op de middelbare school af tegen links-pacifistische bewegingen en tegen het 'gebroken geweertje'. Hij werd voorzitter van de Zwolse afdeling van het in 1927 opgerichte Nationaal Jon-

geren Verbond.[4] Beslissend voor Walraven was het contact dat hij in de jaren dertig kreeg met M.J.J. Exler, door hem omschreven als 'een boeiend mens en zeer begaafd astroloog'.[5] Vooral Walravens vader, die grote belangstelling had voor astrologie, theosofie en occulte zaken was goed bevriend geraakt met Exler.[6] De homoseksuele kippenfokker beschikte over paranormale gaven en werd postuum de eerste leidsman van Greet Hofmans, nadat zij door Kaiser op diens bestaan was geattendeerd. Via die lijn kwam Hofmans ook bij de familie van Heeckeren op Molecaten terecht.

Walraven deed in 1933 eindexamen aan de Christelijke HBS in Zwolle. Daarna ging hij in Rotterdam economie studeren als voorbereiding op een baan in de diplomatieke dienst. Na zijn kandidaats te hebben gehaald, hield hij het in 1938 verder voor gezien. Hij was geen studiebol en de diplomatieke dienst had zijn aantrekkingskracht verloren. Na het afbreken van zijn studie ging hij werken als volontair op een bank in Zwolle en vervolgens als trainee bij Lever Bros. & Unilever in Rotterdam. Dat laatste bracht hem na een driejarige opleiding tot assistent-inkoper grondstoffen bij Calvé in Delft.

Tijdens de Duitse bezetting waren op het landgoed Molecaten onderduikers ondergebracht, onder wie het echtpaar Van Maasdijk.[7] Gerries echtgenote Pauline van Tuyll van Serooskerken was een vriendin van Walravens zus Aurelia.[8] In het najaar van 1944 werd Walraven commandant van de plaatselijke afdeling van de Binnenlandse Strijdkrachten.

In de terugblikken op zijn leven legde Walraven van Heeckeren veel nadruk op zijn nuchterheid. 'Ik heb persoonlijk altijd een afkeer gehad van occultisme en spiritisme.'[9] Elders schrijft hij: 'Mijn hele leven was ik geconfronteerd geweest met verhalen over paranormale verschijnselen. Het was voor mij interessant, maar ik heb nooit behoefte gehad mij er verder mee te occuperen. Wel stond ik open voor de gedachte dat er in het verborgene krachten werkzaam waren waar de mens geen weet van heeft. Dat dit in handen zou zijn van overgeganen stond mij echter tegen. De realiteit van een "bescherming" had ik in de oorlogsjaren genoegzaam ervaren, zij het grotendeels onbewust.'[10]

Na de oorlog kwam Walraven van Heeckeren via Aurelia in contact met Greet Hofmans. Hij ontmoette haar in Amsterdam en ging ervaren dat 'een mensenleven door een onzichtbare Hand wordt geleid'. Dankzij Hofmans, zijn eigen oorlogservaringen en een niet nader genoemde 'Aziaat' vond er bij Walraven een omslag in zijn denken plaats. Waar hij eerst nog uitging van de volgens hem agnostische filosofie 'God helpt hen die zichzelf helpen', raakte hij gaandeweg overtuigd van de gedachte: 'God helpt hen die God helpen'![11]

Eind 1947 werd Van Heeckeren secretaris van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken in Den Haag, een van de voorlopers van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. Directeur was toen B.H.M. Vlekke, die ook in contact stond met Greet Hofmans.[12] In het dagelijks bestuur had onder meer M.A. Tellegen zitting, de directeur van het Kabinet der Koningin.[13] Van Heeckeren woonde in die tijd in Den Haag.

Vanuit de hofstad reisde hij begin 1949 naar Molecaten, waar Rita Pennink, Greet Hofmans, Wim Kaiser en Jan Thomassen hem kwamen vragen particulier secretaris van koningin Juliana te worden. Hij zou Jean Chrétien Baud moeten opvolgen. Naar eigen schrijven aarzelde Walraven aanvankelijk, maar ging hij overstag toen hem duidelijk werd gemaakt dat er 'een nieuwe wind zal gaan waaien'. Ook het feit dat Greet Hofmans op Paleis Soestdijk zeer positief was ontvangen, deed Van Heeckeren besluiten toe te happen.[14]

Omdat hij niet direct een geschikte woning kon vinden, logeerde Van Heeckeren begin 1950 enkele maanden bij Frans en Erna Mijnssen in Baarn. Daar aan de Regentesselaan woonde inmiddels ook Greet Hofmans. Samen bezochten ze eind januari de zaterdagse filmavond in de huisbioscoop van Paleis Soestdijk. Bernhard was er niet, die was op goodwilltoer in Latijns-Amerika. Voordat de prins vertrok, had hij verordonneerd dat Hofmans niet meer op het paleis mocht komen. Het was voor haar dan ook de laatste keer dat zij een filmavond op Soestdijk bijwoonde. Walraven van Heeckeren bekeek die zaterdag voor het eerst een film op het paleis.[15]

Degenen die Walraven van Heeckeren persoonlijk hebben gekend, spreken in lovende bewoordingen over hem. Hij wordt een 'buitengewoon fatsoenlijke man' genoemd, 'door en door integer', 'volstrekt onkreukbaar' en met een

Op 18 februari 1950 kijken Walraven van Heeckeren en Rita Pennink (links) toe hoe de jarige prinses Marijke in de bibliotheek van Paleis Soestdijk met haar bezempjes speelt. Ondertussen onderhoudt koningin Juliana zich met een delegatie van de Koninklijke Landmacht, die een geschenk kwam aanbieden.

groot gevoel voor humor. Net als anderen in de omgeving van Juliana was hij zeer geschokt door het immorele, overspelige gedrag van prins Bernhard.[16] Alle getuigen zijn het er over eens dat hij het beste voorhad met zijn werkgeefster, koningin Juliana – en daar wellicht te ver in ging. Hij was zeker geen intrigant. Wel een man die meende dat er meer was tussen hemel en aarde dan waarvan zijn wijsheid droomde: 'Met vallen en opstaan heb ik toen mogen ervaren dat een mens in zijn leven nooit alleen is en op ondoorgrondelijke wijze wordt geleid en behoed!'[17]

Huwelijk met Rita

Iets meer dan een jaar nadat Walraven van Heeckeren zijn baan als particulier secretaris van koningin Juliana was begonnen, trouwde hij met Rita Pennink. Zij was volgens Fasseur inmiddels niet meer in dienst als kindermeisje. In juli 1950 zou zij ontslag hebben aangevraagd omdat ze zich wilde inzetten 'voor mijn vaderland en Indië in dienst van God'.[18] Prins Bernhard zou achter het vertrek hebben gezeten omdat Rita te veel aan de leiband van Hofmans liep.[19]

In de zomer van 1950 had Rita Pennink grote twijfels over haar baan als kinderverzorgster op Paleis Soestdijk. Ze benutte een verblijf bij haar broer in Zweden om alles wat er de afgelopen maanden was gebeurd, eens goed op een rijtje te zetten. Vervolgens kwam ze tot de conclusie dat ze voortaan maar één behoefte kende en wel 'om voor Boven te mogen blijven werken aan de nieuwe tijdswending, onverschillig, waar mijn taak zal liggen!' Ze vroeg zich daarom af of ze haar energie niet buiten de paleismuren moest inzetten. Tegelijkertijd toonde ze zich ongerust over Juliana. 'Arme Mammie strijdt nu haar grootste strijd uit, zij is nu gedwongen om beslissingen te nemen tegen haar grootste vijand in en juist nu staat ze alleen. Ik hoop dat Greet telkens bij haar mag komen om haar bij te staan. Natuurlijk zal ze het halen, maar ten koste van hoeveel ellende?'[20] Rita lijkt hier te verwijzen naar het heftige conflict dat tussen Bernhard en Juliana was losgebarsten over Greet Hofmans, die door de 'vijandige' prins een paar maanden eerder de toegang tot Paleis Soestdijk was ontzegd.

Onduidelijk is of Rita Pennink toen al ontslag nam of juist bleef om Juliana bij te staan. Het lijkt erop dat zij pas begin 1951 daadwerkelijk vertrok als kinderverzorgster.[21] Dat is de logische conclusie uit een brief die prinses Wilhelmina, op 6 maart 1951, vier dagen voor het huwelijk, schreef aan 'Lieve Rita'.

> Zoodra mijn geschenk aan u gereed is, stuur ik het aan mevrouw Pierson. Het bestaat uit bijzettafeltjes en het lage tafeltje dat op de lijst stond. Het kan ook als bankje dienen. Natuurlijk zijn mijn gedachten veel bij u en zullen dit nog meer zijn op uw trouwdag met onnoemelijk veel goede wenschen voor u nieuwe geluk. Wat heerlijk dat de bruidsdagen voor u beiden zoo zonnig zijn. Het is zoo 'n heerlijke herinnering voor het geheele leven. Van mijn dochter en ook van kennissen hoorde ik van de aller aardigste avond bij je aanstaande schoonzuster.

Walraven van Heeckeren en Rita Pennink trouwen op 10 maart 1951. De prinsesjes Marijke en Margriet mogen als bruidsmeisjes met bloemetjes strooien, terwijl Eudia Pierson toekijkt (boven). Ook Greet Hofmans behoort tot de gasten (midden), evenals (onder, v.l.n.r.) Walravens moeder, Bep Pierson, Frans Mijnssen, diens oudste dochter Mariet, koningin Juliana en Hannie van Till.

> Nu lieve Rita, met een groote prop in de keel, nogmaals dank voor *alles* en *alles*!
> Ik kan het mij nog niet indenken dat je niet meer bij mijn kind en de kleinkinderen bent, wat zullen zij en ik je missen. Gelukkig blijf je in de buurt en hoop ik je nog vaak te ontmoeten en goede gezellige apartjes met je te hebben. God zegen je voor verleden en toekomst, in oude vriendschap, pr. Wilhelmina[22]

Het is een opmerkelijk hartstochtelijke, zelfs geëmotioneerde brief. Wilhelmina was duidelijk nog steeds dol op Rita. De prinses wekt de indruk dat Rita pas door haar huwelijk stopt met haar werk als kinderverzorgster en dus niet al maanden eerder ontslag heeft genomen en gekregen. Overigens zou Wilhelmina nog regelmatig briefjes naar Rita sturen.

Het huwelijk van Rita en Walraven werd voltrokken op 10 maart 1951 in het stadhuis van Zoelen. Als ambtenaar van de burgerlijke stand trad burgemeester Van Beekhoff op en als getuigen waren Rita's broer Habbo, Walravens broer Eric, Bob Pierson en Gerrie van Maasdijk tegenwoordig. Zonder een spoor van bewijs is wel gesuggereerd dat Greet Hofmans de hand zou hebben gehad in die echtverbintenis.[23] Zij behoorde uiteraard tot de genodigden, net als koningin Juliana, de echtparen Mijnssen, Pierson en Van Maasdijk en een aantal van hun kinderen. De prinsesjes Marijke en Margriet mochten bruidsmeisje zijn en strooiden kwistig met bloemen.[24]

Het jonge paar logeerde na het huwelijk enkele weken bij Bep en Bob Pierson op de Kleine Vuursche en betrok vervolgens een appartement aan de Eemnesserweg in Baarn. In 1952 namen ze in dezelfde plaats hun intrek in een woning aan de Prinses Marielaan.[25]

Een bizarre wintersportvakantie

Eind 1949 was het huwelijk tussen Juliana en Bernhard verworden tot een soort privé koude oorlog.[26] De prins was gaan twijfelen aan de bedoelingen van Hofmans en dat zou mede geleid hebben tot 'een forse echtelijke ruzie'.[27] Wat daar op volgde was een merkwaardige vertoning tijdens de eerstvolgende wintersportvakantie van Juliana.

Op 2 januari 1950 was prins Bernhard in opdracht van het kabinet vertrokken voor zijn eerste van een reeks goodwillreizen naar Latijns-Amerika. De reis zou ruim twee maanden duren en daardoor kon de prins niet met zijn gezin mee op wintersport. Juliana en haar drie oudste dochters reisden op 20 februari vanaf station Baarn in gloednieuwe koninklijke rijtuigen richting Sankt Anton am Arlberg. Tot het reisgezelschap behoorden onder meer Rita Pennink, Gerrie en Pauline van Maasdijk met hun dochter Eleonore en een aantal rechercheurs. Van Maasdijk ging mee uit hoofde van zijn functie als waarnemend algemeen secretaris aan het hof, speciaal belast met de voorlichting rond het Koninklijk Huis. Ook de referendaris van het Kabinet der Koningin, Frans Dijckmeester, was met zijn echtgenote van de partij, want de staatszaken gingen gewoon door.

Tot het gezelschap dat in februari 1950 neerstreek in Sankt Anton behoorden ook Bep en Bob Pierson. Op eigen gelegenheid, maar ongetwijfeld op verzoek van Juliana, waren zij in hun Fiat naar het Oostenrijkse skioord gereden. Ze namen hun intrek in hetzelfde hotel als Juliana. Net als Gerrie van Maasdijk[28] hield Bep Pierson van de reis een dagboek bij. Op 21 februari was zij met Bob getuige van de met de nodige toeters en bellen gepaard gaande aankomst van de koninklijke trein in Sankt Anton. 'Hoewel we niet op 't perron staan, maar ons onder het publiek hebben gemengd, hebben de koningin en Trix ons onmiddellijk in de gaten en wuiven.' Terwijl de Tiroolse fanfare uit volle borst blies en de fotografen driftig hun plaatjes schoten, betrok Juliana met haar kinderen het tegenover het station gelegen hotel. 'Bob en ik staan nu ook in de hall en dan komt ineens de koningin naar beneden: "Dag lieve schat, wat reuze gezellig dat jullie er zijn, ik zag je al vanuit de trein." Dan volgt de enthousiaste begroeting van de kinderen en we trekken mee naar boven en zien hun kamers, die alle vol bloemen staan. Op de zitkamer van de Koningin, die zij overigens niet wil gebruiken, zij neemt de eenvoudigste kamer van alle als de hare, staat een bloemstuk van 1 m. in 't vierkant van de Oostenrijkse regering, ik heb nog nooit zo iets gezien.'

Het verslag verhaalt verder van ochtendlessen, lunches, skiactiviteiten, uitstapjes, wandelingen, thee-uurtjes, borrels en dansavondjes, die worden opgeluisterd door een goochelaar of een harmonicaspeler. Voor Bep Pierson was het een bijzondere ervaring. 'Nog nooit werden Bob en ik in een hotel ergens ter wereld zó koninklijk behandeld als hier, alles rent en vliegt voor ons.'

Tijdens de wintersportvakantie van 1950 geniet Juliana (met wit jack) samen met Rita van Heeckeren, Bob Pierson, Gerrie van Maasdijk en een onbekende man (links van haar) van de zon in Sankt Anton am Arlberg.

Bep Pierson beschrijft de 'vele en lange gesprekken' die zij en haar man met de vorstin voerden. Op zondag 26 februari praatten Bep en Bob na de lunch aan tafel nog tot 3.30 uur door met Juliana, waarna een sleerit volgde, die het gezelschap naar het hotel van een van de gidsen bracht. ''t Is een alleraardigst bezoek, maar we moeten ontzagwekkend veel eten. Thuisgekomen kan niemand meer dineren, zodat we aan ons tafeltje in de hall blijven zitten, waar Bob en ik tot over twaalven met de koningin blijven doorpraten over onze diverse onsterfelijke zielen!' Een andere keer kwam de 'afscheidsbrief van Greet' ter sprake, waar Juliana erg over 'uit haar hum' was. Vermoedelijk was die brief geschreven naar aanleiding van het feit dat Hofmans niet meer in het paleis geduld werd door prins Bernhard.

Uit het reisverslag van Bep Pierson en de aantekeningen van Gerrie van Maasdijk blijkt dat Bernhard voor een speciale verrassing had gezorgd: hij had zijn buitenechtelijke vriendin Ann Orr-Lewis naar Sankt Anton gestuurd en haar in het hotel ondergebracht waar ook Juliana verbleef! Het had er alle schijn van dat de maîtresse de echtgenote in de gaten moest houden. Ann Orr-Lewis verbleef in Sankt Anton samen met haar vriendin Phyllis von Graevenitz. Bernhard had beide vrouwen tijdens de oorlog in Londen leren kennen.[29] Blijkbaar slikte Juliana deze merkwaardige vorm van huwelijksspionage, want ze ging enkele keren met Orr-Lewis eten. Pauline van Maasdijk zou haar dat tevergeefs hebben afgeraden: 'Jula je bent *te* lief en *te* goed.'[30]

Ook de Piersons probeerden Juliana bij Bernhards maîtresse weg te houden. In haar verslag noemt Bep enkele keren de naam van Ann, 'van wie we nu bepaald niet erg gecharmeerd zijn'. Op 2 maart was het grauw en grijs in Sankt Anton en werd er gelummeld en gewinkeld. De Van Maasdijken en de Piersons zouden samen dineren, 'daar de koningin, kinderen en Rita uit eten gaan […] met Ann en Phillis (een niet deugende vriendin van Ann). We vinden 't eigenlijk ongeschikt dat H.M. alleen met hen uitgaat en dringen ons serieus op en gaan mee'. Vier dagen later gingen Bep en Bob niet naar de cocktailparty die Ann en Phyllis gaven. De vrienden van de vorstin bleven dansen in de bar van hun hotel. 'Jula ziet op tegen gesprek met Ann.' Het is meteen de eerste keer dat Bep de koningin in het verslag bij haar koosnaam noemt.

Met de prinsesjes had Bep tijdens die vakantie, deels toevallig, eveneens nauw contact. Nadat eerst Rita Pennink en vervolgens ook Pauline van Maasdijk ziek was geworden, nam Bep Pierson de zorg voor Beatrix, Irene en Margriet op zich. Opmerkelijk was dat Bep, getuige het reisverslag, overvallen werd door een gevoel van onzekerheid. Ze vroeg zich af of ze wel genoeg kennis had om de prinsessen te kunnen helpen bij het maken van hun huiswerk. Dat bleek echter geen probleem. Wel vond ze dat de prinsessen op de Kees Boekeschool, waar ze sinds 1945 op zaten, een leerachterstand hadden opgelopen. Volgens haar zat Irene op hetzelfde niveau als haar eigen dochter Eudia die toch anderhalf jaar jonger was. Ze ging ook enkele keren met de prinsessen op stap en had op 7 maart in de trein een 'intiem gesprek met Jula over 't aufklären van je kinderen'.

Juliana in de sneeuw in Sankt Anton.

De avond voor het vertrek van Bep en Bob, die al eerder terugreisden naar Nederland in verband met de negende verjaardag van hun dochter Eudia, was er een afscheidsborrel, waarop werd gedanst met de kinderen. Bep bracht vervolgens de prinsesjes naar bed en had daarna 'nog een zéér goed, zéér intiem gesprek met Jula'.

Twee dagen nadat Bep en Bob Pierson in Baarn waren aangekomen, was ook het koninklijk gezelschap weer terug in Nederland. 'We haalden ze af aan 't station in Baarn. Arme Rita was nog zó ziek dat ze met een brancard uit de trein gehaald moest worden, wat nogal commotie gaf. Dit is het einde van een "Koninklijke" reis, zo als ons in ons leven wel nooit meer ten beurt zal vallen.' [31]

Consequenties

Gerrie van Maasdijk en Bep Pierson waren niet te spreken over de aanwezigheid van Ann Orr-Lewis in Sankt Ankton. Van Maasdijk had eerder al zijn bezwaren over Bernhards buitenechtelijke relatie kenbaar gemaakt bij de prins en bij diens moeder, schoonmoeder en echtgenote. Van Maasdijk hoopte dat Armgard, Wilhelmina of Juliana de prins tot de orde zou roepen. Dat gebeurde niet. Wat wel gebeurde was dat Bernhard woedend was over het gestook van Van Maasdijk. Hij zag het als verraad aan een vriendschap, of zoals Fasseur het omschrijft: 'Een vriend viel je niet af door in de kring van zijn familie over diens buitenechtelijke avonturen te spreken!' [32]

Het resultaat was dat Van Maasdijk, tegen de zin van Juliana, half juli 1950 opstapte als algemeen secretaris. De koningin benoemde hem vervolgens tot kamerheer in buitengewone dienst en schonk hem begin 1951 ook het commandeurskruis in de Huisorde van Oranje.[33] Van Maasdijk en zijn echtgenote Pauline bleven met Juliana contact houden en adviseerden haar Ann Orr-Lewis niet langer in haar nabijheid te dulden. Juliana moest tegen Bernhard rechtuit zeggen: 'Ik wil niets meer met Annie te maken hebben, ik wil ook niet dat de kinderen haar meer zien. Wat jij doet, laat mij koud!'[34]

De hele episode had volgens Cees Fasseur verregaande gevolgen voor het huwelijk van Juliana en Bernhard. 'Na 1950 brak voor het gezin op Soestdijk een zware tijd aan. Bernhard wenste zijn gedrag niet of slechts ten dele te conformeren aan wat van hem in zijn positie werd verwacht of aan de regels van het glazen huis waarin hij leefde. Wat wel veranderde, was de bereidheid van Juliana dat gedrag te accepteren. Zaken die zij vroeger als min of meer vanzelfsprekend had aanvaard, werden in het vervolg afgekeurd.' Volgens Fasseur was dat behalve aan de 'inblazingen' van Van Maasdijk te wijten aan 'de invloed van de kring van personen die zich om Greet Hofmans had geschaard. Dit proces moest op den duur haar huwelijk met Bernhard onder druk zetten.'[35]

Het heeft er inderdaad alle schijn van dat de actie van Bernhard om Ann Orr-Lewis naar Sankt Anton te sturen, de 'Hofmans-kring' rond Juliana nog hechter maakte. De vrienden sloten de gelederen tegen de openlijk overspelige Bernhard. In oktober 1950 ging vrijwel de hele club – dus Erna en Frans Mijnssen, Bep en Bob Pierson, Gerrie en Pauline van Maasdijk en Greet Hofmans – in Sankt Anton op wintersport. Juliana was er dit keer niet bij. De koningin kreeg van Bep wel een hartstochtelijk kaartje. 'Lieve Lula!... Hoe we 't met elkaar hebben, hoef ik je wel niet te vertellen! Er is echter een schakel die ontbreekt in ons kleine kringetje en dat ben jij. Meer dan ooit beseffen we hoe jij bij dit kleine groepje mensen hoort, omdat we van elkaar op aan kunnen en weten dat we voor 't zelfde staan en dat die Ene Grote Band ons bindt. 't Is ontroerend te zien hoe Greet geniet en de gesprekken die we hebben maakt deze belevenis tot een uniek gebeuren. De volgende keer ga je mee hoor!!!'[36] Een paar maanden later zou een groot deel van de vriendenclub besluiten tot het opzetten van religieuze bijeenkomsten op het Oude Loo.

5

De Meester en het instrument

De groep rond Greet Hofmans was in een paar jaar tijd uitgegroeid tot een hechte club. Juliana maakte daar vol overgave deel van uit. De vriendenkring, met Hofmans en Kaiser in een voortrekkersrol, dacht na over Gods bedoeling met de wereld en deed dat onder meer op zondagse bijeenkomsten bij Bep en Bob Pierson. Maar er was een boek voor nodig om Juliana en haar vriendinnen Rita, Bep en Erna op het spoor te zetten van wat zou uitgroeien tot de Oude Loo-conferenties.

In januari 1951 verscheen *Creators of the Modern Spirit – towards a philosophy of faith*. Deze bundeling artikelen was samengesteld door Barbara Waylen. De religieus bevlogen Britse vredesactiviste had teksten geselecteerd van onder meer de Indiase filosoof en diplomaat Sarvepalli Radhakrishnan, de Spaanse schrijver en pacifist Salvador de Madariaga en de in 1948 vermoorde geweldloze politieke activist Mahatma Gandhi.

Creators of the Modern Spirit kwam ter tafel op een van de discussieavonden van Juliana met haar vriendinnen Bep, Erna en Rita. Zij hadden regelmatig gesprekken over religieuze zaken, vaak ook met Kaiser, Hofmans en anderen erbij. De bundel bracht de vrouwen op het idee van bijeenkomsten waarbij – net als Waylen had gedaan – allerlei religieus geïnspireerde stemmen konden weerklinken om zo Gods bedoeling met de wereld te kunnen overdenken. Op dergelijke bijeenkomsten 'met prominenten' moesten de aanwezigen vrijelijk van gedachten kunnen wisselen over religieuze zaken om zo de wereldvrede op enigerlei wijze dichterbij te brengen.[1]

Het is onduidelijk hoe het precies verder ging nadat Juliana, Rita, Erna en Bep hadden besloten om dergelijke religieuze bijeenkomsten op poten te zetten. Half april noteerde Juliana: 'Conferentie Loo. Zeer vruchtbare gedachte waar spoed achter moet worden gezet'. De vorstin voegde daar nog een lijst met mogelijke sprekers aan toe (onder wie Martin Buber, Krishnamurti, Albert Einstein en Albert Schweitzer) die door hun inbreng mede een bijdrage zouden kunnen leveren aan het leggen van 'een basis van wereldvrede'.[2] Wim Kaiser raakte al snel bij de uitvoering betrokken. Dat ook Hofmans haar zegen aan het project gaf, blijkt uit een brief van Kaiser aan Bep Pierson, geschreven half mei 1951. Daarin doet hij de volgende doorgeving van Gr(eet) uit de doeken:

> De komst der prominenten zal zeker zakelijk geregeld moeten worden. En daarvoor is de Commissie (Comité). Er is door Gr. gezegd, dat er een samenkomst zou zijn van de Koningin en deze leden om in een kort bestek tot een reëel plan te komen. Laat Bep hier eens met de Koningin over spreken. Indien de K. hier niet aan wil deelnemen, zullen de prominenten in een ander verband moeten worden gevraagd. Het Comité zou dan ook moeten staan in de overtuiging dat het mogelijk zou zijn de wereld te verlossen, niet met een derde macht (verfijnde oorlogstactiek), doch met de enig nodige acceptering: GOD GRONDLEGGER DER SCHEPPING EN DAAROM ONOVERWINLIJK. Het oorlogsgevaar is niet anders te "bestrijden" dan door oriëntering daarin. Hierover zouden de prominenten der wereld zich dan maar eens moeten uitspreken. Ook de beide Vorstinnen.

In dezelfde brief schreef Kaiser dat hem was verzocht om het initiatief tot de bijeenkomsten te nemen en ook om in 'het Comité van ontvangst' te gaan zitten – iets waar Greet Hofmans geen tijd voor had 'omdat haar krachten voor ander werk moeten worden gespaard'. Zoals vaker toonde Kaiser niet veel enthousiasme. 'Persoonlijk heb ik weinig verwachting van werkelijk "tot stand brengen" door prominenten van "geestelijke vernieuwing". Laat staan van verlossing der wereld door de actie van enige leidende figuren.' Het belang van de bijeenkomsten lag volgens hem dan ook meer in het zoeken door de leden van het comité. Het was volgens hem een 'beproeving' die zij moesten doormaken op 'hun gang naar de eeuwigheid'. Het is een terugkerend thema bij Kaiser: het leven is lijden.

Kaiser eindigde zijn brief met een vraag aan Bep. 'Wil jij de Koningin een en ander voorleggen en dan met mij overleggen, waar en wanneer een samenkomst zal kunnen plaats hebben?'[3] De bedoelde samenkomst vond plaats op 12 juni 1951 in het huis van Bep Pierson, de Kleine Vuursche. Juliana was erbij.

Voorbereiding

Voorafgaand aan dat beraad was er echter al een heleboel geregeld. Juliana had, onder meer via Greet Hofmans, een aantal personen op de hoogte gebracht van het plan om te komen tot een 'geestelijke vredesconferentie'. Onder hen was Carola van Rechteren Limpurg, de echtgenote van prins Bernhards vriend Adolph van Rechteren die zoveel baat had gehad bij de adviezen van Greet Hofmans. Carola ontving van Bep Pierson een uitnodiging voor de bijeenkomst op de Kleine Vuursche. De gravin wist echter niet zo goed wat zij daar mee aan moest en wat er precies van haar werd verwacht. Zij liet weten de opzet nogal 'vaag en wollig' te vinden en vroeg aan Bep Pierson om uitleg in een brief, waarin ze ook een waarschuwing vervatte: 'Ik hoop van harte dat de heer Kaiser ons niet in nog dieper nevelen gaat hullen'.[4]

In haar antwoord probeerde Bep Pierson duidelijkheid te scheppen over de aard en opzet van de conferenties. Zij vreesde dat Carola dacht aan 'een ge-

wone vredesconferentie, verlucht met het woord "geestelijk".' Dat was dus niet de bedoeling. Het ging erom 'dat we elkaar vinden op een niveau dat Christus ons aangeduid heeft'. Het was een kwestie van zaadjes planten en vol vertrouwen afwachten wat ervan komt. 'Zo onzakelijk zullen wij voor de Vrede werken.'[5]

Klankbord op de Kleine Vuursche

Blijkbaar werd Carola van Rechteren overtuigd door de 'diepernstige' brief van Bep Pierson, want zij kwam op 12 juni naar de Kleine Vuursche. Op de banken en de fauteuils rond de open haard in de riante zitkamer trof ze op die bewuste dinsdag naast de gastvrouw, de onvermijdelijke Wim Kaiser en Juliana nog vijf andere genodigden: Aldolphine Agneta van Heeckeren van Molecaten, haar dochter Aurelia van Riemsdijk, de Baarnse pedagoge Willy Stellwag, Frans Mijnssen en radarpionier Joop van Dijk, directeur van de Algemene Nederlandse Radio Unie en van het Nederlands Radar Proefstation in Noordwijk. Ook was hij betrokken bij de oprichting van de VVD. Van Dijk was door de Piersons uitgenodigd en ontpopte zich, zoals nog zal blijken, tot een wat vreemde eend in de bijt. Hij zou nog geen jaar betrokken blijven bij wat hij als 'een goed koninklijk initiatief' omschreef.[6]

Onduidelijk is of Gerrie van Maasdijk tot de aanwezigen behoorde. De kamerheer van Juliana was wel gevraagd, want Kaiser had hem in mei geschreven dat hij de uitnodiging 'voor een eerste bijeenkomst van het Lammen- en Blinden Comité' inmiddels wel gekregen zou hebben.[7] Maar Van Maasdijk liet weten die (nog) niet te hebben ontvangen en voegde daar begin juni aan toe ook niet te zullen komen.[8]

Daarop volgde een felle briefwisseling tussen Van Maasdijk en Kaiser en blijkbaar kwam het tot een breuk. Ze hadden elkaar op 12 juni overigens wel degelijk ontmoet, want Van Maasdijk schreef de volgende dag aan Kaiser op verwijtende toon: 'Waarom hebt gij Pauline en mij gisteren *op* de bijeenkomst niet *willen* herkennen?'[9] In dezelfde brief had hij het over een 'onthutsend demasqué tijdens de bijeenkomst bij Bep Pierson'. Daar staat tegenover dat Juliana volgens Cees Fasseur tegenover haar kamerheer 'haar bevreemding over zijn onverwachte wegblijven' had uitgedrukt.[10]

Het is dus niet duidelijk of het echtpaar Van Maasdijk toch naar de Kleine Vuursche was gekomen, of dat Gerrie en Pauline die dag Kaiser op een andere bijeenkomst hadden gezien. Hoe het ook zij: Van Maasdijk zou noch tot de voorbereiders van de conferenties toetreden, noch ooit een van de conferenties bezoeken.

De aanwezigen op de Kleine Vuursche werden door gastvrouw Bep Pierson van harte welkom geheten. Zij benadrukte dat ze een belangrijke opdracht te vervullen hadden. Ook maakte zij nog eens duidelijk dat Juliana de aanzet tot de bijeenkomst had gegeven. 'De koningin heeft het initiatief genomen, dat voortkomt – naar ik meen – niet uit een of andere geloofsovertuiging, doch

In- en exterieur van de Kleine Vuursche, de woning van Bep en Bob Pierson. Hier wordt op 12 juni 1951 besloten tot de eerste Oude Loo-conferentie, een maand later.

uit de overtuiging, dat de mens het schepsel van God is.'

In de Kleine Vuursche werd definitief besloten tot het organiseren van de bijeenkomsten die later als Oude Loo-conferenties de geschiedenis in zouden gaan. Bep Pierson gaf op poëtische wijze haar ideeën over de doelstellingen van de conferenties weer. 'Laten wij samen vormen het instrument van een vleugel, blank getoetst, ieder van ons, iedere toets dus individueel anders gestemd, ieder met eigen snaar verbonden met het hart van het instrument, de vleugel wijd open en het klankbord hoog er boven uit, wachtend, principieel bereid, open en restrictieloos, hoe straks de Meester dat instrument bespelen zal. Moge geen toets detoneren, moge geen snaar breken, zodat straks het klankbord zuiver weer kan geven de symphonie waartoe de Meester dit instrument gebruiken wil, ook al zou niemand 't verder horen, want wij weten niet waartoe dit alles uiteindelijk dient.'[11]

Dat de aanwezigen zich volledig dienden over te geven aan Gods bedoelingen, werd ook benadrukt door de andere spreker die middag. Dat was uiteraard Wim Kaiser. Hij maakte aan 'majesteit, dames en heren' duidelijk dat zij allen bijeengekomen waren 'op grond van een uitnodiging waarvan wij de diepte vermoeden maar de draagwijdte niet kunnen bepalen'. Ook moesten de aanwezigen zich realiseren 'dat wij in tegenstelling tot álle andere "aanvang", nu niet kunnen gaan uitstippelen wat wij zullen gaan doen'. Afwach-

ten dus wat precies Gods intentie was. Volgens Kaiser, die zich zou ontpoppen tot de centrale figuur in de organisatie van de conferenties, was het einddoel echter wel duidelijk: door 'gehoorgeving aan God's Wil tot vrede komen'. Compromisloos openstellen voor God was de essentie en de enig zinvolle weg.

Kaiser deed op de Kleine Vuursche zijn reputatie eer aan – Carola van Rechteren had er al voor gewaarschuwd. Hij hield een wollige en vage inleiding die, zoals gebruikelijk bij hem, aan de lange kant was en vooral ook belerend van toon. 'Wel vreemd en verontrustend was voor ons allen de gewaarwording, dat het initiatief van de Koningin niet die quasi-volkomenheid van vorm kreeg, waaraan de meesten hier op aarde zulk een grote waarde hechten, omdat het heet dat de perfectie van vorm waarborg is voor de qualiteit van woord en daad.' Kortom: de vorm waarin de bijeenkomsten gegoten dienden te worden en wat precies naar boven moest komen in de besprekingen, was vooralsnog onduidelijk. Maar alles zou goed komen dankzij Gods leiding.

Tussen alle vaagheid door was één ding duidelijk, aldus Kaiser die daarbij afging op de genoemde doorgeving van Hofmans: 'De enige geschonken richtlijn is, dat "het Comité" zou moeten staan in de overtuiging dat het mogelijk zou zijn de wereld te verlossen […] door de enige nodige acceptering: God Grondlegger der schepping en dus onoverwinlijk.' Dat werd ook meteen het motto van de bijeenkomsten.

Tegelijkertijd werd echter duidelijk gemaakt hoe de bijeenkomsten dienden te worden ingericht, want ondanks alle onbepaaldheid was er blijkbaar toch al een soort vorm bedacht: prominenten zouden spreken voor een besloten gezelschap, waarna er een vrije gedachtewisseling diende te volgen. Pers zou niet worden toegelaten en 'nodeloze argwaan' moest worden voorkomen. 'Tenslotte is het geboden dat het Comité slechts in uiterst vrij en los verband bestaat en werkt, zonder enige organisatorische structuur, zonder Naam en zonder Vorm, opdat het reeds daardoor wordt behoed een der *vele* groepjes of beweginkjes te worden. Nooit mogen wij ons binden aan of opgaan in een Groep, Comité of Beweging, welke het ook zij.'[12] Het was duidelijk dat Kaiser en de zijnen niet als een sekte of organisatie met vastomlijnde plannen gezien wilden worden.

In feite was de bijeenkomst op de Kleine Vuursche dus een formaliteit. Het belangrijkste was al vooraf besloten – met dank aan de doorgevingen. Op 12 juni hoefde alleen nog maar het team van voorbereiders voor de eerste conferentie te worden samengesteld. Dat zouden op Juliana na de genodigden zijn, die blijkbaar alle acht toezegden, hoewel niet iedereen uit volle overtuiging. Dat had met name te maken met de wijze waarop Wim Kaiser de zaak naar zich toe trok en zo nogal wat weerstand wekte. Al snel zou duidelijk worden dat niet iedereen zijn of haar partij in de symfonie van de Meester kon of wilde spelen op de wijze zoals Kaiser voor ogen stond. Zover was het in juni 1951 echter nog niet. Het resultaat van de bijeenkomst in Baarn was dat het achttal van de Kleine Vuursche aan de slag ging om de eerste conferentie voor te bereiden.

Het Oude Loo

Als locatie voor de bijeenkomsten was het Oude Loo gekozen. Wanneer daartoe werd besloten is nergens vastgelegd, maar zonder twijfel is er een doorgeving van Greet Hofmans aan te pas gekomen. Het was ook een min of meer voor de hand liggende plek. Eerder al waren er in kleine kring religieuze bijeenkomsten gehouden. Juliana stelde het middeleeuwse slot ter beschikking en Wilhelmina gaf toestemming om haar nabijgelegen Paleis Het Loo te gebruiken voor diners en overnachtingen.

Het Oude Loo was sinds 1684 bezit van het Huis Oranje Nassau. In dat jaar had stadhouder Willem III het verwaarloosde jachtslot gekocht, gelegen op een open plek in het bos (een 'loo').[13] De voorgeschiedenis van de veste is in nevelen gehuld. Het lag niet op een strategisch belangrijke plek, maar omdat het bouwwerk voorzien was van een slotgracht, dikke muren en schietgaten, is het vermoedelijk een versterkte, verdedigbare woning geweest. Willem III was een hartstochtelijk liefhebber van de jacht en daarvoor waren de bossen rond het slot uitstekend geschikt. Bovendien wilde hij in de buurt van het oude kasteel een nieuw slot bouwen met de grandeur van Versailles. Dat werd Paleis Het Loo.

Na het overlijden van Willem III in 1702 kwam het Oude Loo in het bezit van de Friese Nassaus: achtereenvolgens Johan Willem Friso, Willem IV en Willem V. De stadhouders kwamen er weinig. Tijdens de roerige patriotse tijden

Oude ansichtkaart van het middeleeuwse jachtslot.

aan het einde van de achttiende eeuw bracht Willem V er wel zijn menagerie in veiligheid. Het Oude Loo werd toen tijdelijk bevolkt door vooral (kraan)vogels en kleine dieren, maar ook door twee olifanten. Nadat de Fransen in 1795 de Republiek waren binnengevallen en de stadhouder met zijn gezin naar Engeland was gevlucht, werden in het slot 'schurftige' soldaten gehuisvest.

Vervolgens raakte het onbewoonde Oude Loo in verval. Natuurgeweld en dieven konden er ongestoord hun gang gaan. In 1806 stond er alleen nog een keukentafel en een deel van een houten ledikant in het pand. Lodewijk Napoleon, die van 1806 tot 1810 in opdracht van zijn broer Napoleon over het koninkrijk Holland regeerde, besloot het kasteel weer bewoonbaar te maken. Vanwege zijn afkeer van water gaf hij in 1808 opdracht de slotgracht te dempen.

Onder koning Willem I werd de onvoltooide restauratie voortgezet. Tussen 1839 en 1854 vergaderde de exclusieve valkeniersclub Royal Loo Hawking Club op het Oude Loo, van waaruit ook valkenjachten werden georganiseerd. In 1858 werd het slot het zomerverblijf van de oudste zoon van koning Willem III, prins Willem (roepnaam Wiwill). Voor hem werd de zuidelijke vleugel ingericht, dat daaraan de naam 'Prinsenkwartier' ontleende. De prins liet er zich echter zelden zien en na zijn dood in 1879 bleef het slot geruime tijd leegstaan.

In 1904 gaf koningin Wilhelmina de befaamde katholieke architect Pierre Cuypers, onder meer de bouwer van veel kerken en van het Rijksmuseum in Amsterdam, opdracht het Oude Loo grondig te restaureren en terug te bren-

gen in de middeleeuwse staat. De jonge vorstin en haar echtgenoot prins Hendrik staken daarvoor ook zelf de handen uit de mouwen, zoals te lezen valt in *Eenzaam maar niet alleen*. 'Op een mooie zomerse dag namen we zelf een schop en begonnen het Oude Loo te ontgraven. De oorspronkelijke gracht was door de Fransen dichtgegooid en na die tijd liep er slechts een bescheiden sprengetje om het kasteel. Anderen zetten ons graafwerk voort en zo werd de oude gracht hersteld zoals hij ongeveer geweest was.'[14] Niet alleen de slotgracht werd in ere hersteld. Cuypers verhoogde de torens, bracht eikenhouten wandbetimmeringen aan en herstelde de schouwen. Bij de restauratie in neogotische stijl werd er niet uitgegaan van archeologische vondsten en historisch onderzoek, maar van een geïdealiseerd beeld van middeleeuwse gebouwen. Het Oude Loo werd omgetoverd tot een romantisch ridderslot.

De restauratie vorderde slechts langzaam, vooral doordat de overheid slecht spaarzaam financiële middelen beschikbaar stelde. De tegelijkertijd gestarte aanpassingen aan Paleis Het Loo mochten op meer aandacht en geld rekenen. Pierre Cuypers kon zijn werk aan het Oude Loo niet afronden. Na zijn dood in 1921 zette zijn zoon Jos de restauratie voort, maar niet voor lang. Rond 1926 werden de werkzaamheden stopgezet en raakte het gebouw opnieuw enigszins in verval. Ruim dertig jaar later schreef Wilhelmina over de restauratie van het Oude Loo: 'Dit bleek een werk van jaren te zijn en het is nog steeds niet gereed gekomen! Het kasteel wacht nog op de meubilering in middeleeuwse stijl'.[15] In dat slot zouden de conferenties worden gehouden. Om dat mogelijk te maken, moesten in het vervallen bouwwerk nog wel garderobes en sanitaire voorzieningen worden aangebracht.[16]

Overigens was de naam van het slot in de ogen van de initiatiefnemers uitermate toepasselijk. Net als een open plek in het bos wensten de conferenties een ontmoetingsplek te zijn, een 'open veld', waar vrijelijk van gedachten gewisseld kon worden. Bep Pierson zou het op een van de conferenties tijdens haar openingsspeech als volgt onder woorden brengen: 'Hartelijk welkom zijt gij allen op "Het Oude Loo", dat zich eenvoudig stelt tussen alle groepen en groeperingen als Open Veld, waar gij elkander zult ontmoeten. Het gaat om het getuigen van eigen ervaring en inzicht en niet om het propageren van theorieën. Men kan getuigen maar niet overtuigen'.[17] Niet toevallig zouden de opvolgers van de Oude Loo-conferenties, die na 1957 werden gehouden, dan ook de Open Veld-conferenties worden genoemd.

Comité van voorbereiders

Juliana stelde wel het Oude Loo beschikbaar, maar deed niet mee met de organisatie van de conferenties, daarvoor was haar positie te delicaat. Kaiser omschreef de vorstin tegenover derden als 'de levendig sympathiserende, die uit hoofde van haar ambt verder niet deelneemt, doch wèl eens "spreken" zal'.[18] Maar zij gaf met haar aanwezigheid wel haar zegen aan de plannen. Opmerkelijk was de afwezigheid van Greet Hofmans tijdens de bijeenkomst in de Kleine Vuursche. Zoals Kaiser al aangaf, lagen haar bezigheden elders. Zij zou

Daags na de bijeenkomst in de Kleine Vuursche ontvangt koningin Juliana op Paleis Soestdijk Margaret Truman, de dochter van de Amerikaanse president.

zich overigens wel nadrukkelijk met de conferenties bemoeien, net zoals de eveneens afwezige Walraven en Rita van Heeckeren en Erna Mijnssen. Onduidelijk is waarom zij niet in het comité van voorbereiders zaten. Wat Walraven van Heeckeren betreft, wellicht kon hij als particulier secretaris van de koningin beter niet te nadrukkelijk bij de organisatie betrokken zijn. Hij zou vanwege zijn functie én vanwege zijn gehechtheid aan zowel Hofmans als Kaiser wel degelijk een grote rol gaan spelen – net als Rita trouwens. Erna Mijnssen vormde met haar echtgenoot een onmiskenbare twee-eenheid en zou achter de schermen eveneens een belangrijke bijdrage leveren aan de conferenties.[19]

De acht die tot de groep 'voorbereiders' toetraden, zagen zich overigens nadrukkelijk niet als organisator. Die rol bleef voorbehouden aan de Almachtige. En ze maakten het zichzelf niet makkelijk, want al in juli moest de eerste conferentie worden gehouden. Er was dus amper een maand voorbereidingstijd en dat bleek wel heel erg krap te zijn. Veel te kort in ieder geval om alles goed te overdenken, zo zou snel duidelijk worden. Waarom werd er zoveel haast gemaakt? Was van Hogerhand opgelegd dat niet langer kon worden gewacht?

Juliana's religieuze achtergrond

Dat Juliana gecharmeerd was van zulke religieuze bijeenkomsten, kwam niet als een verrassing. Als kind was zij al zeer geïnteresseerd in de wereldgodsdiensten.[20] Dat werd zonder twijfel gevoed door de religieuze opvattingen van haar ouders. Zo las Wilhelmina onorthodoxe oosters-mystieke lectuur, onder meer van Sundar Singh. Juliana's moeder was de christelijke God toegedaan,

zonder zich al te nadrukkelijk aan een kerk of dominee te willen binden – al was ze natuurlijk Nederlands Hervormd. 'Van Wilhelmina kreeg Juliana de opvatting dat vertrouwen in die *persoonlijk* beleefde relatie tot God de basis was voor leiderschap. Dit laatste zag Wilhelmina als een ethisch gegeven: een persoonlijke opdracht van de Almachtige.'[21]

Juliana's vader, prins Hendrik, was op zijn manier eveneens zeer religieus, maar hij zocht het meer in de spirituele hoek. Zijn leidsman was Bô Yin Râ (de 'geestelijke naam' van de Zwitserse schrijver en schilder J.A. Schneiderfranken, 1876-1943), een meester met vooral aanhangers onder zoekende gelovigen die hun twijfels hadden bij de gebruikelijke vormen van religie. Het ging hem in essentie 'om het weer terug willen vinden van jezelf'. In tientallen boeken beschreef Bô Yin Râ vanuit verschillende gezichtspunten de weg waarlangs de mens zich weer bewust kon worden van zijn 'onvergankelijke geestelijkheid'.[22]

Wat Juliana in haar jeugd op religieus gebied van haar ouders had meegekregen, is niet helemaal duidelijk. Maar de combinatie van een niet al te strakke band met één bepaalde godsdienst en een interesse voor het mystieke vinden we ook bij haar terug.

Dat Juliana op 18-jarige leeftijd, geheel volgens de traditie, werd opgenomen in de Nederlands Hervormde Kerk, betekende allerminst dat zij zich daarna afsloot voor andere religies. Tijdens haar tweejarige studietijd in Leiden was godsdienstgeschiedenis een van haar keuzevakken. Samen met haar Katwijkse huisgenoten kreeg ze bovendien van prof. Cornelis van Vollenhoven privéles over de islam, waarvoor de prinses grote belangstelling aan de dag legde.[23]

Juliana was niet alleen dól op het bestuderen van godsdiensten, zij hield ook van discussiëren.

Als student vroeg zij prof. Johan Huizinga of hij een debatclubje wilde leiden. 'Een spits debat was Juliana's lust en leven', herinnerde een studiegenote zich. In de debatingclub werd onder meer Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* besproken.[24] Medestudente Wttewaal van Stoetwegen gaf in haar terugblik *De Freule vertelt* een voorbeeld van weer andere, rond Juliana georganiseerde bijeenkomsten.

> Aan het einde van en kort na mijn studententijd woonde ik ook tweemaal de conferenties bij die prinses Juliana organiseerde op het Aardhuis, een jachthuis dichtbij Het Loo. Mejuffrouw Mary Barger was door koningin Wilhelmina gevraagd deze conferenties te leiden, hetgeen een hele opgaaf was. Er moesten altijd weer andere mensen gezocht worden als sprekers, er moesten telkens andere meisjes gevraagd worden uit verschillende kringen (niet alleen studenten), en dat alles moest een sluitend geheel worden in een heel aparte omgeving. […]
> De gewoonte was dat men één keer gevraagd werd mee te doen, maar ik ben er twee keer geweest. De laatste maal in 1930, toen juffrouw Barger zich weinig fit voelde en twee hulpen naast zich wilde hebben om in te

> springen als ze het niet meer aan kon. Dat waren de latere doopsgezinde predikante te Baarn mevrouw A.J. Meerdink-Van den Ban en ik. Zo'n conferentie was namelijk een continu bedrijf; er werd dag en nacht gepraat en er was altijd een activiteit. Fietsen, zwemmen, charades, spelletjes, toneelvoorstellingen wisselden af met lezingen van hooggeleerde heren over onderwerpen die in die jaren actueel waren. Iedereen genoot mateloos en de Prinses niet het minst.[25]

Tijdens het interbellum nam ook Juliana's belangstelling voor het kritische christendom toe. Ze bezocht de conferenties van NCSV in Woudschoten,[26] waar ze mensen als W.A. Visser 't Hooft leerde kennen, en de christelijke congressen 'Landszegen' in Doorn, waar Karl Barth tot de sprekers behoorde. De ideeën van deze vooruitstrevende Zwitserse theoloog droeg zij onder meer uit in redevoeringen in de Verenigde Staten tijdens de Tweede Wereldoorlog.[27] Ook in de opvoeding van haar dochters was ze niet dogmatisch, zoals Cees Fasseur aantoonde op grond van een brief die Juliana in april 1944 schreef: 'Toen Trix, zes jaar oud, naar aanleiding van een sterfgeval over reïncarnatie begon, kon Juliana "naar eerlijke overtuiging" haar niets anders zeggen dan "dat niemand 't wist of het gebeurde of niet". Het was duidelijk: Juliana stond open voor nieuwe denkbeelden, ook in religieus opzicht.'[28] Voor Juliana stond geestelijke vrijheid voorop: 'My freedom (of the spirit) is all-important to me. I could never let it be tied down like the R.C. Church does'.[29] De afkeer van het rooms-katholicisme had Juliana van de zeer antipaapse Wilhelmina met de paplepel ingegoten gekregen.

Ondanks alle interesse in en kennis van andere wereldreligies, stond bij Juliana – net als bij haar moeder – een onwankelbaar geloof in de christelijke God centraal. Dat benadrukte ze, zoals gezegd, tijdens haar inhuldigingstoespraak op 6 september 1948. Ook een jaar later, bij het tekenen van de onafhankelijkheid van Indonesië liet ze zich in gelijkaardige bewoordingen uit: 'Het is een voorrecht, deze daad van overdracht der souvereiniteit te verrichten tegenover de geschiedenis, of beter gezegd, voor het aangezicht Gods.'[30]

Over het belang van God correspondeerde Juliana in de jaren na haar troonsbestijging ook met Kaiser. Of liever: hij schreef daarover vooral met haar. Het lijkt een beetje een eenrichtingsverkeer te zijn. Kaiser stuurde de koningin diverse brieven waarin hij niet naliet omstandig te wijzen op het feit dat God en niet de mens de wereld bestuurde. Gods boodschap ging het belang van individuele ambities ver te boven. Kaiser meende dat de wereld op de drempel stond van 'een kentering der tijden'.[31] Om door overgave aan Gods leiding te komen tot een 'meer menswaardig daadwerkelijk leven', had iedereen zijn of haar rol te vervullen.[32] En Juliana wel in het bijzonder, 'omdat de Koningin Haar volk vertegenwoordigt tegenover God'.[33]

Volgens Kaiser had Juliana een voorbeeldfunctie, zoals duidelijk werd bij de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. 'Nu de hele mensheid globaal gesproken geroepen wordt om afstand te doen van de zelftoegedachte en zelf-

toebedeelde schijnsouvereiniteit op aarde, moogt Gij het als een zegen van God-zelf beschouwen, dat Gij de wereld voor moogt gaan in deze schijnbaar zo fatale handeling, omdat dit het Symbool is van wat ieder staat te doen.'[34] Ieder mens en ieder land moest dus afstand doen van zijn 'schijnsouvereiniteit' en Juliana ging de wereld daarin voor. Zo zag Kaiser dat.

En Juliana had dat volgens Kaiser ook zo begrepen. Naar aanleiding van haar kersttoespraak en de soevereiniteitsoverdracht van eind 1949 schreef Kaiser lovende woorden aan het adres van de koningin. Zij en Nederland voelden dat er een nieuwe wind waaide, dat een nieuw tijdperk begonnen was. Hij staafde dat met astrologische argumenten. Nederland vervulde mede dankzij Juliana een voortrekkersrol. 'Wanneer het Nederlandse Volk dus thans zijn toekomst tegemoet gaat, mag het de volle zegen van het nieuwe Verbond verwachten.'[35]

Kaiser zou Kaiser niet zijn, als hij er niet bij voortduring op wees dat de opdracht voor de uitverkorenen zwaar zou zijn. 'Zonder beproeving wordt geen mens behouden, en niet wij plooien en bepalen hoe de proef zal zijn. Maar dat het altijd het onmogelijke, het onverantwoordelijke, het ongeloofelijke moet zijn, kan ieder verstandig mens begrijpen. Want anders kwamen de slimmerds in den hemel. En hoe dankbaar was Jezus, dat het zó niet was!'[36] Ook in andere brieven aan 'majesteit' benadrukte Kaiser dat God totale overgave en het schijnbaar onmogelijke verwachtte.

In de nagelaten papieren van Kaiser zitten vrijwel geen reacties van Juliana op dit soort brieven. Anders dan haar moeder ging ze schriftelijke discussies met Kaiser uit de weg. Wel stuurde ze hem vriendelijke bedankkaartjes als ze weer eens een publicatie van zijn hand had ontvangen. Om haar medeleven te betuigen bij het overlijden van zijn moeder, eind 1950, stuurde ze Kaiser een uitgebreide condoleancebrief. Daarin verwees Juliana openhartig naar het verlies dat zij zelf geleden had.

> Toen mijn Grootmoeder overging, maakten we zó sterk het verlossende en bevrijdende daarvan mee, dat ik op de eerste condoleantie die ik kreeg alleen kon antwoorden: hoe kan ik hierom treuren (dat weerzinwekkend egoïst vindende). Toen mijn vader er plotseling uit was, was dat zo'n schok, dat het eerst onverteerbaar was – hoezeer ik later ook, aan hem, heb gemerkt, *hoeveel meer* men, na zijn overgang, voor anderen kan doen. Hij is altijd mijn beschermengel, op alle moeilijke ogenblikken, na zijn dood. In Uw geval, nu, ligt het geloof ik weer heel anders. Toch hoop ik zo sterk, dat *haar* rust ook gauw uw aller deel mag zijn.

Juliana sloot haar brief af met dank te zeggen voor het boek dat ook zij ontvangen had en wenste Kaiser ondanks alles een mooi kerstfeest en 'natuurlijk ook een nieuwjaar vol van de allerbeste verrassingen'.[37]

De Oude Loo-conferenties moesten niet alleen vormgeven aan Juliana's religieuze bevlogenheid, maar ze zocht er ook de ongedwongen ontmoeting met gelijkgestemden. De vraag was of dat kon. Ze had een gewone student in Leiden willen zijn, maar was dat niet. Ze had een gewone moeder willen zijn van gewone kinderen, maar dat was uitgesloten. Toch zocht ze voortdurend naar plaatsen en situaties waar ze het gevoel had dat ze niet werd bekeken alsof ze van Venus afkomstig was. Wellicht kwam ze daar tijdens haar ballingschap in Canada, ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, nog het dichtst bij in de buurt. Daar deed ze boodschappen – net als andere vrouwen; daar bracht ze haar kinderen naar school – net als andere moeders. Overigens was dat voor een deel ook imagevorming door derden (zoals prins Bernhard en historicus Lou de Jong): ze bracht in de oorlogsjaren ook bezoeken aan de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt en diens echtgenote Eleanor en reisde enkele keren naar de Nederlandse Antillen. Dat was niet weggelegd voor gewone huisvrouwen. Nuttig waren die reizen voor de toekomstige vorstin zeker – in de eerste plaats voor Nederland.[38] Juliana zocht heel haar werkzame leven naar een balans tussen het alledaagse dat ze wilde beleven en het bijzondere dat ze moest vertegenwoordigen.

Ook als vorstin probeerde Juliana 'hartstochtelijk gewoon te zijn'.[39] Van haar vriendinnen eiste Juliana dat ze haar ook na de inhuldiging op voet van gelijkheid zouden blijven behandelen en eerlijk zouden blijven. 'Als jullie ooit anders dan lieve Juul of nare Juul, want dat mag ook, tegen mij zeggen, bewijzen jullie daarmee dat jullie geen echte vriendinnen zijn. Dan kijk ik jullie met een gerust geweten nooit meer aan.'[40] Zoals Bep Pierson tot haar vreugde had ondervonden, stelde Juliana er prijs op dat ze ook na 1948 met haar koosnaam werd aangesproken.

Juliana hoopte ongetwijfeld dat de religieuze conferenties, zoals ze die met haar vriendinnen Rita, Bep, Erna had bedacht, voor haar een mogelijkheid zouden bieden om met anderen op voet van gelijkheid na te denken over de essentie van het leven, over Gods bedoeling met de wereld. Ze hoopte geprikkeld te worden en te kunnen discussiëren. Ze wilde een gelovige zijn onder gelovigen. Voor een deel lukte dat ook zeker. Maar tegelijkertijd zou Juliana tot haar schade en schande ontdekken dat zij ook op het Oude Loo niet echt 'gewoon' kon zijn en andersom dat het Oude Loo voor haar niet 'gewoon' werd gevonden. Maar zover was het in 1951 nog lang niet. Net als de andere aanwezigen op de Kleine Vuursche ging Juliana meteen aan de slag om mensen te porren voor de eerste conferentie, die al in juli, een maand later dus, zou moeten plaatsvinden.

Deel II

Jobstijdingen

(1951-1952)

6

De lange eerste conferentie

Het organisatiecomité ging direct na de oprichtingsbijeenkomst van 12 juni aan de slag. Aanvankelijk leek het de bedoeling dat de eerste bijeenkomst op het Oude Loo zo'n twee weken zou gaan duren! Op 24 juni liet Kaiser evenwel aan Frans Mijnssen weten te hebben 'vernomen' dat het aantal sprekers beperkt moest blijven tot zeven.[1] *Het lijkt erop dat het hier om een doorgeving van Greet Hofmans ging. Het aantal dagen van de bijeenkomst was ook teruggebracht tot zeven, verspreid over twee weken.*

Er waren op dat moment zeven sprekers uitgenodigd. Voor de eerste week: koningin Juliana, Albert Schweitzer, Max Thurian (van de internationale oecumenische kloostergemeenschap Taizé), 'terwijl ook ik die week zal moeten spreken', aldus Kaiser zelf. Dat was hem blijkbaar opgedragen. Voor de tweede week werd als sprekers aan prinses Wilhelmina, professor Arnold Toynbee en 'professor Bronkhorst'[2] gedacht. 'Bij bedanken zullen deze spreekbeurten zo snel mogelijk vervangen worden. Het laat zich aanzien dat pas op het allerlaatst zal vast staan wie de Sprekers zijn.'[3] Van de zeven genoemde namen zouden uiteindelijk slechts drie (Juliana, Thurian en Kaiser) ook daadwerkelijk het woord voeren. De anderen kwamen niet, zo zou later blijken – behalve Wilhelmina, die wel aanwezig was en een 'boodschap' op papier zette (zie bijlage 5).

De gasten

Een andere kwestie was het uitnodigen van de toehoorders. Het was inmiddels kort dag, nog maar een maand tot de bijeenkomst, en Kaiser vroeg aan Mijnssen en de andere voorbereiders om namen en adressen. Hij ging ervan uit dat er zo'n tweehonderd mensen moesten worden uitgenodigd om aan zo'n honderd daadwerkelijk aanwezigen te komen. Er waren wel beperkingen: geen jeugd en geen vertegenwoordigers van 'zg. geestelijke secten, daar die de jonge bijeenkomst te militant zouden tegemoet treden'.[4]

Eind juni stuurde Kaiser naar 'de Leden van het Comité van voorbereiding' de uitnodiging toe, zoals die aan de 'gasten-toehoorders' was verzonden. Niet alle opgegeven personen hadden al een uitnodiging ontvangen, want er waren te veel kandidaten. Een deel daarvan was op een reservelijst gezet en enkelen waren 'niet geschikt geacht' omdat ze waarschijnlijk 'niet de onbevooroordeelde welwillendheid zullen meebrengen' die nodig werd geacht.

Er was gekozen voor het opdelen van de conferentie in twee sessies: de eerste van 24 tot 27 juli en de tweede van 31 juli tot 2 augustus 1951. De dagindeling was 'zeer eenvoudig'. Om half elf in de ochtend zou iedereen welkom worden geheten, waarna er om elf uur een voordracht zou zijn. Na een lunch op Paleis Het Loo volgde in de namiddag (om drie uur of half vier) de 'dagelijkse gedachtenwisseling (met Thee)'. Het diner in Paleis Het Loo zou rond 18.00 uur beginnen om voldoende tijd over te houden voor een 'Vrije Ontmoeting'. Die kon plaatsvinden in verschillende kamers van het Oude Loo en op verschillende manieren worden ingevuld: 'hetzij aan Verdieping, groepsgewijze in bepaalde onderwerpen, hetzij aan Verstilling'.

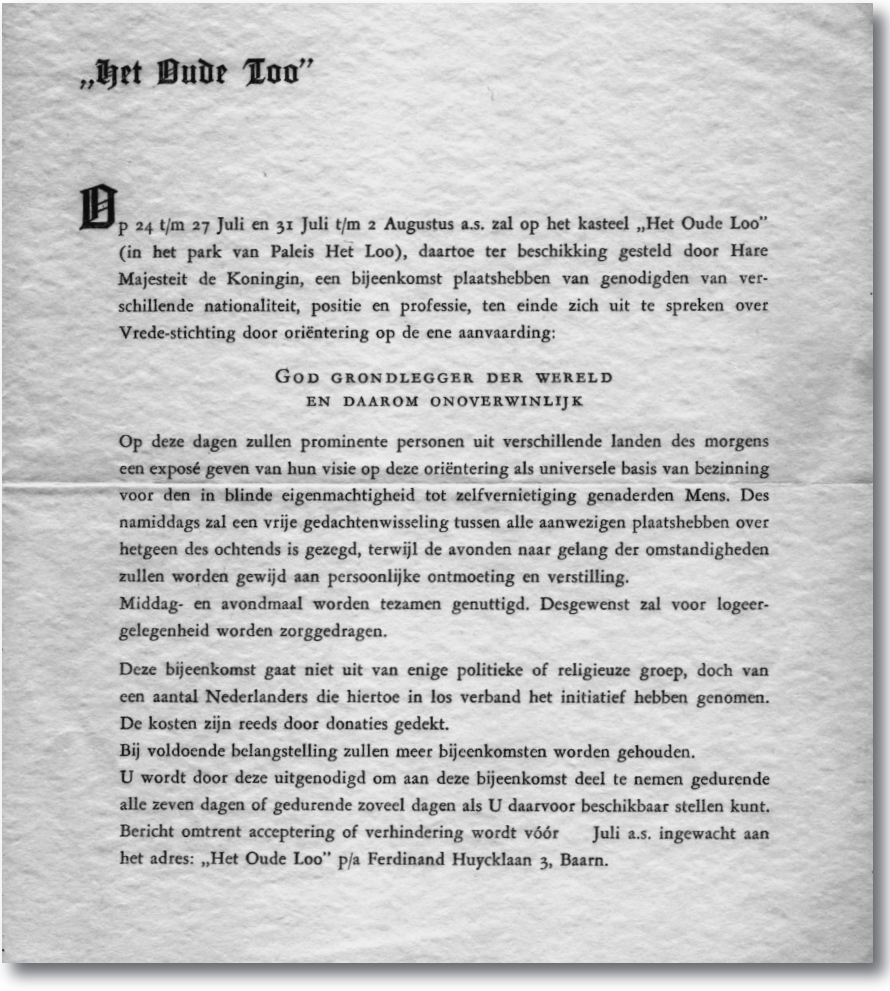

„Het Oude Loo"

Op 24 t/m 27 Juli en 31 Juli t/m 2 Augustus a.s. zal op het kasteel „Het Oude Loo" (in het park van Paleis Het Loo), daartoe ter beschikking gesteld door Hare Majesteit de Koningin, een bijeenkomst plaatshebben van genodigden van verschillende nationaliteit, positie en professie, ten einde zich uit te spreken over Vrede-stichting door oriëntering op de ene aanvaarding:

GOD GRONDLEGGER DER WERELD
EN DAAROM ONOVERWINLIJK

Op deze dagen zullen prominente personen uit verschillende landen des morgens een exposé geven van hun visie op deze oriëntering als universele basis van bezinning voor den in blinde eigenmachtigheid tot zelfvernietiging genaderden Mens. Des namiddags zal een vrije gedachtenwisseling tussen alle aanwezigen plaatshebben over hetgeen des ochtends is gezegd, terwijl de avonden naar gelang der omstandigheden zullen worden gewijd aan persoonlijke ontmoeting en verstilling.
Middag- en avondmaal worden tezamen genuttigd. Desgewenst zal voor logeergelegenheid worden zorggedragen.

Deze bijeenkomst gaat niet uit van enige politieke of religieuze groep, doch van een aantal Nederlanders die hiertoe in los verband het initiatief hebben genomen. De kosten zijn reeds door donaties gedekt.
Bij voldoende belangstelling zullen meer bijeenkomsten worden gehouden.
U wordt door deze uitgenodigd om aan deze bijeenkomst deel te nemen gedurende alle zeven dagen of gedurende zoveel dagen als U daarvoor beschikbaar stellen kunt.
Bericht omtrent acceptering of verhindering wordt vóór Juli a.s. ingewacht aan het adres: „Het Oude Loo" p/a Ferdinand Huycklaan 3, Baarn.

Uitnodigingsbrochure voor de eerste Oude Loo-conferentie.

Over de taken van de organisatoren was Kaiser eveneens kort. Er moest 'zomin mogelijk rolverdeling zijn'. Juliana zou als gastvrouw worden ondersteund door Rita van Heeckeren. De rest diende te 'doen wat onze hand te doen vindt'. Kaiser eindigde met de overweging: 'Verder hebben wij alles over te laten aan het Beleid, dat alle menselijke kritiek ten spijt, ten enenmale boven alle oordeel is verheven. Dit moge ons in menig moeilijk ogenblik helder voor den geest staan.'[5] Er zou inderdaad nog menig moeilijk ogenblik volgen.

Amper twee weken voor de start van de eerste bijeenkomst was er nog een heleboel onduidelijk. Van de 208 genodigden hadden er 41 bedankt en 62 te kennen gegeven te willen komen, waarvan 'ettelijken slechts voor enkele dagen' en dan bij voorkeur van 24 tot 27 juli. Het wachten was dus op de reactie van nog meer dan honderd gasten. De onderlinge taakverdeling van de voorbereiders werd verder aangescherpt: Kaiser zou vanaf 14 juli permanent op het Oude Loo verblijven en de administratie en probleembehandeling overlaten aan Bep Pierson en Rita van Heeckeren, 'die H.M. de Koningin bijstaat als Gastvrouw en de huishoudelijke dingen, incl. de logiesverlening verzorgt'.[6]

Prins Bernhard

De laatste twee weken stroomden de afzeggingen binnen – vaak met veel leedwezen, waarbij zowel praktische als principiële motieven werden aangevoerd, als er al een reden gegeven werd. Ook prins Bernhard zou de eerste conferentie niet bijwonen, hoewel hij daartoe wel was uitgenodigd. Zijn particulier secretaris, dr. F.A. de Graaff (de opvolger van Thomassen, die in 1950 ontslag had genomen omdat hij zich niet kon verenigen met de wijze waarop prins Bernhard zich misdroeg 'met dames')[7], stond eveneens op de gastenlijst. Hij liet de organisatie welwillend weten slechts een of twee dagen aanwezig te kunnen zijn, maar nog niet te kunnen aangeven wanneer precies. 'Mag ik misschien aannemen dat het geen bezwaar is, indien ik mij kort tevoren voor een dagbezoek aanmeld?'[8]

Bep Pierson vroeg Bernhard, die zij persoonlijk kende, of hij wellicht nog namen kon noemen van mensen die graag zouden worden uitgenodigd. Zij refereerde aan een voorstel daartoe door de prins zelf: 'Héél graag wil ik uw aanbod, aan mijn man gedaan, waarin U zich bereid verklaart om na te gaan, welke van de vele mensen die U in binnen- en buitenland kent, in aanmerking komen om uitgenodigd te worden op "Het Oude Loo", aannemen.'[9]

Als reactie daarop liet De Graaff aan Pierson weten dat de prins inderdaad niet naar het Oude Loo zou komen, maar wel met voorstellen wilde komen voor mogelijke gasten. 'In dit verband vroeg hij mij aan de organisatoren te vragen om een lijst van degenen die reeds uitgenodigd zijn. Daarna zou ZKH dan graag enige suggesties doen.' Opvallend is dat De Graaff er sterk op aandringt hierop in te gaan. 'Het lijkt mij van belang – in alle opzichten – dat van

dit spontane aanbod gebruik wordt gemaakt.'[10] Onduidelijk is of de prins nog namen heeft genoemd. Het lijkt erop dat hij op dat moment niet onwelwillend tegenover de conferenties stond. Overigens zou ook De Graaff voor zover bekend niet op de Oude Loo-conferentie komen, tenzij hij zich zoals hij aankondigde kort tevoren heeft gemeld en dat niet geboekstaafd is.

De sprekers

Niet alleen veel uitgenodigde toehoorders, maar ook de meeste beoogde sprekers lieten het afweten. Kort voor de conferentie stonden 'H.M. de Koningin, Prinses Wilhelmina (hoogst waarschijnlijk), Max Thurian (Taizé), Philip Metman (Londen), Ds. Gijmink (Volksvernieuwing door Levensvernieuwing, Rotterdam), J.W. Kaiser en misschien Prof. Toynbee, Dr. G.P. Wijnmalen' op de lijst. Maar tijdgebrek bleek een grote handicap. 'Het vinden van Sprekers is op zo korten termijn een bijna onuitvoerbaar probleem gebleken. Op het laatst hebben zich twee sprekers op zeer sympathieke wijze zelf gemeld. Waarin de Leiding onmiskenbaar is. Ortega y Gasset en Barbara Waylen zijn gevraagd, doch antwoordden nog niet.' Opvallend was volgens Kaiser verder nog dat 'het overgrote deel der deelnemers' een te sterke neiging heeft 'om te gaan luisteren naar "personen", en natuurlijk vooral naar H.M. de Koningin; iets waar zij zelf zo'n hekel aan heeft'.[11] Hij benadrukte dat het niet de bedoeling was dat vooraf bekend zou worden dat Juliana ging spreken 'want zij wil niet dat men komt om "hààr" te horen'.[12]

Ortega y Gasset, op dat moment wereldberoemd door zijn boek *De opstand der horden*, kwam niet naar het Oude Loo, net zomin als de historicus Toynbee en de Amsterdamse oud-gemeentearts en getallenmysticus Wijnmalen.[13] Die laatste was verhinderd vanwege een voetinfectie en was na zijn afmelding terstond door Greet Hofmans 'opgedragen aan Christus voor hulp'.[14] Barbara Waylen zou niet op de eerste, maar wel op de tweede bijeenkomst in november 1951 komen, en dan niet als spreker maar als toehoorder. Ortega y Gasset berichtte terwijl de conferentie al aan de gang was, dat hij graag was gekomen als hij het eerder had geweten.[15]

De bijeenkomst

Ondanks de wel erg korte voorbereidingstijd van anderhalve maand en de tegenslagen die de voorbereiders hadden moeten incasseren, kwam er een bijeenkomst tot stand. Op de eerste Oude Loo-conferentie van 24 juli tot 2 augustus 1951 waren uiteindelijk ruim honderd genodigden plus acht organisatoren aanwezig in het oude jachtslot in Apeldoorn. Ze kregen zes lezingen voorgeschoteld en een aantal 'improvisaties', reacties van aanwezigen op die toespraken of spontaan opkomende gedachten over het centrale thema.

Dat thema was volgens de korte uitnodiging helder. Onder de noemer 'God grondlegger van de wereld en daarom onoverwinlijk' werd van gedachten gewisseld over de crisis in de wereld, en dan vooral de geestelijke crisis, en de

wijze waarop daaraan het hoofd geboden kon worden. In het kasteel 'ter beschikking gesteld door Hare Majesteit de Koningin' (deze zinsnede zou nog gevolgen hebben!), zou een bijeenkomst plaatsvinden 'van genodigden van verschillende nationaliteit, positie en professie, ten einde zich uit te spreken over Vrede-stichting'.

Vrede in de wereld. Daar ging het om. Dat was ook niet zo verwonderlijk: de Tweede Wereldoorlog was amper zes jaar achter de rug en de gevolgen van de strijd waren nog altijd zichtbaar, ook al werd hard gewerkt aan de wederopbouw. Ondertussen woedde de Koude Oorlog in alle hevigheid. De Sovjet-Unie had Oost-Europa in een ijzeren greep. In Korea werd gevochten.

De oorlog tegen nazi-Duitsland en Japan had niet alleen materiële schade aangericht. Ook op geestelijk vlak lieten de verwoesting, de atoombom en de Holocaust enorme sporen na. Er bestond grote ontzetting over het feit dat de mens tot zoveel gruwelijks in staat was. De wetenschap bleek zo ver geëvolueerd dat het mogelijk was het leven op aarde uit te roeien door wapens die door mensenhanden waren gemaakt. Een bijzonder verontrustend vooruitzicht.

En daarbij: hoe had God dit alles kunnen laten gebeuren? Wat was zijn bedoeling? Veel mensen hadden zich van God en de kerk afgekeerd. Een zorgwekkende ontwikkeling, meenden heel wat mensen en daartoe behoorde ook het welgestelde, goed opgeleide en christelijk georiënteerde deel van de maatschappelijke elite. Degenen die inzicht, kennis én tijd hadden om na te denken. En dat waren precies degenen die werden uitgenodigd op het Oude Loo om mee te discussiëren over de toekomst van de mensheid.

De genodigden

Onder de in totaal 110 mensen die de uitnodiging hadden aanvaard om aan de eerste Oude Loo-conferentie bij te wonen, waren enkele bekende namen, zoals generaal Henri Koot (die in 1948 namens prins Bernhard contact had gezocht met Greet Hofmans) en Marie Anne Tellegen (directeur van het Kabinet der Koningin). De laatste zal als 'ongelovige ziel'[16] niet echt op haar plaats zijn geweest in Apeldoorn. Dat zal ook gegolden hebben voor de katholieke deelnemers, onder wie KVP-Kamerlid Marga Klompé (die niet de hele bijeenkomst aanwezig kon zijn), dichter Gabriël Smit en Jeannette Geldens (de particulier secretaresse van Wilhelmina). Smit en Geldens spraken achteraf tegen Jan de Quay van een 'dwaze bijeenkomst'.[17] Ook 'mejuffrouw Hofmans' stond op de gastenlijst, maar zij was niet de hele conferentie op het Oude Loo.[18]

Op de deelnemerslijst stonden veel dubbele namen, opvallend veel vrouwen (bijna de helft) en veel gasten met universitaire titels, onder hen ook acht dominees. Verder was er een klein aantal buitenlandse deelnemers, zoals danseres Hima Kesarcodi uit Bombay (een kennis van de Mijnssens). Niet op de gastenlijst maar wel aanwezig waren koningin Juliana en prinses Wilhelmina.[19] Juli-

Conferentiegangers, onder wie Juliana, betreden het Oude Loo via de loopbrug.

ana zou als 'gastvrouw' zo veel mogelijk acte de présence geven. Op 31 juli was zij blijkbaar afwezig, omdat Philip Metman die dag een bericht namens de koningin voorlas: *Message from Queen Juliana to the Meeting of the Christian Leadership at Schloss Mainau*.[20] Daarin stelde de vorstin dat de nood in de wereld hoog was, dat er allerlei 'nooduitgangen' in de vorm van ideologieën waren uitgeprobeerd, maar dat die te beperkt waren gebleken. Alleen God kon voor een uitweg zorgen en alleen onze toewijding aan God kon de wereld redden. Op de slotdag, 2 augustus, was koningin Juliana wel weer aanwezig, evenals prinses Wilhelmina, want beide voordrachten die dag begonnen met 'Majesteit, Koninklijke Hoogheid, Dames en Heren' (of de Engelse vertaling daarvan).

De reglementen

De eerste conferentie werd geopend door Bep Pierson. Op dinsdag 24 juli maakte zij direct duidelijk wat min of meer de basisideeën van de organisatie waren. De zo noodzakelijke nieuwe wereldorde moest volgens haar niet gebaseerd worden op de bestaande religies. Die leden te veel aan 'oude verstarde vormverheerlijking'. Niet een universeel godsbelijden was van belang, maar

een persoonlijke band met God. Die liet zich immers niet in een of andere categorie voegen. Alleen een 'volledige ontplooiing van de ziel' zou leiden tot vrede. Ook mocht niemand zijn levensvisie opdringen aan anderen. Ieder moest op zijn eigen wijze terugkeren 'tot de bron'.[21]

Daarmee waren de belangrijkste krachtlijnen neergezet, waarop ook de andere inleiders zouden voortborduren. De crisis in de wereld werd veroorzaakt door een gebrek aan persoonlijk geloof. De mensheid stond voor een fundamentele keuze: voortgaan op de weg naar zelfvernietiging of terugkeren tot God. Probleem was dat niemand een concrete aanpak voorstond. Geloof was immers niet te omschrijven, maar een dieper dan intellectueel weten. De wetenschap, zoveel was de meeste inleiders wel duidelijk, was te ver doorgeschoten. De mens was niet in staat met de wetenschappelijke verworvenheden om te gaan, omdat de geestelijke groei geen gelijke tred had gehouden met de rationele ontwikkeling. Dat was de fundamentele oorzaak van de crisis.

Na haar welkomstwoord deed Bep Pierson nog 'een paar technische mededelingen'. Samen vormden die de huisregels van de conferentie. De deelnemers, die voor een groot deel waren ondergebracht in Paleis Het Loo, werd gevraagd rekening te houden met de bewoonster, prinses Wilhelmina. Ook moesten ze de ontvangen identiteitskaart 'aan de wacht tonen, telkens wanneer U de paleisgronden betreedt'. Om daar voor alle duidelijkheid aan toe te voegen: 'Er mogen geen fooien gegeven worden'. Verder stond het park (met uitzondering van de onmiddellijke omgeving van het Paleis) open voor alle deelnemers en was roken alleen toegestaan in de daarvoor aangewezen 'rookkamers'. En vanwege de buitenlandse deelnemers 'zal bij de gedachtenwisseling Engels dienen te worden gesproken'. Als er vragen waren, kon men zich wenden tot Rita van Heeckeren.[22]

De lezingen

Na deze zakelijke mededelingen, werd de eerste echte inleiding verzorgd door Max Thurian. Koningin Juliana kwam op de tweede dag van de conferentie aan het woord. Haar lezing had als titel *Enige opmerkingen over de ontwikkeling der mensheid in het heden*.[23] Juliana wees erop dat ons verstand het leven op aarde bedreigde. 'Het vernuft heeft ons op weg gebracht naar uiteindelijke vernietiging.' Ze doelde daarbij met name op de gevaren van atoomwapens. Maar, zo stelde de vorstin, er was nog niets verloren. De mens had de keus om 'de hantering van de wetenschap te herzien' en de weg van het hart te volgen: de weg naar God. Het was dan ook belangrijk de schakel tussen God en de mensen te hervinden om zo tot een harmonieuze samenleving te komen. Ook al was de mens 'volstrekt machteloos, omdat onze bestemming in God's handen ligt en niet in de onze', toch mocht men niet bij de pakken neerzitten. De mens had de plicht om het leven op aarde te beschermen en respectvol met anderen om te gaan. Het 'ontduiken van de Goddelijke wet' noemde zij 'kortzichtig' en 'noodlottig'. De mens moest weer op zoek naar

zijn wezenlijke bestemming, door 'voorwaarts te gaan naar een dieper en hoger leven'.

Juliana schetste in feite een paradox waar meer sprekers mee worstelden en waar niemand een goed antwoord op had en ook niet kón hebben. God regelde alles, was de bron van alles en dus ook van de huidige crisis. Wat was de zin daar dan van? Waartoe diende die? Ook andere inleiders zouden zich over die vraag buigen. Opvallend was dat over de rede van Juliana niet plenair werd gediscussieerd. Na andere inleidingen bestond wel de mogelijkheid om vragen te stellen. Werd Juliana ontzien vanwege haar speciale staatsrechtelijke positie? Wel was er de mogelijkheid om in kleine groepjes over haar woorden van gedachten te wisselen – en dat gebeurde ook.

Zoals gezegd week de teneur van Juliana's toespraak niet wezenlijk af van die van andere inleiders, onder wie Kaiser. Centraal in diens verhaal, met als titel *The universal way to Peace*, stond het herstellen van de band met God. Ook de inleiders in de dagen daarna hamerden op hetzelfde aambeeld. Daarbij werd vaak gesproken in metaforen. Zo stelde de Nederlands-Engelse kunstenaar en psycholoog Philip Metman[24] dat je tegen de stroom in moet zwemmen om bij de bron te komen. De stroom stond dan voor de ratio en de bron was God. Geloven, zo voegde hij eraan toe, was meer het terrein van de poëzie en de intuïtie dan van het verstand. Ismail Izzet Hassan meende eveneens dat de goddelijke krachten in het individu geactiveerd dienden te worden om de psychische crisis het hoofd te kunnen bieden.

Volgens B.H.M. Vlekke kon je vrede bereiken door een christelijke manier van leven. Het was ieders eerste plicht God en de medemensen lief te hebben, en daarvoor was zelfkennis een eerste vereiste, net als gematigdheid en zelfdiscipline. Niet discussiëren maar mediteren was de geëigende weg. In plaats van de verhinderde Wijnmalen hield dominee C. Aalders een 'improvisatie'. Hij sprak over het belang leerling te zijn, te luisteren naar en te leren van vorige generaties. Net als een kind moest een leerling van Jezus 'eerbiedige verwondering en vertrouwen in de Meester' tonen. Zaken die het leerling zijn in de weg stonden, zoals 'eigen-wijsheid, eigen-waardigheid en eigen-willigheid' moesten worden prijsgegeven.

Dominee G.J.H. Gijmink citeerde op 2 augustus *Penser avec les mains* van de Zwitserse filosoof Dénis de Rougemont en stelde dat de fundamentele keuze die was tussen 'een leven ónder God of een leven zónder God'. In lijn met de mede door De Rougemont uitgewerkte religieus-filosofische stroming van het 'personalisme',[25] benadrukte Gijmink de religieuze vrijheid en de individuele, maatschappelijke verantwoordelijkheid van de christelijke mens. Hij riep de kerken op die door 'de vuile handen der mensen' verstard waren, zich van binnenuit geestelijk te vernieuwen zodat het weer dienende gemeenschappen werden. En dat gold overigens niet alleen voor de kerken, maar ook voor de overheden. 'Nederland kent de vorm van het koningschap, maar levende inhoud krijgt deze vorm pas door de qualiteit van de dragers der kroon. En Nederland dankt voor de ontzaglijke zegen, dat hier dit koningschap gevuld

is op die dienende wijze, die [...] de godsdiensthistorische hoogste zin van het Koningschap uitmaakt.' Volgens Gijmink diende iedereen, net als de dienende vorstin, op zijn of haar manier bij te dragen aan Gods boodschap en daarmee aan vrede in de wereld.

Vijf jaar later, toen de crisis aan het hof was losgebarsten, keek 'G.J.H.G.' oftewel dominee Gijmink, in een krantenartikel terug op de eerste Oude Looconferentie. Daarin schreef hij dat het goed was dat Juliana had gekozen voor haar gezin en voor het land en had gebroken met 'de club rond Greet Hofmans'. Hij kwam tot die conclusie mede omdat er op de eerste conferentie te weinig aandacht voor de Bijbel was geweest, afgezien van de bijdragen van Aalders en Thurian.

> Zelf heb ik geprobeerd, mijn slotreferaat over 'Op weg naar existentieelgeestelijke vernieuwing' ook in gehoorzaamheid aan het bijbels getuigenis op te stellen en uit te spreken. Maar als geheel kon deze conferentie de toets van de Bijbel toch niet doorstaan. Dit moet ook met de vele later gehouden conferenties zo geweest zijn, ook al hebben zich onder de sprekers telkens figuren bevonden – als b.v. Prof. Theophil Spoerri uit Zürich – die de Bijbel aan het woord lieten.
> Maar natuurlijk was het samenzijn in de mooie omgeving van 'Het Loo' met vele interessante mensen pleizierig. In de ochtendpauze schonk de Koningin zelf koffie voor haar gasten en het hele samenzijn was bijzonder informeel en ongedwongen. We aten in de mooie eetzalen in het paleis, waar de Koningin de eerste en de Prinses de tweede was; we zwommen in de vijver in de paleistuinen. Alles prachtig – maar het éne nodige was onvoldoende aanwezig. En dit kon de kring van Mej. Hofmans en de Heer Kaiser blijkbaar niet meer geven.[26]

Dat de conferenties dus grotendeels de Bijbel en de kerken negeerden, zou nog veel meer weerstand oproepen.

Geheel terecht was dat verwijt niet. Opvallend was dat het Bijbelboek Job regelmatig werd aangehaald. Ondanks al zijn ontberingen vervloekte Job God niet. Ook verviel hij niet in zelfbeklag. Job was niet het slachtoffer van zijn zonden, zoals zijn vrienden dachten, maar werd juist door God op de proef gesteld vanwege zijn integriteit en zijn onvoorwaardelijke overgave aan God. Daarmee was Job een voorbeeld.

Behalve de Bijbel werden ook de Koran, de *Bhagavad Gita*, uitspraken van Confucius en werken van de psycholoog C.G. Jung regelmatig geciteerd. Er bestond een duidelijke behoefte te zoeken naar overeenkomsten tussen diverse religies. Maar de Bijbel was voor de voorbereiders inderdaad niet de enige, zaligmakende leidraad – dat was Christus zelf.

In de lezingen en improvisaties op de eerste conferentie kwamen politieke zaken niet of slechts zeer indirect aan bod. Alleen waren er incidentele verwijzingen naar de atoombom. Essentieel was het religieuze besef. Het besef dat

Vanwege het mooie weer wordt er tijdens de eerste Oude Loo-conferentie veel buiten gewandeld en nabesproken. Hier enkele opnamen met onder meer Greet Hofmans en haar broer Frits (linksboven), Cor Kars met Paula Balma (linksonder) en RVD-directeur J.M. Landré (rechts) in gesprek met twee andere deelnemers (rechtsonder).

de crisis alleen overwonnen kon worden door een directe, verticale band met God te herstellen. En dat iedereen dat op zijn of haar eigen wijze moest zien te bewerkstelligen.

Het slotwoord van deze eerste conferentie werd uitgesproken door voorbereider Joop van Dijk. Die wees erop dat niet geprobeerd moest worden de ander te overtuigen, maar dat samenwerken essentieel was. Bovendien leek hij al te beseffen dat de conferenties problemen met de buitenwereld zouden opleveren. 'The world may misunderstand what we have done here. They will accredit to our initiative purposes we do not hold.' Het zouden profetische woorden blijken te zijn.

Juliana en de vrije wil

Van deze eerste bijeenkomst zijn diverse verslagen bewaard gebleven. Iemand die de eerste dagen van de conferentie had bijgewoond, notaris W.A. Dolleman uit Santpoort,[27] typte daarover een uitgebreid relaas onder het kopje: 'Bevindingen van de Bijeenkomst op het Oude-Loo van 24 tot en met 27 Juli 1951'. Hij had zo zijn twijfels toen hij de uitnodiging voor de bijeenkomst ontving, maar de randvoorwaarden waren te verleidelijk om er niet op in te gaan.

> Toen mijn vrouw en ik aan het einde van mijn vacantie in de maand Juni 1951 de uitnodiging ontvingen voor bovenstaande bijeenkomst gaf deze mij in eerste instantie aanleiding tot scepticisme; zou hier werkelijk iets zijn wat voeren kon tot enige doorbreking van de harde schil van materialisme welke de menselijke samenleving nog steeds omvat. De plaats van samenkomst maakte de uitnodiging wel bijzonder aantrekkelijk en dan daarenboven nog het feit van de mogelijkheid om onze Koningin te ontmoeten in een omgeving waar zij zich zou laten zien van de zijde welke vele leden van het Nederlandse volk het dierbaarst is; in feite voor allen het dierbaarst moest zijn; hare verticale geestelijke gerichtheid.[28]

Dus besloten Dolleman en zijn vrouw te gaan. Hij sprak met veel andere gasten en inleiders. Van Max Thurian was hij zeer onder de indruk. Centraal voor de schrijver van de 'bevindingen' was de vraag hoe de mens tegenover God stond. De essentiële theologische discussie was voor hem die over de vrije wil. Met een allesbepalende God was daar in zijn optiek weinig ruimte voor. Wel had God de mens blijkbaar uitgerust met een wens daartoe: 'God heeft de mens met deze drang naar vrijheid geschapen, doch God staat achter den mens en leidt hem in zijn veronderstelling vrij te zijn'. Oftewel: 'de mens denkt vrij te zijn doch in wezen is hij volkomen gebonden'. In dit opzicht was hij het oneens met koningin Juliana, die de mens – en zeker ook zichzelf – wel degelijk een eigen wil toedichtte.

Tijdens een discussie in kleine kring na het diner op de eerste dag, werd

Gods plan met de schepping besproken. Blijkbaar had Dolleman zich nadrukkelijk uitgesproken, want hij ontmoette nogal wat weerstand. Zijn tegenstanders 'zagen de mens in vrijheid God kunnende weerstaan; ik daarentegen verklaarde de mens niet anders te kunnen zien als volkomen onderworpen aan God's wil en leiding'. De discussie ging lang door.

> Tot laat in de avond werd over dit ontzagwekkend diepgaand thema gesproken; de kring van medelevenden groeit; de Koningin leefde in de gedachtenwisseling intens mede. Hier gevoelde men het kloppen van het hart van het geloof. Wie legt de scheiding tussen goed en kwaad; waar werkt God en waar beëindigt Hij Zijn tussenkomst; alles onuitsprekelijk moeilijke vragen, waarop het antwoord bij niet-aanvaarding van mijn visie slechts kan luiden: ik weet het niet.

Dolleman had genoten van de discussies, zeker ook met andersdenkenden. Hij toonde ontzag voor Kaiser en was vol lof over de lezing van Juliana op 25 juli. Daarover meldde hij dat niet alleen alle 'congressisten', maar ook het voltallige personeel van het Loo op het vastgestelde uur in de zaal was verzameld, 'een sympathieke gedachte van de Koningin'.[29]

Hij had zo zijn mening over de inhoud van de rede van Juliana: 'De koningin staat op het dualistische standpunt […]; de mens worstelt en vertrouwt met God's hulp boven te komen. Men spreekt van een plan God's, doch laat de mens dit volvoeren op eigen wieken; hoe op deze wijze door de nietige mens ooit iets bereikt kan worden ontgaat mij [...] Voor mij is niet te doorgronden het gedachtensysteem waarbij men enerzijds overtuigd is van de volvoering van het plan God's, doch daartegenover de menselijke vrijheid, om tegen dit plan in te gaan, bepleit.'[30]

Met Juliana ging Dolleman een discussie aan over deze 'principiële aangelegenheid', waarbij de koningin zich sterk verzette 'tegen de gedachte dat de mens niet autonoom zou zijn'. Haar laatste woorden waren dan ook 'en toch heb ik een eigen vrijen wil'. Het verschil van inzicht stond zijn waardering voor de inbreng van Juliana niet in de weg. 'De 34 delen waaruit de rede van de Koningin is opgebouwd, zijn elk een uitvoerige bespreking waard; God heeft Zijn genade aan Haar wel op bijzondere wijze geopenbaard.'

Met 'hoogleerares in de kinderpsychologie' en voorbereidster Stellwag had Dolleman gesproken over het egocentrisme van kinderen, dit naar aanleiding van Aalders' verhandeling over leerlingschap van ieder mens. Na die lezing werd vanwege het mooie weer gediscussieerd op 'het binnenplaatsje van het Oude-Loo met een mooi uitzicht over de vijver op het aan de overzijde liggend bos'.

Daarna kwam de toespraak van Kaiser van 27 juli aan de orde en de vraag wat letterlijk genomen moest worden uit de Bijbel en wat als metafoor diende te worden gelezen. 'Wij zijn overtuigd dat de heer Kaiser geworsteld heeft met

het door hem verwerkte probleem en zouden hem hierover nog gaarne willen horen. Intussen danken wij God dat Hij een zo bezield mens in de leiding van het Oude-Loo mede geplaatst heeft.'

Dolleman beschreef verder nog zijn gesprekken met onder meer Philip Baron van Pallandt van Eerde en A.F. Folkersma (over Krishnamurti), 'verslaggever van de Tijd' pater Leo van Wersch (over het thomisme en de leer van Calvijn en wederom de onvrije wil) en 'autodidact' Van Dijk (over diens standpunt dat de 'opheffing der mensheid tot hoger plan uitsluitend van God moet komen'). Het relaas van Dolleman eindigt zeer positief, vooral over Juliana.

> Zal de bijeenkomst iets voor de toekomst te betekenen hebben: zoals alles ligt in Gods hand, zie ik ook de stuwende kracht tot dit alles door God geschonken aan onze geliefde Koningin […]. Het is een onschatbaar geschenk voor een volk om een vorstin te hebben, begiftigd met ruime blijk en grote drang tot verdieping en bezinning.

Dolleman hoopte vervolgens dat door de vervolgbijeenkomsten ook in andere landen soortgelijke kernen konden ontstaan die de overtuiging konden uitdragen 'dat het heil niet van de mens doch uitsluitend van God is te verwachten.'[31]

Ongevraagd advies

Er is nog een ander verslag overgeleverd. Dit 'ongevraagd advies en oordeel over de conferentie aan H.M. de Koningin' was geschreven door drie deelnemers, onder wie dominee N.J. ter Haar Rommenie.[32] Hoewel het niet de be-

Willy Stellwag (links) op de brug naar het Oude Loo tijdens de eerste conferentie.

doeling was het resultaat van de conferentie vast te leggen, werd toch een samenvatting gemaakt als een soort houvast voor de organisatie. Volgens de auteurs doet dit verslag aan 'de veelzijdigheid van het gebodene' en aan het belangrijkste doel van de bijeenkomsten, 'de persoonlijke contacten van mens tot mens' geen recht. 'Tot het in onze tijd zo nodige contact tussen mensen van zeer verschillende instelling, werkzaamheden en geestelijke achtergrond, bood de conferentie de meest uitgezochte gelegenheid in deze omgeving, hetgeen ons met dankbaarheid en respect vervult, en waarvan voortzetting zeer gewenst is.'

Vervolgens gaf het 'ongevraagd advies' een samenvatting van de inleidingen, waarbij de woorden van Kaiser op zware kritiek stuitten.

> Het is onmogelijk hier iets concreets over te zeggen, omdat, zoals de Heer Kaiser het uitdrukte: 'Wij niet weten kunnen wat we geloven'. Dit betekende het einde van elk zinvol spreken, denken, handelen en van iedere structuur, zelfs van één, die niet meer wil zijn dan een voorlopige in de tijd. Dat dit een basis zou zijn om tot eenheid te komen, ontgaat ons ten enen male en, naar ons gebleken is, velen der aanwezigen. Een 'technisch' bezwaar van deze lezing was voorts de overmatig lange duur ervan, die – mede door de duistere wijze van uitdrukking der gedachten – de aandacht van de luisteraars al te zeer op de proef stelde.

Ook bij latere conferenties zouden lengte en taal van Kaisers toespraken de nodige weerstand oproepen.

Over de eerste dagen van de conferentie concluderen de auteurs van dit stuk dat er geen lijn zat in de voordrachten en ook niet in de gesprekken die daarop volgden. Als verzachtende omstandigheid gold dat de voorbereidingstijd wel erg kort was. De organisatie verdiende een compliment voor het vele werk dat was verzet en voor het feit dat ze de moed hadden gehad 'om een mislukking te riskeren'. De voorbereiders hadden echter te veel aan het toeval overgelaten 'omdat zij vertrouwden op hogere leiding'. En dat was bij mensenwerk als een dergelijke conferentie misschien toch te veel gevraagd. Aan enkele basisvoorwaarden, zoals het 'duidelijk omschrijven van het doel – verband tussen onderwerpen' en 'leiding bij alle discussies', was niet voldaan. Ook de negatieve wijze waarop over deskundigen gesproken werd, viel niet in goede aarde. Het waren juist zij 'die een belangrijke bijdrage leverden en elkaar voor dit samenzijn prachtig aanvulden. Daar waren bijdragen van paedagogische, psychologische, theologische werkers, die juist door hun deskundigheid in staat waren eenvoudig en duidelijk te spreken, en die dit als "kinderen Gods" konden doen, omdat zij weten hetgeen zij geloven'.

Na deze kritische noten gekraakt te hebben, werd het verslag van de bijeenkomst voortgezet in een positievere toon over het tweede deel van de conferentie. 'De discussie-groepen of geïmproviseerde gesprekken na korte inlei-

dingen van deze tweede bijeenkomst voldeden meer dan die tijdens de eerste conferentie, doordat er meer leiding was bij het gesprek en er meer lijn bleef in het geheel. Daardoor viel er ook concreter en bevrijdender gesprek waar te nemen. Wij denken hier vooral aan de avond over kunst (inleiding Gabriel Smit) o.l.v. Mr. Metman.'

De conferentie werd, aldus de samenvatting, afgesloten met een 'korte, geestige en gevoelige speech' van prof. Fischer. Hij bedankte namens alle deelnemers koningin Juliana en de organisatoren. Dan volgt de toch nog overwegend positieve conclusie. 'Wij zijn ervan overtuigd, dat dit spontane, moedige initiatief vrucht zal dragen in ons verdere leven op ieders werkterrein, en dat de begrenzingen, de hokjes waarbinnen wij plegen te leven, nog verder open zullen gaan om plaats te maken voor een *gemeenschappelijkere en vreugdevollere deelname aan het leven op aarde onder een hemel, die ons hierbij leiden en zegenen moge*.'[33]

Martelgang

Het initiatief droeg vrucht: er zouden nog meer conferenties volgen, maar niet zoveel als Kaiser aanvankelijk in gedachten had. Aan Frans Mijnssen ontvouwde hij begin augustus de plannen voor de toekomst. De bijeenkomsten moesten voortaan iedere twee maanden worden gehouden en drie dagen duren, behalve de zomersessie die zeven dagen diende te beslaan. De volgende bijeenkomsten moesten dus eind oktober, eind december, eind februari, eind april en eind juni plaatsvinden. En dan dus met andere 'invités', onder anderen de verhinderden, maar niet de bedankers en degenen die niet hadden geantwoord. 'Die geweest zijn dus *niet*, behalve uitzonderingen door Greet om aan te geven.' Kaiser was toe aan '3 weken "rust". Ben erg kapot van deze keer die voor mij zo'n uitgedachte martelgang is geweest. Greet alleen weet hoe 't zit. Praat er niet met anderen over, heb vreselijke dagen gehad'.[34]

Zes dagen later schreef Kaiser opnieuw aan Mijnssen. In die brief beklaagde hij zich wederom over de 'marteling' die hij had moeten ondergaan. Hij had heel wat kritiek te verduren gehad tijdens en na de eerste conferentie en schrijft dat als dank voor het opknappen van tachtig procent van het werk, 'met of zonder voorlegging aan Greet', de 'grove beledigende grap, dat ik "leider" was, na al dat geploeter in ernst en toewijding, mij al te kras is'.[35] Deze kritiek kwam onder meer van medevoorbereider Stellwag.

Mede door deze bejegeningen zag Kaiser zichzelf als Job, die zware beproevingen moest ondergaan. Hij legde de verantwoordelijkheid voor zijn handelen bij de Allerhoogste. 'Mij Leider te noemen, terwijl ik niet alleen NIETS bepaald heb of geleid, maar alleen maar ondergaan heb wat me opgelegd is, is een liefdeloze spot en een grove belediging van wat er in mij als heilige ernst en toewijding ingezet is in gehoorzaamheid.'[36]

Ruzie in de tent dus, met Kaiser als onvermijdelijk middelpunt. Hij had het met alles en iedereen aan de stok gehad, als eerste met Wilhelmina over de richtlijnen voor de deelnemers. Daarover had hij 'een walgelijk beledigend ge-

sprek met de Prinses'. Kaiser had Wilhelmina voorafgaand aan de conferentie laten weten dat zij niet te veel aanspraken moest maken op privileges. 'Hoe minder het accent valt op de aanwezigheid van koninklijke personen, hun speciale wensen en bedoelingen, hoe ongedwongener en zuiverder de Bijeenkomst haar geestelijke aard zal bewaren. Ik zou U daarom ernstig willen verzoeken niet te verlangen dat speciale wensen Uwerzijds worden kenbaar gemaakt, zowel omdat dit blijkens het bovenstaande geheel overbodig is, als om het cachet van het samenzijn niet aan te tasten, door inlassing van desiderata van niet-sprekers.'[37] Dat viel bij de 'Hooggeachte Prinses' niet in goede aarde.

Tijdens de conferentie leek iedereen tegen Kaiser samen te spannen. Van diverse kanten klonk het: 'die man hoorde er niet bij; hij detoneerde met z'n bitterheid of z'n harde woorden, z'n vijandigheid tegen de kerken, zijn duivelachtigheid'. Het was volgens hem zo erg dat op een gegeven moment 'zelfs een dominee mij kwam waarschuwen, er is niet alleen oppositie tegen u, maar er wordt tegen u gestookt'. Ook Rita van Heeckeren uitte kritiek op Kaiser, die z'n humeur op de anderen zou 'botvieren' en overal een punt van maakte. Dit alles leidde tot de verzuchting: 'Ach ja, waarom Jezus wèl en wij niet?'[38] Niet geheel onbegrijpelijk dat Kaiser het dan ook niet meer echt zag zitten om iedere twee maanden een conferentie te organiseren.

Duidelijk is dat het wrong tussen de voorbereiders – met name tussen Kaiser en Stellwag – die desondanks samen aan de slag gingen om een tweede conferentie te organiseren. Maar voor het zover was, werden de Oude Looconferenties op een negatieve wijze onder de aandacht gebracht van het kabinet-Drees.

7

Het misverstand rond Radhakrishnan

Dat de Oude Loo-conferenties in Den Haag de aandacht trokken, hing niet alleen samen met Juliana's betrokkenheid, maar ook met een lijst met mogelijke sprekers. Een man die hoog op het verlanglijstje van de voorbereiders stond, was namelijk Sarvepalli Radhakrishnan (1888-1975). Deze Indiase godsdienstfilosoof stond bekend als een bruggenbouwer tussen Oost en West, maar was ook politiek actief geworden – en daar zou het knellen.

Al in zijn jeugd in het zuiden van India was de hindoe Radhakrishnan in aanraking gekomen met lutheranen en theosofen en vervolgens zou hij zich gaan verdiepen in westerse filosofen als Plato, Spinoza en Kant. Ook de poëzie van Rabindranath Tagore inspireerde hem.

Radhakrishnan werd onder meer docent aan de universiteiten van Calcutta en Oxford. In die Britse universiteitsstad, waar hij de 'H.N. Spalding Chair of Eastern Religions and Ethics' bekleedde, leerde hij onder meer Barbara Waylen kennen. Daar ook kon hij zijn ideeën over religie ventileren, zoals hij die had neergelegd in de boeken *The Hindu view of life* (1927), een boek dat bij Frans en Erna Mijnssen in de boekenkast stond, en *An idealist view of life* (1929).

Radhakrishnan was actief in het *World Congress of Faiths*[1] en een tekst van hem was opgenomen in Waylens *Creators of the modern spirit*. Onder de titel *The nature of man* stelde hij dat de westerse mens door te grote nadruk op rationaliteit uit balans was geraakt. Door herstel van spiritualiteit kon de mens weer 'een' worden. Radhakrishnan brak een lans voor de onderzoekende religieuze mens en verwierp dogmatische godsdienstige waarheden. De verschillen tussen de godsdiensten onderling zouden langzaam maar zeker verdwijnen bij het beklimmen van de spirituele berg. Toenemende spiritualiteit zou ook leiden tot een socialer gedrag want: 'Religion is life in God, love of man, and charity for all'.[2]

Kandidaat

Volgens Radhakrishnan was de persoonlijke intuïtie essentieel voor een creatief, zoekend geloven. Het goddelijke openbaarde zich in de intuïtie. Dat was niet in strijd met wetenschappelijk denken: vaak ging aan belangrijke ontdekkingen een intuïtieve inspiratie vooraf – die vervolgens bewezen werd door de wetenschappelijke methode toe te passen. Religieuze intuïtie werkte bevrij-

dend en socialiserend. Godsdienst moest volgens hem creatief zijn en openstaan voor ontwikkeling en groei en dus vrij zijn van dogmatiek. Het uitbannen van intuïtie en van de mogelijkheid tot experimenteren had in de optiek van Radhakrishnan bij het westerse christendom tot verstarring geleid.[3]

De nadruk op het zoekend geloven en het verwerpen van dogmatische waarheden en externe religieuze autoriteit, zoals door Radhakrishnan verwoord, moesten Kaiser en de zijnen als muziek in de oren hebben geklonken. Het was dan ook niet zo vreemd dat ze hem voor de Oude Loo-conferenties wilden uitnodigen. Hij was bovendien van verschillende kanten aangedragen als een geschikte kandidaat. Zo had Unesco-medewerker J.W.R. Thompson aan Bob Pierson een hele reeks namen doorgegeven, met Radhakrishnan bovenaan de lijst.[4]

Ook Barbara Waylen had Radhakrishnan naar voren geschoven voor het Oude Loo en zelfs al met hem én met professor K.J. Spalding daarover contact gezocht. Spalding was eveneens werkzaam als filosoof aan de Universiteit van Oxford en een goede bekende van Radhakrishnan. Samen zaten ze onder meer in de Union for the Study of the Great Religions.[5] Radhakrishnan was in 1950 een van de oprichters van deze organisatie, die ethische, filosofische en religieuze kennis wilde promoten door middel van het bestuderen van westerse en oosterse beschavingen. Op die manier hoopten ze bij te dragen aan een beter begrip tussen volkeren. Volgens Waylen wilde zowel Radhakrishnan als Spalding graag spreken op de Oude Loo-conferentie van november 1951.[6]

Verdacht

Maar er was een probleem. In overeenstemming met zijn overtuiging dat een religieus mens zich niet van de wereld moest afkeren maar juist een actieve, creatieve bijdrage diende te leveren aan een betere samenleving, was Radhakrishnan politiek actief geworden. Na de onafhankelijkheid van India vertegenwoordigde hij zijn land bij de Unesco, werd hij gekozen tot lid van het parlement en in 1949 benoemde eerste minister Jawaharlal Nehru hem tot ambassadeur van India in de Sovjet-Unie.

Op het hoogtepunt van de Koude Oorlog was hij als man in Moskou in de ogen van de Nederlandse regering een verdacht persoon. Toen bekend werd dat Radhakrishnan op het verlanglijstje van het Oude Loo stond, reageerde minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker (VVD) als door een wesp gestoken. Hij schreef half september 1951 een nota voor minister-president Willem Drees (PvdA) waarin hij zich uitsprak tegen 'de ongebruikelijke uitnodiging aan de Indiase ambassadeur in Moskou Saroepali Rahdakrishnan [sic] om als spreker op de komende Oude Loo-bijeenkomst op te treden'.[7] De naam van de filosoof werd voortdurend fout geschreven.

In de nota 'Saroepali Radhakrishnan, Ambassadeur van India te Moskou' werd een reeks argumenten opgesomd waarom het uitnodigen van een ambassadeur bij 'ongeaccrediteerde' bijeenkomsten makkelijk tot misverstanden kon leiden en dus ongewenst was. De conclusie luidde dan ook: 'Het is zeer

gebruikelijk, dat Staatshoofden vooraanstaande persoonlijkheden van vreemde landaard bij zich ontvangen, wanneer deze toevallig in een bepaald land vertoeven. Er bestaat dus van buitenlands politiek standpunt geen enkel bezwaar tegen als de Hindu philosoof Radhakrishnan door Hare Majesteit ontvangen wordt, wanneer hij b.v. enige tijd bij de Tijdelijk Zaakgelastigde van India te 's Gravenhage logeert. Naar het schijnt geeft de heer Radhakrishnan van tijd tot tijd nog colleges of lezingen in Engeland, zodat een dergelijk bezoek wel kan worden gearrangeerd. Een uitnodiging aan Staatslieden of vooraanstaande diplomaten tot bijwoning van een conferentie op het "Kleine Loo" zal evenwel vooral wegens het bijzondere karakter van deze bijeenkomsten aanleiding geven tot velerlei speculaties, waardoor aan Nederland's positie in de internationale gemeenschap schade kan worden toegebracht.'[8]

Onduidelijk is wie Stikker op de mogelijke uitnodiging voor Radhakrishnan had geattendeerd. Dat zou medevoorbereider Van Dijk kunnen zijn geweest, een partijgenoot van Stikker, of prins Bernhard, die van alle ins en outs van de conferenties op de hoogte werd gehouden. Duidelijk is echter dat Stikker voor zijn beurt sprak. Toen Radhakrishnan werd genoemd als potentiële spreker, greep Walraven van Heeckeren in. De particulier secretaris van koningin Juliana liet meteen weten dat van een uitnodiging geen sprake kon zijn: 'Prof. mr. Radakrishnan kan niet wegens diplomatieke functie'.[9]

Op 7 juli 1953 brengt de Indiase filosoof Radhakrishnan (midden) samen met zijn echtgenote en de Indiase ambassadeur in Nederland een bezoek aan koningin Juliana en prins Bernhard op Paleis Soestdijk. Hij is inmiddels geen ambassadeur in Moskou meer, maar vicepresident van India.

Bep Pierson bracht de bezwaren nog eens onder woorden toen zij Barbara Waylen meldde dat het onmogelijk was Radhakrishnan als gast te ontvangen vanwege diens diplomatieke status. Dan zou koningin Juliana immers verstek moeten laten gaan en dat kon niet de bedoeling zijn. 'I talked it over with the private secretary of H.M. and he pointed out that it would not be possible for the Queen to attend the conference if diplomats or statesmen of foreign countries were invited.'[10] Overigens vond Pierson het wel een goede zaak als Juliana en Radhakrishnan elkaar eens zouden ontmoeten. Maar dat kon dus alleen officieel en dat moest dan geregeld worden via de Indiase ambassade in Den Haag. Dat gebeurde ook: op 7 juli 1953 bracht Radhakrishnan met zijn echtgenote een bezoek aan Paleis Soestdijk. Hij werd ontvangen door koningin Juliana. Ook prins Bernhard was bij de ontmoeting aanwezig. Radhakrishnan was toen overigens geen ambassadeur meer.

Kaiser was over de gang van zaken verbitterd. Ruim vier jaar na dato schreef hij aan Daniel van der Meulen: 'Bijna hadden wij destijds Prof. Radakrishnan [sic] als spreker. Maar onze pietluttige regering had bezwaar tegen een diplomaat (!), wegens de aanwezigheid van de Koningin. Radakrishnan zelf was enthousiast en begreep de bezwaren helemaal niet. Het gevolg was, dat hij en zijn Vrouw wel op Soestdijk te gast waren, maar niet bij ons. Dat is zo de humor van de Historie! Nu hij vicepresident van India is, kan hij zich practisch niet meer vrij maken. Erg jammer.'[11] Radhakrishnan was in 1952 vicepresident van India geworden en in 1962 zou hij zelfs tot president worden gekozen – een positie die hij vijf jaar zou bekleden.

In feite was er sprake van één groot misverstand. Weliswaar was de naam Radhakrishnan genoemd als mogelijke spreker, maar voordat Van Heeckeren kon ingrijpen, was minister Stikker van Buitenlandse Zaken al ingeseind. Die was, logischerwijs, 'not amused'. Het was op het hoogtepunt van de Koude Oorlog staatsrechtelijk niet handig om een in Rusland gestationeerde ambassadeur uit te nodigen. Maar dat zou ook niet gebeuren.

Het misverstand rond Radhakrishnan maakt duidelijk dat Van Heeckeren in ieder geval in deze zaak wel degelijk een goed gevoel voor staatkundige verhoudingen had.[12] Ook blijkt opnieuw dat Kaiser (te) heftig reageerde als zaken niet liepen zoals hij had gedacht. Maar belangrijker nog: de Oude Loo-conferenties kwamen door de onjuiste informatie in een negatief daglicht te staan. Alsof ze daar op het Oude Loo aan politiek deden, dat ze de onder meer door de Indiase premier Nehru voorgestane 'Derde Weg' tussen kapitalisme en communisme, tussen het Vrije Westen en het Oostblok propageerden door vertegenwoordigers van ongebonden landen zoals India binnen te halen. Het ging de organisatie van het Oude Loo echter niet om de politieke functie die Radhakrishnan bekleedde, het ging om de religieuze ideeën die hij uitdroeg. Maar die nuance was aan Stikker en anderen niet besteed. De affaire rond Radhakrishnan maakte duidelijk dat de aanwezigheid van Juliana voor de conferenties ook nadelen had. Maar wellicht ernstiger nog – voor de koningin in ieder geval – was dat het Oude Loo in een kwade reuk was komen staan bij leden van het kabinet.

8

De rustige tweede conferentie

Radhakrishnan kreeg geen uitnodiging voor de tweede conferentie, die ondanks gerommel in de gelederen der voorbereiders wel zou worden gehouden. Maar een maand later dan oorspronkelijk de bedoeling was en met allemaal andere sprekers dan vooraf was gehoopt. Er ging veel mis in de aanloop naar en tijdens die tweede bijeenkomst.

Aanvankelijk stond de tweede Oude Loo-conferentie gepland voor eind oktober en hoopten de voorbereiders op sprekers als de historicus Arnold Toynbee, de filosoof Walter Schubart en de rector van het Europees College in Brugge, Hendrik Brugmans.[1] Geen van hen zou echter spreken. Ook Eleanor Roosevelt was een van de beoogde inleiders – ook zij zou niet spreken, maar wel aanwezig zijn op de tweede Oude Loo-conferentie.

De weduwe van de Amerikaanse president Franklin Delano Roosevelt was een goede vriendin van Juliana. In augustus 1951 was zij door Bep Pierson uitgenodigd voor het Oude Loo. Die voegde daaraan de wens toe dat zij als spreekster zou willen optreden. Pierson refereerde aan een brief over de conferentie die Juliana enkele maanden eerder aan Eleanor Roosevelt had geschreven. Zij stuurde ook enkele lezingen van de eerste bijeenkomst mee – te weten die van de koningin, van Kaiser en van de Egyptische prins Ismail Izzet Hassan – en vertelde dat er moslims, een hindoe, katholieken en protestanten aanwezig waren geweest en dat ze na verloop van tijd dezelfde taal gingen spreken en hun verschillen overstegen onder het motto 'God Founder of the world and therefore invincible'. Dit motto zou, zo schreef Bep, ook gelden voor de volgende conferentie. Dat de eerste bijeenkomst 'a great succes' was, was mede te danken aan de 'inspiring personality and interest of our Queen, who assisted at the whole conference and who was our Hostess'. Ze voegde daar nog aan toe: 'A reigning Queen, who stands for such high values cannot fail to have a great influence throughout the world and I think that all of us, who get a chance to cooperate with Her for this high purpose are under a great obligation and must do their utmost.'[2] Eleanor kwam naar de conferentie, niet als spreekster, maar 'slechts' als toehoorster. Bovendien kon ze het Oude Loo goed combineren met een VN-conferentie in Parijs, iets wat Juliana volgens Bep had voorgesteld.

BIJEENKOMSTEN

„Het Oude Loo"

Op het kasteel „Het Oude Loo" (in het park van het paleis 't Loo), daartoe beschikbaar gesteld door H. M. Koningin Juliana, komen van tijd tot tijd gedurende enige dagen bijeen genodigden van verschillende nationaliteit, positie en professie, ten einde zich uit te spreken over Vrede-Stichting door orientering op de ene aanvaarding.

God grondlegger der wereld en daarom onoverwinlijk.

Op deze bijeenkomsten geven prominenten uit verschillende landen op verzoek der organisators een exposé van hun visie op deze orientering als universele basis van bezinning. Vragen en opmerkingen naar aanleiding van zulk een exposé worden door den spreker naderhand voor hetzelfde gehoor beantwoord. De avonden worden naar gelang der omstandigheden en de voorkeur der deelnemers gewijd aan beschouwingen in kleiner verband, persoonlijke ontmoeting of verstilling, waarvoor enige kamers van het kasteel gelegenheid bieden.

* * *

De voorbereiders staan vast in de overtuiging, dat het mogelijk zou zijn de wereld te verlossen niet met een derde macht, hetgeen slechts verfijnde oorlogstactiek zou zijn, doch door orientering in bovengenoemde aanvaarding.

Zij behoren niet tot een bepaalde politieke of religieuse richting of partij. Zij gaan niet over tot het oprichten van een instelling, omdat wat slechts als middel dienen mag, niet allengs de liefde, de toewijding en de energie mag absorberen, welke den Ongeziene en Zijn Plan geworden moeten,

Uitnodigingsbrochure voor de tweede Oude Loo-conferentie. Opnieuw wordt koningin Juliana expliciet genoemd. Dat zou na deze bijeenkomst niet meer gebeuren.

Uiteindelijk vond de tweede Oude Loo-conferentie plaats van 16 tot 18 november 1951. Wat meteen opvalt is dat, zoals Kaiser al bepleitte, het aantal dagen was teruggebracht tot drie: van vrijdag tot zondag. Dat zou voortaan zo blijven. Per dag werden een of twee lezingen gehouden, waarna enkele 'improvisaties' konden volgen. De mogelijkheid om achteraf in kleine gezelschappen van gedachten te wisselen bleef uiteraard bestaan.

Een maand voor de bijeenkomst liet Kaiser de andere voorbereiders weten dat er drie sprekers waren gevonden: de hoogleraren W. Hartner uit Bad Homburg en H.Th. Fischer uit Utrecht en de Wassenaarse arts J.H. Jaarsma. Daarnaast bestond de hoop op enkele spontane bijdragen. Verwacht werd dat gezien het seizoen het aantal deelnemers minder groot zou zijn dan de eerste keer. Kaiser wenste daarom nog namen door te krijgen van geschikte gasten, maar voegde daar wel een waarschuwing aan toe. 'Ik behoef er wel nauwelijks op te wijzen, dat voor de eerste Bijeenkomst wel wat al te makkelijk mensen aanbevolen zijn, die van den beginne, noch respect noch waardering bleken te tonen, en die zich, ook na de Bijeenkomst niet ontzien hebben deze belangeloze inzet verdacht te maken en het werk te ondermijnen.'[3]

Uitnodigingen

De vier pagina's tellende uitnodiging voor deze tweede Oude Loo-conferentie was uitgebreider dan de eerste. Opnieuw werd vermeld dat het kasteel beschikbaar werd gesteld door 'H.M. Koningin Juliana' en dat het uitgangspunt was: 'GOD GRONDLEGGER DER WERELD EN DAAROM ONOVERWINLIJK'. Vervolgens werd dit keer expliciet gesteld dat de voorbereiders niet behoorden 'tot een bepaalde politiek of religieuze inrichting of partij'. Ook werd duidelijk gemaakt dat van resoluties of verslagen geen sprake zou zijn. Er werd niet gestreefd naar 'zichtbaar, definieerbaar resultaat, doch naar dienen tot ploegen en geploegd worden, zaaien en bezaaid worden, in aanvaarding van de Leiding die ervaren wordt, wanneer de mens zichzelf niet langer als leider opwerpt'. De mens bleek niet in staat 'zelfgeschapen euvels' op te lossen, aldus de uitnodiging. Nodig was een 'restrictieloze ontvankelijkheid' en het besef van eigen onmacht. Alleen zo kon de dreigende zelfvernietiging van de mensheid worden afgewend en 'De Weg naar Wereld-Vrede' worden ingeslagen.

De lijst met genodigden die zo'n brochure in de bus kregen, zag er overigens totaal anders uit dan de eerste keer. Dat was, zoals Kaiser al aangaf, een heel bewuste keuze. Om de boodschap van het Oude Loo zo breed mogelijk te verspreiden, zouden telkens andere mensen worden gevraagd.

Er ging ook weer een uitnodiging naar prins Bernhard. Hij ontving van Bep Pierson de uitgetypte versies van de toespraken en improvisaties van de eerste bijeenkomst. Op één na: 'Ik veronderstel, dat de toespraak van de Koningin reeds in uw bezit is'. Vervolgens liet zij weten de lijst met sprekers voor de tweede conferentie al te hebben overhandigd aan De Graaff, de particulier secretaris van de prins.[4]

Eind oktober schreef Pierson de prins opnieuw. Zij stuurde hem dit keer de lijst met genodigden voor de tweede conferentie en voegde daaraan toe: 'Het spreekt vanzelf dat wij het op hoge prijs zouden stellen, wanneer U aanwezig zoudt kunnen zijn'.[5] Hij zou opnieuw niet op de uitnodiging ingaan. De vriendelijke toon van de brieven lijkt niet echt te duiden op een ijzige strijd tussen twee kampen op Paleis Soestdijk. Ook andere signalen wijzen erop dat de gemoederen die eind 1949 hoog waren opgelopen en hadden geleid tot het 'verwijderen' van Hofmans uit het paleis, enigszins tot bedaren waren gekomen.

Het is overigens nog maar de vraag of Kaiser wel wilde dat Bernhard uitgenodigd werd. In een evaluatie van de eerste conferentie had hij opgemerkt: 'De Prins heeft gezegd dat ik er niet in moet zitten, omdat ik gek ben en mijn collega's dit zeggen!!! Moet ik dezen lasteraar als Gast ontvangen?' Ook over Juliana's particulier secretaresse Nelly Smitt-Avis liet hij zich uitermate negatief uit. Hij vroeg zich af of deze 'onbenullige dwarskijker der Hervormde Kerk' wel voor een uitnodiging in aanmerking kwam. Zou dat niet tot 'onoverzienbare kwaadsprekerij' leiden?[6] Smitt-Avis zou wel naar het Oude Loo komen, iets waarover Kaiser het nog met Juliana aan de stok zou krijgen.

Tot degenen die een uitnodiging voor de tweede conferentie ontvingen, behoorden de ministers W. Drees (Algemene Zaken), H. Mulderije (Justitie) en F.J.Th. Rutten (Onderwijs en Wetenschappen). De uitnodigingen werden besproken in de ministerraad en daar was de conclusie dat bewindslieden beter niet naar de conferenties konden gaan.[7] Drees liet Bep Pierson weten zich op de conferenties 'niet op zijn plaats te zullen voelen', omdat hij een ander godsbegrip had dan op de uitnodiging was aangegeven.[8] Het afzeggen van Drees en hoe daarop te reageren, zou na de tweede conferentie leiden tot conflicten in de kring van voorbereiders.

Niet alleen Bernhard en Drees, ook Philip Kohnstamm sloeg de uitnodiging voor de tweede Oude Loo-conferentie af.[9] De emeritus hoogleraar was een bekende van Stellwag, die hem in 1946 was opgevolgd als bijzonder hoogleraar pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam. Kohnstamm maakte eind oktober aan Bep Pierson zijn twijfels over de conferentie kenbaar. Hij kon slechts één dag aanwezig zijn en, principiëler, hij miste in de uitnodiging 'het woord Kerk en de Naam Jezus Christus'.[10]

De reactie van Bep Pierson liet niet lang op zich wachten. Was volgens haar één dag wel heel erg weinig voor een 'enigszins steekhoudend oordeel' over de conferentie. Bezwaarlijker echter was de inhoudelijke kant van Kohnstamms aarzeling. Het was echt wel de bedoeling van de voorbereiders dat de deelnemers sympathiseerden met de doelstelling, die 'in het bijgesloten drukwerkje zo duidelijk mogelijk is geformuleerd. Maar wij kunnen ons natuurlijk vergissen'.[11]

Een week later liet Kohnstamm aan Bep Pierson weten dat hij 'Uw raad ten deze volgende', niet zal deelnemen. Hij was teleurgesteld, want hij miste 'nadere omlijning van de *middelen*', nodig om te komen tot de Wereldvrede. En

dan 'begeven wij ons op politiek terrein. […] Bij de huidige wereld-situatie betekent het dan een ernstig gevaar door vaagheid in omlijning misverstand te verwekken'. Het was hem echter gebleken dat het ongewenst was als hij dit ter sprake zou brengen. Wel wilde hij na de bijeenkomst een persoonlijk onderhoud hebben om nader in te gaan op de zorgen, gedeeld 'door mannen en vrouwen wier oordeel voor mij groot gewicht heeft'.[12]

Maar volgens Bep Pierson had zo'n onderhoud geen zin. Zij antwoordde Kohnstamm dat 'verdachtmakingen en opzettelijke ondermijning uitgaande van bepaalde instanties' al maandenlang gaande waren. Volgens haar was er sprake van een 'grove miskenning van het beleid en de intentie der voorbereiders, doch ook van allen die aan deze Bijeenkomsten deelnemen. Zulk een aanmatigende inmenging in hetgeen anderen in diepe godsdienstige overtuiging ondernemen is wel een triest Teken des Tijds'. Verder contact was volgens haar dan ook zinloos. 'De correspondentie tussen U en mij beschouw ik hiermee als gesloten.'[13]

Het Oude Loo in afwachting van de deelnemers.

De reacties van Kohnstamm en anderen maakten duidelijk dat er een verschil in interpretatie was. Een scheiding der geesten. Wanneer het om de wereldvrede ging, dachten zij in termen van concrete aanpak, onderhandelen, politiek bedrijven. De voorbereiders van de Oude Loo-conferenties bewogen zich echter op een geestelijk niveau en bewandelden een heel andere en veel minder concrete weg, die van de individuele overgave aan God. Hoe meer mensen die weg zouden volgen, hoe dichter de wereldvrede nabij zou komen. Maar een dergelijke vaagheid of ongrijpbaarheid was – dat had Kohnstamm goed gezien – bron voor misverstanden. En die zouden dan ook veelvuldig rijzen.

De bijeenkomst

Er waren uiteindelijk op de tweede conferentie iets minder deelnemers dan de eerste keer: zo'n negentig. Zij werden welkom geheten door Frans Mijnssen. Die deed een oproep om open, zonder vooroordelen, naar elkaar te luisteren in het besef dat 'God onoverwinnelijk is door zijn overalaanwezigheid'. Volgens Mijnssen werd 'vrede ons geschonken door te gehoorzamen aan Zijn wil'.

Daarna was er op vrijdag, zaterdag en zondag telkens één inleiding. Respectievelijk Hartner, Fischer en Jaarsma gaven ieder hun invulling aan het grondthema van het Oude Loo. Opnieuw was de algemene teneur dat de wereld in crisis verkeerde doordat het persoonlijke contact met God verloren was gegaan. Er viel dit keer wel wat meer maatschappijkritiek te beluisteren. Kritiek op het toenemende individualisme, intellectualisme en materialisme. Kritiek ook op de wetenschap die steeds gefragmenteerder werd. Het besef van de eenheid van de schepping was teloorgegaan en daarom was een geestelijke renaissance nodig.

Willi Hartner, hoogleraar natuurwetenschappen in Bad Homburg, roerde als een van de weinigen een concreet politiek punt aan en wel de hereniging van Duitsland. Die noemde hij alleen zinvol en wenselijk in het licht van Europese eenwording en als een noodzakelijke stap naar een wereldfederatie.[14] Koningin Juliana zou de lezing van Hartner niet bijwonen. Zij moest op de eerste conferentiedag, vrijdag 16 november, in Delft zijn. Prins Bernhard mocht aan de Technische Hogeschool aldaar een eredoctoraat in ontvangst nemen.

De volgende dagen was Juliana wel aanwezig op het Oude Loo en zo maakte zij mee dat de gezamenlijke gedachtewisseling na de lezing van Jaarsma, die had gewezen op de ontaarding van de medische wetenschap, uit de hand liep. Onduidelijk is wat er precies gebeurde, maar voor prinses Wilhelmina was het reden om verontwaardigd op te staan en de zaal te verlaten. Volgens Kaiser was er 'lelijk en vooral onzalig gestookt' en kreeg Jaarsma 'minderwaardige vragen te beantwoorden'.[15] Het tumult zorgde ervoor dat op volgende conferenties geen plenaire discussies meer werden gehouden.

Kopjes voor koffie en thee staan klaar voor de deelnemers van de conferentie.

De tweede Oude Loo-conferentie werd afgesloten door Willy Stellwag. Zij waarschuwde ervoor dat 'wij' de aarde inrichtten naar ons beeld en daarbij geen ruimte lieten aan andere culturen. Ook zij zag als enige hoop een totale overgave aan God. Stellwag eindigde met een positieve noot door op te merken dat de aanwezigen op het Oude Loo zelf hebben kunnen ervaren hoe een spirituele eenheid geschapen kon worden uit verschillende componenten, zoals diverse nationaliteiten en visies.

Roosevelt botst met Kaiser

De tweede Oude Loo-conferentie zou vooral van belang blijken te zijn door de aanwezigheid van Eleanor Roosevelt. De speciale gast uit New York werd niet echt enthousiast van de bijeenkomst, die voor haar goed te volgen moet zijn geweest omdat de voertaal Engels was. Zij vatte haar bezwaren tegen de conferentie achteraf als volgt kernachtig samen: 'I felt that it was almost arrogant to expect to establish with the Almighty a direct and conscious connection'.[16]

Haar niet zo positieve appreciatie moet onder meer te maken hebben gehad met een voorval op de slotmiddag. Voordat Roosevelt het Oude Loo verliet had zij een stevige woordenwisseling met Wim Kaiser, die meende dat de Amerikaanse politica niets had begrepen van de aard van de bijeenkomst.[17] Dat klopte in zeker zin ook wel. Roosevelt had gevraagd welke algemene con-

clusies er uit de besprekingen konden worden getrokken en dat was precies niet de bedoeling van de voorbereiders. Ieder moest zijn eigen, individuele gevolgtrekkingen maken.

Kaiser schreef over de aanvaring aan Wilhelmina, die de conferentie voortijdig had verlaten. Roosevelt had hem die zondagmiddag 'met grote aandacht en veel geduld aangehoord. Er was wel veel aan gelegen, dat zij niet zou concluderen met een of andere fanatieke secte te doen te hebben'.[18] Of hij daarin slaagde, was nog maar de vraag. Kaiser kreeg wel bijval van een andere gast, Barbara Waylen. Zij was van het voorval getuige en prees de wijze waarop hij Roosevelt had toegesproken. 'I felt at the time that if mrs. R. had fully understood the message which came from you, she could not possibly have anything more to do with militarism or politics.'[19]

Kaiser stuurde Roosevelt een paar dagen later een brief, waarin hij met de hem kenmerkende omhaal van woorden alles nog eens wilde uitleggen en waarin hij benadrukte dat volledige overgave aan Gods wil de enige juiste weg was. Instituties en ideologieën waren slechts obstakels op die Via Dolorosa. Vanuit Parijs diende Roosevelt 'dear Mr. Kaiser' van repliek. Ze begreep niet alles wat hij geschreven had. Het had er volgens haar alle schijn van dat Kaiser veel woorden nodig had om iets uit te leggen dat in de grond erg eenvoudig was, 'but I may be wrong about that'. Ze liet verder weten geschokt te zijn geweest door de vraag van Kaiser aan een psychiater waarom hij gekomen was. 'The idea that anyone, because he thought differently could not join a gathering honestly seeking light, was an idea that I was not prepared for. I have always felt that there were many ways for different people to find light and that we were not the judges.'[20]

Volgens Kaiser had Roosevelt het wederom verkeerd begrepen. Als reactie typte hij een aantal punten onder de brief – vermoedelijk zonder daarover nog verder met Roosevelt te corresponderen. De vele woorden waren nodig geweest voor de slechte verstaanders. De psychiater naar wie Roosevelt verwees was ene dr. Groenevelt, die overigens niet op de deelnemerslijst terug te vinden is. Vermoedelijk was de bejegening van Groenevelt onderdeel van het tumult na de lezing van Jaarsma. De man was uit 'organisatieplicht' tot de orde geroepen 'daar hij eenvoudig zijn ongeloof in de belijdenis van smensen onmacht uitte'. Waaraan Kaiser toevoegde: 'Maar Mevr. R. kent nog steeds de grondslag der Bijeenkomsten niet'. De dovemansdiscussie deed bij hem 'triester gevoelens opkomen over de geringe ontvankelijkheid van prominenten wier invloed op de besturing der mensheid zo groot is'.[21]

Roosevelt, die onderwerp werd van een doorgeving,[22] zou over Kaiser nog zeggen dat ze hem aanvankelijk nogal arrogant en aanmatigend vond. Door het gesprek op zondagmiddag werd haar beeld echter enigszins genuanceerd. 'I had a feeling that Mr. Kaiser was impatient with anyone who did not agree with his particular beliefs and convictions. On Sunday however, before leaving I had a talk with him and found that he had a simpler and in a way, a more childlike attitude of faith and did not feel, of necessity, that everybody

must always be conscious of receiving guidance, but that many of us must do our best and hope to grow in faith and inspiration.'[23]

In een interview met de *New York Herald Tribune* bracht Eleanor Roosevelt het Oude Loo ter sprake. Volgens haar was het een soort bijeenkomst 'that could happen in Europe, but not in the United States, except perhaps in Southern California. A group of about 100 people consisting of educators, religious leaders, and also some fanatics, gathered for three days to discuss some way of finding answers to today's grave problems through faith and spiritual guidance'. Voor haar was het meest interessant 'to hear these people discuss the nature of faith in terms of what is happening in the world today'.[24] Dat is merkwaardig omdat er in de lezingen weinig referenties waren naar de actuele situatie in de wereld. Wellicht was dat anders in de discussies achteraf of werden de lezingen door Roosevelt anders geïnterpreteerd.

Onduidelijk is dus hoe negatief Roosevelt eigenlijk over de conferenties als geheel was. Want begin december schreef zij vanuit Parijs een bedankbrief aan Bep Pierson, die kopieën van de toespraken had opgestuurd. Roosevelt liet weten ook graag de verslagen van de discussies te ontvangen en voegde daar aan toe: 'I am very glad to have had the opportunity of attending the meeting'.[25] Toen Walraven van Heeckeren begin 1958 correspondentie uit zijn archief terugstuurde naar Paleis Soestdijk, schreef hij aan zijn opvolger als particulier secretaris J. van der Hoeven: 'Het enige wat van belang is zijn de twee brieven van Mevrouw Roosevelt aan H.M., waarin zij haar waardering over de conferenties uitspreekt, lijnrecht in tegenstelling tot haar houding in de buitenwacht waar zij een vernietigend oordeel uitsprak. Mogelijk zal H.M. deze brieven willen bewaren'.[26] Blijkens een overgetypt fragment uit een van die brieven, verzonden uit Parijs op 21 november 1951, schreef Eleanor aan Juliana onder meer: 'I think you are striving for something that is very beautiful and idealistic and I hope for your sake that you will obtain something which gives you support and comfort but the more I think about it, the more I believe that it is only what we ourselves can achieve that can really be counted on. It is so difficult to be sure at all times that one is not fooling oneself out of one's great desire to receive help'. Roosevelt ondertekende de brief met 'deep love and admiration'.[27]

Er klonken meer bezorgde geluiden na de tweede conferentie. De Leidse pater H.L.M. van Rooyen deed verslag van de bijeenkomst aan Jeannette Geldens, de particulier secretaresse van prinses Wilhelmina en een van de deelnemers aan de eerste conferentie. Van Rooyens bevindingen waren uitermate negatief. Hij opperde bezwaren tegen een deel van de genodigden, die hij als onbenullige 'dagjesmensen' en 'hysterische juffrouwen' omschreef. Bovendien was hij de '*enige* Nederlandse katholiek' in het gezelschap. Ook had hij kritiek op Kaiser, die 'zo vaag en hol' was geweest. Maar het meest geschrokken was hij van de invloed van Hofmans – die hij overigens zelf niet had gesproken – op

de aanwezigen. Die invloed werd door hem als 'griezelig' omschreven. 'Hier was een aantal geëxalteerde, geestelijk losgeslagen, vaak hysterische mensen bijeen, zonder een helder inzicht in de werkelijke toestand van de wereld, zonder een concreet plan, mensen die alles verwachtten van een individueele, goddelijke verlichting en daarbij bereid waren zich aan de meest bizarre hallucinaties over te geven, werkelijk mensen die, zacht gezegd, op de rand van het occultisme leven.' Hij liet ook de term 'Raspoetin-affaire' vallen en toonde zich bezorgd over de toekomst van de monarchie, vooral omdat er onder het volk al geruchten gingen dat er iets mis was aan het hof. 'Men zal toch niet durven denken dat het verstandige deel van ons volk zich voor het wagentje van een juffrouw Hofmans zal laten spannen?'[28]

Positieve reacties

Eleanor Roosevelt en pater Van Rooyen mochten dan gemengde of ronduit negatieve gevoelens aan de tweede conferentie hebben overgehouden, heel anders lag dat bij andere deelnemers. De Fransman Raoul Stéphan deed een paar maanden later in het weekblad *L'Eglise Réformée de France* verslag van zijn ervaringen op het Oude Loo. Hij begon ermee koningin Juliana een centrale rol toe te dichten bij de conferentie. Hij sprak over 'une fraternité spirituelle' en was lyrisch over de omgeving waarin de bijeenkomst plaatsvond: een oud kasteel te midden van de vallende bladeren. Stéphan had ook de eer voorgesteld te worden aan koningin Juliana, die enkele ontroerende dingen zei over zijn boek *L'Occident fait fausse route*. Na de drie toespraken te hebben geresumeerd, gaf hij een beschrijving van het avondlijk diner op Paleis Het Loo, waarbij ook prinses Wilhelmina aanwezig was 'avec une simplicité pleine de grâce'. Stéphan voerde met de tegenover hem zittende oude vorstin een geanimeerd gesprek. Hij bewonderde haar zeer en vertelde in zijn artikel dat zij na haar aftreden twee brochures had geschreven die ook in het Frans waren vertaald: *Le grand Inconnu* en *Le sentiment de solidarité internationale*. Zij richtte zich daarin vooral tot de jeugd, dus op de toekomst. In de loop van de avond trok Wilhelmina zich terug in haar appartement, maar de gesprekken werden, aldus Stéphan, in haar geest voortgezet.[29]

Een andere buitenlandse gast, J.G. Bennett, toonde zich na afloop eveneens verheugd over het verloop van de conferentie. In een brief aan 'dear mrs. Pierson', dankte de filosoof die in 1950 al eens een discussiemiddag op de Kleine Vuursche had bijgewoond,[30] haar voor de uitnodiging. 'The whole occasion was encouraging, and even inspiring to one who like myself is looking for signs of the New Epoch in the history of mankind.' Hij stuurde ook nog drie van zijn boeken mee, bestemd voor koningin Juliana, die naar zijn werk had geïnformeerd.[31]

In een bedankbrief aan Bep Pierson liet een Nederlandse deelnemer weten dat de openheid waarmee de mensen van verschillende gezindten elkaar tegemoet traden in de zoektocht naar een gemeenschappelijke bezinning, hem erg had gesterkt. 'De sfeer, waarin deze bijeenkomst werd gehouden, heeft deze

zeldzame ervaring mogelijk gemaakt. Voor velen is het ongetwijfeld van zeer groot belang geweest in deze tijd, waarin machtspolitiek – en deze niet alleen tussen de volkeren – en ontmenselijking van de mens de geestelijke waarden bedreigen en verstikken, ervaren te hebben, niet alleen te staan, maar zich verbonden gevoeld te hebben met vele anderen, tevoren vreemden, waarmee zij nooit in contact zouden zijn gekomen.' Hij had zich wel geërgerd aan mensen die na inleidingen de nadruk legden op wat niet was gezegd, in plaats van na te denken over wat wél was gezegd. Hij hoopte de uitgetypte inleidingen toegezonden te krijgen om ze nog eens rustig te kunnen nalezen. 'Mag ik tenslotte nog eens mijn grote dank uiten aan Haar die deze conferentie mogelijk maakte?'[32] Dit was een van de vele brieven die de voorbereiders ontvingen van bezoekers van de conferenties.

Kaiser moppert

Wim Kaiser behoorde niet tot het koor van goed gestemde conferentiegangers. Weliswaar vond hij 'de sfeer ditmaal ook veel rustiger en welwillender dan de eerste maal', maar dat betekende allerminst dat hij tevreden was. Hij mopperde over de sprekers, die zich niet aan de uitnodiging en dus niet aan

Juliana in gesprek met Nelly Smitt-Avis, Schiphol april 1950. Kaiser was er uitermate verbolgen over dat de koningin haar particulier secretaresse had uitgenodigd voor de tweede Oude Loo-conferentie.

de grondgedachte van de conferenties hadden gehouden en in plaats daarvan van de 'eigen groepsverknochtheid' getuigden. Hij mopperde over het niveau van de plenaire discussie en de daar geuite verdachtmakingen. Het was dan ook beter voortaan de lezingen alleen nog maar in kleine groepjes te bespreken.[33]

Ook over het niveau van de toehoorders was hij ontevreden. Gasten mochten, wat hem betreft, alleen komen als zij bereid waren 'hun eigen restricties en bindingen' te laten varen.[34] Kaiser meende dat Juliana bijvoorbeeld te gemakkelijk mensen uitnodigde, zo liet hij medevoorbereider Carola van Rechteren weten. 'Ach Mevrouw van Rechteren, als U zag dat de Koningin alleen uit weerzin tegen het gezeur vraagt om haar secretaresse Mevr. Smit uit te nodigen, die nìet bereid is, die nìet welgezind is, en alleen maar wil verdachtmaken en tegenwerken, die nota bene de lijst der uit te nodigen mensen (bij Walraven ten behoeve van de recherche) ter inzage geeft aan een theologische professor en dus aan hèm laat zien, welke ministers (bijv.) zijn uitgenodigd, dan zal het U duidelijk zijn, hoe weinig U en ik er aan kunnen doen dat een en ander werkelijk gewetensvol en rein verloopt.'[35]

De gastenlijst werd gescreend door de binnenlandse veiligheidsdienst, wat niet zo verwonderlijk was aangezien de bijeenkomst op een paleis met aanwezigheid van koninklijke gasten plaatsvond. Onduidelijk is wie Kaiser met de theologische hoogleraar bedoelde. Duidelijk is wel dat hij niet alleen boos was op Juliana, maar ook op een aantal voorbereiders. En ook met een aantal buitenlandse gasten, zoals Eleanor Roosevelt en Barbara Waylen, was hij allerminst gelukkig. De afkeer was overigens meestal wederzijds.

9

De onbewuste inspirator: Barbara Waylen

Haar boek Creators of the modern spirit *was voor Juliana en haar vriendinnen de aanleiding geweest om de conferenties op het Oude Loo te organiseren. Dus was het logisch dat Barbara Waylen werd uitgenodigd. De eerste conferentie was ze verhinderd, maar op de bijeenkomst van november 1951 was de publiciste uit Oxford wel present.*

De in 1906 geboren Waylen had een katholieke achtergrond, maar had zich daarvan losgezongen.[1] Ze was bekend geworden als schrijfster over vredesbewegingen, kunst en mystiek en vooral als voorvechtster van een wereldregering. Begin 1951 was het door haar samengestelde *Creators of the modern spirit* verschenen. Het was een compilatie korte beschouwingen, gedichten, overdenkingen met als ondertitel *Towards a philosophy of faith*. De bundel bevatte bijdragen van ruim dertig auteurs, onder wie Nicolas Berdayev, Sarvepalli Radhakrishnan, Salvador de Madariaga, Norman Bentwich, Erik Palmstierna, Kenneth Spalding, F.H. Heinemann en wijlen Mahatma Gandhi. Zij beschreven hun zoektocht naar de diepere zin van het leven.

Een telkens terugkerende gedachte in de teksten was dat op de puinhopen van de oorlog gezocht diende te worden naar de eenheid van de schepping. Gestreefd zou moeten worden naar één alomvattende wereldreligie. Niet de tegenstellingen, maar juist de overeenkomsten tussen de diverse godsdiensten dienden te worden benadrukt. Het ware geloof was niet iets gemakkelijks, daarvoor moest worden geleden: 'I, for one, believe that we may look to those who have been through the furnace of suffering for the unifying Faith', zoals Bentwich het stelde in een kort stuk onder de veelzeggende titel *The fruit of suffering*.[2]

Onder de titel *World unity through justice* pleitte Waylen in haar eigen bijdrage voor een rechtvaardige wereldsamenleving. Zij verwees naar De Madariaga, die vlak voor de Tweede Wereldoorlog een groep mannen en vrouwen bijeen had geroepen om te discussiëren over de wijze waarop de eenheid van de wereld effectief zou kunnen worden bevorderd. Waylen pleitte voor wereldburgerschap en een 'World Commonwealth of Nations'. Volgens haar moest er naast het Internationale Gerechtshof ook een Hof voor Rechtvaardigheid ('Court of Equity') in het leven worden geroepen, dat in alle openheid zou bemiddelen vóórdat er conflicten tussen landen ontstonden, in plaats van

achteraf. Rechtvaardigheid was 'the most fundamental principle, the *sine qua non* of ultimate world peace'. Dat ging zelfs vooraf aan religieuze, politieke en economische eenwording. Het was een idealistische visie, maar het kon niet anders volgens Waylen, want de keuze was tussen één of geen wereld.[3]

Creators of the modern spirit was voor Norman Bentwich aanleiding de samenstelster te kandideren voor de Nobelprijs voor de Vrede in 1952. Waylen kreeg de onderscheiding niet, die ging dat jaar naar Albert Schweitzer.

Bijdrage

Het boek van Waylen werd door Rita van Heeckeren, Erna Mijnssen en Bep Pierson gelezen en het inspireerde hen. Zij wilden soortgelijke religieuze gedachtewisselingen entameren. Het plan werd door koningin Juliana enthousiast begroet en zij stelde daarvoor meteen het Oude Loo ter beschikking.[4] Zonder het te weten stond Barbara Waylen dus aan de wieg van de Oude Loo-conferenties.

Het was dus niet meer dan logisch dat Waylen op de lijst van uit te nodigen sprekers terechtkwam. In principe kwamen ook de meeste auteurs die een bijdrage hadden geleverd aan *Creators of the modern spirit* voor een uitnodiging in aanmerking – voor zover nog in leven natuurlijk. Velen van hen werden aangeschreven, slechts weinigen kwamen ook daadwerkelijk naar Apeldoorn. De Madariaga en Palmstierna zouden op het Oude Loo een inleiding houden.

Barbara Waylen ontving een uitnodiging voor de eerste bijeenkomst. Ze moest echter verstek laten gaan omdat haar op leeftijd zijnde echtgenoot met ernstige gezondheidsproblemen kampte: bij hem was een been geamputeerd en zijn leven hing aan een zijden draadje. Wel had ze een tekst voorbereid, die door Philip Metman zou kunnen worden voorgedragen.[5] Daarin riep Waylen op tot de stichting van een 'Universele Kerk, waarin alle mensen van goede wil, alle religies, alle volken het hunne zouden kunnen bijdragen om de noodzakelijke vrede tussen mensen en volken te bereiken'.[6] Volgens Kaiser was het overigens een 'onbruikbare message'.[7] Hij was ook al niet erg enthousiast over *Creators of the modern spirit*. Hij zag niets in het concept van één universele kerk.

Na de eerste Oude Loo-conferentie ontstond een levendige briefwisseling tussen Barbara Waylen en de juriste Bep Pierson, waarbij de eerste aanvankelijk in de veronderstelling verkeerde met een man ('mr') van doen te hebben. Dit misverstand werd door Bep Pierson pas na enkele brieven rechtgezet: 'I am a *wo*man'.[8] Ze schreven elkaar onder meer over koningin Juliana en over de stichting van een wereldkerk. Ook beloofde Waylen contact te leggen met Radhakrishnan en Spalding, zodat koningin Juliana beide heren kon uitnodigen voor de tweede conferentie in november 1951. Bep Pierson maakte echter meteen duidelijk dat Juliana niet verantwoordelijk was voor de uitnodigingen. 'It is essential that the Queen should carry no responsibility in this matter.'[9]

Over de rol van Juliana in het streven naar wereldvrede had Waylen een uitgesproken opvatting. 'It is significant that your much loved Queen should be the centre of such a great work for peace and world unity, and that it should be her destiny to fulfil the role of Queen of Peace.' Waylen liet ook weten twee exemplaren van haar boek *Evidence of divine purpose* (gepubliceerd in 1950) te zullen opsturen, een voor de koningin en een voor Bep Pierson.[10]

Confrontatie

Op die tweede conferentie was Waylen wel present. Ze behoorde niet tot de inleiders, maar net als Eleanor Roosevelt wel tot de speciale gasten. Ze werd opgehaald op Schiphol en was daar, zo had ze laten weten, te herkennen aan een zwarte bontjas en een rode baret.[11] Waylen had genoten van de bijeenkomst in Apeldoorn, zo liet ze achteraf aan Bep Pierson weten. Ze had in de bossen rond het Oude Loo zelfs een mystieke ervaring gehad.

> As I walked through the woods alone on one occasion I wondered what was really taking place at this gathering of many minds and I was shown a great light above the Palace like a sun with its rays extending far out and as it seemed, the rays reached out of sight into the uttermost ends of the earth. It seemed like a great central power of the spirit from which radiated forces from which a great spiritual revival would spring. All who approached this light would be renewed in spirit and go forth to spread this light.

Aan het einde van die conferentie was Waylen getuige geweest van de confrontatie tussen Roosevelt en Kaiser. Ze had – toen nog – bewondering voor de wijze waarop Kaiser zijn opvattingen verdedigde. Ze liet weten verwantschap te voelen met hem, onder meer vanwege de tegenwerking en onbegrip die ze allebei hadden ondervonden. Ook voor Hofmans toonde zij ontzag.[12]

Andersom was Kaiser niet meer zo gecharmeerd van Waylen. Op een lijst van deelnemers aan de tweede conferentie zette hij een rood kruisje bij degenen die volgens hem 'onwelgezind vijandig' waren. Dat waren er nogal wat. Tot de onwelgevallige gasten behoorden onder meer Eleanor Roosevelt, Nelly Smitt-Avis en Barbara Waylen.[13] In de maanden na de tweede Oude Loo-conferentie werd de correspondentie tussen Kaiser en Waylen dan ook steeds bitser van toon. Aanvankelijk was er vooral een uitwisseling van ideeën, maar gaandeweg werden de tegenstrijdige opvattingen duidelijker. Ze interpreteerden begrippen als 'mind', 'soul', 'justice' en 'intellect' verschillend. Bovendien vond Kaiser *Creators of the modern spirit* te Brits, waarop Waylen reageerde door ook hem *Evidence of divine purpose* toe te zenden. Daar dankte Kaiser haar dan weer opvallend hartelijk voor en gaf meteen ook aan wellicht te harde kritiek te hebben geleverd. Over de 'mind' en het intellect wilde hij verder niet veel meer kwijt. 'I am a very intellectual person by origin and these last 7 to 10 years have seen me fighting the self-assigned supremacy of the intellect as a

task silently imposed upon me by the Beloved.'[14] Hij beschouwde het als zijn belangrijkste opdracht Gods geest te laten zegevieren over het aardse intellect.

Kaiser en Waylen leken overigens wel eensgezind over het uiteindelijke doel van hun werk: het voorbereiden van de vestiging van een 'theocratie'. Volgens Waylen was het van belang dat hun gedachtegoed breder verspreid werd: 'we must find a way to extend our message to the whole world – surely the world must end as a theocracy?' Kaiser stemde daar van harte mee in. Volgens hem was theocratie – hoe vaag onschreven ook – de onvermijdelijke uitkomst van de geschiedenis, tenzij de mensheid de wereld voortijdig zou vernietigen.[15]

Toch was er ook hierover een verschil in opvattingen. Volgens Waylen diende er gewerkt te worden aan een 'world economy which shall insure that the fruits of the earth shall be shared [...]. It implies the overthrow of national sovereignty, which, in the new age (we are preparing) will be replaced by the world brotherhood of man i.e. a state of right relationship between man and man in a theocentric society.'[16] Kaiser zag dat anders. Hij meende dat je niet moest proberen het lijden van anderen te verlichten, maar moest trachten het lijden van jezelf te doorleven. De mens moest niet proberen Gods koninkrijk op aarde te vestigen. Dat kon alleen God zelf. 'We simply seek the Kingdom by trying to serve the Master.'[17] De mens moest niet doen wat hij zelf dacht dat goed was, maar 'our work is to go where we are sent and to do what we are made to do'.[18] En het was God die stuurde en de mens die volgde. Daar viel niet over te discussiëren.

Dominantie

Uiteindelijk was het een doorgeving van Hofmans die tot een definitieve breuk zou leiden. Blijkbaar had Waylen in november 1951 aan de doorgeefster om een overdenking gevraagd en die kwam er ook. Hofmans kreeg twaalf punten door over het begrip vrede, dat 'een distanciering is van God's Liefde voor den mens'. Er moest dus niet naar vrede worden gestreefd, tenzij daaronder verstaan werd 'de Barmhartigheid van Christus te ervaren als verlossing uit het staketsel mensen-onmacht en mensen-ontgoocheling'.[19]

De twaalf punten werden door Kaiser vertaald en vervolgens door Frans Mijnssen aan Waylen toegezonden.[20] Die vond het een ingewikkelde tekst en sprak er met Spalding over. Ze liet weten over dit alles met Kaiser van gedachten te willen wisselen.[21] Maar dat kon natuurlijk niet. Over doorgevingen viel niet te discussiëren. Het was aan de ontvanger om er iets mee te doen, om er zich door te laten leiden. De ontvanger werd uitgedaagd tot 'responsie'.[22]

Over de doorgeving werd maandenlang uitgebreid gecorrespondeerd, waarbij ook brieven die Waylen vertrouwelijk aan Bep Pierson had geschreven, door Kaiser werden beantwoord! Uiteindelijk trok Kaiser de stekker uit het contact. Volgens hem was 'de lust om deze chaotische madam nog verder toe te lichten, wat zij in haar eigenaardige verstriktheid niet kan en niet wil

zien, er wel af'.[23] Waylen kreeg van Kaiser te horen dat hij ervan afzag de twaalf punten nog verder uit te leggen en dat zij zich beter rechtstreeks tot Greet Hofmans kon wenden[24] – hoewel Kaiser niet naliet te benadrukken dat het natuurlijk niet de woorden van Hofmans waren die werden doorgegeven; Hofmans was 'slechts' intermediair.

Waylen stuurde nog een laatste woedende brief naar Kaiser, waarin ze hem beschuldigde van starheid, achterdochtigheid, intolerantie en tiranniek gedrag.[25] Vervolgens richtte ze zich tot Bep Pierson, die ze als een vriendin was gaan beschouwen. Maar de vertrouwelijkheid van die vriendschap was ernstig geschaad door het doorspelen van haar brieven aan Kaiser. Pierson benadrukte echter dat zij en Kaiser geen geheimen voor elkaar hadden en dat zij niets verkeerds zag in het laten lezen van brieven die over hem gingen.

Waylen was woedend, maar bleef het nog een tijdje proberen. Tegenover Pierson noemde zij de opmerkingen die zij van Kaiser had ontvangen weliswaar waardevol, maar ze had grote moeite met diens rigide opstelling, diens 'underlying intolerance amounting to sheer fanaticism which has become quite alarming'. Net als Eleanor Roosevelt vond Waylen het 'dangerous to claim direct guidance from God'. Toch meende Waylen dat Hofmans en Kaiser uitverkorenen waren, 'chosen vessels'[26] en dat 'there are times when mr. Kaiser is inspired from a higher source'.[27]

Waylen waarschuwde Pierson nog enkele keren voor Kaiser, die geen 'friendly co-operation' wilde, maar 'discipleship' eiste. 'Apparently, people who do not accept *his* philosophy and his particular vision have no vision or are deliberately frustrating the work of God Himself.'[28] Dat Pierson en de anderen daar klakkeloos in meegingen, begreep Waylen niet. Bovendien stond dat een echte vriendschap tussen haar en Bep in de weg. 'My real regret is that you are all so dominated by mr. Kaiser that it is improbable that a friendship could grow between us unless I accept mr. Kaiser and what he represents.'[29] En daar paste Waylen voor, die meer en meer begon te geloven dat Kaiser noch Pierson iets van haar en haar werk begreep.[30]

Opdracht

Het kwam niet meer goed tussen de voorbereiders van het Oude Loo en Waylen. Zij schreef nog wel een brief naar Beps schoonzus Montessori-Pierson, die ze op de Oude Loo-conferentie van november 1951 had ontmoet, en diverse keren naar koningin Juliana. Tegenover de eerste uitte ze felle kritiek op de fanaticus Kaiser.[31] Van Juliana hoopte ze op een opdracht voor haar nieuwe boek. Een van haar brieven aan Soestdijk eindigde ze met 'every blessing for the great work of spiritual revival in which your majesty plays a leading part'.[32] Dat zij Juliana bleef zien als een leidende figuur, bleek ook uit het feit dat Waylen hoopte dat de vorstin het initiatief zou nemen tot de vorming van een wereldregering. Ze liet bovendien weten dat er in Engeland een groep mensen voor de genezing van prinses Marijke zou bidden.[33] Waylens brieven werden niet door Juliana beantwoord. Het was particulier secretaris Walra-

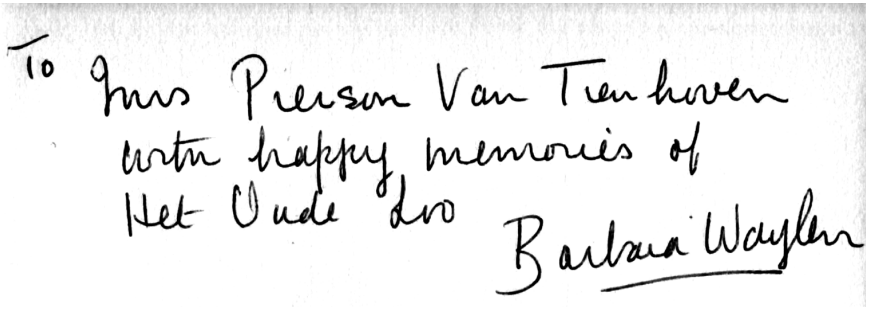

Opdracht van Barbara Waylen voor Bep Pierson in haar boek 'The story of Frances Banks'.

ven van Heeckeren die haar fijntjes te verstaan gaf dat zij zich veel te opdringerig gedroeg.[34]

Waylen verdween vervolgens uit de annalen van de Oude Loo-conferenties. Tot haar dood in 1980 zou ze zich blijven inzetten voor een wereldregering[35] en nog minstens één boek schrijven: *The story of Frances Banks*, dat in 1972 verscheen. Een exemplaar daarvan stuurde zij naar Bep Pierson, met daarin een persoonlijke opdracht: 'To mrs. Pierson Van Tienhoven with happy memories of Het Oude Loo, Barbara Waylen'.[36] Blijkbaar bewaarde ze ondanks alles toch goede herinneringen aan haar bezoek aan Apeldoorn.

10

Ruzie tussen de voorbereiders

Na de tweede conferentie zou het meer dan een half jaar duren voordat er weer een bijeenkomst op het Oude Loo werd gehouden. Voor die lange tussentijd was een aantal redenen. De belangrijkste: de al langer sluimerende tegenstellingen tussen de voorbereiders kwamen keihard aan de oppervlakte. Het gevolg was een scheuring binnen de gelederen én het verder in diskrediet raken van de conferenties.

Het onderlinge geruzie begon met de evaluatie van de tweede conferentie. Daarvoor werd niet iedereen uitgenodigd. Carola van Rechteren (uit Dalfsen) en Aurelia van Riemsdijk (uit Noordwijk) kregen van Kaiser te horen dat de overige voorbereiders op zondag 25 november op de Kleine Vuursche waren bijeengekomen. 'Het leek ons – zo liet Kaiser achteraf weten – wel wat veel gevergd U beiden te vragen hiervoor de lange tocht naar Baarn heen en weer te maken; trouwens wij gingen pas om middernacht huiswaarts.'[1]

Verslag doen van de bijeenkomst kwam volgens Kaiser 'vanzelfsprekend' op hem neer. Hij schreef aan Carola van Rechteren onder meer dat bepaalde passages in de circulaire verkeerd gevallen waren. Dat was volgens Kaiser juist goed, want dat maakte duidelijk dat er iets mis was met degenen die er aanstoot aan hadden genomen. De voorbereiders was er alles aan gelegen 'die aanstoot eerlijk en welwillend tegemoet te treden, opdat onze intentie ondubbelzinnig blijkt en er van compromis in 't geheel geen sprake blijkt te kunnen zijn'. Ook liet hij weten dat Stellwag en Van Dijk zouden gaan praten met mensen die bezwaren hadden geuit. Onder meer minister-president Drees gingen zij op de hoogte stellen 'van onze daadwerkelijke bedoelingen'.[2]

Tegenover Aurelia van Riemsdijk ging Kaiser dieper in op de wijze waarop de conferenties in een kwade reuk waren geraakt. 'De verdachtmaking van kerkelijke en politieke zijde, ook bij de Regering is een staaltje van Hollandse laaghartigheid tegenover een pogen, dat open kaart spelend, ter geruststelling van alle machts-instituten bij voorbaat heeft verkondigd: wij vormen geen partij of secte.' Tenslotte raadde hij met het oog op de komende feestdagen het boek *Hoort naar mijn stem* van Franz Werfel aan. Dit lijvige verhaal over Jeremiah, dat ook bij de Mijnssens en de Piersons in de boekenkast stond, getuigde volgens Kaiser van groot inzicht. 'Hoe Werfel dit geweten heeft, is me een raadsel. Hij was een Rooms geworden Jood.'[3]

Zes van de acht oorspronkelijke voorbereiders op de brug naar het Oude Loo, (v.l.n.r.:) Joop van Dijk, Bep Pierson, Frans Mijnssen, Adolphine van Heeckeren, Wim Kaiser en Willy Stellwag.

Onderhoud met Drees

Stellwag en Van Dijk gingen het gesprek aan met Willem Drees, die had laten weten moeite te hebben met de uitnodiging en er daarom van had afgezien de conferentie bij te wonen. Aanvankelijk had de door de afwijzing beledigde Kaiser een boze brief naar Drees willen sturen, maar daar konden de andere voorbereiders hem tijdens de bijeenkomst op 25 november van weerhouden.

Van Dijk en Stellwag togen op 20 december 1951 naar Den Haag voor een persoonlijk onderhoud. Van dat gesprek maakten zij een uitgebreid verslag. De bezwaren van Drees richtten zich ten eerste op de aard van de uitnodiging, die voor verschillende geestelijke stromingen niet acceptabel en zelfs kwetsend zou zijn. Verder vond hij het onjuist dat de koningin te nadrukkelijk en als enige op de uitnodiging vermeld stond, waardoor niet duidelijk was wie voor de organisatie en voor de selectie der sprekers verantwoordelijk waren. Daarnaast had Drees de stellige indruk dat Kaiser en Hofmans hun stempel drukten op de conferenties en dat andere voorbereiders slechts een onderge-

schikte rol vervulden. Een laatste punt van zorg was, volgens het verslag van Van Dijk en Stellwag, dat uitnodigingen werden gezonden naar 'belangrijke buitenlandse politieke persoonlijkheden; in het bijzonder heeft zijn ambtgenoot van Buitenlandsche Zaken hiertegen bezwaar, waarvan hij meende, dat dit reeds ter kennis van de voorbereiders was gebracht'.[4] De betreffende ambtgenoot was de VVD'er Dirk Stikker en het leidt geen twijfel dat werd gedoeld op de vermeende uitnodiging voor Radhakrishnan.

Drees wees erop dat het gebruik maken van een koninklijk paleis en de persoonlijke aanwezigheid van Juliana aan de Oude Loo-conferenties een bijzonder karakter verleenden. Dat de koningin, toch het symbool van eenheid van het Nederlandse volk, aan de bijeenkomsten 'Haar hoge bescherming en steun' had gegeven, betekende dat de voorbereiders alles dienden te vermijden 'wat de verhouding tussen H.M. en het Nederlandse volk nadelig zou kunnen beïnvloeden, dan wel de indruk zou kunnen vestigen, dat hier tegen bepaalde geestelijke stromingen, welke in het Nederlandse volk levend zijn, wordt stelling genomen'.[5]

Stellwag en Van Dijk probeerden duidelijk te maken dat het om de persoonlijke, geestelijke gerichtheid tot God ging en om een verdieping van het religieuze besef 'ongeacht van welke richting'. Hun daaropvolgende opmerking zou de goedkeuring van Kaiser niet hebben kunnen wegdragen: 'Dat dit streven op enigerlei wijze zou kunnen worden uitgelegd als een critiek op de Kerken of op geestelijke stromingen als zodanig, moet ten stelligste worden ontkend'. Ook benadrukten zij dat alle voorbereiders, 'die één zijn in de onderschrijving van de doelstelling', hun eigen verantwoordelijkheid hadden. Bij Drees was door het gesprek de bezorgdheid niet geheel weggenomen, maar hij hoopte dat 'bij een herhaling van de conferenties op het Oude Loo de voorbereiders aan de hiervóór genoemde bezwaren ernstige aandacht zullen schenken, hetgeen wordt toegezegd'.[6]

Twee dagen later gingen Stellwag en Van Dijk naar Juliana om van hun gesprek met Drees verslag te doen. De koningin was niet erg onder de indruk. Al breiend aan een trui voor Trix veronderstelde zij dat de minister-president het niet echt begrepen had en veel meer achter de Oude Loo-conferenties zocht dan gerechtvaardigd was. Ook weersprak Juliana ten stelligste de geruchten dat zij via de doorgevingen door Hofmans beïnvloed zou worden, 'mogelijk ook in staatszaken'. De vorstin wees haar beide gesprekspartners op iets dat zij volgens haar wel moesten weten, namelijk dat Hofmans weliswaar over een unieke gave en direct contact met 'omhoog' beschikte, maar bij haar doorgevingen altijd zei: 'U moet [er] uit nemen wat U ervan begrijpt'.[7]

Op 21 januari 1952 kwamen de voorbereiders samen bij Frans en Erna Mijnssen in Baarn, waar Greet Hofmans ziek te bed lag.[8] Van Dijk probeerde mondeling verslag uit te brengen van het gesprek dat Stellwag en hij met Drees hadden gevoerd. Maar het ging mis omdat, volgens Van Dijk, de 'daarop gevolgde gedachtenwisseling plotseling [werd] afgebroken door het ver-

trek van den heer Kaiser',[9] die zich bovendien nogal denigrerend over de minister-president had uitgelaten. Diens bezwaren werden afgedaan als 'wereldse hovaardij'. Er was nog wel tijd geweest voor de bespreking van een doorgeving inzake de conferenties, die er volgens Kaiser op neerkwam dat hij 'het bootje met voorbereiders door de storm zou moeten loodsen'. Dat had Kaiser begrepen van Hofmans, terwijl Stellwag eerder op de avond een heel andere boodschap van de zieke doorgeefster had meegekregen.[10]

Stellwag haakt af

Tien dagen later liet Stellwag schriftelijk weten ermee te stoppen. Ze zag 'geen mogelijkheid meer tot realisering van de verheven doelstelling waarachter ik mij volledig had gesteld'. Zij was tot dit besluit gekomen 'omdat door de destructieve geesteshouding van een der leden ten aanzien van andersdenkende groepen het comité overgehaald wordt een koers te nemen die mijns inziens in flagrante strijd is met de verheven doelstelling zelf'. Bovendien mocht een streven waar de koningin zich achter had geschaard niet leiden tot verdeeldheid, maar 'moet zich richten op vereniging'.[11] Het is duidelijk dat Stellwag met 'een der leden' Kaiser bedoelde.

Het was Frans Mijnssen die Stellwag van repliek diende. Haar schrijven had hem verbaasd. Zij had het over een 'verheven doelstelling', maar volgens hem ging het om een 'bewustworden'. De uitdrukking 'destructieve geesteshouding' vond hij volstrekt onwaardig. 'Misschien ben je zelf al tot de ontdekking gekomen, dat je iemand beschrijft, die bewezen heeft meer opbouwend te zijn, als er weinigen zijn op dit moment.'[12] Mijnssen zou vierkant achter Kaiser blijven staan.

Wim Kaiser schreef vervolgens naar Erna en Frans Mijnssen, Bep en Bob Pierson en Walraven en Rita van Heeckeren een brief, waarin hij refereerde aan de bijeenkomst op 21 januari. Kaiser gaf toe verre van volmaakt te zijn en dat zijn eerlijkheid soms hard kon overkomen, maar benadrukte ook dat hij zich nooit had verlaagd tot op de persoon gerichte aanvallen, hoewel hij daar alle reden toe had gehad. Vijf van de zes adressanten hadden hem wel hevig bekritiseerd.[13]

In twaalf punten probeerde Kaiser de kritiek op zijn wijze van optreden te weerleggen. Hij was aangesproken op zijn 'te hard of te lang' aan het woord blijven en de wijze waarop hij andersdenkenden benaderde. Zijn optreden werd als 'onbillijk', 'meedogenloos' en 'grof' getypeerd. Hij zou, zo werd gezegd, zich wel wat tactvoller kunnen uitlaten. Maar had Kaiser niet, zoals hij fijntjes opmerkte, 'van de Naamloze geleerd zonder oordeel te zijn'? Dus kaatste hij de bal terug naar de criticasters: 'Wat kàn jullie oordeel dan in wezen anders zijn dan projectie der eigen verkeerdheid?' Hij verwees naar Jezus die zo ontzettend had geleden door het 'gehaat worden zonder oorzaak'. En met veel gevoel voor dramatiek schreef hij: 'Ach, er is zo heel veel meer, wat ik u maar niet zeg'. Maar zwijgen over de kritiek wilde Kaiser niet, uitleggen wel. Hij hoopte dat de drie aangeschreven echtparen zijn goede raad zouden

aannemen en zich zouden bezinnen op hun standpunten en hun eigen, onzuivere motieven. Hij sloot af met de hartenkreet: 'Ik weet me helemaal "alleen", maar dat is beter dan elk compromis'.[14]

Van Dijk botst met Kaiser

Ondertussen trachtte Van Dijk de brokstukken te lijmen en 'een oogje in het zeil [te] houden', zoals hij Drees liet weten.[15] Hij wilde de discussie over de bezwaren van Drees voortzetten en het vertrek van Stellwag bespreken en vroeg de voorbereiders om op 12 februari bij hem thuis samen te komen.[16] Vooraf-gaand stuurde hij het inmiddels op schrift gestelde verslag van het gesprek met Drees naar de resterende voorbereiders en de particulier secretaris van koningin Juliana, Walraven van Heeckeren van Molecaten.

Maar tot een gesprek kwam het niet. De dag ervoor liet Joop van Dijk schriftelijk weten dat de door hem geïnitieerde bijeenkomst werd uitgesteld. Dit omdat Frans Mijnssen en Adolphine van Heeckeren van Molecaten verhinderd waren en omdat van Kaiser nog altijd geen bericht was ontvangen. Er zou worden gezocht naar een nieuwe datum waarop wel iedereen aanwezig kon zijn, bijvoorbeeld begin mei.[17]

Op 29 april liet Kaiser echter aan de voorbereiders weten dat er in juli 1952 een nieuwe conferentie zou worden gehouden. Hij maakte ook meteen bekend wie dan zouden spreken. Van Dijk was woedend en sprak van 'een fait accompli'. Hij achtte Kaisers handelswijze 'onbegrijpelijk, omdat er wel degelijk is afgesproken, begin Mei bijeen te komen, en slechts voorlopige contacten op te nemen, maar niets definitiefs te ondernemen, alvorens een nader gezamenlijk overleg van Voorbereiders zou hebben plaats gevonden. Dit overleg klemt temeer, omdat de resultaten van mijn bezoek aan den Heer Drees [...] niet verder zijn besproken'.[18] Van Dijk wees in 'grote ernst' op '*onze gezamenlijke verantwoordelijkheid*'. De bezwaren van Drees en Stellwag moesten serieus worden genomen. Hij deed aan alle voorbereiders met uitzondering van Kaiser, het voorstel om op zaterdag 17 of zondag 18 mei bij hem thuis alles te bespreken. Als bijlage voegde hij een kopie van zijn antwoord aan Kaiser op diens schrijven van eind april; ook de koningin kreeg een afschrift.[19]

In dat antwoord betreurde Van Dijk het achterwege blijven van voorafgaand gezamenlijk overleg en dat geheel tegen de afspraken in toch door Kaiser eigenmachtig definitieve afspraken waren gemaakt voor een nieuwe conferentie en de daarvoor uit te nodigen sprekers. Hij tekende protest aan tegen deze gang van zaken en liet weten zich te beraden op zijn rol als voorbereider. Hij verzocht Kaiser met betrekking tot de uitnodigingen voor de deelnemers vooralsnog niets te doen voordat daarover overleg was geweest. Uit de brief blijkt dat de gerezen moeilijkheden niet alleen tot het vertrek van Stellwag hadden geleid, maar dat ook Aurelia van Riemsdijk was opgestapt. Tevens schreef Van Dijk dat hij niet alleen met Drees had gesproken, maar ook met Philip Kohnstamm (die getuige de briefwisseling met Bep Pierson sceptisch stond tegenover de Oude Loo-conferenties).[20]

Drie dagen later, op 13 mei, reageerde Kaiser. Hij was uiterst verbolgen over het feit dat Van Dijk hem geen uitnodiging had gestuurd voor de vergadering in het aanstaande weekend. Bovendien was hij van mening dat er sprake was van stemmingmakerij. Kaiser meende dat op de bijeenkomst van 21 januari wel degelijk overeenstemming was bereikt over de sprekers voor de volgende conferentie en die hadden inmiddels toegezegd, evenals prof. Van Os die op genoemde avond was voorgesteld. De datum van de conferentie, 25 tot 27 juli, was volgens Kaiser 'noch door mij, noch door een der andere voorbereiders op zijn eigen houtje vastgesteld, maar uitsluitend door die Leiding die ook Uw bezoek aan de heren Drees en Kohnstamm beschikte'.[21] Er had dus blijkbaar een doorgeving aan ten grondslag gelegen.

Bep Pierson en Frans Mijnssen zonden op 15 mei ieder afzonderlijk een reactie naar Van Dijk. Zij wezen er allebei op dat de voorbereiders zich hadden te schikken naar Gods wil. Het ging volgens Mijnssen om een Goddelijke opdracht, 'die ook bij ons de vraag ontlokt, "wie zijn wij, dat wij dit mogen doen?"' Compromissen waren uit den boze en het was daarom ook onvermijdelijk dat het Oude Loo beroering en strijd met zich bracht, aldus Mijnssen, die ook opriep 'trouw te blijven aan de Leiding van Omhoog'.[22]

Dat werd, in iets andere bewoordingen, eveneens door Bep Pierson benadrukt. Zij had telefonisch contact gehad met Van Dijk, maar pas daarna was haar gebleken dat Kaiser voor de komende bijeenkomst niet was uitgenodigd. Pierson liet dan ook, net als Mijnssen, weten niet te komen. 'Ik heb namelijk bezwaar tegen een bespreking wederom op dit niveau (eindeloos is hier al over gesproken, bij ons, bij de Heeckerens, en tenslotte bij de Mijnssens en de Koningin, en op deze wijze "eruit" komen we toch niet).' Het Oude Loo was volgens haar ook iets anders dan alle andere pogingen tot vrede te komen, iets anders dan alle andere conferenties. 'Wanneer we dit werk mogen doen hebben we ons alleen maar naar omhoog te wenden en niet naar de wereld.' Aan het slot van haar brief gaf zij Van Dijk nog de raad mee om zich eerst grondig te bezinnen op zijn individuele houding tot God, voordat hij definitief zou besluiten te stoppen met 'het op zich zelf zo intens onschuldige en zuivere Oude Loo'.[23]

Van Dijk uitte daarop tegenover Bep en Bob Pierson zijn bezorgdheid omtrent de gang van zaken rond de conferenties. Vooral Greet Hofmans en Wim Kaiser moesten het ontgelden. Dat Hare Majesteit moest opereren binnen de bestaande religieuze en politieke constellatie, beseften zij niet. Als zij door zouden gaan op de ingeslagen weg, waren moeilijkheden niet te vermijden. Van Dijk wilde alles doen om het Koningshuis te waarborgen, maar vreesde het ontstaan van een 'Raspoetin-legende' als 'Oranje bij voortduring zou worden geïdentificeerd met mejuffrouw H. en den heer K.' Als hij van tevoren op de hoogte was geweest van de denkwijze van Kaiser, zoals onder meer in diens door Van Dijk als 'esoterisch' en 'christen-anarchistisch' omschreven werk tot uitdrukking kwam, was hij waarschijnlijk niet tot de groep van voorbereiders toegetreden.

Van Dijk stond nog altijd pal achter de doelstellingen van de conferenties zoals geformuleerd door de koningin, 'die ik in het afgelopen jaar heb leren

waarderen om haar zuiverheid en spontaniteit'. Hij had op 12 juni 1951 dan ook spontaan zijn medewerking toegezegd, omdat hij geheel kon instemmen 'met de gedachte van de koningin om boven verdeeldheid des geloofs in een tijd van geestelijke verwarring te wijzen op de Enige Universele Bron van het menselijke bestaan en door middel van het Oude Loo een rustpunt te vormen van bezinning en samenspraak'. Maar hij had niet beseft dat Kaiser en vooral de doorgevingen van Hofmans allesbepalend zouden zijn. 'K. drukt zich steeds op een uiterst gevaarlijke wijze uit, die hem bij voortduring in botsing zal brengen met kerkelijk georiënteerde mensen van vele gezindten en ook met vele buitenkerkelijken.' Van Dijk vreesde dat Kaiser alles naar zich toe zou blijven trekken en van het Oude Loo 'een Kaiser-bijeenkomst' wilde maken in plaats van 'een initiatief van de koningin'.

Vervolgens nam Van Dijk Hofmans op de korrel. 'Mejuffrouw H. vormt een zeer apart probleem. Het is algemeen bekend, dat zij de stuwende kracht van de Oude Loo-bijeenkomsten is. Dit nu zou niets te betekenen hebben, wanneer de bijeenkomsten gehouden werden op het landgoed de Treek, of de Hoge Veluwe. Maar in een koninklijke omgeving gehouden bijeenkomsten verwekken onmiddellijk associaties, die voortdurend voedsel geven aan geruchten, dat er een zeer nauwe band bestaat tussen haar en de koningin. Die band is er, zullen jullie zeggen, maar ik stel hier nu juist tegenover, dat dit in een constitutionele monarchie op verzet moet stuiten.'

Van Dijk zei meermaals kritiek te hebben geuit, maar geen gehoor te hebben gevonden. 'Ik riposteer: ik zie dat de groep blindelings een weg volgt, die ten verderve zal voeren, en het Huis van Oranje in voortdurende opspraak zal brengen. Blind voor de realiteit van de dingen, blind ook voor de gevolgen, betreedt men een weg, die voert naar het open conflict.'

Van Dijk stelde voor om ofwel de conferenties te beëindigen, ofwel op een andere plaats te houden, ofwel op het Oude Loo voort te zetten, maar dan georganiseerd door een groep, door de koningin aan te wijzen, 'welke het Nederlandse volk in al zijn geledingen representeert'. Maar vooral dienden 'mej. H.' en 'K.' zich er niet langer mee te bemoeien.

'Ik vermoed echter, dat niemand naar mij zal willen luisteren en dat mijn stem die zal zijn van den roepende in de woestijn.' Ook kondigde hij aan dat als er geen bevredigende reactie kwam, hij terug zou treden als voorbereider en dat niet in stilte! Hij wenste immers 'niet met de vinger te worden nagewezen als één van hen, die – nu reeds – worden beschouwd als ondergravers van het gezag en het prestige van Oranje'.

Hij gaf toe veel te danken te hebben aan Bep en Bob Pierson, via wie hij bij het Oude Loo betrokken was geraakt. Hij hoopte dat beiden op zijn uitnodiging zouden ingaan en 'zondagavond' zouden komen voor overleg met de voorbereiders bij hem thuis, 'en zult inzien dat het mij dodelijke ernst is om een eind te maken aan een situatie, die ik van geestelijk en politiek-staatkundig standpunt bezien rampzalig vind'.[24]

Van Rechteren en Van Dijk stappen op

Maar die samenkomst kwam er niet. Toen Carola van Rechteren op 17 mei telefonisch door Joop van Dijk op de hoogte werd gesteld van het feit dat de bijeenkomst de volgende dag niet door zou gaan, was voor haar de maat vol. Ze kapte ermee. Het geharrewar tussen Kaiser en Van Dijk vond ze 'hoogst onverkwikkelijk'. Aan Bep Pierson liet ze weten zich niet te kunnen vinden in de doorgeving van 21 januari. 'Wel wil ik U dit zeggen: van Juffrouw Hofmans heb ik iets geleerd waarvoor ik haar eeuwig dank verschuldigd ben – uit bittere ervaring werd mij duidelijk dat de doorgevingen een zaak zijn van het persoonlijk intuïtief inzicht van degene die de doorgevingen ontvangt. *Zelf*, uit eigen verantwoordelijkheidsbesef jegens het Hoogste, hebben wij te weten wat ons te doen staat.' Maar haar werk als voorbereider van de conferenties kon ze niet voortzetten, omdat haar de volledige overgave daartoe ontbrak. Zij eindigde haar schrijven met de wens: 'moge het U en al de anderen goed gaan op de ingeslagen weg die ik niet meer volgen mag'.[25]

Opmerkelijk was dat Kaiser op deze opzegging, mede namens de andere overblijvende voorbereiders, uitgebreid en begripvol reageerde. Hij liet zelfs weten geroerd te zijn. 'Van hen die uit het Comité getreden zijn, bent U de enige die zich niet in persoonlijke irriteringen begaf; de enige die openlijk en ernstig de aandacht op het essentiële richtte en daaruit Uw motivering hebt geput.' Carola van Rechteren had volgens Kaiser begrepen dat het alles of niets was, dat uit de doorgevingen niet naar believen geplukt mocht worden. Hij wees er nog eens op dat door al dit kleingeestige gedoe zijn begrip toenam voor de vijandigheid die Jezus ten deel was gevallen. En 'wie het Evangelie goed leest ziet wel, dat Hij niet sprak van lijden om een ideologie of ideaal, maar om Zijn Naam'.[26]

Ook Aldolphine van Heeckeren van Molecaten deed haar duit in het zakje. Dat blijkt uit de brief van Van Dijk waarin hij te kennen gaf zich terug te trekken uit de kring van voorbereiders. Volgens hem werd veel te veel geluisterd naar wat mejuffrouw Hofmans doorkreeg. Zo had barones Van Heeckeren hem onomwonden laten weten: 'Alles staat of valt met het geloof in de bron van de doorgevingen door mej. Hofmans'. En bovendien: 'Daar wij het voorrecht hebben, via mej. Hofmans alle verantwoordelijkheid voor onze beslissingen door haar doorgevingen te laten leiden, zijn Dreesjes enz. van nihil belang'. Zij meende dat de voorbereiders niet uit de doorgevingen datgene mochten kiezen wat hen welgevallig was. Het was alles of niets.

Volgens Van Dijk was er sprake van een 'verregaande zelfoverschatting, wanneer de heer Mijnssen meent, dat de voorbereiders dragers zijn van een goddelijke opdracht. In mijn ogen zijn de voorbereiders slechte uitvoerders van een goed Koninklijk initiatief'. Bovendien wees hij Kaiser en de zijnen nog fijntjes op het volgende: 'In een wereld, die bedreigd wordt door een materialistische levensfilosofie, die het zelfstandig denken en handelen van de menselijke persoonlijkheid ondermijnt, heb ik mij reeds veel eerder bewust geschaard aan de zijde van hen die voor de geestelijke vrijheid en het recht en

de plicht van ieder mens om zelfstandig te zoeken naar waarheid, op de bres staan'.

Dat was volgens Van Dijk bij de organisatoren van het Oude Loo blijkbaar niet het geval. En dus restte hem niets anders dan zijn aanbeveling voor de conferenties in te trekken en dacht hij daarbij in de eerste plaats aan koningin Juliana, 'die in het afgelopen jaar op zulk een vorstelijke wijze Haar steun verleende aan de uitvoering van Haar oorspronkelijk initiatief'. Ook liet hij weten het als zijn plicht te beschouwen iedereen te waarschuwen 'die Gij binnen Uw magische cirkel wilt trekken op de zelfde onoprechte wijze en onder schoonklinkende leuzen als Gij mij dit hebt trachten te doen'.[27]

Een 'groteske poppenkast'

Na het mislukken van zijn poging Kaiser buitenspel te zetten, haakte Van Dijk teleurgesteld af. Hij beschouwde het vervolgens als zijn taak zoveel mogelijk mensen te laten weten wat er gaande was. Daartoe schreef hij onder meer brieven aan de directeur van het Kabinet der Koningin, Marie Anne Tellegen; Wilhelmina's secretaresse Jeanette Geldens; Bernhards particulier secretaris F.A. de Graaff en vice-admiraal Nico Rost van Tonningen. Zij moesten respectievelijk minister-president Willem Drees, minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel, prins Bernhard en minister van Defensie Kees Staf op de hoogte brengen van de gevaren die Juliana bedreigden.[28]

Van Dijk deed uitgebreid zijn wedervaren met de Oude Loo-conferenties uit de doeken en de wijze waarop de kring rond Hofmans volgens hem 'volkomen verblind' was geraakt en 'volledig gevangen in de occulte ban'. Hij meende dan ook een 'ernstige waarschuwing' te moeten laten horen. 'De gehele opzet schaadt Nederlands aanzien en positie in het buitenland en geeft aanleiding tot het ontstaan van een Raspoetin-legende, welke evenmin bevorderlijk is voor de waardering van het Nederlandse volk voor zijn constitutionele instellingen.'[29]

Van Dijk stuurde het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, Louis Einthoven, afschriften van zijn correspondentie met koningin Juliana en anderen.[30] In het begeleidende schrijven stelde hij nog eens nadrukkelijk dat iedereen erop gewezen diende te worden 'zich verre te houden van deze magische cirkel'. Volgens hem was er zelfs sprake van een heus complot.

> Ik heb nu een overzicht en een diepere kennis van details dan ooit tevoren en meer en meer wint bij mij de mening veld, dat de gehele zaak geen louter toeval is: het samentreffen van een helderziende mej. H. en een demagoog, mijnheer K., die weer allebei toevallig met v. Heeckerens en andere adel in aanraking komen om daarna via deze schakels en den heer Koot in koninklijke kring door te dringen. Er worden mij nu bepaalde dingen duidelijk, die wijzen in de richting van een doelbewust streven van een complot. Denk niet, dat ik nu plotseling zelf spoken zie, maar soms werkt toch iets als een zesde zintuig, dat mij waarschuwt.[31]

Wat het complot beoogde, werd door Van Dijk niet nader gespecificeerd. Wel adviseerde hij in een later schrijven om via een soort stille diplomatie te proberen Juliana uit de kring rond Hofmans en Kaiser los te weken. Hij vreesde echter dat de kans op succes gering was, want om de koningin tot andere inzichten te brengen moest er volgens hem 'een wonder geschieden'.[32]

Niet alleen Van Dijk sprak van een complot, Philip Metman liet zich in soortgelijke termen uit. De Nederlands-Britse psychiater die op de eerste Oude Loo-conferentie gesproken had en op enkele discussieavonden met Juliana present was geweest, correspondeerde met Van Dijk en die stuurde de 'confidentiële' brief door aan BVD-baas Einthoven. Ook Metman was niet mals voor Kaiser en Hofmans, al wist hij niet zeker of zij 'doortrapte psychopaten' dan wel 'naïevelingen' waren. Het maakte volgens hem trouwens niet uit, het was allebei even kwalijk. Metman geloofde stellig dat Juliana het slachtoffer was van Kaiser en Hofmans, 'die – afgezien van de diepere beweeggronden voor hun handelen – […] bewust tactieken en methoden gebruiken, die er op gericht zijn, het oordeelsvermogen en de individueele verantwoordelijkheid van hun "volgelingen" gewelddadig te breken en te ondermijnen'.

Metman was in 1951 met een positieve grondhouding naar Apeldoorn afgereisd, maar vervolgens werd hij, eenmaal ingewijd, 'sterk teleurgesteld en kreeg al zeer spoedig de overtuiging, dat hoofdzakelijk twee menschen, Mejuffrouw Hofmans en de Heer Kaiser alle lijntjes in de hand hadden en een doel vervolgden, waarvan het mij buitengewoon moeilijk viel, uit te maken, of het berustte op droomerij of op onbegrijpelijk-sinistere beweeggronden'.

Metman hekelde met name de 'buitengewoon scherpe en tactisch goed geschoolde debatteer-trucs' die Kaiser inzette als iemand iets opperde 'dat niet in zijn "plan" paste'. Als voorbeeld gaf hij een avondbijeenkomst op de binnenplaats van het Oude Loo, waar Mario Montessori een opmerking had gemaakt die bij Kaiser niet in goede aarde viel.

> Ik zal mijn verbazing nooit vergeten, waarmede ik plotseling uit den 'mystieken' Kaiser iets naar buiten zag springen, dat mij aan jarenlang getraineerde communistische en fascistische volksredenaars herinnerde. […] Talrijke andere indrukken, te vele om alle te herhalen, hebben me langzamerhand, vooral gedurende mijn verblijf in October 1951 ten huize der familie Pierson en gedurende den laatsten van mijn voordrachtsavonden, waar de Koningin zoowel als Mej. Hofmans tegenwoordig waren, de overtuiging gegeven, dat hier een bewust plan aan het werk is, dat gebruik maakt van hypnotische en demagogische tactieken, om een uitsluitend door Mej. Hofmans sprekenden 'God' een macht te verschaffen, die voor de Koningin persoonlijk, voor Nederland in het algemeen, en misschien zelfs voor de eendracht in de Noord Atlantische Unie hoogst bedenkelijk zou kunnen worden.

Wat het 'sinister plan', zoals hij het elders noemde, precies betrof, maakte de in Londen wonende Metman niet duidelijk. Maar het was hem inmiddels wel opgevallen dat overal in Nederland waar hij over Juliana sprak, de vraag werd gesteld of hij 'een zekere Mej. Hofmans' kende, die 'als de "vrouwelijke Rasputin" bekend was'. Ook in Engeland begon men zich af te vragen

> wat voor een groteske poppenkast de bijeenkomsten op het Oude Loo eigenlijk vertegenwoordigen, en of niet het geheele spelletje misschien geen ander doel heeft dan de Koningin den indruk te geven, dat zij deel neemt aan een wereldbewegende geestelijke beweging, terwijl inderdaad de bezoekers en sprekers totaal overtuigd zijn, dat – wàt ook de 'geestelijke' impuls moge zijn, die bovendien tot uitdrukking tracht te komen – hier een psychotisch gedoe de overhand heeft en alle creatieve en goede krachten paralyseert.[33]

Metman zag tal van overeenkomsten met de ernstig gestoorde patiënten in zijn eigen psychiatrische kliniek. Opgemerkt moet nog worden dat Metman en Van Dijk elkaar kenden en over deze kwestie met elkaar correspondeerden en hun opvattingen daarmee ook versterkten. Giebels meende zelfs dat Van Dijk de complottheorie van Metman had overgenomen.[34]

Door het opstappen van achtereenvolgens Stellwag, Van Riemsdijk, Van Rechteren en Van Dijk waren er van de oorspronkelijke acht voorbereiders nog maar vier over. Bep Pierson, Frans Mijnssen en Adolphine van Heeckeren van Molecaten schaarden zich onvoorwaardelijk achter Kaiser, de spreekbuis van Greet Hofmans. Op de achtergrond speelden ook Walraven en Rita van Heeckeren van Molecaten en Juliana een rol bij voorbereiding van de eerstvolgende Oude Loo-conferentie. Ondanks de 'laster-actie en Metman-intrige'[35] gingen de bijeenkomsten gewoon door. Inmiddels waren in de ogen van politici als Drees en Stikker de toch al dubieus bevonden conferenties dankzij de informanten Van Dijk en Metman een extra verdachte aangelegenheid, die scherp in de gaten gehouden diende te worden.

Prins Bernhard in gesprek met minister van Buitenlandse Zaken Stikker (uiterst rechts), voorafgaand aan een goodwilltoer door Latijns-Amerika. Juliana kijkt op de achtergrond toe. Bernhard en Stikker waren allebei ongelukkig met de toespraken die de koningin in de Verenigde Staten wilde uitspreken.

11

Vrede is het wapen dat het best doel treft

Dat de derde Oude Loo-conferentie zo lang op zich liet wachten, hing niet alleen samen met het geruzie tussen de voorbereiders. Ook het feit dat Juliana, rond wier agenda de bijeenkomsten werden gepland, de hele maand april in het buitenland was en in mei een andere religieuze conferentie had, speelde de voorbereiders parten. Samen met prins Bernhard bracht de koningin van 2 tot 23 april een staatsbezoek aan de Verenigde Staten. Een bezoek dat om meerdere redenen memorabel was, onder meer door een opmerkelijk redactioneel commentaar in 'Het Parool'.

Aan het staatsbezoek ging een heftig conflict tussen koningin Juliana en het kabinet-Drees vooraf. Het ging daarbij om de vraag: wie schrijft de redevoeringen die een staatshoofd uitspreekt? En in het verlengde daarvan ging het om een verschil van inzicht over de wijze waarop de koninklijke woorden in de Verenigde Staten zouden worden onthaald.

Juliana was vastbesloten haar speeches zelf te schrijven en deed dat ook. Bij haar eerdere staatsbezoeken, zoals aan Frankrijk en Groot-Brittannië, respectievelijk in mei en november 1950, had zij eveneens zelf de toespraken geschreven en die waren enthousiast ontvangen. Sterker nog: de pers was jubelend over de 'magistrale rede' die Juliana in de Londense Guildhall op 22 november 1950 had uitgesproken.[1] Daarin zette ze zich af tegen het bekrompen nationalisme, dat alleen maar hinderpalen had geslagen 'on the road to the peace of the world'. Ook stak ze haar geloof in de Goddelijke voorzienigheid niet onder stoelen of banken: 'We feel the divine magnitude of the course of History in its many eras, and it makes us understand the signs in the time'.[2]

Voorafgaand aan het staatsbezoek aan Groot-Brittannië had Wim Kaiser de koningin een hart onder de riem gestoken. Hij schreef Juliana dat 'knikkende knieën' en een gevoel van onmacht logisch waren. Iedere profeet had dat ervaren wanneer hij iets belangrijks moest doen, zoals het uitvoeren van een boodschap of het verrichten van een plechtigheid. Kaiser noemde daarom 'de Momenten waarop U geroepen waart en geroepen worden zùlt, om voor de wereld Hèt Woord te voeren, voor U wel zware maar per se ook heiligste, gelukkigste uren van Uw leven. Moge U dit nooit vergeten.'[3] Juliana werd dus gezien als de brengster van een Goddelijke boodschap. Ze toonde zich verheugd over Kaisers steun.

> Nu wil ik nog *van harte* bedanken (of het mag of niet!) voor de steun die U me gaf met Uw brief voor ik naar Engeland ging. Inderdaad ga je met knikkende knieën, en gaan er allerlei dingen van te voren raar doen! En dankzij Uw brief dacht ik dan: goed zo!! Maar ook inderdaad voel je je *dermate* alles-overweldigend gedragen, en sta je zelf paf over wat er àllemaal aan de hand is (je voelt jezelf wel duidelijk maar een instrumentje, zelfs een minuscule *domme* kracht; en dat geeft tevens een gevoel van grote veiligheid) en tenslotte worden dat dan inderdaad de heiligste en gelukkigste ogenblikken in je leven.[4]

Het 'instrumentje' Juliana stelde ook voorafgaand aan het staatsbezoek aan de VS zelf de toespraken samen die zij moest uitspreken.[5] Haar particulier secretaris Walraven van Heeckeren beschreef de werkwijze van de vorstin als volgt: zij wandelde met een notitieblok door de tuin van Paleis Soestdijk, maakte aantekeningen en gaf die vervolgens aan de secretaris, die ze door een secretaresse liet uittypen, terwijl Juliana ondertussen verder ging met het maken van aantekeningen, enzovoort.[6] Zo ontstond er een lezing, waarbij ze niemand anders raadpleegde. Het was haar eigen werk.

Juliana liet enkele 'Amerikaanse' concepttoespraken lezen aan prins Bernhard. Blijkbaar waren de tegenstellingen op Soestdijk zoals Fasseur die beschrijft voor de jaren 1949 en 1950 inmiddels enigszins geluwd. Juliana en Bernhard waren blijkbaar weer 'on speaking terms', anders zou de koningin de prins niet hebben laten meelezen. Bernhard was echter weinig gelukkig met wat hij te zien kreeg. Achter de rug van zijn vrouw om informeerde hij minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker. De prins schreef de bewindsman een brief waarin hij liet weten niet mee te gaan naar de Verenigde Staten als Juliana de redevoeringen zou uitspreken zoals hij die onder ogen had gekregen. 'Ik heb haar – zo schrijft Bernhard – altijd gezegd dat voor U.S.A. in duidelijke en concrete taal gesproken moet worden, anders krijgt men bijna zeker kritiek en nog erger, belachelijk maken van woorden etc. meer – kortom veel ellende – geheel onnodig. Ik vond in haar 2 speeches heel veel goeds, maar een paar dingen waarvan ik zeide dat als zij zelf of de regering ze er niet uithaalt, ik weiger mee te gaan omdat ik niet in deze maelstroom van hoogdravende onzin mede betrokken wens te worden. En dat meen ik!'[7] Bernhard sprak de hoop uit dat Stikker de gewraakte passages zou schrappen.

Gratieverlening

Bernhards brief viel in vruchtbare aarde na het gedoe rond de uitnodiging van Radhakrishnan, het twistgesprek tussen Kaiser en Roosevelt, waar bewindslieden als Drees en Stikker ongetwijfeld over waren ingelicht, en het conflict binnen de kring van voorbereiders, dat door Van Dijk naar buiten was gebracht. Bovendien was er in de voorgaande jaren een slepend conflict ontstaan tussen Juliana en het kabinet over de executie van oorlogsmisdadigers. De eind 1951 aangetreden minister van Justitie Hendrik Mulderije (CHU)

wilde oorlogsmisdadigers hard straffen en eiste uitvoering van de opgelegde doodstraffen. Juliana was daar tegen, zij hield vast aan enkele gratieverleningen zoals was afgesproken met Mulderije's voorganger Teun Struycken (KVP).[8]

De tegenstelling werd pijnlijk duidelijk toen de Duitse oorlogsmisdadiger Willy Lages een gratieverzoek indiende. Lages was tijdens de Tweede Wereldoorlog onder meer verantwoordelijk geweest voor de deportatie van Joden uit Nederland. In september 1949 was hij ter dood veroordeeld. Het kabinet wilde het gratieverzoek van Lages afwijzen. Juliana weigerde echter haar handtekening onder dat besluit te zetten en zo ontstond er een patstelling. Omdat er meer van dergelijke dossiers waren, werd uiteindelijk afgesproken dat de vorstin een aantal executies zou toestaan, maar dat tegelijkertijd het leven van enkele andere oorlogsmisdadigers zou worden gespaard.[9] Omdat Mulderije en Juliana het over Lages niet eens konden worden, werd die zaak doorgeschoven naar het volgende kabinet. Uiteindelijk was het de nieuwe minister van Justitie, Leendert Donker (PvdA), die bij Koninklijk Besluit van 23 september 1952 de doodstraf van Lages omzette in levenslang.[10] En daarmee dus Juliana haar zin gaf.

In de geschiedschrijving is het optreden van Juliana in deze zaak vaak eigengereider voorgesteld dan die in werkelijkheid was. Ook is inmiddels wel gebleken dat er geen sprake was van druk door de Oude Loo-kring. Op basis van zijn onderzoek in het Koninklijk Huisarchief is volgens Fasseur 'Juliana's verzet tegen het doodvonnis goed te begrijpen. Daar had zij geen aanwijzingen of wenken van Hofmans voor nodig'.[11] De koningin wist zich in de kwestie-Lages gesteund door het Openbaar Ministerie.[12] In de biografie over Marie Anne Tellegen valt bovendien te lezen dat Juliana ook haar instemming had. De vorstin had de directeur van het Kabinet der Koningin, die in het verzet haar sporen had verdiend, in deze precaire kwestie om advies gevraagd. Tellegen achtte een executie in strijd met de gerechtigheid – een standpunt dat door Juliana dankbaar werd overgenomen.[13]

De 'philosophische beschouwingen'

De kwestie-Lages speelde nog volop in de aanloop naar het staatsbezoek aan de VS. Het kabinet-Drees meende achter Juliana's optreden (ten onrechte) de invloed te zien van Hofmans, Kaiser en de andere voorbereiders van het Oude Loo. Ook bestond het sterke vermoeden dat zij zich eveneens hadden bemoeid met de speeches die Juliana in de VS wenste te houden.[14] Bernhard, die dergelijke vermoedens niet zal hebben tegengesproken, vond dus een welwillend oor toen hij zijn klachten over de toespraken ventileerde. Juliana's conceptteksten zinden ook minister Stikker en de Nederlandse ambassadeur in Washington, J.H. van Roijen, allerminst. Zij vonden de teksten te zweverig en vreesden dat de Amerikanen er aanstoot aan zouden nemen en dus dat de vorstin, en daarmee Nederland, een slechte pers kon verwachten.[15]

Juliana wenste echter amper iets te wijzigen aan haar redevoeringen en

speelde het hard. Ze wilde de Amerikanen iets zinvols meegeven. 'Ik maak de reis naar Amerika om dit te kunnen zeggen en daarin laat ik mij niet tegenhouden. De mensen zijn allemaal veel te bang voor deze dingen: ik weet heus wel wat ik zeg. Ik voel dat het goed zal gaan, als ik maar mijn eigen woorden mag gebruiken en mijn eigen gedachten kan volgen. Ik heb geen zin om allerlei klaargemaakte politieke speeches uit te spreken, ik wil algemene gedachten brengen, die de mensen iets kunnen zeggen en die op een hoger plan liggen. Daartegen kan de regering onmogelijk bezwaar hebben.'[16] Dat hadden de betrokken bewindslieden echter wel, maar tot een staatsrechtelijk conflict kwam het uiteindelijk niet. Minister-president Willem Drees wilde de zaak niet op de spits drijven, zeker niet nadat Juliana had gedreigd te gaan improviseren als zij speeches moest voordragen die door het ministerie of door de Nederlandse ambassade in Washington waren geschreven.

Juliana vond overigens dat ze al veel had toegegeven. 'Over politieke opmerkingen valt te praten. Daarop heb ik veranderingen aangebracht. Wat er over is gebleven, zijn algemeen philosophische beschouwingen waarmede de regering niet te maken heeft en die ik toch zal houden. Ik ben nog nooit zover gegaan als ditmaal om alle redevoeringen van tevoren ter inzage te geven aan de minister.'[17] Of die 'philosophische beschouwingen' inderdaad niet onder de ministeriële verantwoordelijkheid vielen, was nog maar zeer de vraag.

De uiteindelijke toespraken: 'vrede scheppen'

Op 1 april 1952 vertrok koningin Juliana naar de Verenigde Staten. Prins Bernhard ging gewoon mee en in het omvangrijke gezelschap bevonden zich, naast minister van Buitenlandse Zaken Stikker, onder meer de directeur van het Kabinet der Koningin Marie Anne Tellegen en Juliana's particulier secretaris Walraven van Heeckeren van Molecaten.

Het werd een boordevol bezoek dat diende om de Amerikanen te bedanken voor hun bijdrage aan de bevrijding van Nederland en de naoorlogse Marshallhulp. Die hulp had Nederland en andere landen in West-Europa economisch weer op de been geholpen.

In drie weken tijd werden in de VS zo'n elf steden bezocht, waar Juliana telkens een of meer toespraken hield.[18] De Nederlandse vorstin sprak onder meer voor het Amerikaanse Congres, de Verenigde Naties en de NAVO. Er waren zes persconferenties belegd en zo'n 12.000 Amerikanen werd de hand geschud. Op het programma stond verder de traditionele *tickertapeparade* in New York en een bezoek aan de filmstudio's van Hollywood. Juliana kreeg bovendien twee eredoctoraten uitgereikt. Na afloop van de reis door de Verenigde Staten werd nog een kort bezoek gebracht aan Canada.

In haar 'Amerikaanse' toespraken hamerde Juliana, geheel in lijn met het standpunt van het kabinet, op het belang van een Europese eenheid, op het belang van de NAVO en de Noord-Atlantische samenwerking, op het belang van de 'Pax Atlantica'.[19] Maar dat mocht geen negatief verbond wezen, het moest niet zijn: 'wij wensen geen oorlog', maar wel: 'wij willen vrede schep-

Aankomst van koningin Juliana in de Verenigde Staten.

pen'.[20] Of, zoals zij het zelf samenvatte tijdens een toespraak voor de pers op 4 april in Washington: 'Veel van wat ik te zeggen heb, komt hierop neer, dat vrede per slot het wapen is, dat het best doel treft!'[21] Een vredesboodschap dus, verpakt in Atlantische gedachten.

De koningin stelde zich nadrukkelijk pro-westers op en noemde vrijheid 'de essentie van het leven' en democratie 'vredelievend'. Tegelijkertijd uitte ze scherpe kritiek op de landen van het Oostblok, waar tirannie en totalitarisme heersten en waar defensie belangrijker werd geacht dan individuele menselijke ontplooiing.[22] De vorstin wees erop dat het individu zich moest inzetten voor het algemeen belang en niet egoïstisch eigen, materiële doelen diende na te streven. Ook toonde Juliana zich uitermate positief over de wetenschappelijke ontwikkelingen in de wereld. Dit benadrukte ze niet toevallig tijdens haar speeches op twee universiteiten waar ze een eredoctoraat kreeg uitgereikt. Maar bij het nut van de wetenschap hoorde volgens Juliana een niet onbelangrijke nuance. 'Het zijn per slot van rekening het hart en de ziel, die de wereld regeren, niet het verstand, hoezeer het verstand ook moge denken, dat het dit wel doet.'[23]

Met haar welwillende benadering van de wetenschap keerde Juliana zich nadrukkelijk tegen de opvattingen die onder een deel van de voorbereiders van het Oude Loo leefden. Met name Kaiser hamerde steeds op de gevaren van de wetenschap, die de mens alleen maar verder afdreef van de band met de Allerhoogste. Meer in lijn met de gedachte van het Oude Loo was de nadruk die Juliana legde op verdraagzaamheid en harmonie tussen en binnen landen en haar pleidooi voor wederzijds begrip en onderling vertrouwen

Koningin Juliana krijgt op 7 april het ereburgerschap van de stad New York aangeboden uit handen van burgemeester Vincent R. Impellitteri.

als basis van samenwerking. Ze zette zich af tegen de 'schandelijk-kortzichtige politiek van eigenbelang vóór alles'[24] en tegen het Koudeoorlogsdenken.

Meerdere keren benadrukte Juliana het belang van 'goodwill' en het daaruit voortvloeiende begrip tussen volkeren. Uit dat wederzijdse begrip moest vertrouwen groeien. 'En vertrouwen is de enig bruikbare basis voor internationale samenwerking.'[25] Volgens de vorstin wilden de twee miljard wereldbewoners vooral af 'van hun vrees voor elkaar […], die wederkerige vrees aan beide kanten van de wereld'.[26] Zoeken naar overeenkomsten vond zij belangrijker dan het benadrukken van verschillen.[27] 'Iedere cultuur bloeit op haar eigen wijze. Maar zij hebben elkaar nodig, want ontmoeting met anderen is een vereiste voor de rijkdom van de eigen schat, en tezamen vormen zij Gods prachtige patroon voor het mozaïek der mensheid.'[28]

Het besef dat de mensheid op de drempel van een nieuw tijdperk stond en dat er fundamentele keuzen moesten worden gemaakt, keerde eveneens enkele keren terug in haar betogen. 'In de loop van deze jaren, waarin wij leven, gaan we óf naar onze ondergang, óf wij komen tot vrede.'[29] Maar Juliana bleef vooral positief. 'Onze tijd is een kritieke tijd, maar ik geloof dat we op de drempel van een nieuw en rijker tijdvak staan.'[30] Een *new age* dus, maar anders dan wat daar sinds de jaren zestig onder verstaan werd, doelde Juliana op een tijd waarin religieuze eenheid centraal zou staan. 'Ik geloof, dat zich in de toekomst een steeds sterker wordend begrip voor de fundamentele eenheid van alle geestelijke leven zal ontwikkelen.'[31]

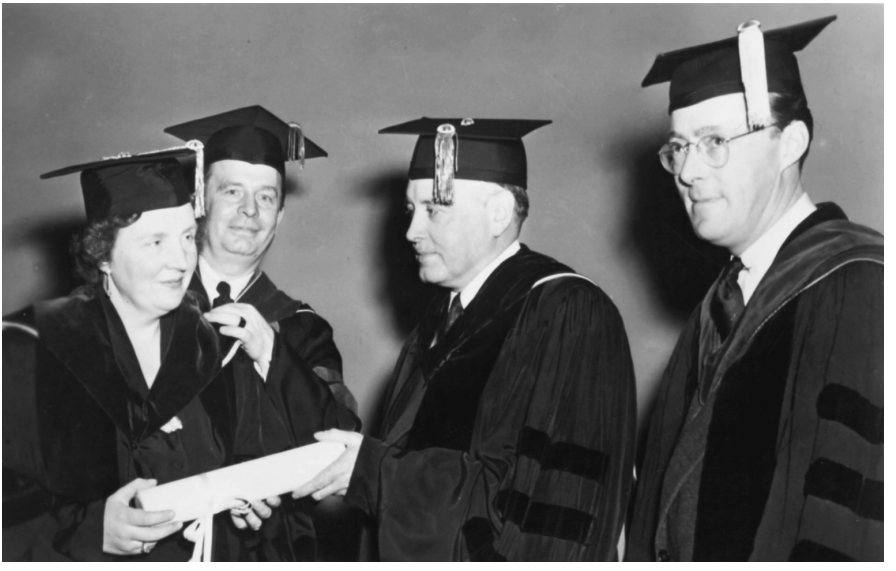

Op 8 april ontvangt koningin Juliana een eredoctoraat in de rechtswetenschappen van de Columbia Universiteit in New York.

Die wens verwoordde Juliana in de meer filosofisch, religieus getinte delen van haar toespraken. In de alinea's die de vorstin dus voor zichzelf opeiste om een boodschap uit te dragen. 'Indien wij onze innerlijke roepstem niet volgen, kunnen wij onszelf wel als verloren beschouwen.'[32] Die 'innerlijke roepstem' hoorde wel bij het gedachtegoed van het Oude Loo: ieder mens moest zijn eigen opdracht volgen.

Juliana ging ook in op de essentie van het leven. 'De menselijke samenleving moet een doel – het leven moet zin hebben. Ik denk, dat wij het er allen over eens zijn, dat de mens om zijn ziel moet denken.'[33] Het uiteindelijke doel was volgens haar: 'Eén menselijk geslacht, onder de leiding en liefde van eén God.'[34] En dat was natuurlijk heel erg de basisgedachte van de Oude Loo-conferenties, maar ook de basisgedachte van heel veel christenen in Nederland. 'Indien alle mensen van goeden wille nu hun uiterste best doen, zou de Goddelijke Voorzienigheid het lot van deze wereld recht naar zijn uiteindelijke doel kunnen sturen, hetgeen ten goede moet zijn.'[35] Deze uitspraken impliceren dat als iedereen de persoonlijke band met de Allerhoogste herstelde en de daaruit voortkomende opdrachten aanvaardde, het met de wereld wel goed zou komen. Overigens vormden deze opvattingen slechts een klein onderdeel in het geheel van de lezingen die Juliana in de Verenigde Staten hield. Ze sprak ze bijna terloops uit, zeker niet nadrukkelijk. En in wat vage bewoordingen, die iedereen op zijn of haar manier kon uitleggen. De voorbereiders van het Oude Loo herkenden er hun uitgangspunten in, de

Amerikaanse toehoorders herkenden er een vredeswil en een oprecht Godsbesef in.

Soms leidden Juliana's uitspraken toch tot problemen. In San Francisco stelde zij dat er een 'krijgsplan' moest komen 'om de vrede te verzekeren'.[36] Naar aanleiding hiervan stelden journalisten tijdens een persconferentie in Los Angeles de koningin de vraag hoe zo'n plan er dan uit diende te zien. Haar antwoord was kort maar krachtig: 'I have no idea whatsoever'.[37] Deze uitspraak leidde tot een woedende reactie van onder meer prins Bernhard, die zoveel vaagheid ongepast vond. Toch was de opmerking van Juliana niet onbegrijpelijk als die wordt bezien in het licht van wat op het Oude Loo centraal stond: de visie dat ieder mens zich diende over te geven aan Gods wil, zonder een idee te hebben van het wat en het hoe.

De charme van de voordracht

Duidelijk is dat Juliana de reacties van de Amerikanen beter had ingeschat dan prins Bernhard, minister Stikker en ambassadeur Van Roijen. De laatstgenoemde gaf achteraf ruiterlijk toe zich te hebben vergist, al uitte hij tegelijkertijd de vrees dat Juliana door alle loftuitingen in de toekomst nog eigenzinniger zou optreden. Als mogelijke verklaring voor het succesvolle verloop van het staatsbezoek noemde hij het innemende en zelfverzekerde optreden van de koningin en ook het feit dat zij een vrouw was. Volgens Van Roijen was een mannelijk staatshoofd met deze toespraken niet weggekomen.[38]

Stikker was blij dat het allemaal goed verlopen was, maar toonde zich verbaasd over de monarchale magie. Van de speeches waren er volgens hem 'drie geweest die bepaald slecht waren'. Dat gold onder meer voor de toespraak in San Francisco. Maar ook voor deze redevoeringen, 'bij het aanhoren waarvan ik dikwijls het gevoel had dat iedereen pijnlijk getroffen moest worden door de onbegrijpelijke vaagheden, is weer gebleken dat de mystiek die om het koningschap zweeft en de charme van de voordracht oppervlakkigheden tot diepe wijsheden maken en de onbevangen toehoorder dikwijls een lach van gelukzaligheid op het gelaat toveren'.[39]

De Nederlandse bewindslieden hadden de toespraken beschouwd als een troonrede, een soort regeringsmededeling, terwijl de Amerikanen ze meer zagen als kersttoespraken, een soort koninklijke boodschap. Bovendien waren (en zijn) de Amerikanen dol op verwijzingen naar God en aangezien Juliana daar kwistig mee strooide, waren ze heel tevreden. De speeches kregen luide bijval en werden ook regelmatig door applaus onderbroken. Echt goed geluisterd werd er waarschijnlijk niet – weinig toehoorders zullen aan tekstanalyse gedaan hebben. En als ze het al deden, dan zullen ze nauwelijks iets geks hebben ontdekt. De meeste Amerikaanse kranten waren lovend over het koninklijke bezoek en de toespraken. Zo noemde de *Washington Post* Juliana een 'modern en verlicht vorstin'.[40]

Een stem in de woestijn

In de Nederlandse pers waren de meeste stemmen eveneens positief. Alleen *Het Parool* detoneerde in het koor dat hosanna zong over het staatsbezoek. In een redactioneel commentaar op 26 april 1952 trok de krant fel van leer. Onder de kop 'A queer country' vroeg de spraakmakende journalist en kritisch PvdA-parlementariër Frans Goedhart zich af welke merkwaardige geest er in Nederland gevaren was. Waarom had het kabinet van minister-president Willem Drees de vorstin toestemming gegeven om de Amerikanen met zo'n hoogdravende onzin te bestoken? Het is om meerdere redenen van belang bij deze tekst wat uitgebreider stil te staan.

De Amerikaanse redevoeringen riepen volgens Goedhart herinneringen op aan 'denkbeelden die men bij pacifisten, mensen van "de derde weg" en sommige mystici pleegt aan te treffen'. Hij had van de koninklijke woorden weinig begrepen. 'Soms vond men in deze speeches min of meer wijsgerige passages waarvan een nuchter mens moeilijk de zin kan vatten, zodat men de vraag bij zichzelf voelt opkomen of onze ministerraad wellicht eerst enige dagen in contemplatie verzonken is geweest, alvorens men tot vaststelling van de teksten kon overgaan.'[41]

Niet veel Nederlanders zullen indertijd de draagwijdte hebben begrepen van wat *Het Parool* schreef, maar de toon was wel gezet. Er was iets merkwaardigs aan de hand met Juliana, die overigens niet bij naam werd genoemd. Dat haar toespraken in de Verenigde Staten enthousiast waren onthaald, stemde Goedhart allerminst gerust. Hij zag een levensgroot gevaar. De Koude Oorlog was op z'n hoogtepunt en communistenvreters als Goedhart wilden niets weten van pacifistische geluiden. Zijn commentaar was dan ook bedoeld als waarschuwing: de vorstin moest binnen het (NAVO-)gareel worden gehouden en daar lag een cruciale taak voor minister-president Willem Drees en de zijnen. Volgens Goedhart moesten de West-Europese landen er samen met de Verenigde Staten alles aan doen om de communistische dreiging het hoofd te bieden, 'neutralisme en anti-Amerikanisme waren taboe'.[42] Iedereen die er anders over dacht, begreep de ernst van de situatie niet en werd door hem verketterd.[43] Met name de zogeheten *fellow travellers*, niet-communisten die sympathiseerden met de Sovjet-Unie, moesten het ontgelden.

Niet toevallig noemde Goedhart 'verdachte' personen als de Indiase politicus Jawarhalal Nehru, de moderne mysticus Jiddu Krishnamurti en de Florentijnse boeteprediker Girolamo Savonarola als inspiratiebronnen van de toespraken. Dat de woorden van Juliana door Goedhart met hún ideeën in verband werd gebracht, was geen compliment voor de vorstin. Nehru wilde als eerste premier van het onafhankelijke India geen keuze maken tussen de communistische en kapitalistische machtsblokken en had daarom de organisatie van niet-gebonden landen mee opgericht. Krishnamurti was de voormalige geestelijke wereldleider van de theosofen die in hoog aanzien stond bij spirituele gelovigen en, zoals verderop duidelijk zal worden, bij de voorbereiders van het Oude Loo. De 15e-eeuwse Dominicaanse priester Savonarola

hoorde stemmen, zag visioenen en riep in massaal bezochte preken op tot kerkhervormingen, totdat hij wegens ketterij op de brandstapel stierf. Goedhart schaarde Juliana bovendien in het rijtje met door hem verfoeide pacifisten en aanhangers van de zogeheten Derde Weg. Deze beweging stond afkerig tegenover de ideologische strijd tussen het kapitalistische westen (gesymboliseerd door de NAVO) en het communistische oosten (verenigd in de Komintern) en zocht – tot afgrijzen van Goedhart – naar een vreedzaam alternatief.

Voor de zwart-witdenker Goedhart stond steunen van de Derde Weg gelijk aan heulen met de vijand.[44] Hij vermoedde dat Juliana onder invloed van Hofmans en Kaiser tot die beweging was bekeerd, daarmee ook het communisme steunde en wellicht zelfs staatsgeheimen zou doorspelen naar de Sovjet-Unie! *Parool*-biografen Koedijk en Mulder beschreven de visie van Goedhart aldus: 'Bekeken door zijn bril liep er een rode draad van Greet Hofmans via Juliana, de Apeldoornse Oude-Loo-groep en de Derde Weg naar Moskou. Deze weg van Apeldoorn naar Moskou was zelfs extreem kort geworden doordat Oude-Loo-organisator Kaiser een boezemvriend zou zijn van de politiek redacteur van *De Groene Amsterdammer*, de voor cryptocommunist gehouden Sem Davids.'[45]

Goedhart had zijn commentaar smalend afgesloten met een passage uit de voordracht van Juliana op 18 april in San Francisco. Daar had volgens hem 'de regering zelfs een verklaring laten afleggen, waaruit men moet afleiden, dat de ministerraad "in de woestijn van een troosteloze wereld een stem gehoord heeft". Hoort men in Den Haag nu ook al stemmen en wordt men misschien ook geplaagd door visioenen?'

Maar had Goedhart wel goed geluisterd? De koningin was de gewraakte toespraak begonnen met het steken van de loftrompet over San Francisco, waar het Handvest van de Verenigde Naties was opgesteld, en over de Amerikanen, die militairen hadden uitgezonden om 'oorlog te beëindigen of te voorkomen'. Juliana wees vervolgens op de grote taak die de Amerikanen toevertrouwd zou moeten worden: het beschermen van de democratie en de rechten van de mens. Ze prees hun 'grote geestelijke kracht' en kwam daarna met het door Goedhart aangehaalde citaat, dat letterlijk en vollediger luidde: 'Een stem gehoord hebbende in de woestijn van een troosteloze wereld, zijt gij geroepen tot een speciale opdracht'.[46]

Juliana lijkt daarmee naar de Amerikanen te verwijzen en niet naar haarzelf en de Nederlandse regering, zoals Goedhart suggereerde. Overigens refereerde de koningin aan een profetie van Jesaja: 'Hoor, iemand roept: Bereidt in de woestijn de weg des Heren, effent in de wildernis een baan voor onze God.'[47] Dat de mens het pad voor God moest effenen, was de basisgedachte van de Oude Loo-conferenties, waar ook de stem van Jesaja veelvuldig werd gehoord.

Bewust of onbewust werd Juliana dus door Goedhart verkeerd geciteerd om de meegaandheid van het kabinet met de visionaire vorstin te benadrukken. Goedhart was op zijn beurt zelf vooralsnog een roepende in de woestijn

Het Nederlandse koningspaar wordt in New York hartelijk begroet door Eleanor Roosevelt. Juliana zou haar vriendin nog minstens een keer uitgebreid spreken, onder meer over de Oude Loo-conferenties.

en zijn woorden konden niet verhullen dat de koninklijke speeches alom werden bejubeld. Zozeer zelfs dat prins Bernhard er goede sier mee maakte. Tegenover de Amerikaanse ambassadeur in Finland, John M. Cabot, liet hij zich lovend uit over de toespraken. De prins 'smiled fondly and said that she had written every word of them herself'.[48]

Roosevelt probeert Juliana te bepraten

Juliana had dus 'gescoord' en tegelijkertijd getoond dat ze zich niet van de wijs liet brengen door kritiek van haar echtgenoot en het kabinet. Dat de vorstin niet makkelijk om te praten was, merkte ook Eleanor Roosevelt. Namens minister Stikker en vermoedelijk ook ambassadeur Van Roijen had de katholieke senator pater L.J.C. de Beaufort, gezaghebbend buitenlandspecialist van de KVP, op 15 maart 1952 – dus voorafgaand aan het staatsbezoek – per brief aan Roosevelt gevraagd eens een goed gesprek met de koningin te hebben. Roosevelt moest trachten haar vriendin los te weken uit de kring van het Oude Loo. Juliana diende gewezen te worden op niet nader omschreven 'real and great dangers'.[49]

Dat Eleanor Roosevelt voor het kabinetskarretje werd gespannen, was niet zo gek. Zij zal het, gezien haar botsing met Kaiser op de tweede Oude Loo-

conferentie, wellicht eens geweest zijn met de noodzaak een wig te drijven tussen Juliana en de 'Oude Loo-kliek'. Eleanor en Juliana hadden in april 1952 in New York tenminste één lang en indringend gesprek, maar zonder het door het Nederlandse kabinet gewenste resultaat.[50] De koningin weigerde de Oude Loo-conferenties als een gevaar te beschouwen, maar wenste zich juist blijvend aan Gods wil te onderwerpen – wat die ook mocht wezen. Ze bleef er volgens Roosevelt vast van overtuigd via Hofmans een directe lijn met God te hebben. Later sprak Roosevelt met journalist Daniel Schorr over de ontmoeting en zei hem 'that she did not succeed in swaying the Queen from her conviction that the answer to life's problems can only be found in one way – by submission to the will of God, with whom she had direct contact'.[51] Juliana was dus allerminst van plan weg te blijven op de Oude Loo-bijeenkomsten of haar contact met Hofmans en Kaiser te verbreken. Het tegendeel was waar, want ze genoot intens van het samenzijn met gelijkgestemden. Al moest ze nog wel bijna drie maanden wachten tot de volgende bijeenkomst.

Voor het zover was, ontving 'Majesteit' bij terugkeer in Nederland een brief van Kaiser. Daarin feliciteerde hij Juliana met haar verjaardag en blikte hij terug op het bezoek aan de Verenigde Staten.

> Zowel de vlotte reis als het slagen van de speeches, welke U zo voortreffelijk uitsprak hebben ons erg getroffen. Het zal Uzelf zeker door zijn verhouding tot het reisje naar Engeland destijds een diep besef geschonken hebben van de grootsheid der Leiding. Dat de waarachtigheid hiervan reeds van Uw troonsbestijging af de massale aandacht der wereld niet ontgaat, en alle machtsinstanties dezer wereld door niets als door de manifestatie van de Leiding ooit zo ontzet en getroffen zijn geworden in den loop der tijd, is U wel bekend. De diepere doorwerking mogen wij allen tegemoet zien in het vertrouwen, dat alle verschijnen van Waarheid steeds tot kleurbekennen heeft genoopt. Wie daaraan aanstoot neemt komt nog steeds zèlf ten val.[52]

Maar degenen die aanstoot namen, zoals Goedhart in *Het Parool*, zorgden er wel voor dat de 'zweverige' Juliana in het kamp van mystici, pacifisten en 'derde weggers' werd geplaatst. Een stempel dat ze niet meer kwijt zou raken en dat voor haar kwalijke gevolgen zou hebben.

12

Afzeggingen treffen de derde conferentie

De vier overgebleven voorbereiders Wim Kaiser, Bep Pierson, Frans Mijnssen en Adolphine van Heeckeren van Molecaten gingen na al het geruzie en terwijl Juliana in de Verenigde Staten was, gewoon door met het voorbereiden van de volgende conferentie. Het vinden van sprekers bleek onverwacht een groot probleem. De ene jobstijding struikelde over de andere.

Een maand na haar terugkeer uit de Verenigde Staten was Juliana in Noordwijk voor een bijeenkomst van het International Council for Christian Leadership (ICCL).[1] Van deze door Abraham Vereide opgerichte oecumenische beweging waren de Nederlandse koningin én haar moeder president. De conferentie begon op donderdag 22 mei met een gebed, een meditatie en een openingswoord van prinses Wilhelmina. Er waren in Hotel Huis ter Duin zo'n tweehonderd deelnemers uit twaalf landen bijeengekomen.[2] Het thema van de vierdaagse bijeenkomst was: 'Christian undergirding the only solution'.

De deelnemers kregen een reeks voordrachten voorgeschoteld met titels als: *God's Plan or human chaos*, *The guiding Hand and the inner voice* en *Towards a Christian civilization*. Een van de sprekers was de chef-staf van het NAVO-hoofdkwartier SHAPE, generaal A.M. Guenther. Hij sprak over *The spiritual unification of Europe*. Wilhelmina was op zondag 25 mei een van de slotsprekers en haar lezing ging over *Our message and mission as Christians*. De prinses werd tijdens de conferentie benoemd tot erevoorzitter van het ICCL.

Juliana leverde eveneens een bijdrage, al stond zij niet in het voorlopige programmaboekje vermeld. Haar (titelloze) toespraak werd indertijd niet vrijgegeven voor publicatie.[3] De koningin gaf aan dat het nog goed kon komen met de in chaos verkerende wereld als de mensheid zou vertrouwen op Gods plan. En het zóu volgens haar ook goed komen, want God 'has not only planned the great outlines of the history and development of mankind, but also of our individual lives down to the smallest detail, – and all for our good'. Net als in het Amerikaanse Congres zei ze dat de mens zijn best diende te doen en de rest aan God moest overlaten. Maar ook benadrukte ze dat mensen moesten leven als christenen, want 'we are in the first place brothers and sisters as children of God and want to follow our eldest brother Jesus Christ'. Kortom: de enige echte leider van deze wereld was God.

Bij de ICCL-bijeenkomst in Noordwijk waren diverse mensen betrokken

die ook de Oude Loo-conferenties hadden bezocht of dat nog zouden doen. Onder hen dominee G.J.H. Gijmink (een van de inleiders op de eerste conferentie) en de Griekse professor A.N. Tsirintanes (die in mei 1956 naar Apeldoorn zou komen). Overigens was het ICCL zeker niet de enige internationale organisatie die trachtte Gods bedoeling met de wereld uit te dragen en dwarsverbanden had met het Oude Loo. Dat gold onder meer ook voor de eerder genoemde World Congress of Faiths, Centre for Spiritual and Religious Studies en Union for the Study of the Great Religions.[4]

De ICCL-conferentie in Noordwijk zorgde ervoor dat de derde Oude Looconferentie niet eind mei kon plaatsvinden (zoals in de volgende jaren wel steeds het geval zou zijn). Het werd pas juli 1952 voordat het zover was. Die late datum had ook een praktische kant. Kaiser liet in een brief aan Juliana weten dat een aantal inleiders pas na het einde van het academische jaar, dus na de afronding van de colleges en de examens, tijd had om naar Apeldoorn te komen. Zes sprekers hadden inmiddels toegezegd te komen. Dat waren soefi J.C. van Ingen-Jelgersma uit Utrecht; prof. ir. E.L. Selleger, een theosoof uit Bergen; prof. dr. Ch.H. van Os, een chemicus uit Delft; de gematigde zionist en jurist prof. Norman Bentwich, die in 1951 naar Groot-Brittannië was teruggekeerd na jarenlang in Jeruzalem internationale betrekkingen te hebben gedoceerd en een goede bekende was van Barbara Waylen, net als de laatste twee beoogd sprekers: prof. K.J. Spalding, een filosoof uit Oxford, en dr. F.H. Heinemann, eveneens uit Oxford, maar voorheen hoogleraar in Frankfurt am Main en volgens Kaiser een 'geëmigreerde Jood'. 'Het lijkt mij, dat deze heren waardevoller dingen zullen zeggen dan de nog wat onwennige sprekers van November jongstleden en ik hoop, dat een en ander ditmaal een positiever en grootser verloop zal mogen hebben.'[5]

Juliana toonde zich echter niet gelukkig met de keuze van de sprekers. Zij liet aan Walraven van Heeckeren weten ook enkele orthodox-christelijke sprekers te willen uitnodigen. Juliana's secretaris sprak daarover met Kaiser, die woedend reageerde. Hij schreef aan de vorstin een brief op poten, waarin hij aangaf het bijltje erbij neer te willen gooien als Juliana en Wilhelmina de bijeenkomsten bleven tegenwerken door onwelgevallige sprekers en deelnemers uit te nodigen. Blijkbaar hadden zij nog altijd de essentie van de bijeenkomsten niet begrepen. Kaiser gaf aan dat hij het weliswaar accepteerde om als 'godsdienstig fanaticus' en 'obscure drijver' te worden weggezet, maar dat de grens zo langzamerhand wel was bereikt.[6]

Hoewel de brief volgens een doorgeving 'perfect' was, werd die niet verzonden.[7] De tekst maakt echter wel duidelijk dat Juliana zich niet al te veel gelegen liet liggen aan Kaisers gedram. Zij wilde mensen uitnodigen die zij aardig of interessant vond. Of was het wellicht zo dat zij ook wat het uitnodigingsbeleid betrof, terdege rekening hield met haar staatsrechtelijke positie en zich dus meer van Drees' kritische opmerkingen aantrok dan zij had willen doen overkomen?

Praktische doorgevingen

Kaiser ging ondanks alle tegenwerking en onbegrip toch door met de voorbereiding van de derde conferentie. In mei kreeg Greet Hofmans een doorgeving over onder meer het toelatingsbeleid (geen communisten, geen dominees en voorzichtig met joden) en de uitnodigingstekst (koningin 'op de achtergrond'). Bovendien kreeg ze ook logistieke aanwijzingen. 'Maaltijden der toehoorders niet meer in het paleis. Dit is een goede gedachte. Sprekers en voorbereiders ditmaal nog wel logeren en eten in het paleis. Op den duur ook deze niet meer.'[8] Prinses Wilhelmina werd hierover door Frans Mijnssen bijgepraat.[9]

De uitnodiging aan de gasten werd, mede op grond van Hofmans' doorgeving, opnieuw aangepast. Uiteraard werd erop gewezen dat de crisis in de wereld veroorzaakt was doordat de mens uit het oog verloren had dat niet zij, maar 'de Grondlegger der Wereld zijn Schepping bestuurt' en dat 'de Wereld-Vrede ook door niets zozeer bevorderd [zal] worden als door oriënterende bezinning op deze grondgedachte'.

Er werd verder duidelijk gemaakt dat het niet ging om bevestiging van eigen visies en overtuigingen, of het maken van propaganda daarvoor, maar om te komen 'tot waardering en aanvaarding van anderer inzicht'. Het was volgens de uitnodiging niet de bedoeling een organisatie te vormen, met bestuur en leden. Dat zou onvermijdelijk lijden tot een ongewenste machtsvorming. Daarom ook kregen gasten slechts één keer een uitnodiging. Essentieel was het bieden van de mogelijkheid tot ontmoeting, 'zonder aan te sturen op een resolutie of op ander zichtbaar resultaat, maar werkelijk alles over te laten aan het ongeziene resultaat der Ontmoetingen'.

Er werd dus nog eens uitdrukkelijk op gewezen dat gasten geen resoluties, geen algemeen geldende besluiten moesten verwachten. Er was lering getrokken uit het misverstand met Eleanor Roosevelt. Daarnaast bleef dit keer ook iedere verwijzing naar koningin Juliana achterwege. Daarmee was aan de wens van Drees voldaan, maar of de minister-president hierdoor milder oordeelde over de conferenties en de rol van het staatshoofd daarbij, is zeer de vraag.

Afgedwongen afzeggingen

De uitnodigingen gingen op tijd de deur uit. In tegenstelling tot de twee vorige bijeenkomsten werden de gasten ruim van tevoren op de hoogte gebracht van het feit dat ze op de conferentie aanwezig mochten zijn. Ook waren afspraken gemaakt met de beoogde sprekers. Alles leek dus in kannen en kruiken. Maar dat was niet zo.

Want het regende afzeggingen! Op de eerste lijst van genodigden stonden heel wat namen van mensen die niet zouden komen. Zo lieten de vier geïnviteerde leden van het Genootschap van de Rozenkruizers het collectief afweten. Ook Greet Hofmans zou niet aanwezig zijn op de derde Oude Loo-conferentie omdat ze op vakantie was in Frankrijk.[10] Prinses Wilhelmina liet eveneens weten dat zij ten tijde van de derde conferentie niet op Paleis Het Loo was en derhalve niet naar de bijeenkomst zou komen.[11]

Dramatischer voor de voorbereiders was dat ook de beoogde sprekers een voor een afhaakten. Op 16 juli liet Spalding 'with the greatest regret' weten dat hij niet kon komen. Hij wilde zijn zieke broer niet alleen laten.[12] Drie dagen later stuurde de echtgenote van Heinemann een telegram met de mededeling dat haar man plotseling ernstig ziek was geworden. In een brief liet ze vervolgens weten dat hij hoge koorts had en aan geelzucht leed. Hij zou zeker twee weken bed moeten houden en de behandelende arts verbood een vliegreis, die in zijn conditie zelfs gevaarlijk werd geacht.[13] Ook Van Os moest 'op doktersadvies twee maanden rust nemen' en kon dus geen inleiding houden.[14]

Drie dagen voor het begin van de conferentie meldde Bentwich zich eveneens af. Hij had van Kaiser vernomen dat Spalding zich had teruggetrokken en was daarop bij hem te rade gegaan. Naar aanleiding van dat gesprek besloot hij niet naar Apeldoorn af te reizen – ondanks het feit dat de vliegtickets van Londen voor hem al waren besteld en betaald. Hij wilde geen ziekte voorwenden, zo schreef hij, maar hij had 'an uneasy feeling that there is some strife concerned with the gathering and that it is better for a foreigner not to be engaged in it'.[15] Pas na afloop van de Oude Loo-conferentie vond Kaiser tijd om te reageren. Hij had waardering voor de eerlijkheid van Bentwich, maar niet voor diens voorzichtigheid.[16]

Al deze afzeggingen – ook Van Ingen-Jelgersma zou niet spreken[17] – voedden bij de voorbereiders het vermoeden dat er een heus complot gaande was. Ze zagen hun vroegere kompaan Van Dijk als kwade genius. Kaiser betichtte hem van 'schofterige verdachtmaking'. Hij zou bij diverse mensen langs zijn geweest, onder meer bij de beoogde sprekers in Oxford, om lasterpraatjes te verkopen. 'Wat moet zo'n man verontrust zijn, om zo radeloos te schoppen en te slaan.'[18]

De achterdocht van Kaiser was terecht, zoals blijkt uit brieven in het archief van BVD-baas Louis Einthoven. Joop van Dijk had wel degelijk een aantal inleiders ten stelligste ontraden de reis naar Apeldoorn te maken. Dat gebeurde niet altijd rechtstreeks, soms ging dat via een tussenpersoon (ene kapitein Jeffreys) en die schuwde de suggestie niet dat hij in opdracht van de regering handelde.

Begin augustus, dus na afloop van de derde Oude Loo-conferentie, schreef Van Dijk aan Heinemann dat die er goed aan had gedaan Apeldoorn te mijden. Het zou immers voor een gerespecteerde buitenlander pijnlijk zijn om betrokken te raken 'in an affair, of which responsible circles in this country believe the background is not sound'.[19] Overigens bleek Heinemann niet echt gelukkig met de waarschuwing, die wel erg laat was gekomen en nogal wat ongemakken had veroorzaakt omdat hij zijn plannen te elfder ure had moeten wijzigen. Hij concludeerde: 'So far we had nothing but trouble and loss through your interference'.[20] Hij hoopte dan ook op compensatie door de Nederlandse regering, zoals Jeffreys had beloofd.

Maar dat lag ingewikkeld. Volgens Van Dijk was er sprake van een treurig misverstand.

'I would like to say for *once and for all* that I have never claimed that my warning to you was an action of the Dutch government. It is a painful misunderstanding if you have taken the message, that Captn. Jeffreys brought in my name, as such. […] The private approach Captn. Jeffreys made on my behalf had purely the intention to inform you that responsible circles in this country believe that *foreigners should keep out of the meetings in their own interest*, and in order to make things over here not more complicated than they already are.'[21]

Volgens Heinemann was wel degelijk de indruk gewekt dat het verzoek weg te blijven afkomstig was van de Nederlandse regering. Jeffreys had dat keer op keer benadrukt en daar nog aan toegevoegd dat zelfs zonder opgaaf van redenen de toegang tot het land kon worden geweigerd. Heinemann voelde zich als een pion op een schaakbord, dat Van Dijk naar believen heen en weer dacht te kunnen schuiven en eiste dan ook financiële compensatie.[22]

De correspondentie tussen beide heren werd beëindigd met een brief van een gepikeerde Van Dijk, die slechts had willen waarschuwen en stelde dat Jeffreys hoogstens kon hebben voorgesteld een oplossing te zoeken voor de gemaakte kosten.[23] Duidelijk is dat Van Dijk deed waarmee hij bij zijn vertrek als voorbereider van de Oude Loo-conferenties had gedreigd: sprekers en deelnemers afraden naar de bijeenkomsten te gaan.

Een jaar later liet Kenneth Walker, die was uitgenodigd om te komen spreken op de conferentie van mei 1953, weten gewaarschuwd te zijn voor het Oude Loo. Hem was aangeraden (door wie zei hij niet) om contact op te nemen met ene Van Dijk.[24] Kaiser maakte vervolgens duidelijk dat Van Dijk inderdaad bekendstond als degene die vuil spuwde over het Oude Loo. Hij zou zelfs de suggestie wekken dat te doen met instemming van de koninklijke familie.[25] Kaiser prees zich echter gelukkig dat Walker geen geloof had gehecht aan al die praatjes en ervoor gekozen had om op zijn eigen oordeel af te gaan en gewoon naar Apeldoorn te komen.[26]

Niet alleen Van Dijk, ook Barbara Waylen werd ervan verdacht de conferenties in een negatief daglicht te hebben gesteld bij haar vrienden Bentwich en Spalding. Onduidelijk is of dat klopt. Philip Metman werd eveneens gezien als stoker.[27] En dat was terecht, want hij bleek onder meer Gilles Quispel voor het Oude Loo te hebben gewaarschuwd: 'Er is daar iemand die denkt dat zij een telefoonlijn met de hemel heeft'. Net als Walker liet Quispel zich daar echter niet door ontmoedigen en zou hij in mei 1954 in Apeldoorn spreken. Overigens meende de Utrechtse godsdiensthistoricus dat het tijdens de conferenties had 'gewemeld van de Amerikaanse en Russische spionnen' en dat Metman daar een van was.[28]

Een conferentie met improvisaties

Kaiser was logischerwijs uitermate verbolgen over alle tegenwerking. Hij sprak dan ook over 'ware Job's tijdingen'[29] en beschouwde het als de zoveelste Goddelijke beproeving. Ondanks alle tegenslagen ging de conferentie ech-

De grote vergaderruimte op het Oude Loo.

ter gewoon door. Het uiteindelijke programma zag er wel totaal anders uit dan aanvankelijk de bedoeling was geweest. Er waren slechts drie in plaats van vijf inleidingen, aangevuld met enkele 'improvisaties'. Van de oorspronkelijk gepland staande sprekers zou alleen de theosoof Selleger ook daadwerkelijk het woord voeren. Verder waren er nog inleidingen van de soefi Pir Vilayat Inayat Khan en bisschop A.G. Vreede van de Vrij-Katholieke Kerk.

Kaiser opende de bijeenkomst met een zoals gebruikelijk lange toespraak. Na zijn uitleg over de vele afzeggingen, bereed hij weer zijn stokpaardjes: dat God en niet de mens de schepping bestuurt, dat de mens zich daarvan bewust dient te zijn, enzovoort. Bovendien benadrukte hij nogmaals dat er geen sprake was van een organisatie, dat er geen resoluties zouden worden aangenomen, dat er niet aan verslaglegging zou worden gedaan en dat de uitnodiging in principe éénmalig was! Hij heette iedereen welkom als gasten van de Almachtige op het Oude Loo, dat een ontmoetingsplaats wilde zijn voor een vrije uitwisseling van gedachten.

Vanwege een tekort aan inleiders, deed Kaiser een oproep aan eenieder om een 'spontane bijdrage' te leveren aan de bijeenkomst 'in de vorm van een Improvisatie'.[30] Daarna kreeg Selleger het woord. Hij sprak over 'datgene, wat het denkvermogen te boven gaat, terwijl eerst het denkvermogen de opperste leiding bij de mensch had'. Het intellect van de mens had geleid tot het ontrafelen van de geheimen van de natuur, maar niet tot het ontrafelen van de geheimen van het leven. Selleger hield een pleidooi voor stilte, voor loslaten en

voor kijken als een onbevooroordeeld kind. De mens diende zijn intellect te gebruiken als instrument van wijsheid en liefde en zou zonder angst zijn indien hij besefte niet een kwetsbaar lichaam, maar een eeuwige geest te zijn.[31]

De zaal van het Oude Loo waar de inleidingen werden gehouden, was aangekleed met sobere, maar mooie boeketten. Minder lieflijk was de strakke leiding van Kaiser, zoals de tweede spreker van de conferentie duidelijk maakte. Van der Ley, eveneens een theosoof, zei slecht voorbereid te zijn, omdat hij zijn verhaal pas de volgende dag had willen doen. Van de 'strenge' Kaiser moest dat al op de openingsdag. Van der Ley bekritiseerde de honger in de wereld en de geldverslindende bewapeningswedloop. Net als koningin Juliana een jaar eerder, wees ook Van der Ley erop dat de technische ontwikkelingen te snel en de geestelijke te traag gingen om al die nieuwe uitvindingen te gebruiken tot heil van de mensheid. En dus dreigde het gevaar van vernietiging. Het was noodzakelijk dat de scheiding tussen wetenschap (feiten) en religie (betekenis) werd overbrugd. De mens moest de materialistische wetenschapsvisie afwijzen en instrumenten bouwen om te komen tot hoger geestelijk bewustzijn.

Op de tweede dag wees soefi Pir Vilayat Inayat Khan 'your majesty, ladies and gentlemen, beloved ones of God' erop dat in vroeger tijden de monarch het centrum was van het spirituele leven in zijn land. Hij was dan ook zeer verheugd dat de uitnodiging voor het Oude Loo afkomstig was van koningin Juliana. Gezien de hele voorgeschiedenis rondom de plaats van Juliana in de uitnodigingsbrochure en de problemen die Drees daarmee had, was dit een ongemakkelijke uitspraak. Khan wilde de kloof tussen Oost (introspectie) en West (actie) overbruggen, wees op het belang van meditatie en citeerde onder meer uit de Koran en de geschriften van Plato, Aesopos en Boeddha. Ook benadrukte hij dat de mens zijn eigen wil in overeenstemming moest brengen met de Goddelijke wil. De mens was vergeten dat hij slechts een fractie was van Gods bewustzijn. De door Aristoteles, Bacon en Descartes gevormde westerse geest had het moeilijk met tegelijkertijd gescheiden en verenigd zijn. Het echte dilemma was volgens Khan niet: to be or not to be, maar: to be and not to be!

Die dag volgden dan nog twee 'improvisaties' en wel van theosofe Helma Kool en schrijfster Jo Zeegers-Claessen. Volgens de eerste was de vraag niet wat we kunnen *doen*, maar wat we kunnen *zijn*. De tweede spreekster las voor uit haar boek *Eli waar zijt gij*. Volgens Zeegers-Claessen moest de mens God in zichzelf terugvinden door het kind in zichzelf te herontdekken. Zoals veel anderen citeerde zij uit de *Bhagavad Gita* ('het verstand is van het leven de grote doder'). Ook volgens Zeegers-Claessen waren gevoel en verstand ongelijk ontwikkeld en leidde dat tot rampen.

Op de slotdag van deze derde Oude Loo-conferentie hield bisschop Vreede een inleiding onder de titel *The moral crisis of today*. De crisis in de wereld hing volgens hem samen met de scheiding tussen mens en natuur. Alle ellende werd veroorzaakt door sensualiteit, lust en hebberigheid. Vooral de agnosti-

Deelnemers aan de conferentie nemen op zondagmiddag afscheid van elkaar.

sche wetenschap kreeg een veeg uit de pan. Het positivisme van August Comte en de zijnen had de religieuze basis die voor iedere beschaving cruciaal was, vernietigd en de mens 'gesteriliseerd'. De wetenschap ontkende het bestaan van een goddelijk plan en ontkrachtte het mysterie. Ook de kerken droegen bij aan de crisis: door hun dogmatisme verloren zij de grip op de gelovigen. Daarnaast werd de christelijke moraal ondermijnd door 'sexappeal' in reclame, in muziek, enzovoort. De oplossing moest komen uit het hernieuwde besef van eenheid, van de alom aanwezigheid van God, van de helende werking van de natuur. Meditatie kon daarbij volgens Vreede een belangrijke rol spelen. Na nog twee korte bijdragen sloot Bep Pierson de derde conferentie af.

Dames appelsientje

Heel wat deelnemers stuurden na afloop een dankbrief naar de voorbereiders. Voor de een had het bezoek aan het Oude Loo 'mij ongelooflijk veel vreugde gegeven, en daar heeft de aanwezigheid van Onze Koningin die in waarheid de Ruler en Server was veel toe bijgedragen'.[32] Een ander meldde dat het goed was 'enige dagen los van alles te zijn in die rustige omgeving onder een groep van mede-gasten, verlangend naar eenzelfde geestelijke afstemming'.[33] Er werd geschreven over 'onvergetelijke dagen'.[34] Ze waren 'een stimulans om verder te gaan' en daarvoor moest ook dank overgebracht worden 'aan onze Koningin, die zoo de ziel van dit alles is'.[35]

Niet iedere gast was achteraf zo lovend. Tot de dissonanten behoorde Chris Matthes. Deze kennis van Frans Mijnssen had gehoopt dat op het Oude Loo de Bijbel centraal zou staan en dat de bijeenkomst tot kerkgang zou aanmoedigen. Voorafgaand aan de derde conferentie had hij Mijnssen die ver-

wachting kenbaar gemaakt. 'Onder Kerk versta ik een plaats waar men geregeld gezamenlijk God prijst en dankt en waar men probeert meer kennis omtrent Gods bedoelingen met ons en de wereld te verwerven. Zo zijn de bijeenkomsten in het Oude Loo dus eigenlijk Kerkelijke bijeenkomsten!!'[36]

Die verwachting werd niet ingelost. Weliswaar had Matthes de drie dagen op het Oude Loo 'onvergetelijk' gevonden en zou hij 'altijd met véél dankbaarheid terugblikken op de vele gesprekken, die ik daar heb gehad'. Toch miste hij iets en wel de fundamentele, christelijke bezinning op de Bijbel als grondwet voor het Koninkrijk Gods. 'Leven wij als volk volgens deze Goddelijke Grondwet dan leven wij in Gods Koninkrijk.' Daarop was tijdens de conferentie volgens hem 'niet *dié* nadruk gelegd, die ik het zou willen geven'.[37] Hij was benieuwd wat Kaiser daarvan vond. Die noemde Matthes echter 'een geile doordrukker van z'n aanmatigende stelsel' en zag geen enkel nut in een gesprek.[38]

Kaiser was overigens over meer zaken ontevreden. Velen hadden niet begrepen waar het allemaal om ging. Velen hadden zich uitgeput 'in pluimstrijkingen aan het adres van H.M.'. Ook bisschop Vreede had in een artikel voor *St. Michael's News* geschreven dat de conferentie onder de bescherming stond van de koningin. Kaiser was daar verbolgen over. 'Ik heb dit ernstig afgewezen, omdat dit een onbeschaamde verloochening is van de echte Beschermer. […] Een werk als het onze kan niet beschermd worden door een mens, en in plaats daarvan betekent haar sympathie voor ons zonder dat iemand daar iets aan kan doen, juist de felste vijandschap en aanvallen veleraard.'[39]

Kaiser was ook teleurgesteld over het beperkt aantal reacties dat hij mocht ontvangen. Dat gaf hem te denken wat betreft de datum van de volgende bijeenkomst. Maar eerst zou Greet Hofmans nog een onderhoud op Paleis Het Loo hebben 'met de beide dames appelsientje'.[40] Wilhelmina en Juliana moesten 'tot verder kleurbekennen zonder goedkope tactiekjes […] worden genoopt'.[41] Daarna zou er op donderdag 14 augustus een bespreking zijn van de voorbereiders bij Bep Pierson op de Kleine Vuursche.

Wat het gesprek van Hofmans met Juliana en Wilhelmina leverde, is niet bekend. Wel is duidelijk dat van het aanvankelijke voornemen om de vierde Oude Loo-conferentie in het najaar van 1952 te houden, niets in huis kwam. Pas in mei 1953 zou er weer een bijeenkomst in Apeldoorn zijn. Daarna volgden de bijeenkomsten elkaar in regelmatig tempo op.

Deel III

De stilte waardevoller dan welk woord ook

(1951-1957)

13

De uitnodigingen: als van omhoog beschikt

Al het geruzie en gedoe in de eerste twee jaar hadden een heleboel duidelijkheid gebracht en dat kwam de conferenties de volgende jaren ten goede. De organisatie was min of meer helder: Kaiser was de trekker, Hofmans gaf haar zegen en de rest van de voorbereiders en andere betrokkenen verrichtten hand- en spandiensten. Juliana leek volop te genieten van de door haar geïnitieerde bijeenkomsten en was vrijwel altijd aanwezig.

Ook de vorm waarin de conferenties werden gegoten, was vast komen te staan. In principe werden er voortaan drie per jaar gehouden: een in januari/februari, een in mei en een in augustus/september. Telkens zouden vijf sprekers worden uitgenodigd, van wie er twee op vrijdag, twee op zaterdag en een op zondag het woord zouden voeren. Idealiter kwamen de vijf inleiders uit verschillende landen en spraken ze verschillende talen, zodat op iedere conferentie naast de voertaal Engels, ook Duits en Frans aan bod kwamen. Het was bovendien de bedoeling om ook tenminste één Nederlandse spreker te hebben.

De voorbereiders: geen vriendenclub

Dat de storende elementen, zoals Van Dijk en Stellwag, uit de organisatie verdwenen waren, betekende niet dat het onderling allemaal koek en ei was. Tussen de naaste betrokkenen bestonden soms hechte banden, maar als geheel was het niet een hechte vriendengroep. Frans Mijnssen en Bep Pierson konden het goed vinden met Kaiser, maar die rekende hen niet tot zijn vrienden. Daar leek een principiële stellingname aan ten grondslag te liggen. Kaiser wilde coûte que coûte voorkomen dat de voorbereiders als een kliek, als een sekte werden gezien.

Dat bleek bijvoorbeeld toen professor J.N. van der Ley, een van de sprekers op de derde conferentie, de voorbereiders in 1953 uitnodigde voor een samenzijn in de ruime tuin van zijn woning in Blaricum. Kaiser reageerde daar afhoudend op. Hij liet de theosoof weten dat 'de Piersons, Mijnssens en Heeckerens met genoegen zullen willen komen praten, hoewel (vermoed ik) liever niet "en bloc". Juist omdat wij geen "vrienden" zijn in den zin van sympathiserend in belangengemeenschap, maar stuk voor stuk tot elkaar gebracht zijn tot de vrije samenwerking, waarin de een zich slechts via den Meester met den ander verbonden weet'.[1]

De vier overgebleven voorbereiders: Frans Mijnssen, Adolphine van Heeckeren, Bep Pierson en Wim Kaiser.

Een paar jaar later liet hij zich in soortgelijke bewoordingen uit in een brief waarin hij de gang van zaken voorafgaand aan de conferenties uit de doeken deed. 'Een en ander is vooral uitvoerbaar, omdat ook de vier voorbereiders geen "vrinden" zijn in de gebruikelijke betekenis van het woord, doch totaal verschillende mensen met heel verschillende gegevens, die in vrije, losse samenwerking deze bijeenkomsten mogelijk maken'.[2]

De voorbereiders als kameraden van Christus en niet als een hechte vriendenclub. De argwaan was overigens wel begrijpelijk, gezien de verdachtmakingen aan het adres van de betrokkenen en met name Kaiser. Volgens hem werden die 'steeds krasser, zo kras, dat ik blij ben dat mijn onkreukbare ouders het niet meer hebben hoeven beleven. Mensen die mij niet kennen, maar zelfs nooit hebben ontmoet, zaaien ijverig de laster dat ik een soort Raspoetin ben, en Mej. Hofmans moet dan wel de duivel zelf zijn. Ik ben er zo van overtuigd, dat dit iets is, waartegen men zich niet verweren kàn, en dat het precies is datgene waarvoor Jezus zijn volgelingen heeft gewaarschuwd als onvermijdelijk, dat ik het maar gebeuren laat'.[3]

Zoals gezegd kon Kaiser fel tekeergaan als de zaken niet liepen zoals hij dat wenste.[4] Het was geen kwade wil. Kaiser zag ook zelf wel in dat hij niet de makkelijkste was om mee te werken. Na al het gedoe in de aanloop naar de conferentie van juli 1952 kwam hij met een soort van mea culpa. Terugkijkend liet hij Frans Mijnssen weten: 'Toen sprong me tegemoet het vreselijke "ijveren" dat ik tegen jullie heb gedaan; en hoe goed dat ook moge zijn voor het werk, het moet voor jullie vaak onprettig of zelfs onuitstaanbaar zijn'.[5]

Niet zijn eigen belang stond voorop, maar dat van de conferenties en daarmee van Gods plan in bredere zin.

Hoe dan ook, Frans Mijnssen koesterde warme gevoelens voor Kaiser. Zij gingen ook samen op reis, onder meer naar Parijs in maart 1955.[6] Toch leken ze niet op voet van gelijkheid met elkaar om te gaan. Mijnssen keek tegen Kaiser op. Zo legde hij zijn openings- en slotwoorden aan Kaiser voor, die daar dan welwillend kritisch op reageerde. Mijnssen zou bijvoorbeeld de bijeenkomst van mei 1955 afsluiten en worstelde met de tekst. Kaiser vond de opzet prima, maar stelde nog wel een paar kleine aanpassingen voor, die door Mijnssen werden overgenomen.[7]

Op haar beurt rekende Bep Pierson Kaiser niet tot haar vriendenkring. Ze had bovendien veel op hem aan te merken, maar had '*ondanks* zijn persoon grote bewondering voor zijn geestelijk werk'.[8] En daarin vonden ze elkaar. Terwijl Kaiser welwillend stond tegenover Frans Mijnssen en Bep Pierson, liet hij zich soms weinig vleiend uit over Walraven en Rita van Heeckeren. Hij noemde hun gedrag op conferenties 'vaak ongunstig beïnvloedend'. Hij beschuldigde haar van 'zelotisme' en hem van 'landjonker's spleen'.[9] Ook Adolphine van Heeckeren voldeed vaak niet aan de strenge maatstaven die Kaiser zichzelf en anderen oplegde.

Andersom zagen de voorbereiders met leedwezen dat Kaiser door zijn optreden weerstand opriep. Zo zou Bep Pierson er 'een lief ding voor geven als hij een ander temperament of ook maar een beetje liefde voor zijn medemensen had. Maar hij weet en voelt dat wij dikwijls op een niveau inzetten dat eigenlijk niets te maken heeft met 't Oude Loo en dat ergert hem!'[10]

Bestond er tussen Kaiser en sommige voorbereiders de nodige frictie, geheel anders was zijn relatie met Greet Hofmans. Haar positie stond buiten iedere discussie. Zij werd door iedereen op handen gedragen – ook door Kaiser. Voorafgaande aan de conferenties waren haar doorgevingen cruciaal. Op het Oude Loo zelf speelde Hofmans een minder prominente rol. Bovendien ontbrak ze op zeker drie conferenties. In de zomer van 1952 was doorgeefster met de Zaanse familie Oosterveld op vakantie in Frankrijk.[11] Eind 1953, begin 1954 bezocht Hofmans voor langere tijd de Shell-kolonie in Venezuela, waardoor ze de zesde Oude Loo-conferentie aan zich voorbij moest laten gaan.[12] Ook in januari 1956 was ze er niet bij in Apeldoorn. Zij verbleef in Grindelwald. Vanuit het Zwitserse wintersportoord stuurde ze op de openingsdag van het Oude Loo een telegram met de tekst: 'gezegende conferentie gewenscht van greet'.[13] Kaiser miste haar aanwezigheid op die conferentie zeer, maar besefte dat zij een andere taak te vervullen had.[14]

Kaiser en Hofmans vormden een onafscheidelijk span en waren zeer op elkaar betrokken. Maar dat betekende niet dat ze elkaar ook altijd begrepen. Soms waren de doorgevingen ook voor Kaiser een raadsel en kon hij Hofmans' 'ingewikkelde gedachtegangen' niet volgen.[15] Maar meestal verstonden de twee belangrijkste personen in de organisatie van de Oude Loo-conferenties elkaar uitstekend.

Walraven en Rita van Heeckeren op het Oude Loo. Kaiser liet zich soms weinig positief uit over hen.

Zoektocht naar sprekers

De belangrijkste taak van de voorbereiders was een antwoord te geven op de vraag wie er op de conferenties moesten komen spreken en wie er mochten komen luisteren. Al direct nadat het plan voor de conferenties op tafel lag, waren lijsten opgesteld met namen van potentiële inleiders.[16] Bovenaan het verlanglijstje van de voorbereiders stonden niet de minsten: natuurkundige Albert Einstein, filantroop Albert Schweitzer, psychiater Carl Gustav Jung, theoloog Martin Niemöller, filosoof Martin Buber, 'geestelijk wereldleider' Jiddu Krishnamurti, pedagoge Maria Montessori, schrijvers Aldous Huxley, Neville Shute en Ortega y Gasset en historicus Arnold Toynbee. Tot mogelijke Nederlandse sprekers hoorden onderwijsvernieuwer Kees Boeke, diplomaat Herman van Roijen, Wilhelmina's particulier secretaris Thijs Booy, politieman François van 't Sant, godsdienstwetenschapper Hendrik Kraemer en 'rode' dominee Willem Banning. De lijst was voor discussie vatbaar want bij de naam Van Roijen, wellicht aangedragen door Wilhelmina of Juliana, staat in het handschrift van Kaiser: 'Willen wij niet'.[17]

Al snel werd duidelijk dat vrijwel geen van de gewenste sprekers op de uitnodiging inging en dat er dus naar alternatieven moest worden gezocht. Daarbij vroegen de voorbereiders aan sprekers die wél naar het Oude Loo kwamen om tips. Erik Palmstierna raadde Friedrich Heiler en Phirozshah Mehta aan. Op zijn beurt zette Mehta, die bevriend was met een andere inleider, prof. C.J. Bleeker, de voorbereiders op het spoor van Juan Mascaró.[18] Bleeker gaf de na-

men van een aantal Zweden door, onder meer van prof. dr. E. Ehnmark.[19] Een andere bekende van Bleeker, Annemarie Schimmel, wees de organisatoren op de Russische professor L.A. Zander, enzovoort.

Ook toehoorders gaven gevraagd of ongevraagd namen door van potentiële inleiders. Zo ontving Bob Pierson van J.W.R. Thompson, werkzaam bij Unesco in Parijs en te gast op de allereerste conferentie, een lijst met negentien namen.[20] Van hen zou alleen prof. Willi Hartner spreken. De rest was 'te oud', 'kan niet', 'verhinderd', 'bedankte' of 'zei ja, deed nee'.[21] Een andere gast, J.W. Purnell, droeg Don Salvador de Madariaga voor, evenals journalist en radiomaker Tom Hopkinson en diens echtgenote (een psychoanalytica).[22] Die ontvingen een uitnodiging – iets waar Kaiser achteraf weinig gelukkig mee zou zijn, zoals nog zal blijken. Ondanks de hooggespannen verwachtingen was het wat sprekers betreft dus toch vooral een kwestie van pakken wat je pakken kon.

Met degenen die hadden toegezegd een inleiding te houden, werd in de maanden en weken voorafgaand aan de conferenties vaak uitgebreid gecorrespondeerd. Daarbij speelde Kaiser – uiteraard – een centrale rol. Hij benadrukte voortdurend dat de bijeenkomsten geen wetenschappelijk of theologisch karakter hadden, maar dat er sprake was van een 'mens-ontmoeting' en wel 'in den naam van Hem die daardoor zijn aanwezigheid wel zal doen blijken'.[23] De voordrachten dienden uniek te zijn en uitsluitend voor het Oude Loo bestemd.

Er mocht dus geen gebruik worden gemaakt van teksten die al eerder elders waren uitgesproken. Dat maakte Kaiser onder meer aan Phirozshah Mehta onverbloemd duidelijk. Hem was ter ore gekomen dat Mehta het plan had zijn inleiding op het Oude Loo te herhalen op een andere bijeenkomst. Dat kon natuurlijk niet de bedoeling zijn. Op het Oude Loo werd van de sprekers verwacht 'a unique testimony, namely that which they are prompted to testify then and there. If it is a lecture which can be repeated elsewhere, it cannot be that which alone really serves the purpose of The Old Loo'.[24] Tot opluchting van Kaiser liet Mehta daarop weten zijn Oude Loo-speech nergens anders ten gehore te zullen brengen.[25]

Taal van de inleidingen

Terwijl de voertaal van de conferenties Engels was, dienden de (unieke) inleidingen in het Engels, Duits of Frans te worden gehouden. De Nederlandse sprekers mochten dus niet in de eigen taal spreken. Niet iedere inleider hield zich aan dit voorschrift. Zo had dominee G. Gijmink zich op de eerste conferentie de woede van Kaiser op de hals gehaald door toch het Nederlands te gebruiken.[26]

Overigens was de voertaal nog wel punt van discussie. Zo meende een van de toehoorders dat het verstandig zou zijn om het af te wisselen: op de ene bijeenkomst het Nederlands te bezigen en op de volgende het Engels. 'Door zulk een Nederlands "congres" bereikt U veel meer personen hier te lande, en door

een waarlijk internationaal "congres" veel meer buitenlanders.'[27] Kaiser liet weten dat het 'taal-bezwaar' zijn volle aandacht had en dat hij daarover met de andere voorbereiders in overleg zou treden.[28] Nergens blijkt dat zo'n overleg er ook is geweest. De voertaal was en bleef dus gewoon Engels.

Volgens Kaiser was het vooral voor de buitenlandse toehoorders van belang dat zij de voordrachten konden verstaan. Zij waren weliswaar in de minderheid, maar hadden wel veel kosten moeten maken en moeite moeten doen om naar Apeldoorn te komen en daar mocht dan wel wat tegenover staan. Soms werden om die reden de inleidingen zelfs in een andere taal overgedaan. Om de toehoorders (ook de Nederlanders onder hen) die moeite hadden met Duits tegemoet te komen, herhaalden Alphonse Maeder en Karlfried graaf von Dürckheim op de vierde conferentie hun Duitse toespraken in het Frans. Voor deze bijeenkomst van mei 1953 hadden de voorbereiders geen Franstalige spreker weten te strikken.

Dat zoveel mogelijk alle drie de moderne talen gebezigd moesten worden, zorgde voor extra problemen bij de voorbereiding. Als een spreker dreigde uit te vallen, moest ter vervanging liefst iemand uit hetzelfde taalgebied worden gevonden. Voor alle zekerheid werden soms sprekers achter de hand gehouden. Bij de negende bijeenkomst bijvoorbeeld was het lange tijd onzeker of W. Tudor Pole wel zou kunnen komen. Hij was naar eigen zeggen 'seriously unwell for over a month'[29] en wachtte op toestemming van zijn artsen om naar Nederland af te mogen reizen. Daarom werd Cynthia Legh gevraagd om indien nodig een voordracht te houden. Dat hoefde uiteindelijk niet, Tudor Pole kon gewoon zijn inleiding houden.

Soms kwamen inleiders die verhinderd waren, zelf met een alternatief. Zo bleek Friedrich Heiler te ziek om in mei 1954 op het Oude Loo te komen spreken. Hij had met een maagbloeding in het ziekenhuis gelegen en was vervolgens getroffen door hepatitis.[30] Om geen gat in het programma te slaan, stelde hij zijn jonge collega Annemarie Schimmel voor. Zij bleek een gewaardeerde gast te zijn, onderhield naderhand blijvend schriftelijk contact met de voorbereiders en zou de conferentie ook nog een keer als toehoorder bijwonen.

Een jaar later moest Tom Hopkinson zich afmelden. Er waren in Groot-Brittannië op 26 mei 1955 vervroegde verkiezingen en de journalist van de *News Chronicle* kon daardoor onmogelijk het weekend voor de stembusstrijd afwezig zijn op de redactie. Hij liet weten dat zijn jongere broer Stephan hem zou kunnen vervangen.[31] In zijn reactie op deze suggestie – die in dank werd aanvaard – gaf Kaiser een inkijkje in het uitnodigingsbeleid. Daaruit blijkt dat niet alleen de diversiteit aan talen, maar ook aan achtergronden van de sprekers een rol speelde. 'The variety of nationalities, professions etc. is essential, and we always try to find a set of 5 speakers, who because of their antecedents *seem* incompatible. This has proved a very successful manner of ensuring a lively and fruitful "rencontre", both for the speakers and for the audience.'[32] Tom Hopkinson zou een jaar later alsnog op de Oude Looconferentie spreken.

Voorwaarden voor deelnemers

Net als bij de sprekers gebeurde het uitnodigen van toehoorders vrij ad hoc. Er waren echter wel een paar heldere uitgangspunten. Voor een uitnodiging kwamen alleen diegenen in aanmerking van wie mocht worden verwacht dat ze positief stonden tegenover de doelstellingen van de Oude Loo-conferenties. Ze mochten de bijeenkomsten dus niet gebruiken om 'propaganda' te maken voor de eigen stroming, want dan hadden ze de essentie niet begrepen. Mede daarom moest het aantal dominees beperkt blijven[33] en konden katholieken – die indertijd in C.P.M. (Carl) Romme hun politieke leider hadden – maar beter helemaal worden geweerd. Of, zoals Kaiser het uitdrukte, potentiële gasten 'moeten de grondgedachte wel echt aanvaarden, en het moeten geen sympathisanten van Rom(m)e zijn'.[34]

Dat de katholieken op het Oude Loo niet erg welkom waren, was weinig verrassend. In protestants Nederland bestond grote argwaan tegenover deze steeds omvangrijker wordende bevolkingsgroep. De vrees bestond dat zij – onder invloed van het gezag van Rome – het belang van hun kerk zwaarder lieten wegen dan het belang van het land. De katholieke emancipatie was sinds het einde van de negentiende eeuw weliswaar goed op gang gekomen én daarmee ook de gerichtheid op de Nederlandse samenleving, maar dat had de achterdocht tegen de katholieke zuil bepaald niet verminderd.[35] Wat voor de kring van het Oude Loo zwaar meewoog was dat zij katholieken zagen als klakkeloze volgers van het Vaticaan, die niet geacht werden zelf na te denken

Het Oude Loo vanuit de lucht.

over geloofszaken. Bovendien verloor de katholieke kerk zich in de ogen van Kaiser en co in doorgeschoten vormgeving wat liturgie en sacramenten betrof.

Geen slaafse katholieken dus, maar ook geen te jonge genodigden. De deelnemers aan de Oude Loo-conferenties moesten over een zekere rijpheid beschikken. 'Als richtsnoer moge dienen, dat Jeugd niet aanwezig zal mogen zijn, daar zij niet de gerijpte bodem kunnen zijn.'[36] En dat betekende in de jaren vijftig dat je de leeftijd van dertig jaar toch al een flink stuk gepasseerd diende te zijn. Jongeren hadden immers 'gewoonlijk nog te weinig inzicht en ervaring'.[37]

Ook genodigden zelf aarzelden soms omdat zij 'het gevoel hadden, voor een dergelijke bijeenkomst eigenlijk nog niet rijp genoeg te zijn', zoals A. Meyes uit Wassenaar schreef.[38] Hij en zijn echtgenote waren weliswaar zeer vereerd met de uitnodiging voor de Oude Loo-conferentie van juli 1952, maar twijfelden gezien hun leeftijd (achter in de twintig). Na een gesprek met het bevriende echtpaar Koos en Beep de Vries besloten ze toch te gaan.

In principe waren de uitnodigingen uitsluitend bestemd voor de geadresseerde. Het was dus niet de bedoeling dat echtgenoten/echtgenotes mee kwamen. Aanvankelijk was men daar nog vrij strikt in. Nadat de Dordtse psychiater en quaker E.E. Meursing had gevraagd of zijn echtgenote ook een uitnodiging mocht ontvangen, liet Kaiser weten 'dat wij inderdaad in het algemeen geen echtparen inviteren, omdat de uitnodiging steeds gebaseerd is op een indicatie welke de uitnodiging rechtvaardigt. Men zou de samenstelling van het gezelschap zeer tekort doen door steeds de helft uitsluitend op grond van het huwelijk te inviteren. Waar echter wordt verzocht de echtgenoot(e) òòk te willen vragen op grond van gedeeld geestelijk leven, en niet omdat het nu eenmaal gezelliger is met z'n tweeën te gaan, zijn wij de deelnemers zoveel mogelijk ter wille. Wij hebben derhalve het genoegen hiermede te bevestigen, dat U de uitnodiging thans kunt beschouwen als tot U beiden gericht'.[39] Een dergelijke soepelheid werd vervolgens eerder regel dan uitzondering. Anders lag het als de uitnodiging gold voor een vertegenwoordiger van een de vele geestelijke stromingen. Dan werd steeds nadrukkelijk gesteld dat de partners niet waren uitgenodigd.

Nog een ander belangrijk punt was de diversiteit van de gasten. De voorbereiders wilden nadrukkelijk niet alleen maar rijkelui en renteniers uitnodigen, maar hoopten op gasten met 'sterk verschillende welvaartsposities'.[40] Tijdens de eerste conferenties konden invaliden, bejaarden en minder draagkrachtige gasten gratis op Paleis Het Loo overnachten. Toen die optie verviel, bleek Frans Mijnssen bereid de hotelkosten te betalen voor degenen die anders verstek zouden moeten laten gaan. Daartoe behoorden het echtpaar Willink uit Den Haag en hun dochter Angélique. Kaiser schreef hen nadrukkelijk dat ze deze financiële tegemoetkoming moesten accepteren 'als van omhoog beschikt'.[41] Toch behoorden de meeste conferentiegangers wel degelijk tot de hogere lagen van de bevolking.

Toehoorders mochten in principe slechts één conferentie bijwonen. Het was immers de bedoeling om het gedachtegoed van het Oude Loo over zoveel mogelijk mensen te verspreiden. Kaiser was daar vrij uitgesproken over. Dat blijkt onder meer uit een brief aan Jan Willink, die een aantal mogelijke gasten had doorgegeven en bovendien had aangegeven dat Koos en Beep de Vries uit Wassenaar wel een tweede uitnodiging verdienden vanwege hun perfecte beheersing van het Engels en het enorme netwerk waarover ze beschikten.[42] Kaiser reageerde zoals gebruikelijk vrijwel per kerende post. 'Wel bedankt voor je brief en opgave van namen. Ik zal ze in behandeling nemen; het is nodig dat de aanbevolenen er niet van weten. Het geval "de Vries" vind ik erg fideel van je. Een tweede keer uitnodigen doen we eigenlijk niet; ik voel er wel voor deze mensen weer uit te nodigen, maar we hebben tot nog toe alleen geheel aparte en op zichzelf staanden een tweede keer gevraagd.'[43] Het schrijven maakt duidelijk dat gasten niet mochten weten via wie ze waren uitgenodigd! Dit was wellicht bedoeld om te voorkomen dat er moeilijkheden zouden ontstaan als het verzoek tot uitnodiging niet werd gehonoreerd. De regel dat de gasten slechts één keer naar het Oude Loo mochten komen, werd gaandeweg steeds minder strikt gehanteerd. Een aantal gasten zou, zoals verderop nog duidelijk zal worden, meerdere keren te gast zijn in Apeldoorn en sommigen zelfs zo vaak dat ze tot de habitués gingen behoren.

Met de genoemde criteria in het achterhoofd (juiste ingesteldheid, juiste rijpheid, enzovoort) werd 'iedereen' gevraagd namen te noemen. In de archieven zitten dan ook diverse lijsten en brieven met voorstellen voor kandidaten. Uiteraard droegen de voorbereiders zelf de meeste namen aan. Kaiser kwam bijvoorbeeld met de echtparen Willink en Kars-Sligting op de proppen, evenals met enkele mensen die hij kende uit Hattem. Greet Hofmans had onder meer het echtpaar Bierschenk uit Amsterdam op de gastenlijst gezet, via wie ze tijdens de oorlog in contact was gekomen met Wim Kaiser.

Bep Pierson had op haar lijstje de namen staan van mejuffrouw C.C. Voûte, mevrouw H.M. Umbgrove-Bauduin en de als 'zoon van den Stichter der Soefi Beweging' omschreven Vilayat Inayat Khan. Via haar echtgenoot Bob werden ook veel mensen aangedragen die direct of indirect in de bankwereld werkzaam waren (zoals Tj. Greidanus, Doude van Troostwijk en H.C.F.X. Doudart de la Grée), alsmede enkele (aangetrouwde) familieleden, onder wie Mario Montessori. Frans Mijnssen kwam met een uitgebreide lijst waarop niet toevallig een aantal namen stond uit zijn eigen verzekeringswezen, zoals de reeds gememoreerde Chr. Matthes uit Bussum, C. Everaars uit Rotterdam en A. v.d. Zijl uit Alkmaar. Verder noemde hij onder meer nog de Haagse baronesse J. Taets van Amerongen-Jorissen en piloot/schrijver Adriaan Viruly uit Amsterdam.[44]

Ook koningin Juliana, prinses Wilhelmina en zelfs prins Bernhard droegen namen aan. Dankzij Juliana uitgenodigde gasten waren onder meer Eleanor Roosevelt, minister van Buitenlandse Zaken Johan Willem Beyen, *dame du palais* Adolphine Repelaer van Driel-van der Willigen, hofdame en vriendin

Catharina Elisabeth Boudewina 'Binebeth' Röell, studievriendin en secretaris van het Koningin Juliana Fonds Martina Tjeenk Willink, particulier secretaresse Nelly Smitt-Avis, directeur van het Kabinet der Koningin Marie Anne Tellegen en Sophie Ramondt, de directrice van het Incrementum, de school waarop de prinsessen zaten. Ook ging er een uitnodiging naar Rina Marsman-Barendregt, de weduwe van de dichter Hendrik Marsman en schrijfster van de in 1948 verschenen boeken *Haar werk ging door* over prinses Juliana tijdens de Tweede Wereldoorlog en *Vier koningskinderen* over de dochters van Juliana. Zij zouden allen een keer naar het Oude Loo komen. En niet altijd tot genoegen van Kaiser.

Op het lijstje van Wilhelmina stonden onder meer de professoren Banning en Berkelbach van de Sprenkel en de dominees Kist, Pop, Bolkestein en Hebly, alsmede haar particulier secretaris Thijs Booy en Gertrud Kurz.[45] Van hen ging alleen de laatstgenoemde op de uitnodiging in. Ook prins Bernhard gaf via zijn secretaris De Graaff 'spontaan' namen door van mensen die uitgenodigd konden worden, maar nergens is na te gaan wie dat waren en of diegenen ook naar Apeldoorn gekomen zijn. De prins zou de conferenties zelf nooit bijwonen, maar nog wel de gastenlijst van die tweede bijeenkomst ontvangen.[46] Na november 1951 zijn er geen sporen meer van correspondentie tussen de voorbereiders en (de secretaris van) de prins.

Theosofen en quakers

Naast de direct betrokkenen kregen ook gewaardeerde gasten de vraag voorgelegd of zij namen konden noemen.[47] En dat gebeurde ook. Professor E.L. Selleger stelde onder meer zijn oudste zoon voor, met als aanbeveling dat die meerdere sterkampen had bijgewoond en daar nauw contact met mensen als Krishnamurti had gehad. Bovendien kon Selleger jr., 'als jongere (43 jaar)', ook contacten uit eigen kring aandragen. De theosoof Selleger noemde verder mensen uit eigen kring, zoals de directeur van de linnenfabriek E.J.F. van Dissel & Zonen uit Eindhoven. Deze J.E. van Dissel was 'een prominent persoon in de Theosofische Vereeniging als Algemeene Secretaris van de Europese Federatie en daardoor zeer internationaal ingesteld [...]. Mevrouw van Dissel is eveneens op geestelijk gebied zeer ruim en actief'.[48] Op zijn beurt zou Van Dissel een aantal sprekers en gasten uit eigen (Eindhovense) kennissenkring aandragen. Selleger noemde nog veel meer namen, voornamelijk uit theosofische hoek. Ook de Haagse uitgever Carolus Verhulst stond op zijn lijst.

Theosofen meenden dat in iedere religie een deel van de goddelijke waarheid vervat zat en dat iedere gelovige de plicht had om daar via studie, inzicht en intuïtie naar op zoek te gaan. De theosofie kende geen leerstellingen of dogma's, al speelden begrippen als reïncarnatie en karma wel een belangrijke rol. Maar het ging toch vooral om de individuele zoektocht naar de goddelijke bron. Dat concept sloot naadloos aan bij de uitgangspunten van het Oude Loo, dus was het niet vreemd dat theosofen ruim vertegenwoordigd waren op de deelnemerslijsten van het Oude Loo. Dat gold evenzeer voor quakers.

Ook dat was logisch. In de opzet van de Oude Loo-conferenties zaten (bewust of onbewust) een aantal typische quakerelementen: de persoonlijke getuigenis, het belang van stilte en het zoeken naar een individueel contact met God.

De ondogmatische, sterk pacifistische geloofsgemeenschap van quakers of, zoals de officiële naam luidt, het 'Genootschap der Vrienden', is in feite een 'onzichtbare' kerk: het gebouw doet er niet toe, vast omschreven geloofsbelijdenissen worden principieel afgewezen, evenals liturgische vormen en uiterlijke sacramenten.[49] Oprichter George Fox (1624-1691) diskwalificeerde kerkelijke rituelen als 'empty forms', holle vormen. Quakers zoeken dan ook de onbemiddelde inspiratie en streven naar waarachtigheid en oprechtheid. De individuele religieuze of mystieke ervaring, onafhankelijk van Schrift of ritueel, staat centraal in de quakertraditie. Bovendien mag geloven niet iets vrijblijvends zijn, maar moet het tot handelen, tot een ethisch verantwoorde levenswandel aanzetten. Quakers zien zichzelf als 'praktische christenen', niet als 'ontwerpers, maar als uitvoerders van een beleid, als werktuigen in Gods hand'. Op hun samenkomsten of meetings ligt de eigenlijke leiding eveneens in Gods hand!

Het centrale uitgangspunt voor 'vrienden', zoals quakers elkaar noemen: waar mensen volgens de principes van gerechtigheid en vrede met elkaar omgaan, zal het Vredesrijk zich manifesteren.[50] Essentieel daarbij is te weten of iets een van God gegeven opdracht is of niet. En Gods opdracht is belangrijker dan de wetten van een staat, zodat burgerlijke ongehoorzaamheid soms een noodzakelijkheid is.[51]

Verwant aan het Genootschap der Vrienden was de Vereniging van Woodbrookers in Holland, ofwel de Barchembeweging. Het was quaker P.N. Ariëns Kappers uit Bergen die Kaiser – wellicht ten overvloede – op het bestaan van 'Barchem' attendeerde. 'Deze beweging heeft een historische Quaker-inslag, maar desniettegenstaande, evenals Het Oude Loo, een "pluriforme" religieuze achtergrond. Haar leden (ca. 700 in aantal) behoren tot verschillende protestantse kerkgenootschappen of zijn buitenkerkelijk en zij komen van tijd tot tijd in cursussen of conferenties tezamen onder het motto: "Oprecht verlangen naar God, een open oog voor de problemen die de wereld bezig houden en bereidheid, ondanks kerkelijke en politieke verschillen, naar elkaar te luisteren, voere ons tezamen".'[52]

Het zal niet verbazen dat Kaiser met zowel de quakers als met 'Barchem' de nodige verwantschap voelde. Ook bij hem en de andere voorbereiders van het Oude Loo stond een individuele overgave aan God zonder door anderen voorgeschreven regels centraal. Het was dan ook niet toevallig dat er heel wat quakers en Barchemmers terechtkwamen op de lijsten van mogelijke sprekers en deelnemers aan de Oude Loo-conferenties.

Ariëns Kappers, die zelf te gast was op de tweede conferentie in 1951, correspondeerde uitgebreid met Kaiser. Na in een brief een aantal namen van mogelijke gasten en sprekers te hebben genoemd, schrijft hij: 'Dat deze personen Quakers zijn, verontruste U, gezien de opzet van het Ontmoetings-cen-

trum, niet. Hoezeer zij vredesstichting beogen, als consequentie van hun ondogmatisch godsgeloof, staan zij juist open voor de meningen van anderen: niemand is zonder goddelijk licht'. Het waren vooral Britse quakers die op zijn lijstje stonden, zoals Margaret Backhouse, Gerald Bailey en Paul Sturge.[53] In een volgende brief aan Kaiser schreef Ariëns Kappers niet nog meer namen van quakers door te geven omdat die gemeenschap dan te zeer op de voorgrond zou kunnen gaan treden.[54] Toch weerhield dat Kaiser er niet van om meer namen van quakers te vragen, onder meer aan Sturge.[55]

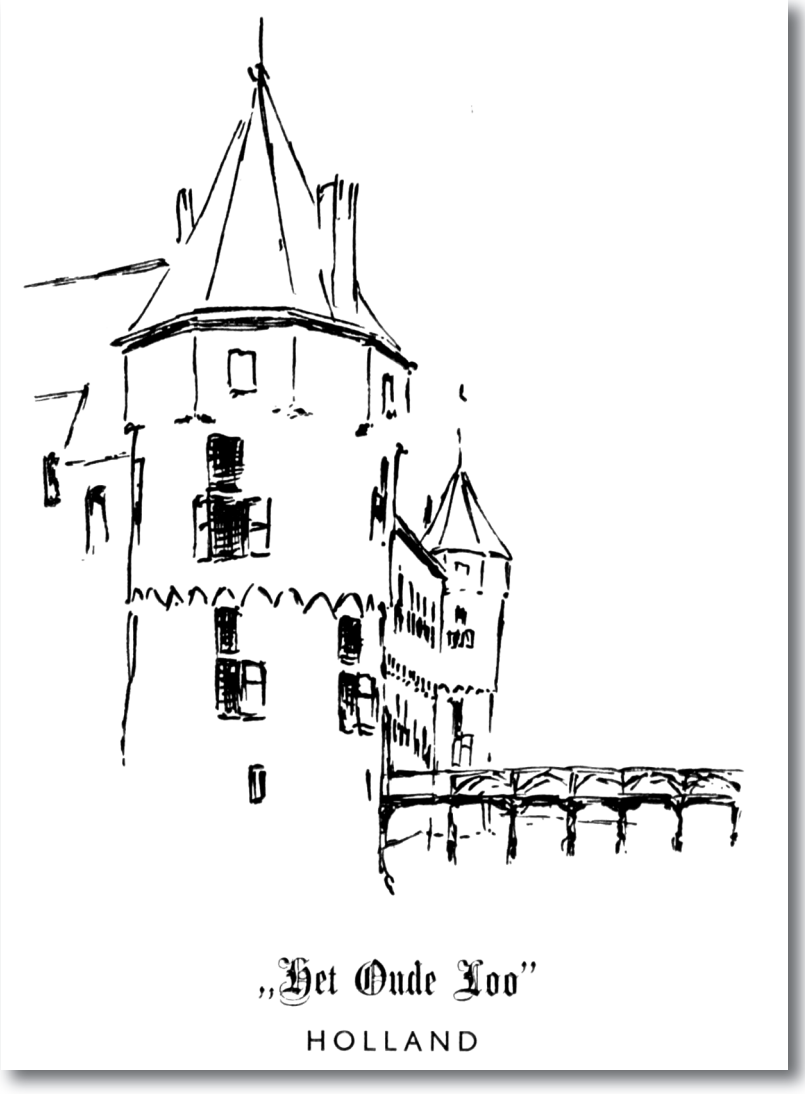

Uitnodigingsbrochure voor de Oude Loo-conferentie van 1953.

Tot de quakers die op het Oude Loo een inleiding hielden, behoorden de Nederlandse theologe en psychologe Dina van Dalfsen; de zichzelf 'onvoorwaardelijke pacifiste' noemende West-Duitse Henriette Jordan en de vermaarde Britse kristalloge Kathleen Lonsdale. In juli 1951 was Lonsdale met een aantal andere quakers naar Moskou gereisd voor een goodwilltour. De quakers wilden in het heetst van de Koude Oorlog het wederzijdse wantrouwen verminderen tussen de volkeren aan beide zijden van het IJzeren Gordijn. Een aantal jaren later was pacifiste Lonsdale ook nauw betrokken bij de oprichting van de Pugwash Conference, een organisatie van wetenschappers die oplossingen zochten voor de bedreigingen van de wereldvrede.

Lonsdale was aangedragen door quaker Grigor McClelland, inleider op de conferentie van januari 1956.[56] Twee jaar eerder had ook een andere 'Friend' gesproken op het Oude Loo, de door Ariëns Kappers aanbevolen Gerald Bailey. Hij was jarenlang directeur geweest van het National Peace Council of Great Britain (een in 1908 opgerichte organisatie waarin allerlei vredesverenigingen, religieuze en sociale organisaties en vakbonden samenwerkten voor vrede en gerechtigheid) en had samen met Lonsdale in de delegatie van quakers gezeten die in 1951 naar Moskou was gereisd. Aan het einde van die reis had Bailey zich positief uitgelaten over de Russen: 'Wij vertrekken met hernieuwde vastbeslotenheid om te werken voor de verspreiding van de geest van liefde en vriendschap tussen alle volkeren, die de essentie van de vrede is'.[57]

Vier jaar later zou Bailey opnieuw een vredesmissie naar een communistisch land ondernemen. In oktober 1955 bracht hij met vijf andere quakers, onder wie Grigor McClelland, een bezoek aan China. Twee jaar later reisde hij naar het communistische Polen, waar hij met een quakermissie de relaties tussen het Britse en het Poolse volk wenste te verbeteren. Het waren dergelijke pacifistische deelnemers die het Oude Loo in de ogen van communistenvreters als Goedhart verdacht maakten.

Uitnodigingen voor binnenlandse organisaties

Voortdurend probeerden Kaiser en de andere voorbereiders 'te voorkomen, dat "de wereld" toch met enigen schijn van recht Het Oude Loo als secte Nr. zoveel kan veroordelen'.[58] Daarom kreeg iedereen in principe maar één keer een uitnodiging voor de conferenties. Daarom ontbrak een vastomlijnde organisatie en waren er officieel geen organisatoren maar alleen 'voorbereiders'. Daarom werden ook vertegenwoordigers van kerken en godsdienstige en spirituele groeperingen uitgenodigd.

Dat laatste was aanvankelijk niet de bedoeling, maar werd gedaan om tegemoet te komen aan de hiervoor vermelde bezwaren die minister-president Willem Drees eind 1951 had geuit. Dus kregen vanaf de derde conferentie niet alleen individuele personen een uitnodiging, maar mocht ook een keur aan groeperingen een vertegenwoordiger naar de conferenties afvaardigen. Probleem was volgens Kaiser echter dat sommigen daarvan de deelnemerslijst misbruikten 'voor eigen propaganda, sommige zelfs reeds ter plaatse'.[59]

Toch werd er mee doorgegaan. De uitnodigingslijst leest dan ook als een staalkaart van religieuze organisaties in Nederland in de jaren vijftig. Uitnodigingen werden verstuurd naar onder meer de Antroposofische Vereniging in Nederland, Barchembeweging, Bevrijd Christendom, British-Israël, de Broederschap Federatie, de Buddhistische Vriendenkring, de Christengemeenschap, Christian Science Nederland, het Genootschap der Vrienden, de Graalvereniging Montsegur, het Nederlandse Rozenkruisers Genootschap of Lectorium Rosicrucianum, het Leger des Heils, de Mazdaznan Beweging, de Open Religieuse Gemeenschap, de Oosters Apostolisch Episcopale Kerk, de Soefi Beweging Nederland, de Theosofische Vereniging en de Vrij-Katholieke Kerk.

Op het eerste gezicht wat merkwaardig, gezien de afkeer van katholieken bij de voorbereiders, lijkt de uitnodiging voor de Vrij-Katholieke Kerk. Maar deze kleine, onafhankelijke afsplitsing van de Oud-Katholieke Kerk had het pluralisme hoog in het vaandel staan en combineerde voorchristelijke en mystieke, esoterische elementen in hun gedachtegoed zoals reïncarnatie, karma en kosmische energie. Volgens de vrije katholieken hadden alle grote religies een aandeel in de zogenoemde hypothetische oerreligie.[60] Deze sterk theosofische inslag werd op het Oude Loo wel gewaardeerd. Namens de VKK bezocht bisschop A.G. Vreede de conferentie in juli 1952 en mgr. A.W. Goetmakers de bijeenkomst van augustus 1953. In februari 1957 zou de VKK-bisschop Oskar Köllerström de bijeenkomst toespreken.

Ook niet strikt religieuze organisaties kwamen voor een uitnodiging in aanmerking. Op de lijst stonden onder meer de Eerste Amsterdamse Esperanto Vereniging U.A.S.E., de Europese Federalisten Beweging, de Groep Geestelijk gerichte Vrouwen, het Humanistisch Verbond, de Internationale School voor Wijsbegeerte, de Nederlandse Anti-Tabak Stichting, de Nederlandse Bond tot Bestrijding der Vivisectie, de Nederlandse Vegetariërsbond, de Nederlandse Vereniging voor Natuurgeneeswijze, de Nederlandse Vereniging van Spiritisten, de Vereniging tot Heil des Volks en de Vereniging tot Instandhouding v.d. Internationale School voor Wijsbegeerte.

Kaiser meende dat niet al deze organisaties aangeschreven dienden te worden vanwege 'het feit, dat bij hen het vormelijke tezeer uitgangspunt en middel is'.[61] Hoewel zelf vegetariër wees hij daarbij onder meer op de Nederlandse Vegetariërsbond. Niet iedereen was het met hem eens: zo zouden vegetariërs door ethische en religieuze principes worden geleid. Er bleek zelfs een interne discussie gaande te zijn om het orgaan van de vereniging om te doopen van *Vegetarische Bode* tot *Leven en laten leven* of *Verantwoord leven*.[62] Uiteindelijk werd namens de Nederlandse Vegetariërsbond mejuffrouw H.F.G. Pothof uitgenodigd. Het is trouwens niet altijd duidelijk of de uitnodigingen bestemd waren voor de organisatie (zoals bij de Vegetariërsbond) of dat de uitgenodigde gasten op persoonlijke titel mochten komen en 'slechts' via die organisatie werden aangeschreven.

Verwante buitenlandse organisaties

Enkele buitenlandse organisaties kregen eveneens een uitnodiging zoals de Wuppertal Beweging, de Amerikaanse Fullbright Foundation, het Centre for Spiritual and Religious Studies (CSRS) en het World Congress of Faiths (WCF). De doelstellingen van het WCF lagen dicht tegen die van het Oude Loo aan. Het WCF wilde geen nieuwe overkoepelde religie stichten, maar een ontmoetingsplek zijn voor mensen van verschillende godsdienstige achtergronden. Die konden daar met elkaar in contact komen om in vrije uitwisseling van gedachten wederzijds begrip te kweken. Belangrijk was dat het zoeken naar fundamentele waarheden alle uiterlijke organisatievormen diende te overstijgen.[63] Een uitgangspunt dat de voorbereiders van het Oude Loo zeer aansprak. Er was ook organisatorisch een zekere verwantschap en over en weer werden sprekers uitgewisseld, zoals Erik baron Palmstierna, die net als Radhakrishnan en H.N. Spalding een van de vice-presidenten van de WCF was. Palmstierna sprak op de Oude Loo-conferentie van mei 1953. Radhakrishnan en Spalding zouden om verschillende redenen nooit naar Apeldoorn komen. Ook C.J. Bleeker, André Toledano, Annemarie Schimmel, Friedrich Heiler en Pir Vilayat Inayat Khan hielden zowel voor het WCF als op het Oude Loo inleidingen.[64]

Het in 1936 opgerichte WCF, met het hoofdkantoor in Londen, hield congressen, organiseerde lezingen en verzorgde publicaties. Ook in Nederland werden weekendcongressen gehouden, onder meer van 18 tot 21 september 1953 in Bentveld bij Haarlem. Namens het WCF bezocht H.J. baron von Reitzenstein de Oude Loo-conferentie van 1952. Het WCF had ook een aparte Nederlandse afdeling die gerund werd door mevrouw H.F. Calkoen-van Thienen. Zij zou de Oude Loo-conferenties drie keer bijwonen. Vanuit Londen kwamen ook enkele prominente WCF'ers naar Apeldoorn, zoals lady Ravensdale in mei 1955 en Arthur Peacock een jaar later.

Wellicht nog dichter bij de uitgangspunten van het Oude Loo stond het Centre for Spiritual and Religious Studies. Het CSRS werd in 1954 opgericht omdat er een wereldwijde behoefte was geconstateerd aan geestelijke verdieping. Het werd daarom als nuttig ervaren alle kennis over spirituele bewegingen te bundelen, zodat er wederzijdse bevruchting kon plaatsvinden.[65] Net als het Oude Loo wilde het Centre for Spiritual and Religious Studies ruimte bieden voor vrije uitwisseling van ideeën en zeker geen nieuwe, aparte groep vormen. Er was dan ook geen sprake van lidmaatschap of enige vorm van organisatie 'beyond that necessary for the operation of its activities'.[66]

Het CSRS organiseerde conferenties, symposia en lezingen. Als sprekers traden onder meer André Tolédano, Phirozshah Mehta en Erik Palmstierna op, die ook in Apeldoorn voordrachten gegeven hadden of nog zouden houden. Palmstierna had als een van de leden van het eerste uur geadviseerd om in contact te treden met de voorbereiders van het Oude Loo en hun voorbeeld na te volgen.[67] Ook Kaiser zag veel raakvlakken, al benadrukte hij wel dat iedere bijeenkomst anders was en moest zijn. Hij nam wel contact op met het

CSRS en hoopte dat het zou kunnen komen tot uitwisseling van sprekers en deelnemers. En dat gebeurde ook veelvuldig.[68]

De zeef van Hofmans

Alle voorgestelde namen, zowel van sprekers als van toehoorders, werden voorgelegd aan Greet Hofmans. Zo vroeg de Groningse journalist B.T. Wildeman, die een mogelijke kandidaat wenste te introduceren, nadrukkelijk of de voorbereiders aan 'Greet deze naam nog eerst eens [zouden] voorleggen'.[69] Hij wilde immers niet op zijn geweten hebben een onwelgevallige gast te hebben aangedragen.

Hofmans had het met de selectie niet altijd gemakkelijk omdat de namen vaak verkeerd gespeld of onduidelijk geschreven waren. Zo nam Wilhelmina het tot ergernis van Kaiser niet al te nauw met de exacte spelling. 'Maar 'tja, die namen werden door de Prinses genoemd aan Mej. Hofmans en door haar weer doorgegeven, doch die wist natuurlijk ook niet meer dan deze al te onvolledige gegevens.'[70] Ook tijdens de doorgeving kon het nog wel eens misgaan, zoals Hofmans zelf aangaf. 'Hoop dat het leesbaar is, daar het niet gemakkelijk was bij te houden met de doorgeving, doch alles is gecontroleerd hoor!'[71] En daar ging het om. Na de controle konden de uitnodigingen de deur uit.

De voorbereiders lieten niet na te benadrukken dat de gasten dankzij de doorgevingen in feite van Hogerhand waren uitgenodigd. Dat liet Kaiser weten aan de Willinks toen hun dochter voor een tweede keer werd uitgenodigd. 'Angélique moet werkelijk òns niet dankbaar zijn! We doen haar natuurlijk graag het genoegen, maar het is niet ònze gedachte. Het is onverwacht opgegeven in een doorgeving aan Frans Mijnssen en mij. De Karsen eveneens. Zo "bedacht" te zijn is iets, waarvan wij vroeger niet droomden, hè?'[72] Met de 'Karsen' werden Kaisers Amsterdamse vrienden Cor en Leny Kars bedoeld.

Sommige mensen strooiden nogal kwistig met uitnodigingen voor het Oude Loo en Kaiser vond dat – ook na de controle door Hofmans – niet altijd even geslaagd. Hij ergerde zich hierbij speciaal aan Juliana, die iedereen die ze aardig vond vroeg om naar de conferenties te komen en er daarbij weinig of geen oog voor had of degenen (in de ogen van Kaiser) wel positief genoeg stonden tegenover de doelstelling van de bijeenkomsten. In een puntsgewijze evaluatie van de eerste conferentie schreef Kaiser bij nummer 7: 'De lijst van Sprekers, zelfs al zijn die gesanctioneerd, is in mijn ogen een lijst van klakkeloos (door de Koningin vooral) "opgenoemde" mensen, zonder voldoende selectie, omdat ze het verder dan toch door anderen laat klaren. Er staan dus veel namen (*naar mijn gevoel*) ten onrechte op. Er staan veel namen ten onrechte *niet* op, omdat niemand weet wie eigenlijk waardevol zijn. Dit vind ik onverantwoord'.[73]

De zeef van de BVD

Overigens was er behalve Hogerhand nog een instantie die zich met de gastenlijst bezighield. Dat was de Binnenlandse Veiligheidsdienst.[74] In verband

Greet Hofmans op het Oude Loo. Alle uitnodigingen voor de conferenties werden door haar voorgelegd aan 'Boven'.

met de aanwezigheid van koningin Juliana en de nabijheid van prinses Wilhelmina werden alle gasten vooraf door die BVD gescreend. Aanvankelijk leverde dat weinig problemen op, maar in 1953 bleken er toch 'foute' personen op de gastenlijst te staan. Een echtpaar uit Den Haag had 'circa 2 jaar gevangen gezeten wegens excessieve NSB-misdadigheid in de oorlogsjaren'.[75] Het betreffende echtpaar had inmiddels al laten weten niet te zullen komen, maar Kaiser wilde dat degene die voor de voordracht verantwoordelijk was, daar-

op werd aangesproken. Dit 'voorbeeld van niet-verantwoord introduceren' verdiende geen herhaling.

Aan Bep Pierson legde Kaiser nog eens uit waarom. 'Je weet, dat ik politiek altijd een soort zielsziekte vind. Maar ik vind het erg, omdat de fascistische psychopathologie van huis uit een "revanche" is, een opstandige eigengereidheid tegen God, zo goed als het communisme. En dit geeft een mens een cachet, dat hem met een beetje onderscheidingsvermogen als "ongeschikt" signaleert voor een milieu van bezinning op God's Leiding.'[76] Fascisten en communisten hoorden dus, net als katholieken en orthodox-protestanten, volgens Kaiser niet op het Oude Loo thuis. Bep Pierson vond het incident eveneens onaangenaam, 'ook al omdat de recherche eigenlijk nooit met steekhoudende bezwaren heeft kunnen komen'.[77] Volgens Kaiser moesten de gastenlijsten voortaan grondiger worden gecontroleerd.

Maar daarna ging het nog wel eens mis. In het voorjaar van 1956 trok de BVD opnieuw aan de bel. Tegen de komst van enkele leden van het West-Duitse comité 'Freunde der Stätte der Begegnung' werd bezwaar gemaakt 'wegens hun houding en gedrag tijdens de oorlog'.[78] Opnieuw sprak Kaiser degene aan die de mannen in kwestie had voorgedragen. Die had Het Oude Loo geen dienst bewezen.[79]

Ook niet alle sprekers bleken even smetteloos. Pas na de conferentie van mei 1953 werd duidelijk dat Karlfried graaf von Dürckheim in de oorlog attaché was geweest op het Duitse gezantschap in Tokio en nazisympathieën had gekoesterd. Om onduidelijk redenen was Kaiser dit keer beduidend milder: hij rekende Dürckheim zijn vroegere opvattingen niet aan.[80] Wellicht omdat diens inleiding over het zenboeddhisme hem wel bevallen was of omdat Dürckheim was geïntroduceerd door zijn goede vriend Hans Roser.

Ondertussen kreeg de BVD niet alleen van de voorbereiders informatie over de gasten op de bijeenkomsten. Louis Einthoven en zijn dienst hadden ook hun eigen informatiekanalen. Ze werden door mensen als Metman en Van Dijk en andere informanten gewaarschuwd over verdachte zaken die betrekking hadden op het Oude Loo.[81] Zo was er een anoniem verslag over J. Bloemsma uit Den Haag, die de Oude Loo-conferenties van juli 1952 en mei 1953 had bijgewoond en onder meer Kenneth Walker als inleider had aangeraden. Het werd verdacht gevonden dat Bloemsma was getrouwd met een Russische vrouw. Bovendien was hij 'een eigenaardige stille man en kan men niet gemakkelijk "hoogte" van hem krijgen'.[82]

Einthoven werd in een 'Nota betreffende *Bezoekers aan Het Loo*' ook gewezen op een ander verontrustend feit. Naar aanleiding van de watersnoodramp van 1953 had het ANP een radiobericht uitgezonden dat naar de informant vermoedde, was ingestoken door Walraven van Heeckeren. De koningin had daarin onder meer de hoop uitgesproken dat de verbondenheid die was ontstaan door de overweldigende binnen- en buitenlandse hulp 'bewaard moge blijven om in dienst te worden gesteld voor de opbouw ener betere en vrije samenleving'. De gebeurtenissen zouden het 'beginpunt voor een

verbroedering der mensheid' kunnen zijn.[83] Einthovens informant vreesde dat Juliana's Baarnse vriendenkring achter deze actie zat.

> Ik acht de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de "Groep" van de situatie wil gebruikmaken om een nieuw "verbroederingsplan" te lanceren. Overigens zijn de woorden uit de toespraak van H.M. over het *"leggen van een nieuw beginpunt voor een verbroedering der mensheid"* de letterlijke terminologie, welke Hofmans en Kaiser steeds gebruiken. Zij spreken steeds van een "nieuw beginpunt leggen" en verklaren dan dat God "een nieuwe kansgeving biedt". Ik kan niet nalaten thans te waarschuwen tegen een dergelijke opzet, waarbij de sympathie van het buitenland en de spontane hulp van de eigen landgenoten bij de grote catastrophe, die het land getroffen heeft, door de Baarnse groep zou worden geëxploiteerd voor de doorvoering van initiatieven, waarvan het doel en de herkomst duister en in elk geval gevaarlijk is.[84]

Op die manier werd dus het gevaar van de groep rond Juliana verder in kaart gebracht, al is het niet duidelijk wat de BVD met dit soort informatie deed – behalve dan dat Einthoven in nauw contact stond met Drees en Beel, die dan ook bovenstaande (en wellicht nog meer complotachtige) informatie zullen hebben doorgekregen, wat de reputatie van het Oude Loo geen goed zal hebben gedaan.

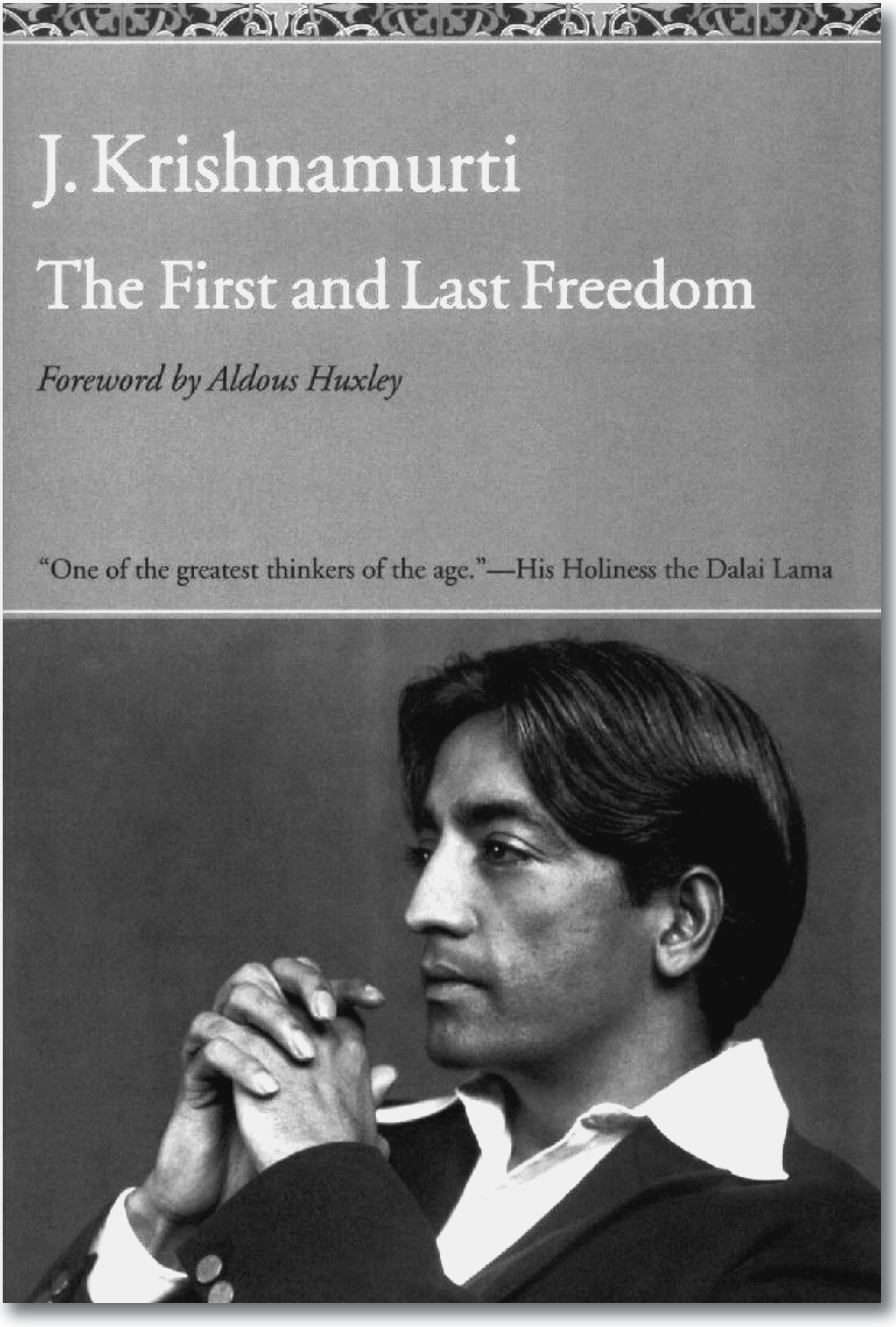

Bij vrijwel alle voorbereiders van en deelnemers aan de Oude Loo-conferenties stonden wel een of meerdere werken van Krishnamurti in de boekenkast. De hoop dat hij ook op het Oude Loo zou komen spreken, bleek ijdel.

14

De afzeggingen: Krishnamurti en vele anderen

Nadat alles gecheckt was, konden de uitnodigingen verzonden worden. Uiteraard gingen er veel meer uitnodigingen de deur uit dan er plaats was. Er werd rekening gehouden met afzeggingen en die kwamen er ook. Voor de bijeenkomst van januari 1957 bijvoorbeeld werden in totaal 215 gasten uitgenodigd en daarvan kwamen er uiteindelijk 97 ook daadwerkelijk naar Apeldoorn. Of bij andere conferenties eveneens ongeveer de helft van de genodigden kwam opdagen, kan niet precies worden nagegaan. Ook onder de gehoopte inleiders was het aantal afmeldingen groot, met als meest betreurde: Krishnamurti.

Tot de bekende Nederlanders die wel gevraagd waren maar niet naar Apeldoorn kwamen – noch als spreker, noch als toehoorder – behoorden theoloog Willem Banning, schrijver Jan de Hartog, de dichters Ed Hoornik, Adriaan Roland Holst en Ida Gerhardt, de historici P.J. Bouman, Pieter Geyl en Jan Romein, journalist Johan Winkler, de burgemeesters Arnold Jan d'Ailly van Amsterdam en Coen de Ranitz van Utrecht, ondernemer Paul Rijkens en socioloog Hilda Verwey-Jonker.[1]

Hoewel ze een vooraanstaand PvdA-lid was, was het niet verwonderlijk dat de naam van Hilda Verwey-Jonker circuleerde op de gastenlijsten voor de Oude Loo-conferenties. Niet alleen kende ze Wilhelmina en Juliana persoonlijk, ook was het geloof voor haar van wezenlijk belang. Haar religieuze zoektocht bracht haar tot de Remonstrantse Broederschap, waar ze in 1954 lid van werd. Het was 'een kleine, ondogmatische geloofsgemeenschap zonder vastomlijnde leerstellingen' en met 'een lichte structuur en weinig hiërarchie; remonstranten leggen sterk de nadruk op een persoonlijke beleving van het geloof. Verdraagzaamheid is een cruciale waarde en theologische en politieke scherpslijperij is remonstranten vreemd.'[2] Hoewel deze denkbeelden en uitgangspunten goed aansloten bij de opvattingen van het Oude Loo, kwam Hilda Verwey-Jonker nooit naar Apeldoorn.

Onderwijsvernieuwer Kees Boeke en zijn echtgenote Betty Cadbury gingen evenmin in op de uitnodiging om het Oude Loo te bezoeken. En dat terwijl zij onder meer Juliana en Frans en Erna Mijnssen persoonlijk goed kenden en hun ideeën min of meer deelden. Hun wegblijven lijkt niet zozeer ingegeven door botsende religieuze opvattingen, als wel door persoonlijke ergernissen.

In de zomer van 1951, dus kort voordat de conferenties begonnen, had Juliana haar drie oudste dochters weggehaald van *De Werkplaats*, de school van Kees Boeke in Bilthoven. De geplande komst van prinses Marijke ging evenmin door – hoewel daar op *De Werkplaats* al de nodige voorzieningen voor waren getroffen.[3] Ook Erna en Frans Mijnssen haalden hun kinderen daar weg. Vooral het vertrek van de prinsessen Beatrix, Irene en Margriet – hun komst had de school in 1945 in één klap beroemd gemaakt – ontriefde Boeke zeer. Het lijkt dan ook niet heel gewaagd te veronderstellen dat gekwetstheid de reden was voor Kees en Betty Boeke om het Oude Loo te mijden. Daarnaast konden ook praktische redenen hebben meegespeeld: in de jaren vijftig was Kees Boeke veel in het buitenland, soms met en soms zonder zijn vrouw.

Toch zou het echtpaar Boeke wel gepast hebben op het Oude Loo. De geheelonthouder en vegetariër Kees Boeke was immers een 'geëngageerde christen-pacifist'[4] en zijn Britse echtgenote kwam uit een familie van quakers. Bij de quakers had Boeke geleerd zijn 'eigen' contact met God te zoeken en zich gerealiseerd dat rationaliteit daarbij een obstakel kon zijn.[5]

In veel opzichten leek Kees Boeke op Wim Kaiser. Ze waren allebei op het starre af principieel, gedreven, overtuigd van het eigen gelijk en ze konden niet goed overweg met andersdenkenden.[6] Ze hadden allebei sterke bekeringsdrang en overtuigingskracht; ze wilden allebei een nieuwe, betere wereld creëren, de een via onderwijs (Boeke), de ander via het herstellen van het contact met de Allerhoogste (Kaiser). Ook kozen ze allebei voor een leven in armoede, los van materieel bezit. Hun 'ideologie van de daad'[7] leidde ertoe dat ze allebei geld, huis en/of baan opgaven om met hun gezin in uitermate sobere omstandigheden min of meer letterlijk in een hutje op de hei te leven. Bovendien waren ze wars van sektevorming.[8]

Maar voor alles zochten Boeke en Kaiser hun heil bij een individueel contact met God. Zo schreef Boeke in 1934 in zijn boek *Kindergemeenschap*: 'Ik heb de vaste overtuiging gekregen dat als wij maar eerlijk en met volle ernst ieder van ons onze eigen God gehoorzamen en doen wat wij geloven dat goed is en het hoogste is dat wij kennen, wij eenmaal allen één zullen zijn in de hoogste betekenis van het woord.'[9] Eerder al, aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, had hij geschreven dat de toekomst donker zou zijn als de mens niet terugkeerde 'naar Hem'.[10] Hijzelf was vol overgave: 'Ik sta onder bevel van mijn Heer. Ik moet doen wat Hij mij opdraagt'.[11]

Uiteindelijk zou Kees Boeke, die wat aimabeler maar ook wat opportunistischer was dan Wim Kaiser, God en de Bijbel loslaten,[12] maar zover was het begin jaren vijftig nog niet. Boeke geloofde toen nog heilig dat *De Werkplaats* een bijdrage kon leveren aan een nieuwe, christelijke wereldorde; dat een nieuw tijdperk op het punt van aanbreken stond – een tijdperk waarin vrede de dienst zou uitmaken; waarin mensen zich niet langer zouden laten verdelen door religie of politiek; waarin niet de kerk maar de mensen zelf bepaalden wat zij geloofden.[13] Dat was een boodschap waarmee Boeke op het Oude Loo niet had misstaan.

Praktische bezwaren

Maar Boeke kwam dus niet. Ook prof. Max Kohnstamm uit Ermelo, het echtpaar Van Maasdijk en de diplomaat J.H. van Roijen meldden zich af. Prof. S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel liet via zijn zoon weten dat hij 'geen gehoor zal kunnen geven aan bovenbedoelde uitnoodiging'. Later zou hij nog zelf een kort briefje van verhindering sturen. Ook luchtvaartpionier Albert Plesman was uitgenodigd, maar verscheen evenmin. Hetzelfde gold voor Wilhelmina's secretaris Thijs Booy en kinderarts Letty M. Doyer uit Bussum.[14]

Meestal ontbrak een reden van verhindering, maar niet altijd. Vooral praktische bezwaren werden aangevoerd: 'verblijf in het buitenland', 'vakantieplannen' of 'aangegane verplichtingen'. Van de beoogde buitenlandse sprekers bleek Carl Jung te oud,[15] was Albert Schweitzer te druk bezet,[16] kon Radhakrishnan niet vanwege zijn diplomatieke status, had Arnold Toynbee bij nader inzien toch geen tijd omdat hij met een nieuw boek bezig was en liet Aldous Huxley weten: 'Thank you for your letter and kind invitation, which is impossible for me to accept, as I do not expect to be in Europe this autumn or next spring.'[17]

Soms vielen de conferenties samen met soortgelijke bijeenkomsten in binnen- of buitenland. In juli 1952 vond bijvoorbeeld in Oxford een World Conference of Friends plaats. Daardoor kon een aantal quakers niet naar het Oude Loo komen. Bovendien vond er in Engeland in dezelfde week ook nog een antroposofische bijeenkomst plaats, terwijl in Duitsland een wetenschappelijk congres eveneens potentiële gasten verhinderde om naar Apeldoorn af te reizen. In 1953 viel de conferentie van mei vrijwel samen met festiviteiten rond de kroning van koningin Elizabeth II en dat was voor veel Britse genodigden reden af te zien van een reis naar Apeldoorn.[18]

Veel van de buitenlandse genodigden zegden sowieso af – tot verdriet van Kaiser, 'want wij hebben graag relatief veel buitenlanders'.[19] Bovendien bracht 'gerade die Teilname der Ausländer […] den essentiell-universellen Charakter der Tagung nach vorn'.[20] Sommige inleiders maakten het de voorbereiders erg lastig door pas in een erg laat stadium af te zeggen, zoals prof. dr. André Varagnac, die doceerde aan de Sorbonne in Parijs. Hij zou op 31 januari 1954 een inleiding houden met als titel *On the effects of industrialism on religious feeling among the masses of mankind*, maar dat ging dus niet door. In zijn plaats hield prof. dr. Van Brakell Buys de slotlezing.

Max Picard uit Neggio (bij Lugano) kwam ondanks een toezegging uiteindelijk niet naar Apeldoorn voor de Oude Loo-conferentie van mei 1956. De Zwitserse filosoof, die in zijn werk veelvuldig wees op het belang van stilte, had in maart laten weten te zullen spreken over de basisprincipes van de taal onder de titel *Der Mensch und das Wort*.[21] Kaiser vond dat geen goed plan. Er volgde een uitgebreide correspondentie over de inhoud van de voordracht. Op verzoek van Kaiser wijzigde Picard eerst zijn voordracht in *Einbruch in die Kindesseele*, om daar later op terug te komen en de oorspronkelijke titel weer naar voren te schuiven.[22]

Daarnaast wekte Picard nogal wat irritatie door met een uitgebreid eisenpakket te komen. Hij hoefde weliswaar geen honorarium voor zijn lezing (dat was ook niet gebruikelijk), maar wenste wel dat alle verdere onkosten (trein, hotel en diners) vooraf zouden worden vergoed. Bovendien eiste hij in Paleis Het Loo een absoluut stille kamer, omdat hij altijd vroeg naar bed ging. Daarom wilde hij zijn voordracht alleen 'Vormittags' houden. Ook voor zijn verblijf in Utrecht en Amsterdam wenste hij advies over een goed en rustig hotel. Picard kreeg de rustigste kamer van Paleis Het Loo toegezegd en werd gewezen op Hotel Pays Bas in Utrecht. De Zwitser reageerde daarop met de vraag waarom er geen hotel in Amsterdam was aangeraden. De toon die Picard aansloeg beviel Kaiser allerminst en met potlood schreef hij 'onsympathiek' op een van de brieven.

Maar alle toezeggingen en discussies bleken tevergeefs. Picard liet uiteindelijk weten niet te komen. 'Ich fühle mich gar nicht wohl und kann die Reise nicht machen.'[23] Hij zegde toe het reeds ontvangen geld terug te storten en hoopte in het najaar de conferentie te kunnen toespreken. Picard zou echter niet meer worden uitgenodigd en Kaiser hield op de conferentie van mei 1956 in diens plaats een inleiding.

In een paar gevallen was de komst naar het Oude Loo simpelweg onmogelijk. Dr. Murdo MacDonald Bayne uit Londen werd op 22 april 1955 door Kaiser aangeschreven. Hij zou niet komen, maar had een legitieme reden: hij was overleden.[24] Dat gold overigens voor meerdere genodigden, zoals de Russische esotericus P.D. Ouspensky.

Principiële bezwaren

Naast praktische bezwaren, waren er ook principiële redenen om niet naar Apeldoorn te komen. Niet iedereen kon zich vinden in de grondgedachte van de conferenties. Met name dominees en andere kerkelijke gezagsdragers hadden moeite met de uitnodiging, waarin kerk en Bijbel niet werden genoemd. Zo liet dr. Martin Niemöller expliciet weten dat dit de reden was dat hij niet naar het Oude Loo zou komen.[25] Uit de eerder vermelde briefwisseling tussen Bep Pierson en Filip Kohnstamm bleek hetzelfde.[26]

Een kennis van Van Dijk kon zich evenmin vinden in de bewoordingen van de uitnodiging. Hij maakte eruit op 'dat bij de besprekingen van een zeker dogmatisch principe moet worden uitgegaan, hetgeen ik – zoals ik meen het te moeten opvatten – niet kan onderschrijven'.[27] Een ander liet weten weliswaar akkoord te gaan met de doelstellingen van de conferenties, maar niet met 'de wijze waarop U deze denkt te bereiken'. Volgens hem was het zo dat de mens 'de Vrede alleen kan bevorderen door eenvoudige gehoorzaamheid aan het gebod zijn *naaste* lief te hebben'. Bovendien zag hij niets in groepsbijeenkomsten. Hij koos liever voor de eenzaamheid om tot inzicht te komen. 'Ik geloof dat vrede op geen andere manier groeien kan dan in de mens persoonlijk, langzaam en van binnen uit.'[28]

Weer een ander was van mening dat het christendom niet leidend mocht

zijn, omdat ook andere religies nodig waren om tot wereldvrede te komen.[29] Volgens Kaiser was er hier echter sprake van een 'ernstig misverstand'. Het ging immers niet zozeer om christelijke superioriteit, maar om hyperindividualiteit. Volgens hem waren katholicisme en protestantisme 'immers op z'n best Paulinisme' en dus verkrampt in vormgeving.[30]

Een ander soort discussie werd gevoerd door de vrijmetselaars. Het I.O.O.F. (Independent Order of Odd Fellows) / Groot-Loge voor het Koninkrijk der Nederlanden dankte voor de uitnodiging, maar liet weten dat er geen gebruik van zou worden gemaakt omdat 'dit niet op onze weg ligt'.[31] Tussen vrijmetselaars onderling werd gediscussieerd over de vraag of de Oude Loo-conferenties verenigbaar waren met de doelstellingen van de Loge. Nadat A. Prins van Wijngaarden uit Hattem in het blad van de afdeling Hilversum/Vlaardingen uitgebreid en lovend verslag had gedaan van de Oude Loo-conferentie van augustus 1953,[32] werd hij in het volgende nummer van repliek gediend door een andere vrijmetselaar. Die stelde dat de grondgedachte van het Oude Loo, dat God onoverwinnelijk is, voor humanisten niet alleen onaanvaardbaar was, maar hen ook buitensloot.[33] Overigens kwamen naast Prins van Wijngaarden nog andere vrijmetselaars naar de conferentie, zoals de Groningse journalist Bonno Wildeman, die een van de vaste gasten zou worden.

Omdat de uitnodigingen via Greet Hofmans 'van omhoog' waren gesanctioneerd, meende Kaiser dat die eigenlijk niet geweigerd konden worden! Toen een van de gasten liet weten te twijfelen of ze wel of niet zou komen, reageerde Kaiser boos. Het Oude Loo was in zijn optiek geen vrijblijvend uitstapje.[34] Mensen die twijfelden en afzegden, begrepen het belang van de bijeenkomsten niet – en diskwalificeerden daarmee zichzelf.[35] Mensen die afzegden omdat ze verhinderd waren, bedoelden daarmee volgens Kaiser in feite dat de conferentie in hun ogen niet belangrijk genoeg was om er tijd voor vrij te maken.

Toen professor Banning liet weten op vrijdag en zaterdag eigenlijk altijd verhinderd te zijn vanwege zijn werk en dus op de conferenties geen inleiding te kunnen houden, was Kaiser verontwaardigd. Hij vond de reden voor de weigering onzin en tegelijkertijd aanmatigend, alsof degenen die wel kwamen ook niet iets anders te doen hadden.[36]

De grote afwezige: Jiddu Krishnamurti

De vele afzeggingen werden met leedwezen ontvangen, vooral als het vrienden of bekenden betrof. Maar van alle genodigden die niet naar Apeldoorn kwamen, werd er geen zo betreurd als Jiddu Krishnamurti. Dat Krishnamurti bovenaan de verlanglijst van de voorbereiders stond, lag voor de hand. Hij was een van de meest gelezen en meest charismatische mystici van zijn tijd. De voormalige 'geestelijk wereldleider' was in spirituele kringen zeer geliefd. Ook de voorbereiders en andere betrokkenen bij de Oude Loo-conferenties waren 'into' Krishnamurti. Bij Kaiser, Pierson en Mijnssen stond werk van hem in de boekenkast. En Greet Hofmans had Krishnamurti horen spreken op de Sterkampen in Ommen.[37]

Krishnamurti werd dan ook als een van de eersten uitgenodigd voor het Oude Loo. Kort na de vergadering op de Kleine Vuursche waarop tot de conferenties besloten was, verzocht Kaiser hem per brief in Apeldoorn te komen spreken.[38] Er bleek echter sprake van een foute timing. Krishnamurti liet vanuit Californië weten in retraite te zijn en voorlopig dan ook niet te kunnen reageren op de vraag van 'dear friend' Kaiser.[39] Dat was een tegenvaller, maar het was ook niet meteen een definitieve afwijzing.

Sterkampen

De in 1895 in India geboren Krishnamurti was op jonge leeftijd door de theosofen Annie Besant en Charles Webster Leadbeater ontdekt als 'nieuwe wereldleraar' – de derde na Krishna en Jezus. In Groot-Brittannië werd hij door de Theosophical Society op zijn toekomstige taak voorbereid. Rondom hem werd met hetzelfde doel de *Order of the Star in the East* opgezet. In 1922 verhuisde hij naar Ojai Valley in Californië, waar hem een landgoed ter beschikking werd gesteld. Krishnamurti zou die plek zijn hele verdere leven als uitvalsbasis gebruiken.

Dankzij Philip baron van Pallandt kreeg Krishnamurti een bijzondere band met Nederland. Van Pallandt had de 'wereldleraar' in Londen gezien en was zodanig onder de indruk geraakt dat hij besloot zijn landgoed in Ommen met de daarop staande villa ter beschikking te stellen aan de *Orde van de Ster van het Oosten*, zoals de Nederlandse naam luidde. Vanaf 1924 zouden in die Overijsselse plaats, waar in de villa het hoofdkwartier van de Orde werd gevestigd, de zogeheten Sterkampen plaatsvinden.

Organisator van de jaarlijkse bijeenkomsten was de zeeofficier, 'oud-Indischgast' en theosoof Arjen Folkersma.[40] Er kwamen ieder jaar een paar duizend mensen naar de Besthmerberg in Ommen, aanvankelijk vooral theosofen. Ze konden lezingen bijwonen, er werden toneelstukken opgevoerd van onder meer P.C. Boutens, er waren muziekuitvoeringen en iedere avond na de vegetarische maaltijd hield Krishnamurti, na eerst het kampvuur te hebben ontstoken, in het openluchttheater een rede.

In 1927 verklaarde Annie Besant dat de wereldleraar daadwerkelijk was gekomen, in de gedaante van Krishnamurti dus, en dat de naam van de Orde werd veranderd door de toevoeging 'in het Oosten' te schrappen.[41] Krishnamurti was daar echter niet gelukkig mee en in 1929 zette hij een opmerkelijke stap door de *Orde van de Ster* te ontbinden en te breken met de Theosofische Vereniging. Op 3 augustus van dat jaar maakte hij dat in Ommen wereldkundig in een ophefmakende rede onder het motto: 'Truth is a pathless land'.[42] Krishnamurti gaf het landgoed in Ommen aan Van Pallandt terug, die de villa vervolgens verhuurde aan quakers, die er hun nog altijd bestaande internationale school Eerde in zouden vestigen.[43] Dat betekende overigens niet dat er een einde kwam aan de Sterkampen. Die gingen gewoon door, maar werden breder van opzet en er kwamen naast theosofen ook meer mensen met andere denkbeelden. En Krishnamurti bleef gewoon komen en de aanwezigen, onder

wie dus Greet Hofmans, toespreken. Na 1938 werden de Sterkampen wegens de oorlogsdreiging stopgezet.

Krishnamurti trok zich terug in Ojai. Van daaruit reisde hij vanaf 1944 de wereld rond om de boodschap uit te dragen dat de mens zich moet bevrijden van alle ketenen die hem gevangen houden.[44] Omdat hij zich niet meer wilde binden aan wat voor organisatie dan ook, gaf hij alleen maar lezingen die speciaal voor hem waren georganiseerd. Overigens vroeg hij geen geld voor zijn vaak massaal bezochte optredens. Hij leefde vooral van wat sympathisanten hem toestopten en van de opbrengst van zijn boeken.[45]

De weg naar een vrede

Met de Theosofische Vereniging wilde Krishnamurti na 1929 niets meer te maken hebben. Weliswaar deelde hij met de theosofen het ideaal van een nieuwe mens en een nieuwe tijd, maar over de weg daarheen verschilden de opvattingen radicaal. De theosofen meenden dat de nieuwe samenleving bereikt kon worden door het onderzoeken van bestaande ideeën, terwijl Krishnamurti vond dat die moesten worden losgelaten. De Theosofische Vereniging trapte volgens hem in dezelfde val als alle andere georganiseerde religies, sekten en spirituele leiders die voorschreven wat anderen moesten geloven, hoe anderen moesten handelen, enzovoort. Hij vond dat ieder mens individueel zijn eigen weg moest gaan en zelf moest zoeken naar de Waarheid, de Geliefde of God of hoe het dan ook genoemd werd.

Volwaardig mens zijn. Absoluut en onvoorwaardelijk vrij zijn. Daar ging het Krishnamurti in essentie om. Dat kon niet door ideologieën, filosofieën, kerken, sekten, goeroes of leermeesters worden bereikt. Die verhinderden dat de mens inzicht verwierf. Uiterlijke instituties stonden een radicale innerlijke verandering in de weg. En die radicale innerlijke verandering was nodig om tot een betere wereld te komen.

Krishnamurti wilde dan ook geen beweging stichten en verfoeide slaafse navolging. ‘Een volgeling is als een blad, dat wordt voortgejaagd door de wind. Als de wind gaat liggen, valt het op de grond.’ Als iemand zich volgeling van Krishnamurti noemde, had hij of zij de essentie van diens boodschap niet begrepen. Hij verzette zich tegen iedere vorm van propaganda, van het alleen doorvertellen van zijn ideeën.[46] ‘Als je deze leer wilt verspreiden, leef ernaar, en door je eigen leven verspreidt je het.’[47]

Compromisloos individueel zoeken, zonder religies, regels of rituelen, betekende voor Krishnamurti ook het overstijgen van alle grenzen om zo te komen tot een ‘tijdloos inzicht’.[48] ‘Iedereen behoort een individu te zijn, gezond en evenwichtig, dat niet behoort tot een specifiek land of ras of een bepaalde ideologie aanhangt. Misschien zal er dan vrede en geestelijke evenwichtigheid in de wereld komen.’[49] Het moet Kaiser en de zijnen als muziek in de oren hebben geklonken. Dat is waar ook zij voor stonden. Dat was ook in hun ogen de route naar een betere wereld, naar vrede.

Overigens ging Krishnamurti verder dan de Oude Loo’ers, die zich toch

vooral op Christus oriënteerden. Wat de meesten wel aangesproken zal hebben, was dat Krishnamurti geen heil verwachtte van ideologieën, politiek, wetenschap of economie voor het oplossen van de wereldcrisis. 'Je kunt niet meer denken als een christen, boeddhist, hindoe of als moslim. We staan voor een enorme crisis die de politici nooit kunnen oplossen omdat ze zijn geprogrammeerd om op een bepaalde manier te denken. Noch kunnen wetenschappers het probleem begrijpen of oplossen, noch de zakenwereld, de wereld van het geld. Het keerpunt, het besluit, de uitdaging, ligt niet in politiek, in religie of in de wetenschap. Het ligt in ons bewustzijn.'[50]

Correspondentie met Kaiser

In het voorjaar van 1952 was Krishnamurti in Londen voor een reeks van zes 'public talks'. Greet Hofmans, Erna Mijnssen, Wim Kaiser en Rita van Heeckeren reisden er speciaal voor naar de Britse hoofdstad. Kaiser en vermoedelijk ook Erna en Rita zagen daar Krishnamurti voor het eerst in levenden lijve. Ze hadden op 23 april zelfs een korte ontmoeting met hem. Vervolgens ontving hij een door 'cooperator' Kaiser vertaalde brief van Hofmans, waaruit blijkt dat er al voorwerk was verricht. Via via was Krishnamurti op de hoogte gebracht van het feit dat koningin Juliana hem zou willen ontmoeten 'in besloten gezelschap van enkele vertrouwde vrienden. Het is Haar wens, dat ik U deze vraag stel'. Aldus Greet Hofmans in de Nederlandse conceptversie van de brief.[51]

Een dag later al had Krishnamurti een kort antwoord klaar. Hij liet weten graag kennis te maken met 'The Lady about whom you have written to me', maar dat hij voorlopig niet zou kunnen komen. Wel waardeerde hij haar belangstelling.[52] Kaiser schreef later die maand aan Folkersma dat het in Londen 'waardevolle dagen' waren geweest.[53]

De Londense trip versterkte de wens Krishnamurti op het Oude Loo te ontvangen. En dus kreeg hij opnieuw een uitnodiging en wel voor de conferentie van augustus 1953. Daarbij werd opnieuw Juliana in de strijd geworpen.[54] Ook liet Kaiser weten dat Martin Buber was gevraagd. De ontgoocheling zal groot zijn geweest toen op 16 juni 1953 vanuit Californië met een wel heel kort briefje de uitnodiging werd afgeslagen. 'As I do not speak under the auspices of any organization, however non-sectarian it may be, I hope you will understand that it is not possible for me to come.'[55]

Kaiser zou Kaiser niet zijn als hij het daarbij had gelaten. Hij liet in een reactie aan Krishnamurti weten teleurgesteld te zijn en vermoedde dat de uitnodiging niet goed begrepen was. Er was immers geen sprake van wat voor 'auspices' dan ook. Het ging juist om een vrije gedachtewisseling. Was Jezus zelf niet, aldus Kaiser, van plek naar plek getrokken om als vrije geest het woord te voeren daar waarheen hij gezonden werd? Bovendien werd Krishnamurti er fijntjes op gewezen dat diens antwoord volledig voorbij ging aan de

> personal wish of the Lady, who in expressing her "prominence" these years, has shown to this world that she does nót shun to run the risk ine-

> vitably connected to speaking words of Life, Love and Truth to a humanity hopelessly entangled in their own tactics and strategy. Both in Holland and in several foreign countries, including the United States, she has bravely said what she knew to be helpful and true, though perhaps not welcome or readily accepted. Surely, people who speak thus, do not speak under the auspices of surroundings, but under the auspices of The Beloved, isn't it?

Ter afronding riep Kaiser Krishnamurti op zowel de wens van Juliana, die hij nergens bij naam noemde, als zijn eigen 'epistle' serieus te nemen.[56]

Pas een maand later liet Krishnamurti vanuit Ojai, Californië, van zich horen. Hij excuseerde zich voor zijn late reactie; hij had het nogal druk gehad. Dat hij had laten weten niet 'under the auspices of any society' te willen spreken, betekende niet dat hij Kaiser en zijn 'friends' als een organisatie beschouwde en het speet hem als die indruk gewekt was. Hij gaf er simpelweg de voorkeur aan zijn lezingen zelf te organiseren met de hulp van enkele vrienden. 'I find this to be the best and least complicated procedure, which I am sure you will understand.' En als 'the Lady to whom you refer' in de toekomst een ontmoeting wenste, dan kon zij dat het beste via haar particulier secretaris regelen.[57]

Kaiser gaf echter niet op. Op 31 juli 1953 schreef hij Krishnamurti opnieuw en vroeg nogmaals of hij wel echt begrepen had wat er op het Oude Loo gaande was. 'How is it that you have not grasped or recognized the unique character of the Work going on in Holland?' Hij verwees nog maar eens naar de toespraken van koningin Juliana in de Verenigde Staten en ook naar gesprekken die Folkersma en Hofmans in april 1952 in Londen met hem hadden gevoerd. Want 'no man on earth fulfilling a spiritual task can afford to isolate himself exactly from the very core of manifestation of divine intervention in the blind development of human strivings'. Kaiser hoopte dat Krishnamurti dankzij 'the Beloved' alsnog het licht zou zien en dat hij toch nog eens naar het Oude Loo zou komen. Hij liet ten slotte weten de brief van Krishnamurti ter hand te zullen stellen aan de 'Lady', maar hij vroeg zich af of zij nog een keer om een ontmoeting zou vragen zoals ze eerder al via Hofmans had gedaan.[58]

Nog dezelfde dag werd Juliana door Kaiser van de afwijzende reactie op de hoogte gebracht. 'Eindelijk is er toch een antwoord van Krishnamurti gekomen, erg slap en lusteloos. […] Het doet mij niet prettig aan, dat hij als het ware aanstuurt op een herhaalde wens. Want het is nog steeds aan hèm om zich uit te spreken. Uit alles met elkaar spreekt onmiskenbaar vrees en ònvrijheid van uiting en handeling. Wat zou het hem goed doen uit deze zelfgekweekte eenzaamheid te worden bevrijd. Ik hoop van harte dat de kous hiermee niet af is, en ik heb het gevoel, dat hij hoe dan ook toch "bereikt" is.'[59]

Hoewel Krishnamurti niets meer van zich liet horen, moet de hoop bij de voorbereiders toch weer zijn opgeflakkerd toen bekend werd dat hij van 17

tot 26 mei 1955 in Amsterdam vijf openbare toespraken zou houden. Het was de eerste keer sinds 1938 dat Krishnamurti in Nederland zou optreden. Toch was het blijkbaar Kaisers eer te na hem nogmaals een uitnodiging te sturen. Bovendien had hij de 'latere Krishnamurti' een paar maanden eerder 'verhard' en 'verstard' genoemd.[60]

Desondanks wilde Kaiser wel een van de voordrachten in Amsterdam bijwonen. Hij diende daartoe een verzoek in bij Folkersma, de organisator van de lezingen en een van de gasten op de eerste Oude Loo-conferentie. Kaiser legde in zijn schrijven nog eens uit dat hij Krishnamurti graag op het Oude Loo te gast had gehad en dat hij nog steeds bedroefd was over diens weigering. Hij vermoedde dat de conferenties bij Krishnamurti – zoals ook andere sprekers was overkomen – in een kwaad daglicht waren gesteld en dat hij daarom niet op de uitnodiging was ingegaan: 'Zeer zeker was er weer ijverig verdachtmaking gepleegd […] en die wordt al te grif geloofd.'[61]

Folkersma regelde uiteindelijk twee kaarten voor de lezing van 17 mei in Bellevue. Kaiser schonk die kaarten echter aan kennissen. Hij koos ervoor samen met Hofmans naar de voordracht op 23 mei te gaan. Wat Kaiser daar hoorde, stemde hem niet gelukkig. Hij vond het 'ontstellend *dor*'.[62] Desondanks bleef hij sympathie voor Krishnamurti koesteren en raadde anderen aan zeker naar een van de Amsterdamse lezingen te gaan, want 'een keer horen, is een krachtige stimulans voor het eigen innerlijk'.[63]

Krishnamurti zou op het Oude Loo alleen maar worden geciteerd,[64] in hoogst eigen persoon verschijnen zou hij in Apeldoorn nooit. Tot verdriet van de voorbereiders, van wie Kaiser niet leek te begrijpen dat Krishnamurti zelf de regie wilde houden over zijn voordrachten en alleen wenste te spreken op speciaal voor hem georganiseerde bijeenkomsten – en zeker niet op bestaande bijeenkomsten, waarop bovendien meerdere sprekers het woord zouden voeren; hoe uniek en ongeorganiseerd die bijeenkomsten in de ogen van Kaiser en de zijnen ook mochten zijn.

15

De deelnemers: zoekende gelovigen

Ondanks de vele afzeggingen was het Oude Loo ten tijde van de conferenties meestal goed gevuld. In totaal bezochten zo'n 1.550 verschillende mensen de zeventien conferenties op het Oude Loo. Wie waren dat? Pacifisten en/of communisten, zoals 'Der Spiegel' suggereerde? Aanhangers van de Derde Weg, zoals Goedhart veronderstelde? Een inventarisatie.

Aantal en geslacht

Aanvankelijk waren er zo'n honderd gasten per bijeenkomst, maar in de loop der jaren steeg dat aantal richting de tweehonderd (zie bijlage 2). Dat betekende dat regelmatig bekeken moest worden of er wel ruimte was voor al die bezoekers. Zo schreef Kaiser voorafgaand aan de conferentie van augustus 1953, toen vanwege de komst van Martin Buber veel extra gasten werden verwacht:

De deelnemers aan de conferenties worden met een pijl de weg naar het Oude Loo gewezen.

'We gaan Maandag ochtend naar 't Loo om te praten over 60 extra zitplaatsen in de kamers en om de gehoorzaal op z'n maximum-bezetting te testen. Greet en Rita vanuit Molecaten. Ik en misschien ook Bep van Baarn uit'.[1]

Die vijfde conferentie was meteen ook een van de best bezochte. De bijeenkomst van mei 1956 telde de meeste gasten: zo'n tweehonderd.[2] Dat was meteen ook de laatste Oude Loo-conferentie waarop Juliana aanwezig mocht zijn, maar dat wist toen nog niemand. De conferentie met de minste aanwezigen was die van januari 1955, met amper zeventig deelnemers. De winterconferenties scoorden wat toehoorders betreft sowieso laag. Vooral de buitenlanders kwamen logischerwijs liever in het voorjaar of in de zomer naar Apeldoorn. Overigens moest volgens Kaiser niet gesproken worden van 'gasten' of 'toehoorders' op de Oude Loo-conferenties, maar van 'deelnemers'. Er werd van de genodigden immers een actieve participatie verwacht.[3]

Cor Kars (rechts) in gesprek met twee onbekende deelnemers tijdens een van de conferenties.

Op de eerste conferenties was de verdeling tussen mannen en vrouwen redelijk evenwichtig. Maar dat beeld veranderde duidelijk halverwege 1954. Van dan af zijn de vrouwen in de meerderheid op de conferenties. Uiteindelijk was de verhouding tussen mannen en vrouwen op de zeventien conferenties ongeveer 5:6. Daarbij dient aangetekend te worden dat meer vrouwen met hun echtgenoot meekwamen dan andersom. De uitnodigingen aan echtparen waren ook vrijwel altijd gericht aan de man. Op die regel bestond in ieder geval één opvallende uitzondering. Het echtpaar Toonder-Dick werd aangeschreven met de voorletters 'Ph', oftewel Phiny en dat was de echtgenote van Marten Toonder. De striptekenaar, bekend van Olivier B. Bommel en Tom Poes, kwam dus met zijn vrouw mee en niet andersom.

Buitenlanders

Het was de bedoeling dat de conferenties een internationaal karakter zouden hebben. Daartoe werden niet alleen buitenlandse inleiders uitgenodigd, maar ook moesten er zoveel mogelijk buitenlandse toehoorders naar Apeldoorn komen. Volgens Kaiser bood 'de aanwezigheid van buitenlanders […] gelegenheid tot universeler gedachtenwisselingen', dan wanneer er alleen maar Nederlanders te gast zouden zijn.[4] Het was overigens niet altijd makkelijk buitenlanders te 'lokken', want die moesten reis en verblijf meestal zelf betalen. Sommige buitenlandse gasten, zoals Barbara Waylen, genoten een voorkeursbehandeling en kregen net als de inleiders reis en/of logies vergoed.

De eerste vier conferenties op het Oude Loo trokken, mede door de gelijktijdigheid van soortgelijke bijeenkomsten elders, weinig gasten uit het buitenland. Pas vanaf de vijfde bijeenkomst was er telkens een redelijk aantal buitenlanders present. In augustus 1954 telde de achtste Oude Loo-conferentie zo'n veertig gasten die niet uit Nederland kwamen, dat was ruim een kwart van de aanwezigen. Gemiddeld zat het percentage buitenlanders iets boven de vijftien.

Van de ruim driehonderd buitenlanders die de zeventien conferenties op het Oude Loo bezochten, kwam tweederde uit West-Duitsland of Engeland. Frankrijk en Zwitserland leverden samen tien procent van de buitenlandse gasten. Scandinavië deed een bescheiden duit in het zakje met zo'n twintigtal deelnemers uit Noorwegen, Zweden en Denemarken. De conferenties telden opvallend weinig Belgische deelnemers. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met het feit dat in België vooral katholieken woonden en hun aanwezigheid werd, zoals gezegd, niet bijzonder op prijs gesteld.

Een aantal buitenlanders keerde regelmatig terug naar Apeldoorn, zoals J.W. Purnell. Deze Londenaar zou zeker vier keer een conferentie bijwonen. Ook Hans Roser kwam vaker. Op de bijeenkomst van 1952 was de West-Duitse industrieel voor het eerst aanwezig. Tot zijn verwondering – hij had begrepen dat iedereen slechts één keer mocht komen – werd hij vervolgens nogmaals uitgenodigd en wel om een inleiding te houden op de conferentie van mei 1953. Kaiser liet hem weten dat hij na H.Th. Fischer en E.L. Selleger de derde toehoorder was die als spreker terugkeerde.[5] Vervolgens was Roser

eveneens aanwezig op de conferenties van juli 1953, mei 1954 en augustus 1954. Op latere conferenties moest hij vanwege zijn verslechterende gezondheidstoestand verstek laten gaan.

Kaiser en Roser voerden een uitgebreide briefwisseling. Ze waren erg op elkaar gesteld. Kaiser stuurde bij een van zijn brieven een kopie mee van een ets van Rembrandt. Het was een voorstelling van het offer van Abraham, 'was mir wie ich Ihnen bekannte das schönste Symbol ist der "vertikalen Gehörgebung", die Bereitheit zum anscheinend Absürdem damit die Vernunft entthront werde'.[6] Abrahams bereidheid om zelfs zijn eigen zoon te offeren en Jobs berusting in de onbegrijpelijke grillen van God golden voor Kaiser als de mooiste Bijbelse voorbeelden van totale overgave aan de Allerhoogste in 'vertikale gehoorgeving'.

In het kielzog van Hans Roser kwam vanaf juli 1953 ook Erika Sprenger-Steinmüller naar Apeldoorn. Zij werd een van de vaste gasten op de conferenties worden en zou bovendien een soort dependance van het Oude Loo opzetten in haar woonplaats Urberg in het Zwarte Woud.

Academici en aristocratie

Onder de deelnemers van het Oude Loo-conferenties waren opvallend veel artsen: meer dan dertig in totaal. Onder hen C. de Bruyn Kops uit Blaricum, R.L. Cornelissen uit Maarssen, E. Doornenbal uit Utrecht, R. Fentener van Vlissingen uit Rotterdam, P. Hoekstra uit Oldebroek en J.A. van Loon uit Utrecht. Er waren ook vrouwelijke artsen bij, zoals mevrouw T. Kaayk uit Arnhem en 'mejuffrouw L. van Hoorn' uit Amsterdam. De specialismen liepen uiteen: veel huisartsen, maar ook ten minste zes zenuwartsen, zeker drie psychiaters, een huidarts, een anesthesist, een internist en een tandarts. Zeker onder de Nederlandse medici onderhield een aantal nauwe contacten met Greet Hofmans. Zij hadden vertrouwen in haar gaven. Zo stuurde de Maarssense huisarts Cornelissen mensen met (psychosomatische) klachten waar hij geen raad mee wist, door naar Hofmans.[7]

Meer dan dertig dominees of andere geestelijken bezochten het Oude Loo. Al moet daarbij worden opgemerkt dat naarmate de jaren verstreken er steeds minder predikanten werden uitgenodigd. De slechte ervaringen die de organisatie had opgedaan met dominees op de eerste bijeenkomsten, maakten Kaiser en de anderen huiverig. In de latere jaren zijn het vooral buitenlandse geestelijken die de uitnodiging voor het Oude Loo accepteerden.

Naast artsen en dominees waren er nog veel andere academisch gevormde deelnemers. Onder de inleiders bevonden zich eveneens veel wetenschappers. Van meer dan driehonderd Oude Loo-gangers kan worden vastgesteld dat zij een academische opleiding hadden genoten. Zo gaven bijna veertig hoogleraren, zeker twintig meesters in de rechten en meer dan vijftig ingenieurs in Apeldoorn acte de présence.

Naar Apeldoorn kwam ook een flink aantal mensen uit het *Nederland's Adelsboek*, beter bekend als het Rode Boekje. Mensen met blauw bloed dus.

Een zeventigtal edellieden ging in op de uitnodiging om een of meer van de zeventien conferenties op het Oude Loo bij te wonen. Onder hen klinkende namen als van Tuyl van Serooskerken, van Till-Tuteyn Nolthenius, Taets van Amerongen, de Smeth-van Pallandt, de Savornin Lohman, Holte van Echten, van Pallandt-van Eerde.

Uit het buitenland kwamen onder meer Zijne Koninklijke Hoogheid Nabil Ismail Izzet Hassan uit Zürich, een telg van de Egyptische koninklijke familie; prinses Clara Maria zu Sayn-Wittgenstein Hohenstein uit Schwarzenau Edertal; de graven François de la Noë uit Parijs en Alfredo M. Salimei dai Salimbeni uit Rome en de baronessen Margaret van Campe uit Hannover en Jutta von Cramm von Steinberg uit Bodenburg, een ver familielid van Juliana.

Het overgrote deel van de op het Oude Loo aanwezige adel was vrouw: 47 tegen 23. Dat lijkt de stelling van Ileen Montijn te bevestigen dat binnen de adel vooral de vrouwen zich met religieuze zaken bezighielden.[8]

Opvallend voor de hedendaagse beschouwer is dat de adellijke gasten op de conferenties hun titels met een vanzelfsprekendheid voerden en dat zij ook als zodanig werden aangeschreven. Pas tijdens de grote democratiseringsgolf van de jaren zestig zou er een zekere schroom ontstaan om predicaten als baron, graaf of freule te gebruiken. Godsdienstsocioloog Yme Kuiper noemt dat het 'grote wegkruipen',[9] maar daar was ten tijde van de Oude Loo-conferenties in de wederopbouwjaren nog weinig van te merken.

In *Nederland's Patriciaat*, het zogeheten Blauwe Boekje, zijn ook heel wat namen terug te vinden van Oude Loo-gasten. Onder de bijna driehonderd patriciërs die het Oude Loo bezochten, bevond zich eveneens een aantal telgen uit aansprekende geslachten: André de la Porte-de Fremery, Von Brucken Fock-von der Esch, Fijn van Draat-van Zijll de Jong, Gonggrijp van Blokhuizen, Van Hoogenhuyse-van Hoogenhuyse, Lyftocht-Krayenhoff van de Leur en Thomassen à Thuesink van der Hoop van Slochteren-Star Numan.

Een bekende aristocraat was generaal-majoor Charles Ferdinand Pahud de Mortanges, die in 1928 als springruiter twee keer goud had gewonnen op de Olympische Spelen in Amsterdam. Kort na de Tweede Wereldoorlog kwam hij als chef-staf in dienst van prins Bernhard. Pahud de Mortanges trad in 1954 als chef van het Militaire Huis in dienst van koningin Juliana. Een jaar later, in mei 1955, bezocht hij met zijn echtgenote de tiende Oude Loo-conferentie. Eind 1962 was hij opperceremoniemeester bij de uitvaart van prinses Wilhelmina.

Een andere aristocrate, Wilhelmina Adolphine Repelaer van Driel-van der Willigen, was eveneens een meer dan goede bekende van Juliana. Zij had in 1951 de eerste Oude Loo-conferentie bijgewoond. Op 1 januari 1953 werd zij benoemd tot *dame du palais* op Soestdijk en zou daarna nog een drietal bijeenkomsten bijwonen: twee in 1953 en een in 1955.

Bij de patriciërs waren de vrouwen eveneens in de meerderheid ten opzichte van de mannen, maar minder duidelijk dan bij de adel. De man/vrouw-verhouding bij de patriciërs was 3:4. Met meer dan 350 van de ruim 1.550 gas-

ten[10] was de 'notabelenelite' (adel en patriciaat samen)[11] goed voor zo'n 22,5 procent van de conferentiegangers. Het percentage van de adel onder de Oude Loo-gasten bedroeg bijna vijf procent en dat terwijl slechts 0,5 promille van alle Nederlanders van adel was.[12] Ook gezien het grote aantal academici, mag het duidelijk zijn dat de gasten op het Oude Loo niet bepaald een dwarsdoorsnee van de Nederlandse samenleving vertegenwoordigden – dit ondanks de intentie van de voorbereiders alle lagen van de bevolking uit te nodigen, of zoals Kaiser het had omschreven mensen met 'sterk verschillende welvaartsposities'.[13]

Politici en kunstenaars

Op de deelnemerslijsten ontbraken niet alleen de lagere sociale klassen grotendeels, politici en kunstenaars stonden er eveneens nauwelijks op. De meest opvallende politicus die zich in Apeldoorn meldde, was minister van Buitenlandse Zaken Johan Willem Beyen. Hij bezocht de conferentie van augustus 1953. Op dat moment was hij nog met zowel Juliana als Bernhard bevriend. Door zijn komst naar Apeldoorn trotseerde Beyen nadrukkelijk de wens van minister-president Willem Drees dat de ministers van zijn kabinet dienden weg te blijven van de Oude Loo-conferenties.[14] Volgens andere gasten op dezelfde bijeenkomst, onderhield Beyen zich op het Oude Loo nogal nadrukkelijk (en vrijwel uitsluitend) met Juliana.[15] Op de bijeenkomst had hij ook een door de koningin gearrangeerd onderhoud met Greet Hofmans. Hij wilde graag een persoonlijke indruk van haar krijgen, omdat er bij het departement wel eens vragen over Hofmans binnenkwamen. Wat er besproken is, heeft Beyen nooit prijsgegeven, maar volgens zijn biograaf Wim Weenink geeft het gesprek 'wel aan dat hij op dat moment openstaat voor Hofmans'.[16]

Of de conferentie zelf enige indruk op hem had nagelaten, is evenmin overgeleverd. Veel kan dat niet zijn geweest, want uit zijn levensverhaal blijkt dat Beyen een aantal jaren later een opmerkelijke omslag maakte, die de voorbereiders van de Oude Loo-conferentie pijnlijk getroffen moet hebben – Wim Kaiser voorop, als die het nog had mogen meemaken tenminste. Beyen stapte namelijk in 1962 op 65-jarige leeftijd over naar de rooms-katholieke kerk![17] En dat terwijl hij zichzelf in 1952 nog een 'overtuigd, hoewel onkerksch, Protestant' had genoemd. Bovendien had hij in datzelfde jaar, eveneens tegenover prins Bernhard, blijk gegeven van verwantschap met de opvattingen van koningin Juliana zoals zij die in haar Amerikaanse redevoeringen had geventileerd. Haar woorden hadden Beyen als 'denkend en tobbend mensch' zeer getroffen.[18]

Een andere politicus die het Oude Loo bezocht, was Marga Klompé. Zij woonde een paar dagen van de eerste conferentie bij.[19] Dat was opvallend, want Klompé was 'rooms' en zetelde voor de Katholieke Volkspartij (KVP) in de Tweede Kamer. Klompé had in de naoorlogse jaren zowel Wilhelmina als Juliana ontmoet en was met de laatste op goede voet komen te staan. De koningin was dan vermoedelijk ook degene die haar op de deelnemerslijst had

gezet. Maar ook in de levensbeschrijvingen die er over Klompé zijn verschenen, is geen woord terug te vinden over de bijeenkomst die zij bezocht.

Vermoedelijk kwam de Oude Loo-conferentie van 1951 voor Marga Klompé twintig jaar te laat. Tijdens haar studietijd in de jaren dertig in Utrecht had ze een religieuze crisis doorgemaakt.[20] In die tijd verdiepte zij zich 'in het reformatorische denken en oosterse godsdiensten'. Geleidelijk aan ontstond er 'een overgang van het rationalisme naar het mysterie'.[21] Zij verklaarde aanvankelijk gezocht te hebben naar een manier waarop zij God het beste kon dienen, maar dat bleek een verkeerde vraag. Ze zag in dat het belangrijker was 'hoe *God* vond dat *Hij* gediend wilde worden'.[22] Het kwam dus aan op overgave. Ze koos uiteindelijk zeer bewust voor de mystiek van de moederkerk en twijfelde niet meer aan haar katholieke geloof. Sterker nog: ze vond het protestantisme maar niets.

Toch verschilden Klompés godsdienstige opvattingen niet wezenlijk van die van de meeste Oude Loo-bezoekers en zeker niet van de voorbereiders. Een persoonlijke relatie met God was voor haar essentieel.[23] Op 5 juli 1949 zei ze tijdens haar maidenspeech in de Tweede Kamer: 'Als uitgangspunt van onze politieke houding zullen wij steeds de vraag moeten overwegen: wat is Gods plan geweest met de mens en met de Schepping?'[24] Ze wilde nadrukkelijk een 'instrument van God' zijn en voelde zich geroepen als zodanig 'een steentje bij te dragen aan het realiseren van vrede en gerechtigheid'.[25]

In meer toespraken eind jaren veertig en begin jaren vijftig verwees Klompé naar haar christelijke inspiratiebron. Zo sprak ze over 'de Allerhoogste, die ons door deze duistere tijd zal leiden naar een betere en lichtere toekomst'.[26] Voor Marga Klompé was het essentieel dat ook instituten als de Raad van Europa 'Gods plan met mens en schepping aanvaarden'.[27] Toen ze in een toespraak in 1950 zei dat 'it is neither Russia nor America nor any other country that rules the world, but […] it is God alone, who is the Father of all',[28] parafraseerde zij daarmee in feite het motto van de nog op te richten Oude Loo-conferenties.

In de jaren daarna zou Klompé haar standpunt over het aanvaarden van 'Gods plan met de wereld'[29] met verve blijven uitdragen. Zo verscheen in 1954 een brochure van haar hand over het belang van de Europese samenwerking, *Europa bouwt*. In het laatste hoofdstuk daarvan, met als titel 'De Christen van Europa heeft een grote taak', schreef ze zinnen die ze zonder problemen op een Oude Loo-conferentie had kunnen uitspreken. 'De vooruitgang van wetenschap en techniek hebben geleid tot een technificatie, mechanisatie en massificatie van onze samenleving. Door het vele, dat hij ontdekt heeft, heeft de mens gemeend zelf schepper te zijn. Hij heeft zich op een voetstuk geplaatst en is los geraakt van de bodem, waarop hij stond'.[30] En dat terwijl de mens geworteld diende te zijn in God: want zonder God ging de moderne wereld 'de afgrond tegemoet'.[31]

Met veel andere gasten in Apeldoorn had Klompé bovendien een hartgrondige afkeer van het opkomend materialisme gemeen: 'Material comfort has

become a substitute for spiritual life'.[32] Zou zij, ondanks haar katholicisme, op het Oude Loo toch niet bevestigd zijn in haar opvattingen? En daar gelijkgestemden hebben getroffen? Het lijkt waarschijnlijk, maar het blijkt nergens uit. Wel mag het duidelijk zijn dat de religieuze opvattingen die op het Oude Loo rondzongen, ook buiten Apeldoorn breed werden gedeeld.

Naast de politici Beyen en Klompé waren er ook nog enkele burgemeesters te vinden op het Oude Loo. Zo bezocht A.L. des Tombe, burgemeester van Apeldoorn, de conferentie van mei 1953. Zijn ambtgenoot in Zoelen, R.J. van Beekhoff, was aanwezig op de bijeenkomst in november 1951. Van Beekhoff had een paar maanden eerder als ambtenaar van de burgerlijke stand het huwelijk van Walraven en Rita van Heeckeren gesloten.

Mensen uit de culturele hoek waren evenals politici nauwelijks te vinden op de Oude Loo-conferenties. Bij 'Kammersängerin' Elisabeth Höngen uit Wenen, klaveciniste Gusta van Royen-Goldschmidt uit Amsterdam en componist Bertus van Lier uit Amsterdam stond de muzikale professie vermeld op de uitnodigingslijst. Daarnaast bezochten zangeres Dora Lindeman en acteur Paul Storm, allebei een goede bekende van Frans en Erna Mijnssen, een van de conferenties. Verder stonden ook kunstenares Dinie Hendrix en danseres Hima Kesarcodi op de gastenlijst. En dat was het dan wel zo'n beetje wat de artistieke inbreng betreft.

Maar de liefde voor kunst noch voor politiek was wat de gasten bond. Zij kwamen bijeen als gelovigen, zoekende gelovigen veelal. De meeste genodigden voelden zich niet heel sterk aan een bepaalde kerk gebonden. Degenen die dat wel waren, haakten snel af of kwamen op grond van de uitnodiging al helemaal niet naar Apeldoorn. Veel deelnemers omschreven zichzelf als buitenkerkelijke gelovigen en hadden vaak een Nederlands Hervormde achtergrond. Ook remonstranten, doopsgezinden en andere ondogmatische christenen met een afkeer van kerkelijke instituties en voorschriften waren op het Oude Loo op hun plek.

Speciale gasten

De zeventien conferenties trokken in totaal een kleine zestienhonderd verschillende gasten, van wie er zo'n 240 vaker zouden komen. Hoewel het aanvankelijk niet de bedoeling was, mochten sommige gasten dus toch meer dan één keer de conferenties bijwonen. Een aantal gewaardeerde gasten werd gevraagd een volgende conferentie als inleider op te treden. Anderen kregen opnieuw een uitnodiging omdat ze in de ogen van de voorbereiders de doelstelling van de conferenties goed hadden begrepen en een positieve bijdrage aan de discussies hadden geleverd. Naarmate de jaren voortschreden, werd de regel dat mensen slechts één keer mochten komen, steeds minder strak gehanteerd.

Zo'n 150 gasten zouden twee conferenties bijwonen. Onder hen was Mario Montessori, de zoon van pedagoge Maria Montessori. Via zijn echtgenote was Mario familie van Bep en Bob Pierson. Dat gold ook voor mevrouw De Savornin Lohman-Pierson uit Bentveld. Zij was eveneens twee keer in Apel-

Het theosofenechtpaar Selleger-Elout uit Bergen (links) behoort tot de deelnemers die vaker dan één keer een uitnodiging ontvangen voor de Oude Loo-conferenties. Dat geldt ook voor Ina en Bonno Wildeman uit Groningen (rechts).

Leny en Cor Kars in Apeldoorn. Het echtpaar is al meteen te gast op de eerste Oude Loo-conferentie en zal vervolgens nog veertien keer naar Apeldoorn komen.

doorn present, net als het Haagse echtpaar Jan en Jeannet Willink en hun dochter Angélique.

Zo'n dertigtal mensen kwam drie keer naar het Oude Loo. Onder hen de Zaanse ondernemer Gerrit Heyn, die bij de voorbereiders wellicht beter in de smaak viel dan zijn collega-ondernemer Frits Philips, want die zou slechts één keer komen. Kaiser had eerder al tegenover Wilhelmina laten blijken moeite te hebben met de betrokkenheid van Philips bij de Morele Herbewapening. Ook het echtpaar Greidanus-Greidanus, vrienden van Frans en Erna Mijnssen, kwam drie keer.

Onder het twintigtal personen dat vier keer de tocht naar Apeldoorn maakte, bevonden zich de theosofenechtparen Van Dissel uit Eindhoven[33] en Selleger uit Bergen, de Amsterdamse dominee E. Frater Smid van de Vrije Gemeente, Martine de Jong (die in 1956 nog kortstondig particulier secretaresse van Juliana zou zijn) en het echtpaar Pik uit Doetinchem. Tot degenen die minstens vijf keer naar Apeldoorn kwamen, behoorden de echtparen Hulzebos en Wildeman uit Groningen, Van der Linden uit Bilthoven, Franken uit Amsterdam, Cornelissen uit Maarssen en Van Loon uit Utrecht.

Frits Hofmans, een neef van Greet, kwam eveneens vaak naar het Oude Loo: zeven keer. Dat was evenveel als het echtpaar Verhulst-Duif uit Den Haag – en dat terwijl Kaiser aanvankelijk niet zo enthousiast was over de eigenaar van uitgeverij Servire. Voor de conferentie van juli 1952 kreeg Carolus Verhulst geen uitnodiging toegezonden, hoewel hij wel op de gastenlijst stond. Kaiser meende dat Verhulst het drukken van zijn boek *De mysteriën van Jezus in ons leven* traineerde en trok daaruit de conclusie dat de uitgever niet echt geïnteresseerd was in de uitgangspunten van het Oude Loo.[34] Uiteindelijk kwam het toch goed tussen Kaiser en Verhulst. De uitgever en zijn echtgenote bezochten de bijeenkomst van mei 1954 en zouden daarna nog vrijwel alle resterende conferenties op het Oude Loo bijwonen.

En dan was er de buitencategorie gasten, de 'happy few' die meer dan tien conferenties bijwoonden. Tot die selecte groep behoorden de echtparen Cor en Leny Kars uit Amsterdam, Koos en 'Beep' de Vries uit Wassenaar en Reinoud en Gerie Fentener van Vlissingen uit Utrecht en later Rotterdam. Ook de 'lieve' en 'schatrijke' Leny van den Honert uit Blaricum,[35] de 'eenzame, zijn homoseksualiteit ontkennende' Jan van Wijk uit Amsterdam[36] en Erika Sprenger-Steinmüller uit Urberg behoorden min of meer tot het 'meubilair' van de conferenties.

De bindende factor bij de vaste gasten was hun hechte band met Greet Hofmans. Een aantal van hen had baat gehad bij haar adviezen. Zo was de van oorsprong Amerikaanse filosofe Ruth Franken-Gaines vanwege rugklachten door een arts naar 'doorgeefster' doorverwezen. Dat was het begin van een levenslange vriendschap. Het contact met Hofmans en vervolgens ook Kaiser en hun 'aanhaken bij de geestelijke wereld',[37] was voor Ruth cruciaal. Zij was depressief uit de oorlog gekomen en kreeg van Hofmans weer positieve energie. Datzelfde gold voor Cor Kars, die als assistent-procuratie-

houder bij de Maggi-fabriek werkte. Hij was geestelijk in de knoop geraakt na de dood van zijn eerste vrouw. Via Kaiser leerde hij Greet Hofmans kennen. Zij hielp hem er weer bovenop. De band met haar werd vervolgens steeds hechter, zeker nadat zij Kars' neerslachtige oudste zoon Henk weer op de rails had gekregen.[38]

Journalist en vrijmetselaar Bonno Teije Wildeman en zijn echtgenote Ina Pik, die onderwijzeres was, waren in 1948 met Greet Hofmans in contact gekomen. Toen hun ernstig zieke, 9-jarige dochter Wietske door de artsen was opgegeven, wees een bevriende architect uit Assen hen op Hofmans. Ze schreven haar een brief, met daarbij een haarlok van hun zieke dochter. Wietske werd opgedragen en genas. Zo begon een levenslange vriendschap. 'Tante Greet', zoals de dochters van Wildeman haar noemden, ging verschillende keren met het gezin mee op vakantie naar Schiermonnikoog.

Hofmans hield in de woningen van Kars in Amsterdam, Wildeman in Groningen en De Vries in Wassenaar ook regelmatig zitdagen, waarop mensen kwamen die haar hulp zochten. Zij werd daar meestal door Erna Mijnssen naartoe gereden en bleef dan vervolgens logeren. Jan van Wijk stond Hofmans op dergelijke bijeenkomsten terzijde. Hij reguleerde het bezoek van hulpvragers.[39]

Beep de Vries, zittend tweede van links, tijdens de Oude Loo-conferentie van mei 1954 in gezelschap van Jan en Etty Nijland uit Voorburg (zittend en staand) en haar schoonzus Lieneke Bessem-Steensma (links). Na een wandeling gaan enkele deelnemers weer richting het Oude Loo voor het vervolg van dezelfde bijeenkomst (rechts).

De meeste vaste gasten onderhielden met Wim Kaiser eveneens contacten buiten de conferenties om. Cor Kars en Wim Kaiser waren al sinds 1921 bevriend. Kars las al diens boeken. Dat deed ook Ina Wildeman, die bovendien alle voordrachten van Kaiser in een speciale map bewaarde. Beep de Vries waardeerde de 'warme vriendenhand' van Kaiser zeer, maar ze hield toch een zekere afstand. Ze bleef hem consequent 'meneer Kaiser' noemen, ondanks het feit dat hij regelmatig bij haar en haar man in Wassenaar overnachtte, bijvoorbeeld als hij in de buurt lezingen moest geven. Beep de Vries bleef het 'griezelig' vinden om op Kaiser af te stappen. Wel luisterde ze graag naar zijn voordrachten en uiteenzettingen omdat hij liet zien dat er belangrijker zaken waren 'dan het gewone leven'.[40]

Jan van Wijk adoreerde Wim Kaiser. Zij voerden een lange en intensieve correspondentie, waaruit een bijna onvoorwaardelijk vertrouwen van Van Wijk in de adviezen van Kaiser spreekt. Ze schreven onder meer opvallend openhartig over (homo)seksualiteit. Kaiser was ruimdenkend in zijn opvattingen, maar benadrukte dat lust het zoeken naar de waarheid in de weg stond en dat een mens altijd de 'weg van de meesten weerstand' moest volgen.[41] Jans problemen hadden – zoals alles in het leven – een diepere bedoeling. Ook toen Jan van Wijk in mei 1955 niet naar het Oude Loo kon komen, bleek dat niet zonder betekenis. Ogenschijnlijk zonder een spoor van cynisme meldde hij: 'God's Therapie werkt wonderbaarlijk en feilloos. Ik ben al dagenlang in een innerlijk zo'n verscheurde toestand, dat ik me als het ware voortsleep en van ellende niet weet waar ik het zoeken moet, maar het schijnt nu eenmaal niet anders te kunnen'.[42] Kaiser reageerde daar per kerende post op. 'Je bent de enige niet, die mij in grote teleurstelling bericht van verhindering zendt! Maar jij weet tenminste, dat het God's Therapie IS! en dat maakt aanvaarding onvergelijkelijk minder moeilijk dan voor iemand die in het gevoel, dat zinloze obstakels zich plaatsen tussen God en hem, geduld en resignatie opbrengen moet.'[43]

Tussen de regelmatige Oude Loo-gangers bestonden ook onderling vaak hechte contacten, zeker ook met de voorbereiders. Zo waren Gerard en Ruth Franken goed bevriend met Cor en Leny Kars én met Frans en Erna Mijnssen. Paula Balma kwam eveneens regelmatig over de vloer en Jan van Wijk zou een tijdlang bij hun op de Leidsegracht inwonen.[44] Psychiater Fentener van Vlissingen onderhield vriendschappelijke banden met de Piersons, de Frankens, de Mijnssens en de Karsen. Bovendien was hij goed bevriend met onder meer zijn studiegenoot de Bilthovens kinderpsychiater W.A.J. Kooper (die de Oude Loo-conferenties drie keer zou bijwonen) en met de godsdienstwetenschapper Gustav Mensching, die een inleiding zou houden op de Oude Looconferentie in de zomer van 1956. Tot de kennissenkring van Cor en Leny Kars behoorden onder meer de echtparen Frieling, een boerenfamilie uit het Drentse Nieuw Zwinderen, en Pik-Feenstra uit Doetinchem, evenals Thea Leyds-Vlaming en Leny van den Honert. Etty van der Meer-Rutgers, Jo van Tussenbroek-Hulst, Annie Over-den Blanken en Ina Wildeman waren vriendinnen van Leny Kars. Zij zouden allemaal een of meerdere Oude Loo-confe-

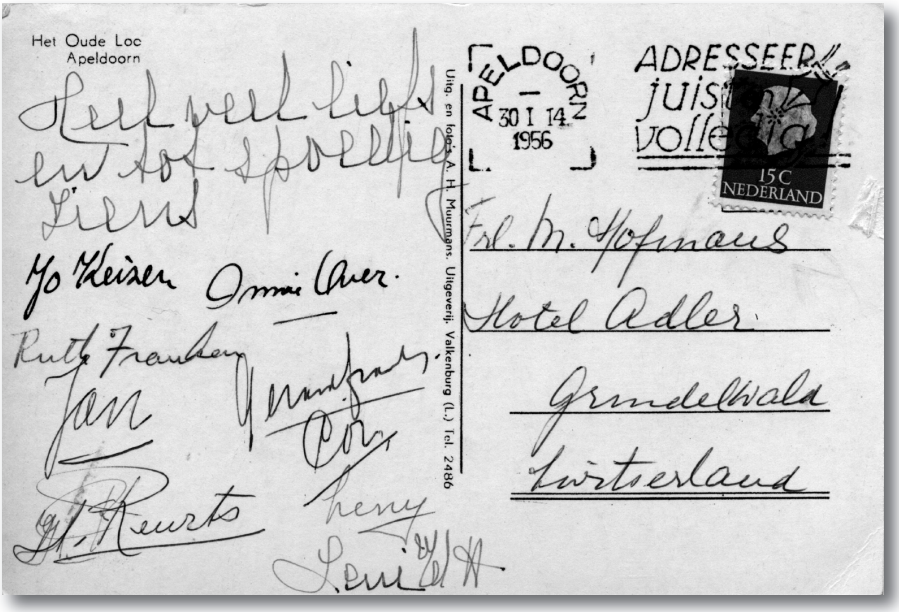

In januari 1956 verblijft Greet Hofmans in Grindelwald. Een aantal deelnemers aan de twaalfde Oude Loo-conferentie stuurt haar vanuit Apeldoorn een ansichtkaart. Degenen die Hofmans 'heel veel liefs' wensen zijn: Jo Keizer-Sligting, Annie Over-den Blanken, Ruth en Gerard Franken, Jan van Wijk, H. Reurts, Cor en Leny Kars en Leny van den Honert – allemaal behorend tot de kring van regelmatige gasten op de Oude Loo-conferenties.

renties bijwonen. Jan van Wijk, het echtpaar Kars en 'juffrouw Hendrix' vormden een Amsterdams clubje dat regelmatig bijeenkwam om ook met Kaiser erbij 'in wisselwerking te praten'.[45] Dinie Hendrix was een joodse kunstenares, die goed bevriend was met Ruth Franken en de Oude Loo-conferenties zeker vijf keer bezocht.

Het is overigens niet altijd duidelijk of de genoemde vriendschappen in Apeldoorn waren ontstaan, of al van vóór die tijd dateerden – en de hiervoor genoemde conferentiegangers dus dankzij hun vrienden een uitnodiging mochten ontvangen. Dat laatste zou wel eens kunnen gelden voor Jan Schreuder, die bij Cor en Leny Kars in de buurt woonde en het Oude Loo meerdere keren bezocht. Wel helder is dat de meeste vaste gasten van Nederlands Hervormde huize waren, maar zichzelf vrijwel allemaal omschreven als buitenkerkelijke gelovigen. Ook waren het overwegend belezen mensen, met een ruime bibliotheek. Zo was Reinoud Fentener van Vlissingen een aanhanger van Jung, van wie hij veel las. Ook Krishnamurti, Dostojevski, Tolstoj, Anker Larsen, Romain Rolland, Martin Buber en Aart van der Leeuw stonden bij hem in de boekenkast. Gerard en Ruth Franken hadden werken in huis van

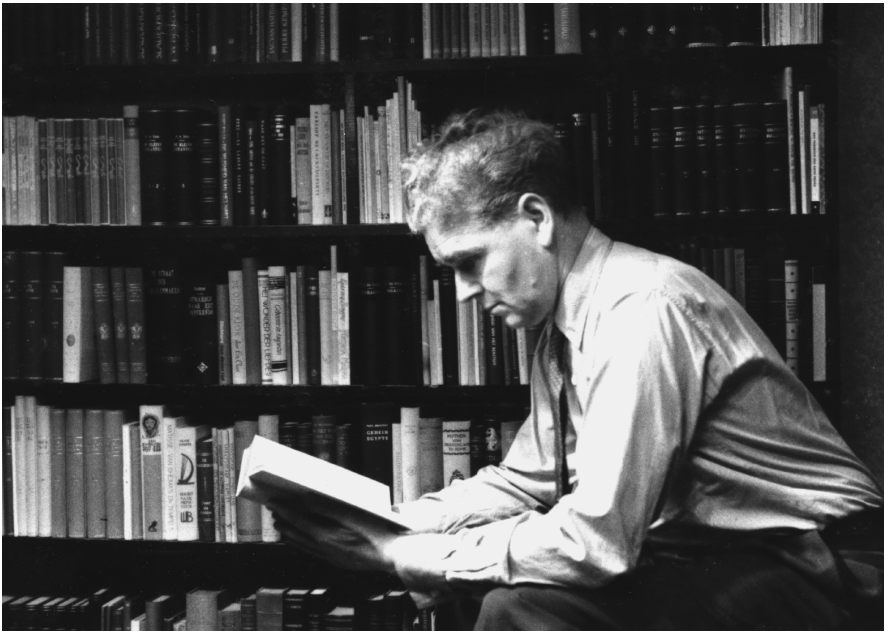

Cor Kars zit te lezen voor zijn boekenkast.

Sören Kierkegaard, Krishnamurti, Martin Buber, Ortega y Gasset, Teilhard de Chardin, P.D. Ouspensky en Friedrich Weinreb. Ook ontbraken de Bijbel en de *Bhagavad Gita* niet, net zomin als andere boeken over mythologie en sprookjes. Er werd in hun kringen veel waarde gehecht aan sprookjes en de uitleg daarvan. Kaiser had daarover geschreven, *Sprokenwijsheid*, en dat hadden de Frankens in huis, net als vrijwel al diens andere boeken.

François van 't Sant

Een van de meest mysterieuze personen uit de Nederlandse geschiedenis in de twintigste eeuw is François van 't Sant. Ook in de geschiedenis van de Oude Loo-conferenties speelt hij een ondoorzichtige rol. Hij was een van degenen die meerdere malen een conferentie mocht bijwonen. Maar kwam hij uit religieuze interesse?

François van 't Sant was de zoon van een Nederlands Hervormde dominee. Hij maakte carrière bij de politie in onder meer Rotterdam, Utrecht en Den Haag. In de hofstad was hij als hoofdcommissaris nauw betrokken bij het onder de pet houden van de buitenechtelijke escapades van prins Hendrik. Blijkbaar deed hij dat tot volle tevredenheid van Hendriks echtgenote, koningin Wilhelmina. Zij nam Van 't Sant in 1935 in dienst als veiligheidsman. Vijf jaar later vluchtte hij met Wilhelmina naar Londen, waar hij behalve veiligheidsfunctionaris, particulier secretaris, thesaurier en vertrouweling van de konin-

gin ook een tijdlang raadsadviseur van het ministerie van Justitie en hoofd van de Centrale Inlichtingendienst (CID) was.[46] Zonder over harde bewijzen te beschikken meenden veel Engelandvaarders dat hij een dubbelrol speelde en verraad had gepleegd waarvan Nederlandse verzetsmensen het slachtoffer waren geworden. Uiteindelijk moest de door velen gewantrouwde Van 't Sant eerst zijn nevenfuncties neerleggen en vervolgens werd hij na druk van het kabinet-Gerbrandy door Wilhelmina ontslagen als haar secretaris. Het leidde tot een tijdelijke verwijdering tussen hem en de oude vorstin.[47] Na de oorlog bleef Van 't Sant met zijn echtgenote in Groot-Brittannië wonen.

Zoals in hoofdstuk 2 al vermeld is, werd Van 't Sants echtgenote, de Zweedse Greta Jonsson, eind jaren veertig ernstig ziek. Om haar leed te verlichten, vloog prins Bernhard in april 1949 met Greet Hofmans naar Mortimer, waar het echtpaar Van 't Sant toen woonde.[48] Blijkbaar had zowel de prins als Van 't Sant (en/of diens echtgenote) groot vertrouwen in de gaven van Hofmans. Greta Jonsson overleed in de zomer van 1950.

Toen in 1951 de Oude Loo-conferenties werden opgezet, verscheen 'Van 't Sand', verkeerd gespeld dus, op een lijst met mogelijke sprekers. Achter zijn naam stond cryptisch vermeld: 'Vragen! Verheven boven paradoxen en tot grote offers bereid om menswaardig te helpen bouwen aan Vrede die door God wordt bedoeld, in kleine en grote kring'.[49] Voor de voorbereiders van het Oude Loo stond Van 't Sant als 'spreker eerste plan' opvallend genoeg op hetzelfde niveau als onder meer Martin Buber, Jiddhu Krishnamurti, Maria Montessori, Albert Einstein, Albert Schweitzer en Eleanor Roosevelt.

François van 't Sant kreeg een uitnodiging voor de eerste conferentie, maar die werd naar zijn oude adres gestuurd en bereikte hem daardoor te laat. Hij liet vanuit zijn nieuwe woonplaats Torquay weten zich op zo'n korte termijn niet vrij te kunnen maken, maar voegde daaraan toe wel zeer geïnteresseerd te zijn. 'Ik heb echter grote belangstelling in de in de uitnodiging bedoelde "Vrede – Stichting" en ik zal het zeer waarderen voor een volgende bijeenkomst te worden uitgenodigd.'[50] Dat gebeurde inderdaad. Van 't Sant was te gast op de tweede conferentie, in november 1951, en viel daar voor Kaiser door de mand. Na die conferentie gaf de belangrijkste voorbereider op een lijst deelnemers aan wie volgens hem 'onwelgezind vijandig' waren geweest. Tot de 'foute' gasten behoorde 'Gen. Majoor F. van 't Sant'.[51]

François van 't Sant bleef lange tijd het vertrouwen houden van onder meer Greet Hofmans en Walraven van Heeckeren[52] en zou nog zeker vijf keer acte de présence geven op het Oude Loo.[53] Vermoedelijk gaf hij ook namen door van geschikte gasten voor de Oude Loo-conferenties. Op de deelnemerslijst van de bijeenkomst van januari 1957 staan namelijk twee inwoners van Torquay. Het lijkt voor de hand te liggen dat beide voormalige plaatsgenoten door Van 't Sant waren aanbevolen.

Van 't Sant bezocht in ieder geval de bijeenkomsten van mei 1955 en alle vier daaropvolgende conferenties met als laatste die van augustus 1956. Hij woonde toen inmiddels weer in Nederland. Op verzoek van prinses Wilhelmi-

na zou hij in 1954 een woning pal naast Paleis Soestdijk hebben betrokken om koningin Juliana en haar gezin bij te staan.[54] Hij trad vervolgens voor zowel Juliana als voor Bernhard op als vertrouwensman en speelde een belangrijke, maar moeilijk te duiden rol in het crisisjaar 1956.[55] Overigens stond op de deelnemerslijsten van alle drie de Oude Loo-conferenties in 1956 achter Van 't Sant 'Londen' als woonplaats vermeld. Dat is merkwaardig, omdat hij toch veelvuldig op en rond Paleis Soestdijk werd gesignaleerd in dat voor Juliana en Bernhard bewogen jaar.

Het lijkt erop – en dat zou kunnen passen bij zijn rol als informele beschermer van Juliana en haar gezin – dat Van 't Sant voorafgaand aan bijeenkomsten te horen kreeg wie er zouden komen. Dat kan worden opgemaakt uit een brief van Kaiser aan de 'Hoogedelgestr. Heer F. van 't Sant, Buitenzorg, Soestdijk', geschreven een paar weken voor de conferentie van eind januari 1957. Daarin schrijft Kaiser 'ditmaal geen lijst van genodigden' te hebben gestuurd, 'daar dit met het oog op de beveiliging van H.M. de Koningin immers niet meer nodig is'. Wel zegt hij de deelnemerslijst 'vanzelfsprekend' te zullen overhandigen aan de rechercheur die ter plaatse dienst doet.[56]

Als Van 't Sant medeverantwoordelijk was voor de veiligheid van Juliana, dan had hij ook al verstek kunnen laten gaan op de bijeenkomst van augustus 1956. Dat was immers de eerste conferentie waarop de koningin niet meer aanwezig mocht zijn. Was hij, wellicht op verzoek van Juliana en/of Wilhelmina, intermediair tussen de voorbereiders en de BVD? Het past in het raadselachtige verhaal van een raadselachtige man dat het ook op het Oude Loo onduidelijk is wat precies zijn aanwezigheid behelsde: religieuze interesse of koninklijke beveiliging. Of wellicht allebei? Van 't Sant doet ook in de geschiedenis van de Oude Loo-conferenties zijn rol van sfinx alle eer aan.

Ongenode gast

Alleen wie uitgenodigd was, mocht aan de Oude Loo-conferenties deelnemen. Het waren immers besloten bijeenkomsten. Een enkele keer verscheen er op het Oude Loo iemand onuitgenodigd en dus zonder door de 'zeef' te zijn gegaan. Dat blijkt uit een boze brief die Kaiser daags na de elfde conferentie, van augustus 1955, schreef aan de 'Hoogwelgeb. Vrouwe Mevrouw de Savornin Lohman, Dame du Palais van H.K.H. Prinses Wilhelmina, Paleis 't Loo, Apeldoorn'.[57] Zij had spontaan enkele voordrachten bijgewoond.

> Het heeft de voorbereiders verbaasd, dat U zonder te zijn uitgenodigd en zonder zelfs aan hen de wens te kennen te geven een der voordrachten der Bijeenkomst bij te wonen, zich Zaterdag jongstleden bij het auditorium hebt gevoegd. Het is U immers bekend, dat deze Bijeenkomsten een besloten karakter hebben, en dat noch het oord der Bijeenkomst, noch iemands maatschappelijke positie daaraan iets veranderen. De wellevendheid eist, dat zowel het karakter der beslotenheid als de zeggingschap der voorbereiders die de verantwoording dragen, geëerbiedigd

Cor Kars in gesprek met een aantal vrouwelijk conferentiegangers onder wie rechts van hem zijn echtgenote Leny en schoonzus Jo Keizer-Sligting, die ook heel wat bijeenkomsten bijwoonde.

worden. En de voorbereiders kunnen niet gedogen, dat dit door wie dan ook eigenmachtig wordt genegeerd. Zij gevoelen zich daarom verplicht U hierop te wijzen.

Brede blik

De deelnemers aan de Oude Loo-conferenties kwamen voornamelijk uit de betere kringen, vooral van protestants-christelijken huize, maar de meesten hadden de kerk als instituut vaarwel gezegd. Ze zagen zichzelf als zoekende gelovigen. Het waren mensen met een goede opleiding die een brede blik hadden en geïnteresseerd waren in oosterse filosofie, sprookjes, esoterie. In hun boekenkasten stond naast de Bijbel ook werk van Krishnamurti, Buber en Jung en de *Bhagavad Gita*. Tot de deelnemers behoorden niet toevallig veel theosofen, antroposofen en quakers. Ook 'onverdachte' gelovigen als Marga Klompé en J.W. Beyen sloten in hun denkwereld aan bij wat op de conferenties ter sprake kwam.

De regel dat iedereen in principe maar één keer een Oude Loo-conferentie mocht bijwonen, werd gaandeweg losgelaten. Vooral toehoorders met wie de voorbereiders ook buiten de bijeenkomsten een goede band hadden, kwamen vaker. Zij behoorden tot de ruimere kring van het Oude Loo, zich bewegend rond de *inner circle* van voorbereiders. Zij waren ook degenen met wie Juliana tijdens de conferenties vrijelijk kon discussiëren. Zij vormden een los-vaste club Oude Loo'ers, wat bij sommige buitenstaanders de verdenking van een sekte versterkte. De organisatoren was er ook alles aan gelegen om die indruk weg te nemen – maar dat lukte niet goed, zoals nog zal blijken.[58] Mede door de beslotenheid bleef een waas van geheimzinnigheid en mystiek om de conferenties hangen, ondanks de diversiteit en de (overwegend christelijke) religiositeit van de deelnemers én de sprekers.

16

De bijeenkomsten: op de drempel van een nieuwe tijd

Wat kregen gasten te horen? In principe was het voor hen een verrassing wie de sprekers waren.[1] *Dat werd vooraf niet bekendgemaakt. Dit had niet alleen te maken met het feit dat er bij de eerste conferenties nogal wat inleiders op het laatste moment waren afgehaakt en dat het vooraf drukken van (foutieve) programma's niet handig was. Principiëler was het uitgangspunt dat de gasten niet voor een bepaalde spreker naar Apeldoorn moesten komen, maar om zich te bezinnen op de grondgedachte van de conferenties. Daarbij was wíe er sprak, van minder belang dan wát er te berde werd gebracht en vooral wat de individuele toehoorder daar vervolgens mee deed.*

Voorbereiders en inleiders met hun partners op de tiende Oude Loo-conferentie, mei 1955. Met onder meer Frans Mijnssen (links), Adolphine van Heeckeren van Molecaten (derde van links), Bep en Bob Pierson (zesde en zevende van links), Erna Mijnssen (zesde van rechts) en Wim en Rie Kaiser (tweede en eerste van rechts). Vierde van links staat inleider Sofi Huri uit Turkije.

Donderdagavond

De sprekers dienden dus te reflecteren op de basisgedachte van het Oude Loo en zo de deelnemers te inspireren. Voor deze belangrijke taak werden de inleiders goed verzorgd. Het was de bedoeling dat zij al daags voor het begin van de conferenties naar Apeldoorn kwamen om daar de voorbereiders en de andere sprekers te ontmoeten. Dat gebeurde onder meer door middel van een diner in Paleis Het Loo op donderdagavond. Daar mochten soms ook enkele speciale toehoorders bij aanschuiven.

Voorafgaand aan het diner werden de meeste sprekers vanaf Schiphol of het station in Apeldoorn met de auto opgehaald door een van de voorbereiders. Andere gasten of degenen die de weg kenden, dienden vanaf Schiphol, Amsterdam Centraal of Rotterdam Maasstation zelf trein en bus naar Apeldoorn te nemen of kwamen met eigen vervoer.

Een moeilijkheid was dat gasten en ophalers elkaar niet kenden. Graaf François de la Noë, een van de sprekers op de conferentie van mei 1954, wilde graag weten wie hij tegemoet kon zien en gaf ook maar vast door dat hij te herkennen zou zijn aan 'un pardessus de voyage jaune beige, des douliers jaunes et une valise de cuir de la même couleur'.[2] Vervolgens kreeg de man met de gele koffer bericht terug dat hij op het station van Apeldoorn zou worden afgehaald door Kaiser, 'un homme de 55 ans, assez long avec des cheveux blancs er d'une taille mince'.[3]

In januari 1955 werd er voorafgaand aan de negende conferentie heel wat heen en weer gereden. Bep Pierson pikte Vening Meinesz op in Amersfoort. Frans Mijnssen zorgde ervoor dat niet alleen Tudor Pole en Cynthia Legh (vanaf Schiphol), maar ook het echtpaar Daur en Hans Roser (vanaf station Apeldoorn) naar Paleis Het Loo werden vervoerd. Rita van Heeckeren posteerde zich bij Amsterdam Centraal om daar inleider Christian Müller en diens echtgenote op te vangen. Het echtpaar Müller had vooraf te horen gekregen: 'Frau Baronin Van Heeckeren van Molecaten wird beim Ausgang stehen bei einem Auto und trägt eine Blume in der Hand'.[4]

Soms ging het mis. Op 26 januari 1956 zou Hans Biäsch worden opgepikt bij het station van Apeldoorn. Maar mede door de vroeg ingevallen duisternis werd hij niet opgemerkt. Biäsch nam toen maar een taxi die hem 'in Nacht und Schnee' afzette bij Paleis Het Loo. Daar werd hij vijf minuten na aankomst al aan koningin Juliana voorgesteld zonder daarop voorbereid te zijn. Als 'Republikaner' kon hij alleen nog even snel vragen hoe zij moest worden aangesproken. Biäsch, die als deelnemer was uitgenodigd en op de volgende conferentie een inleiding zou houden, sprak later luchtig van een 'lustige Ankunft in Apeldoorn'.[5]

De sprekers en andere speciale genodigden werden dus daags voor het begin van de conferentie opgehaald. Het was niet de bedoeling dat zij net als de toehoorders pas vrijdagochtend op het Oude Loo aankwamen, zoals Kaiser voorafgaand aan de conferentie van eind augustus 1955 met nadruk aan Don Salvador de Madariaga liet weten: 'It is essential that you arrive at Apeldoorn in the afternoon or evening of August 25th (Thursday)'.[6]

Het diner op donderdagavond op Paleis Het Loo leek een extra 'lokkertje' om de gasten tijdig in Apeldoorn te krijgen. Regelmatig was ook Wilhelmina daarbij van de partij of kwam ze in ieder geval haar gasten de hand schudden. De prinses kreeg in juli 1953 van Kaiser te horen wie er op de volgende bijeenkomst zouden gaan spreken. Hij voegde daaraan toe: 'Ik hoop, dat U ook ditmaal even contact zult willen hebben met de sprekers, zoals het in Mei zo prettig is geschied door Uw deelneming aan een maaltijd'.[7]

Over het dineren op het paleis maakten sommige gasten zich vooraf nogal zenuwachtig. Zo kwam diverse keren de vraag of er dan speciale kledingvoorschriften golden. Voorafgaand aan de bijeenkomst van januari 1954 vroeg inleider Phirozshah Mehta, die ook al als toehoorder op de voorafgaande conferentie aanwezig was geweest: 'Is it necessary to bring a dinner jacket, or do we dine in ordinary dress? I noticed last August that none of the Speakers had evening dress on for the evening meetings'.[8] Het was inderdaad niet nodig om in rok te verschijnen, zelfs niet als koningin Juliana of prinses Wilhelmina mee dineerden.

Sommige gasten vroegen zich af of het wellicht een probleem was dat zij vegetarisch waren. 'There is just one little point I should like to mention. I am vegetarian – I do not eat any meat or fish, but take milk, eggs, cheese, and of course all vegetables and fruits. I do hope that my peculiarity (?!) will cause no offence or trouble to my most kind and gracious hosts.'[9] Phirozshah Mehta, de vegetariër in kwestie, kon worden gerustgesteld, net als Ariane de

Sprekers en voorbereiders logeren tijdens de conferenties op Paleis het Loo. De gastenverblijven bevinden zich in de vleugel rechts op de foto.

Berg. De in België wonende vluchtelingenwerkster had in verband met de voorbereidingen op de conferentie van augustus 1955 laten weten: 'Je m'excuse aussi d'avoir omis de vous prévenir que j'étais végétarienne'.[10] Ook Hofmans en Kaiser waren vegetariër. Het was dus geen probleem.

De inleiders en andere speciale gasten met eventueel meegereisde echtgenotes – de vrouwelijke sprekers kwamen vrijwel zonder uitzondering alleen – dineerden niet alleen op Paleis Het Loo, gedurende de conferentie logeerden ze daar ook. De voorbereiders sliepen met hun partners eveneens in het paleis, net als Greet Hofmans (die indien aanwezig een kamer deelde met Adolphine van Heeckeren) en Walraven en Rita van Heeckeren. Het echtpaar Kaiser had de beschikking over twee kamers; die extra kamer was een werkruimte voor Kaiser waarin hij ook mensen ontving.[11]

Vrijdagochtend

Na de ontvangst van de sprekers op donderdagavond, begonnen de eigenlijke conferenties op vrijdagochtend met een informele ontvangst op het Oude Loo zelf. 'Op de binnenplaats van dit kasteeltje werden alle gasten persoonlijk door de Koningin begroet met die hartelijke vriendelijkheid welke wij zozeer van haar kennen en waarderen. Na een welkomstwoord door een der voorbereiders nam de conferentie aanstonds een aanvang en ik wil eerlijk bekennen dat ik haar niet licht zal vergeten, omdat zij doortrokken was van een zeldzame harmonie. Maar hoe kon het ook anders, waar de ganse omringende natuur een harmonie ademde welke zich in ons alleen maar kon vergeestelijken? En vooral 's avonds als de kaarsen met hun warm licht de gelaatstrekken van de mensen verzachtten en de stemmen dempten, werden wij ons dit bewust.'[12]

Dat bij invallende duisternis kaarsen moesten worden ontstoken, was eigenlijk pure noodzaak. Elektriciteit was er namelijk niet op het Oude Loo. De techniekloze rust werd echter als betoverend ervaren. 'Auf schlanken weissen Kerzen tanzen munter die Flämmchen, in Nischen und Vertiefungen hängen oder stehen Laternen mit flackerdem Schein. Die Verzauberung wird zur Wirklichkeit, die Technik hat keinen Zutritt in diese Burg, in der die Menschen sich finden, um über Sinn und Weg des Lebens zu sprechen und nachzudenken.'[13]

Ook de inrichting was, in de woorden van een van de gasten,'primitief en vriendelijk tegelijk: op de planken vloeren staan oude banken en stoelen en enkele tafeltjes, mooie planten in pot of een boeket vers geplukte margrieten uit de wei; op de schoorsteenmantels wapenschilden en op één ervan het huismerk. De voornaamste concessie aan luxe vormen de porceleinen of zilveren kandelaars, die het levende kaarslicht dragen. Uit alles proeft en ruikt men de zorg en de liefde, waarmee de gasten op de Bijeenkomsten worden ontvangen. Dit is de sfeer, waarin belangstelling voor andermans mening uitgroeit tot waardering en eerbied, waarin een vaag gevoel van verbondenheid opbloeit tot besef van de eenheid van het Al.'[14]

In die feeërieke omgeving en serene sfeer vonden de conferenties plaats. De

samenkomst werd telkens geopend door een van de voorbereiders en afgesloten door een andere voorbereider, die dan een aantal maanden later op de volgende bijeenkomst weer het welkomstwoord sprak. Bep Pierson bijvoorbeeld sloot de zesde conferentie van januari 1954 af en opende de daaropvolgende zevende bijeenkomst van mei 1954. Op die zevende conferentie was het slotwoord voor Frans Mijnssen, die vervolgens op de achtste bijeenkomst in augustus 1954 iedereen welkom heette. Zo ontstond er een keten tussen de conferenties, met naast Pierson en Mijnssen ook Wim Kaiser als schakel. De zich toch al niet zo nadrukkelijk manifesterende Adolphine van Heeckeren bleef ook wat dat betreft op de achtergrond.

Kaiser deed dat niet. Hij was zeer nadrukkelijk aanwezig en gebruikte de welkomst- en slotwoorden om flink uit te pakken. En uiteraard om de uitgangspunten van de conferenties nog eens uit de doeken te doen. Zo zei Kaiser bij het begin van de bijeenkomst van januari 1956 dat niet hij de conferentie opende, maar dat het in feite God was die dat deed. En dat de Allerhoogste ook de rest van de bijeenkomsten leidend zou blijven. 'Beyond our conscious registration the Almighty does His work in all of us and all we really cán do is to be as receptive, as open, as we possibly can.'[15]

Sprekers

In totaal hielden op het Oude Loo tijdens de zeventien conferenties tussen 1951 en 1957 ruim negentig sprekers een lezing of een 'improvisatie'. Daaronder waren elf vrouwen: Bep Pierson, koningin Juliana, Helma Kool, Jo

De centrale ruimte op het Oude Loo waar de deelnemers worden ontvangen en toegesproken.

Zeegers-Claessen, Dina van Dalfsen, Adelaide Gardner, Annemarie Schimmel, Sofi Huri, Ariane de Berg, Dame Kathleen Lonsdale en Henriette Jordan. Van Wilhelmina werd wel een tekst voorgelezen, maar ze sprak zelf niet.

Wat verder opvalt is dat veel academici het woord voerden: 21 professoren en 22 anderen met een doctorstitel. Onder hen waren filosofen, letterkundigen, theologen, maar ook geografen en natuurkundigen. Een groot aantal inleiders was actief op medisch en/of psychisch terrein als arts, psychiater of psychotherapeut. Daarnaast spraken zeker elf dominees, Pfarrers, reverends of pasteurs, al dan niet met pensioen;[16] een hoge Unesco-man (Bammate); een hulpverleenster (Ariane de Berg) en een luchtmaarschalk (lord Dowding). Verder hielden ook nog een baron (Erik Palmstierna), twee graven (Karlfried von Dürckheim en François de la Noë) , een koningin (Juliana) en His Highness Ismail Izzet Hassan een inleiding. De meeste sprekers waren van protestants-christelijke huize, maar ook joden, quakers, vrij-katholieken, zenboeddhisten, soefi en theosofen namen het woord.

Bijna een derde van de inleiders kwam uit Nederland. Ook Engeland en West-Duitsland waren met ieder bijna twintig sprekers goed vertegenwoordigd. De afvaardigingen uit Frankrijk en Zwitserland waren bescheidener van omvang (zo'n zes per land) en vergelijkbaar met die van alle Scandinavische landen samen. De rest van de inleiders was onder meer afkomstig uit Spanje en Turkije.

West-Duitsers en moslims

Een van de West-Duitse inleiders was schrijver en theoloog Albrecht Goes. Hij had onder meer *Das Brandopfer* geschreven, een roman die een bijdrage poogde te leveren aan de dialoog tussen joden en christenen. Goes' boek *Unruhige Nacht* was in 1954 in het Nederlands vertaald door Thijs Booy, de secretaris van prinses Wilhelmina. Ook had Goes, eveneens in 1954, het *Dagboek van Anne Frank* in Duitsland uitgegeven. Op de elfde conferentie, in augustus 1955, sprak Goes onder de titel *Vertrauen in das Wort* over de taal als bemiddelaar tussen schoonheid en waarheid. Deze toespraak was heel anders van toon dan de meeste andere, veel minder religieus getint en ging ook niet over (wereld)vrede.[17]

Eveneens uit West-Duitsland kwam Annemarie Schimmel. De West-Duitse oriëntaliste was met haar 32 jaar nog betrekkelijk jong toen zij in mei 1954 het Oude Loo bezocht. Zij verving haar oudere collega prof. dr. Friedrich Heiler, die wegens ziekte verstek moest laten gaan. Heiler had Schimmel een 'hervorragende Orientalistin, Islamforscherin und Religionshistorikerin von internationalem Ansehen' genoemd.[18] Zij moest later in het jaar op een soortgelijke bijeenkomst (van het World Congress of Faiths) nog een soortgelijke lezing houden, dus dat kwam mooi uit.

Heiler had niets te veel gezegd. De in Erfurt geboren Schimmel was kort na de Tweede Wereldoorlog al tot hoogleraar Arabisch en Islamitische Studies benoemd aan de universiteit van Marburg. Een paar maanden na haar bezoek

aan Apeldoorn ging ze in Ankara doceren, als niet-moslim en als vrouw! Turkije en Pakistan werden belangrijke werkterreinen voor haar. Zij hield zich vooral bezig met (het vertalen van) het werk van Maulana Jalaluddin Rumi, een 13e-eeuwse moslimmysticus, en Mohammed Iqbal (1877-1938), een mystieke dichter-filosoof uit India. In de jaren zestig maakte zij de overstap naar de prestigieuze universiteit van Harvard in de Verenigde Staten.

Overal waar Schimmel doceerde werd ze op handen gedragen. Ze sprak vele talen en was befaamd vanwege de wijze waarop ze haar voordrachten hield: met gesloten ogen. Haar leven lang probeerde zij begrip te kweken voor de islam, volgens haar een van de meest onbegrepen religies. Zij groeide uit tot een alom gerespecteerde bruggenbouwer tussen de islamitische wereld en het Westen.

In haar toespraak op het Oude Loo citeerde Schimmel veel uit de Koran en haalde zij regelmatig islamitische mystici aan om het belang te beklemtonen van 'leegmaken', van 'loslaten'. Dit alles om te komen tot de 'reine und wunschlose' liefde van God. Die liefde was volgens haar het enige antwoord op alles.

Goes en Schimmel behoorden tot bijna twintig West-Duitsers die het woord voerden op de zeventien conferenties. Dus ongeveer een kwart van alle sprekers kwam uit het land van de voormalige bezetter. Een aantal van hen liet weten blij verrast te zijn om zo kort na de Tweede Wereldoorlog in Nederland te worden uitgenodigd. Zoals de scheikundige en industrieel Hans Roser. Toen hij de uitnodiging ontving, dacht hij dat het om een persoonverwisseling ging. 'Ich könne mir nicht vorstellen, dass man als Deutscher 7 Jahre nach diesem unseligen Krieg ein gern gesehener Gast sei.' Maar van een vergissing was geen sprake – tot zijn grote vreugde, want 'die Atmosphäre des Ueberpersönlichen, der Toleranz und des religiösen Suchens in "Het Oude Loo" haben [...] mein Herz gewonnen'. Ook dominee Rudolf Daur uit Stuttgart sprak zijn grote dank uit dat hij als Duitser in Nederland mocht spreken.[19]

Onder de sprekers waren ook enkele moslims. Een daarvan Nadjim oud-Dine Bammate, een topman van de Unesco. Hij was afkomstig uit Georgië en werd door Kaiser omschreven als 'een uiterst begaafde jongeman'.[20] Op zaterdag 29 januari 1955 sprak de toen 33-jarige Bammate in Apeldoorn over *Le destin spirituel de l'homme musulman*. De islam, zo benadrukte hij, kende geen 'mediation' en geen sacramenten, maar slechts een directe dialoog met God. Hij zag vooral overeenkomsten met andere godsdiensten: 'ce sont ces mêmes intonations que j'ai perçues chez les juifs, comme chez les Musulmans, comme chez les chrétiens'.

Een andere moslim, prins Hassan, had op de eerste conferentie een titelloze improvisatie gehouden. Deze verre neef van ex-koning Faroek van Egypte riep in zijn 'sober en gelovig getuigenis'[21] op aan Gods wil te gehoorzamen – ieder op zijn eigen wijze. Op basis van de Koran, waaruit hij regelmatig citeerde, meende Hassan dat het contact met God ('*the* force in life') hersteld diende te worden en benadrukte hij – net als Schimmel – het belang van loslaten.

De 'divine possibilities in the individual' moesten worden geactiveerd om het 'Kingdom of Heaven' te kunnen binnengaan.

Kaiser meende dat Hassan en Bammate een 'waardevolle bijdrage' aan de conferenties hadden geleverd, 'zonder enigszins de vermeende superioriteit van de Islam te poneren'. Hij zou dan ook graag nog meer 'Mohammedanen' als inleider ontvangen in Apeldoorn. Daartoe vroeg hij in februari 1956 islamkenner Daniel van der Meulen om tips.[22] Maar als die al namen doorgaf, kwamen die te laat om nog te worden uitgenodigd voor het Oude Loo.

Cees Fasseur wijst er in zijn boek over de huwelijkscrisis van Juliana en Bernhard terecht op dat de aanwezigheid van moslims op de conferenties opmerkelijk was. Volgens hem waren de Oude Loo-conferenties doordat ze ruim aandacht schonken aan de indertijd voor veel Nederlanders nog zo goed als onbekende islam 'hun tijd vooruit'.[23]

Martin Buber

Van alle sprekers op het Oude Loo was niemand zo bekend als Martin Buber. Nog voordat er van de conferenties sprake was, had Kaiser al zijn waardering geuit voor de joodse filosoof en mysticus. *Der Weg des Menschen*, een uitgave van de toespraak die Buber in 1947 had gehouden op een bijeenkomst van Woodbrookers in Bentveld, noemde hij 'een prachtboek' en een beschrijving van 'de quintessense van 't leven'.[24] Ook *De legende van den Baäl-sjem* werd door Kaiser aan anderen aanbevolen.

Frans Mijnssen was eveneens geraakt door Buber. Daarom schonk hij de Groningse journalist Bonno Wildeman een exemplaar van *Der Weg des Menschen*. Wildeman liet weten zeer onder de indruk te zijn van die uiteenzetting over de chassidische leer.[25] En een van de andere vaste gasten op de conferenties, Koos de Vries uit Den Haag, organiseerde met enkele gelijkgestemden regelmatig filosofische 'Buberavondjes'.[26] Op deze bijeenkomsten werden boeken van Buber besproken.

Ontmoeting als kernthema

Begin jaren vijftig was Buber wereldberoemd. De kleine, gezette Oostenrijker met witte baard was voor velen een moderne profeet. Zijn faam had hij onder meer te danken aan het in sprankelend Duits hertalen van het Oude Testament. Buber meende dat de Bijbel niet een boek was dat men moest lezen, maar een Woord dat men moest horen en waaraan men gehoor moest geven.

Daarnaast had Buber zich opgeworpen als verkondiger van het chassidisme. In deze mystieke joodse levenswijze, die in de 18e eeuw in Oost-Europa was ontstaan, stonden de magie van het gebed en de toewijding aan de medemens centraal. De door hem navertelde chassidische verhalen werden in veel talen vertaald.

De wetenschappelijk geschoolde Buber – die de invloed van Nietzsche en de middeleeuwse mystici had ondergaan – zag zichzelf als een bemiddelaar tussen de bedreigde joodse tradities in het Oosten en het moderne rationalis-

tische denken van het Westen, tussen jodendom en christendom ook. Dat was niet zonder reden. In Bubers opvattingen was 'ontmoeting' of 'dialoog' fundamenteel. En dan kon het gaan om een ontmoeting met een medemens of met God. Dan kon het gaan om aanhangers van verschillende religies. Het ging daarbij altijd om wederzijds begrip en respect, om geven en nemen, om luisteren en antwoorden. In zijn filosofisch hoofdwerk *Ich und Du* (1923) behandelde hij die dialogische verhouding van de mens tot God en tot de medemens als existentieel religieus beginsel. Die ontmoeting, dat geraakt worden of aangesproken voelen, was nodig om de breuk tussen God en de wereld te helen.

Buber meende dat ieder mens zijn eigen, onbekende wordingsproces moest doorlopen. In overgave aan God. 'Heer, ik vraag U niet, om mij de geheimen van Uw weg te openbaren, en mij te zeggen, waarom er zo veel leed in de wereld is: ik zou het toch niet kunnen verdragen. Maar zeg mij, Heer, wat dit leed voor *mij* betekent, wat het van *mij* vraagt, en wat Gij *mij* ermee hebt willen zeggen. Ik wil niet weten *waarom* ik lijd, maar wel, of ik met mijn lijden Uw wil volbreng!'[27]

Volgens Buber kwam de wijsheid niet vanzelf. Een mens moest daar moeite voor doen. Daar was studie voor nodig, evenals mystiek inzicht. En dat vond hij met name in het chassidisme en het taoïsme, maar ook bij mystici als Parcelsus, Jacob Böhme en Meister Eckhart. Maar uiteindelijk was de essentiële religieuze beleving gelegen in 'de daad die men verricht in de naam van God. […] Aan ieder mens is een eigen taak in het leven toegedacht, ieder mens is éénmalig in zijn eigen werk en op zijn eigen plaats. Ieders taak is het, om te wòrden wat men in werkelijkheid *is*, en om te leven vanuit de goddelijke kracht, die in ons allen is. Door iedere daad vanuit die kracht kan ieder mens Gods Koninkrijk op aarde een stapje naderbij brengen'.[28] Want het uiteindelijke einddoel was de 'theocratie', Gods heerschappij op aarde.

Buber aanvaardt uitnodiging

Het was dus niet zo verwonderlijk dat Buber populair was bij de voorbereiders van het Oude Loo. Diens opvatting dat ieder mens zijn eigen goddelijke opdracht op zijn eigen wijze moest vervullen en zo met heel zijn lijdende wezen aan een betere wereld moest bijdragen, werd door hen van harte onderschreven. Dat ook Kaiser bezig was met het hertalen van Bijbelboeken en eveneens geïnspireerd was door mystici als Meister Eckhart, moet evenzeer hebben bijgedragen aan de herkenning.

Het was dan ook logisch dat de voorbereiders alles in het werk stelden om geestverwant Buber naar Apeldoorn te krijgen. Hij behoorde volgens Bep Pierson met onder meer Juliana, Schweitzer en Einstein tot het 'niveau dat Christus ons aangeduid heeft'.[29] In augustus 1951 stuurde Kaiser hem een officiële uitnodiging voor de Oude Loo-conferentie van drie maanden later. Buber liet echter weten dan niet aanwezig te kunnen te zijn, omdat hij op 25 oktober voor een half jaar naar New York zou afreizen.[30]

In het voorjaar van 1953 deed Kaiser een nieuwe poging, nadat hij van Hans Roser had vernomen dat Buber in de zomer West-Duitsland zou bezoeken. Er volgde een briefwisseling waarin Buber zijn reisschema voor de komende maanden doorgaf en Kaiser de loftrompet stak over *Der Weg des Menschen* en *Gottes Finsternis*.[31] Kort daarop liet Buber weten in principe bereid te zijn in augustus naar Apeldoorn te komen.[32]

Vervolgens bleef het lange tijd angstvallig stil van de kant van Buber – tot ongerustheid van Kaiser. In een brief aan Maeder, die in mei 1953 op het Oude Loo het woord had gevoerd, sprak Kaiser zijn vrees uit dat Buber, net als eerdere inleiders, onder druk zou worden gezet 'von Menschen, die vorgaben aus Liebe für Gott, Königin und Vaterland zu sprechen, wenn sie abrieten nach Apeldoorn zu kommen'.[33]

Een herhaling van de jobstijdingen van 1952, toen drie inleiders kort voor de conferentie afzegden, was volgens Kaiser niet denkbeeldig. Vooral niet omdat twee van de drie die het toen hadden laten afweten – de Britten Spalding en Bentwich – tot de kennissenkring van Buber behoorden. De opluchting bij Kaiser zal dan ook groot geweest zijn toen eind juni Buber definitief toezegde te komen.[34]

Toch was Kaiser er nog altijd niet helemaal gerust op. Zeker niet toen hij hoorde dat Buber van plan was naar Londen te gaan. Hij schreef een uitgebreide brief aan Buber om hem te waarschuwen voor de verdachtmakingen die voor Spalding en Bentwich reden waren geweest af te haken. Kaiser hoopte dat Buber, net als bijvoorbeeld Palmstierna en Walker (twee inleiders van mei 1953), op zijn eigen oordeel omtrent het Oude Loo zou vertrouwen.[35] Half juli maakte Buber aan alle onderzekerheid een eind. Hij liet weten in augustus in Apeldoorn te zullen spreken.[36]

Kort daarna stelde Kaiser koningin Juliana op de hoogte van de stand van zaken voor de komende conferentie. Uiteraard liet hij weten dat Buber had toegezegd, ondanks 'inferieure tegen-actie'. Het aantal genodigden bleek inmiddels, mede dankzij het 'contingent Buber-relaties', opgelopen te zijn tot 280. Kaiser vermoedde dan ook dat 'het zaaltje keurig gevuld zal zijn tot de laatste plaats. "Het Oude Loo heeft de baby-schoentjes uitgeschopt." Het belooft voor ons allen ditmaal nog waardevoller en animerender te worden'.[37]

Dat 'Buber-relaties' werden uitgenodigd, was eigenlijk tegen de regels. In principe werd vooraf niet aangekondigd wie op de conferentie zouden spreken. In dit uitzonderlijke geval lag het anders. De geplande aanwezigheid van een beroemdheid bleek moeilijk geheim te houden. Zo had de Amsterdammer Bierschenk, een goede bekende van Greet Hofmans, van Bubers komst vernomen en wilde daarom ook graag naar Apeldoorn komen. Kaiser liet weten dat een uitnodiging op grond van alleen belangstelling voor Buber natuurlijk niet de bedoeling kon zijn, maar hij toonde zich clement. Dat Bierschenk op de hoogte was, moest een diepere bedoeling hebben en dus was hij welkom. 'Hoe het ook zij, het zal wel geleid zijn', meende Kaiser.[38] Buber zelf had in een brief aangegeven dat B.A. Engelsman uit Den Haag wel uitgenodigd wilde worden.[39] Hij zou inderdaad komen.

Martin Buber en zijn echtgenote in augustus 1953 op een bankje bij de Kleine Vuursche, het huis van de Bep en Bob Pierson, waar zij rondom de conferentie logeren.

Kaiser zelf greep de komst van Buber aan om mogelijke gasten warm te maken voor het Oude Loo. Hij benaderde, zoals hij het zelf noemde, allerlei joodse en niet-joodse 'Buber-contacten'. Onder hen professor Willem Banning (die een inleiding had geschreven bij een boek over het leven en werk van Martin Buber)[40] en twee Amsterdamse leden van het Genootschap Nederland-Israël: prof. M.A. Beek en mevr. A. Wolff-Gerzon.[41] Alleen de laatstgenoemde zou van de uitnodiging naar het Oude Loo te komen gebruikmaken.

Speciale behandeling

Op de vijfde Oude Loo-conferentie, die op 28 augustus 1953 van start ging, waren uiteindelijk ruim honderdvijftig gasten aanwezig. Het was daarmee de drukst bezochte conferentie tot dan toe. Onder de toehoorders bevond zich, onopvallend, ook prinses Wilhelmina. Net als voor veel anderen was Buber voor haar vermoedelijk de belangrijkste reden om weer eens te komen.

Buber genoot een speciale behandeling. Evenals andere belangrijke gasten werden hij en zijn echtgenote, de schrijfster Paula Winkler,[42] vanaf Schiphol met de auto opgehaald. Dat gebeurde in dit geval door Bep Pierson. In tegenstelling tot wat gebruikelijk was, vergoedde de organisatie van het Oude Loo dit keer ook de reiskosten van de echtgenote van de spreker. En op zaterdag 29 augustus 1953 stond er, anders dan gewoonlijk op de tweede conferentiedag, slechts één spreker op het programma van de Oude Loo-conferentie: Martin Buber. Hij sprak in de ochtend en deed dat veel langer dan andere inleiders hadden gedaan of nog zouden doen. Ook liep de kleine, bebaarde man anders dan de meeste sprekers regelmatig de zaal in – weg van het spreekgestoelte.

De toespraak maakte indruk op de aanwezigen. Een van hen was A. Prins van Wijngaarden uit Hattem. De vrijmetselaar was vol bewondering over Martin Buber, 'deze reeds 75-jarige haast Oud-Testamentische figuur sprak met een eenvoud en klaarheid over het oneindige en het onzichtbare, zoals men alleen kan verwachten van deze zo bekende Weense en Joodse philosoof'.[43] Bijna zestig jaar later herinnerde een andere deelnemer, H.J. Witteveen, zich de conferentie met Buber nog levendig en omschreef die als 'zeer inspirerend'. Dat kwam volgens de soefi-aanhanger en latere VVD-minister van Financiën niet zozeer door de informele sfeer die mede dankzij de theeschenkende Juliana werd gecreëerd, maar vooral door de 'indrukwekkende' Buber en diens 'diep beleefd godsbesef'.[44]

Ook Juliana was blijkbaar onder de indruk geraakt. Amper twee weken na de conferentie op het Oude Loo hield zij een toespraak tot de Nederlandse jeugd in de Koopmansbeurs in Amsterdam. Bij die gelegenheid citeerde zij uit *De weg van de mens* van Buber. Nadat ze de jongeren op het hart had gedrukt een eigen weg te kiezen, zei ze:

> Ik denk aan het verhaal, hoe een oud man – de Joodse rabbi Soesja – kort voor zijn dood zei: 'In het toekomende Rijk zal mij niet gevraagd worden: "Waarom zijt gij niet Mozes geweest?" Mij zal gevraagd worden: "Waarom zijt gij niet Soesja geweest?".' De schrijver voegt er o.a. nog aan toe: 'Juist in de verscheidenheid der mensen, in de verscheidenheid van hun aanleg en hun neigingen, ligt de grote mogelijkheid der mensdom'.

Juliana noemde in de Koopmansbeurs de schrijver in kwestie niet bij naam. In de gedrukte versie van de toespraak verwijst een voetnoot wel naar het boek van Buber.[45]

Kaiser bleek eveneens enthousiast: de lezing was – zo schreef hij in 1955 – zeer bijzonder geweest. Maar er was een probleem, zo liet hij uitgever Carolus Verhulst weten. 'Ja, Buber. Het is intens jammer, dat die op "Het Oude Loo" een voordracht hield, waarin hij zo kwistig was met woorden, dat hij er later een kater van had en niet wilde toestaan, dat het zo gedrukt werd. Hij maakte toen van de 32 blz. quarto een résumé van 8 blz. folio. Alle pit en leven was er uit, zo erg dat deelnemers protesteerden! Maar hij was herhaaldelijk van de microfoon weggelopen en dus ontbraken passages en hij vertikte het die aan te vullen! De ware reden was natuurlijk, dat hij in de wereld alleen gekend wil zijn om zijn gekristalliseerde prachtige proza.'[46]

De uiteindelijk uitgedeelde versie van Bubers toespraak (onder de titel *Der Spruch vom zinsgroschen und unsere Zeit*) was dus een slap aftreksel van hetgeen de gasten op het Oude Loo hadden voorgeschoteld gekregen.[47] Wat op papier stond was meer een verantwoorde lezing dan een persoonlijk getuigenis, zoals de bedoeling was.

De teleurstelling over de uiteindelijke tekst van Buber, die na de conferentie nog enkele dagen als gast van Bep en Bob Pierson op de Kleine Vuursche verbleef, verdween snel naar de achtergrond. Buber werd als 'marketingtool' ingezet om mogelijke sprekers over te halen naar Apeldoorn te komen. Telkens weer noemde Kaiser de naam van Buber als een van de degenen die op het Oude Loo hadden gesproken.

Buber zelf leek ook tevreden terug te kijken op zijn verblijf in Apeldoorn. 'Es war eine Atmosphäre des guten Willens, auch jenes Willens, der heute vielleicht das wichtigste ist: des Willens, die Tatsache zu verstehen, dass es in unseres Vaters Hause viele Wohnungen gibt und dass aus jeder dieser Wohnungen die Tür, wenn sie sich öffnet, unmittelbar vor Sein Angesicht und also auch in die Gemeinschaft aller Ihn Schauenden führt.'[48] In dezelfde brief aan 'Lieber Herr Kaiser' liet hij weten koningin Juliana een exemplaar van zijn nieuwste boek *Reden über Erziehung* te hebben gestuurd. Kaiser zou een ander boek toegezonden krijgen, zo beloofde hij.[49]

Met Buber werd vervolgens niet meer gecorrespondeerd. Wel zou koningin Juliana de bejaarde filosoof nog minstens een keer ontmoeten. Op 3 juli 1963 ontving Buber in Amsterdam de Erasmusprijs uit handen van prins Bernhard. Hij kreeg de prestigieuze onderscheiding voor de diensten die hij de Europese beschaving had bewezen. In zijn dankwoord noemde de laureaat het 'gelovig humanisme' een noodzakelijke tegenkracht om de moderne machten van technologie, verwetenschappelijking, verslaving en materialisme het hoofd te bieden. Juliana was aanwezig bij die plechtigheid in het Tropenmuseum en zal ongetwijfeld hebben teruggedacht aan het optreden van Buber op het Oude Loo tien jaar eerder.

Inhoud lezingen

In zeven jaar tijd werden op het Oude Loo ruim honderd voordrachten gehouden, als ook de (soms vrij uitgebreide) openings- of slottoespraken wor-

den meegerekend. De voordrachten verschilden nogal van toon, inhoud en vorm. Aan sommige inleidingen was geen touw vast te knopen, andere sprekers blonken dan weer uit in helderheid. Waar de ene inleider een vrij wetenschappelijk betoog hield, getuigde een andere inleider juist van zijn persoonlijke geloofsovertuiging. Ook waren de onderwerpen die werden aangesneden nogal uiteenlopend: van het mensbeeld van de Russische schrijver Fjodor Michailovitsj Dostojevski tot psychische ziekten; van de aard van het hindoeïsme tot islamitische mystici; van vluchtelingenwerk tot het integreren van religie in het arbeidsproces van alledag.

Opvallend was het brede scala aan personen dat in de redevoeringen werd geciteerd ter ondersteuning van het naar voren gebrachte gedachtegoed. De Franse schrijvers Michel de Montaigne, André Gide en Jean-Paul Sartre passeerden de revue, net als Dante Alighieri, William Shakespeare en ook Curzio Malaparte. Regelmatig vielen ook de namen van Nathan Söderblom, de Zweedse aartsbisschop en voorvechter van de oecumene; George Ivanovitsj Gurdjieff, de Russische esotericus en uitvinder van het enneagram (negen met elkaar in een cirkel verbonden persoonlijkheidstypes); de Britse historicus Arnold Toynbee; de Zwitserse psychoanalyticus Carl Gustav Jung; de Duitse theologen Karl Barth en Dieterich Bonhoefer en hun Oostenrijkse collega Martin Buber, die dus zelf ook als spreker op het Oude Loo optrad. De filosofen Plato, Socrates, Origenes, Lao Tse, Blaise Pascal en Friedrich Nietzsche werden eveneens meermaals aangehaald. Van de laatste kwam onder meer het citaat: 'Es gibt einen Weg, den niemand gehen kann außer dir. Frage nicht, wohin er führt, sondern gehe ihn.' Op deze wijze vonden de gelovigen van het Oude Loo en de 'godendoder' Nietzsche elkaar in het besef dat ieder mens zijn eigen unieke weg diende af te leggen.

De meeste lezingen op het Oude Loo waren geen afgewogen betogen, maar bestonden uit een soort vrije gedachtestromen. Er werd – op uitdrukkelijk verzoek van de voorbereiders, die om unieke, persoonlijke geloofsuitingen vroegen – veel geïmproviseerd en geassocieerd. Wat de meeste sprekers gemeen hadden – en daarin sloten ze uiteraard nauw aan bij hetgeen door de voorbereiders naar voren was gebracht – was een diep religieus besef van de alomaanwezigheid van God en het idee dat individuele overgave kon en zou bijdragen aan de oplossing van de problemen in de wereld. Iedereen had tot taak mee te werken aan Gods plan. De mens moest weer kind of leerling worden en het eigen 'ik' laten vallen.[50] Dat zou, zo was de stellige overtuiging van velen, onvermijdelijk bij steeds meer mensen gebeuren. De gedachte op de drempel te staan van een nieuw tijdperk leefde dan ook sterk. Het was nu of nooit voor de toekomst van de mensheid, die in grote crisis verkeerde.[51] In dat verband werd onder meer door de inleiders Walker en Spoerri met instemming verwezen naar een lezing die koningin Juliana had gehouden tijdens een staatsbezoek in Denemarken in 1953. Volgens de vorstin was er iets nieuws gaande, al was nog onduidelijk wat.[52]

God en godsdiensten

Het ging dus vooral over Gods bedoeling met de wereld. In de meeste lezingen stond de Allerhoogste dan ook centraal. Een God die weliswaar onkenbaar was, maar die zich op diverse manieren en/of in diverse religies manifesteerde. Geloven werd gezien als het absolute vertrouwen in de goedheid en de wijsheid van God, die door veel sprekers werd vereenzelvigd met liefde en daarmee met vrede. Volgens Annemarie Schimmel kon de mens God alleen maar liefhebben. 'Gott kann wohl geliebt aber nicht gedacht werden. […] Der Mensch aber, der Gott wahrhaftig liebt – das haben die großen Mystiker immer wieder erkannt – sieht in jedem, was ihm auf Erde begegnet, ein Zeichen der göttlichen Liebe.' Om daar nog aan toe te voegen dat voor God alleen 'die reine und wunschlose' liefde telde. De mens moest volgens Schimmel trachten samen te vallen met de goddelijke wil.[53] Andere inleiders waren het daarmee eens. Ook zij meenden dat de mens moest proberen één te worden met God en zo te streven naar vrede in zichzelf. Op z'n minst diende ieder mens te trachten Christus, de 'prins van vrede', toe te laten in zijn of haar leven. En vervolgens was het ieders individuele plicht om mee te werken aan Gods plan en daarmee aan vrede in en tussen mensen.

Belangrijk was dat het individu zich niet door anderen de regels liet voorschrijven, maar een eigen weg koos. Dat betekende onder meer dat kerkelijke dogma's en voorschriften werden afgewezen of dat het belang daarvan werd geminimaliseerd. De chirurg en schrijver van esoterische boeken Kenneth Walker stelde dat veranderingen op geestelijk gebied door individuen zouden worden bewerkstelligd en niet door kerken of theologen.[54] De Turkse hoogleraar Sofi Huri maakte duidelijk dat ook moslims in principe tegen dogmatiek dienden te zijn: voorschriften moesten geen doel op zich zijn, maar een middel om tot God te komen – het gaat immers niet om uiterlijkheden, maar om het innerlijk: 'You may wear your turban if you like; God does not regard your external appearance, he looks at your heart!'[55]

Het werd van groot belang geacht open te staan voor het waardevolle in andere godsdiensten – zoals de christelijk opgevoede Sofi Huri aangaf, die zich had verdiept in moslimmystici. Ook Annemarie Schimmel had andere religies bestudeerd en zo ontdekt dat vroomheid niet bestond uit het naleven van dogma's, maar uit gebed en naastenliefde. 'Jede grosse Religion hat jenes Gebot zur allumfassenden Nächstenliebe'. De gedachte dat verschillende religies fundamentele zaken delen, werd ook uitgedragen door Juan Mascaró. De in Cambridge wonende Spaanse taalkundige had onder meer de *Bhagavad Gita* en delen uit de *Upanishads* in het Engels vertaald. Op het Oude Loo wees hij op het elkaar aanvullende karakter van de wereldreligies. 'The spiritual words that we find in the Scriptures and books of wisdom of the world illumine one another. In them we find the cosmic greatness of Hinduism, the vast moral issues of Zoroaster, the joy of reason in Truth in Buddha, the spiritual victory of Jainism, the law of love and infinite deep simplicity of Tao, the practical spiritual wisdom of Confucius, the poetry of Shinto, the concen-

tration in the one God of Israel, the white radiance of Eternity of Christianity, the glory of God of Islam.'[56]

Niet alleen Mascaró verwees naar heilige boeken in andere religies, ook veel andere inleiders deden dat. Mystici van diverse godsdienstige achtergrond – zoals Meister Eckhart, Ken'an Rifai en Rumi – kwamen regelmatig aan bod, net als de grote contemporaine voorbeelden Mahatma Gandhi, Albert Schweitzer en Jiddu Krishnamurti. Een in het westen onbekend rolmodel was Ken'an Rifai (1867-1950). Het was Sofi Huri die een portret schilderde van de soefimysticus die poogde mensen te verenigen in een kring van belangenloze liefde. Want, zo meende Rifai, als we in vrede willen leven dan zullen we moeten zoeken naar overeenkomsten en niet naar verschillen tussen mensen en religies.

Maar wat te doen nadat de vergelijking tussen de verschillende religies was gemaakt? Daarover werd verschillend gedacht. De Amsterdamse hoogleraar godsdienstgeschiedenis Claas Jouco Bleeker, auteur van onder meer het boek *Op zoek naar het geheim van de godsdienst* (1952), wees op de noodzaak om de basis van religies te onderzoeken. Volgens Bleeker was niet één godsdienst de ware en moesten ook niet ad random allerlei elementen uit diverse religies worden geplukt voor individueel gebruik, zoals de theosofie voorstond. Nee, iedereen diende zijn eigen godsdienst opnieuw te doorleven en dan niet met het verstand maar met het hart. Als dat gebeurt, ontstaat er een diep gevoelde overtuiging die automatisch ruimte laat voor alle andere godsdiensten. De diverse godsdiensten konden dus perfect harmonisch naast elkaar bestaan.

Anderen meenden evenwel dat een alomvattende wereldgodsdienst de logische uitkomst zou zijn van het bestuderen van alle religies. Dat dacht onder meer Barbara Waylen, die als ideaal de stichting van een 'Universele Kerk had, waarin alle mensen van goede wil, alle religies, alle volken het hunne zouden kunnen bijdragen om de noodzakelijke vrede tussen mensen en volken te bereiken'.[57] In de optiek van Sri Ram moest de mensheid – nu nog gehinderd door verschillende zienswijzen als gevolg van psychologische barrières – uiteindelijk eveneens één organisch geheel gaan vormen.[58] Volgens anderen, met Kaiser en Wilhelmina voorop, kon die ene alles omvattende wereldreligie eigenlijk alleen maar het christendom zijn, die in hun visie superieur was aan alle andere godsdiensten.

Weinig aandacht voor politieke actualiteit

De inleidingen behandelden dus vooral religieuze zaken, en met name de verhouding tussen God en de (individuele) mens, en de geestelijke crisis in de wereld. Opvallend weinig werd gerefereerd aan de concrete politieke actualiteit.[59] Het lijkt erop dat de conferenties zich in een soort vacuüm afspeelden, veilig achter de dikke muren van het middeleeuwse slot. De boze buitenwereld scheen tijdens de conferenties geruststellend ver weg. Als er al werd verwezen naar recente gebeurtenissen, zoals de gruwelijkheden van de Tweede Wereldoorlog, de oorlog in Korea of de overstromingsramp in Zuidwest-Ne-

Luchtopname van het Oude Loo.

derland van februari 1953, gebeurde dat vooral om aan te geven dat ook in slechte tijden het geloof behouden diende te blijven.[60]

Een van de weinigen die vrij expliciet inging op de problemen in de wereld was Ariane de Berg, die werkzaam was in de vluchtelingenhulpverlening. Volgens haar lag onverschilligheid aan de basis van alle ellende. En dat was de miskenning van het goddelijke plan, waarvan de mens de eer heeft dat op aarde te verwezenlijken. Het ging mis omdat te veel mensen, ook politieke leiders, het eigenbelang nastreefden. Wel nam het besef van 'une realité transcendante' toe. Alle problemen in de wereld hingen volgens De Berg met elkaar samen. 'Le problème de la paix, le problème social, le problème de l'education, de la santé publique et, parmi tant d'autres, le problème des réfugiés dont j'ai été amenée á m'occuper tout particulièrement.' Ieder individu kan bijdragen aan een klimaat dat nodig is om tot oplossingen te komen. Ieder mens kan iets doen.

Het belang van handelen werd onderschreven door Salvador de Madariaga, die op het Oude Loo nader inging op de relatie tussen God en de mens. Het was volgens de op dat moment stateloze historicus en diplomaat[61] niet de bedoeling van dit soort conferenties om te blijven hangen in theorieën en abstracties, maar om in actie te komen. Fritz Feigel vond eveneens theologische scherpslijperij zinloos. Het ging Jezus, 'der grösste Genius der Geschichte', niet zozeer om denken, maar om doen – zie de werken van barmhartigheid! Ook andere inleiders, zoals Gerald Bailey, stelden daden en acties boven theorieën en abstracties.

Afkeer van zielloze ideologieën

Gezien de toestand in de wereld – de Koude Oorlog tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oostblok was op z'n hoogtepunt – was het niet verwonderlijk dat af en toe ook het communisme om de hoek kwam kijken. Vrijwel zonder uitzondering werd daar in negatieve zin over gesproken. Dat was ook logisch. De mens moest zijn eigen, individuele weg volgen en niet leven naar door anderen bedachte dogma's en regels en dus ook niet naar door anderen bedachte politieke ideologieën.

Quaker Gerald Bailey wees op de bijeenkomst van januari 1954 uitdrukkelijk op het onderscheid tussen christendom en communisme. Volgens hem ging het daarbij om drie verschillen. Ten eerste negeerde het communisme God. Ten tweede was het belang van het individu voor christenen een doel op zich, maar waren individuen voor communisten slechts componenten van een gedepersonaliseerde collectiviteit. Ten derde gingen christenen en communisten fundamenteel anders met hun vijanden om: liefhebben versus liquideren, waarbij Bailey onder meer verwees naar onder Stalin gepleegde moorden. Bovendien zagen communisten materiële zaken als enige essentie van het menselijk bestaan.

Tegelijkertijd wees Bailey er nadrukkelijk op dat veel christenen zich niet christelijk gedroegen. Hoe christelijk was uitbuiting van de ontwikkelingslanden? Hoe christelijk was het gebruik van de atoombom of de waterstofbom? Volgens hem kon het communisme als ideaal dan ook vooral aanslaan door het tekortschieten van de christenen. Ergo: christenen moesten hun individuele, goddelijke opdracht vervullen en door hun voorbeeld, door hun handelen, het communisme ondermijnen.

Rudolf Daur meende eveneens dat het bolsjewisme niet met geweld bestreden moest worden, maar door een religieuze vernieuwing in het westen. Die vernieuwing betekende volgens hem niet een herkerkelijking, maar een terugkeer naar de oorsprong van het christendom, naar de geest van waarachtigheid, liefde en trouw. Dat was een boodschap die, volgens de West-Duitse dominee in januari 1955, de kerken en bijbehorende instituties nog lang niet altijd begrepen of uitdroegen.

Nadat Salvador de Madariaga zich in augustus 1955 hardop had afgevraagd wat 'vrede' inhield, kwam hij tot de conclusie dat vrijheid daarvoor een noodzakelijke voorwaarde vormt. Vrijheid is nodig om tot zelfontplooiing te komen, zowel voor individuen als voor staten. Zelfontplooiing is zelfs het doel van de geschiedenis. Dat leidde volgens De Madariaga tot een nadrukkelijk anti-communistische stellingname, want 'all theories that try to realize history by compressing individual liberty are theories of error and darkness'.

Heinrich Schild hield in januari 1956 eveneens een pleidooi vóór de zelfstandige mens en tégen de op macht en aanzien beluste 'prominent'. De zelfstandige mens bepaalt zijn eigen ritme, bekommert zich om zijn medemens, durft tegen de stroom in te gaan en in de drukte van de massa stil te zijn. Dergelijke zelfstandige mensen werden in communistische regimes, zoals in Oost-

Europa, niet getolereerd. 'Die Selbständigkeit passt in ein totalitäres System nicht hinein.'

Ook Kaiser hamerde op het verderfelijke karakter van het antichristelijke communisme. In zijn optiek vond het pacifisme als politieke stroming evenmin genade, omdat het net als het communisme en het fascisme het wezen van de werkelijkheid niet begreep. Al deze stromingen, evenals het waanidee dat het blanke ras superieur zou zijn,[62] brachten de wereldvrede niet dichterbij – wel integendeel. Iedere politieke, religieuze of economische krachtenbundeling was voor hem uit den boze.

> Alle groepsverband is samenscholing van "velen" om zich tegen alle anderen door te zetten. Groepsvorming is zwichting voor machtsvergaring; het eist steeds overaccentuering van gedeeltelijke gelijkheid om stelling te kunnen nemen tegen het anders-zijn der anderen. Groepsvorming – op welk levensgebied dan ook – is derhalve het omgekeerde van Verbroedering, dat is Ontbroedering. Dááraan heeft zich de mensheid vergeven, en in geen eeuw zo sterk als de onze. Overal tiert de groepsvorming. En dus de verstrooiing! Daarom is het niet geworden "Eén Kudde, één Herder", maar vele kudden en vele pseudo-herders, omdat het geen echte Broederschappen zijn, maar belangengemeenschappen.

En vervolgens onderstreepte Kaiser in de uitgetypte tekst van zijn welkomstwoord op 1 februari 1957 ook letterlijk waar het volgens hem werkelijk om ging: 'de ware Broederschap, de enig echte, héé́ft, behoeft en wil géén georganiseerde groepsvorming, geen uniformen en discipline, geen dwangmaatregelen en misbruiking van de een tegen de ander! Want zijn waarachtigheid volstaat om uit zijn wezen elke goede vorm te doen ontstaan. Hij eist geen gelijkschakeling, omdat hij niet agressief is doch universeel'.

Het Oude Loo zou moeten bijdragen aan het ontstaan van een dergelijke ware broederschap, doordat de aanwezigen zich zouden bekennen tot 'de volbrenging van Zijn Wil op aarde als enige echte vervulling van Leven'. En als dat gebeurde, zo was de stellige overtuiging van Kaiser, 'indien de Wil van GOD gereede werd gehoorzaamd, zou er Vrede op aarde zijn.'

Waar in de inleidingen in het Oude Loo ook regelmatig naar werd verwezen, was het existentialisme, de in opkomst zijnde filosofie over de zin(loosheid) van het bestaan. Theophil Spoerri meende in augustus 1953 dat marxisme en existentialisme in essentie op elkaar leken. Volgens de Zwitserse taalkundige hadden beide 'ismes' het verkeerde uitgangspunt gemeen dat de mens zijn eigen schepper zou zijn.

Overigens was niet iedereen negatief over het existentialisme. Volgens Erwin Zippert bijvoorbeeld werd de essentie van het existentialisme vaak verkeerd begrepen. Het ging immers precies om het unieke van ieder mens. Leer jezelf kennen. En volg dan, in de optiek van de godsdienstwetenschapper en psychotherapeut uit München, het goddelijke gebod: heb uw naaste lief, zoals

u zelf. Dat was geen egoïsme, dat was zijn wat je wezen moest; dat was je eigen leven liefhebben, inclusief het daarbij behorende kruis.

Afkeer van zielloos materialisme

Niet alleen zielloze ideologieën werden afgewezen, ook het zielloze materialisme en vooral de groei daarvan werd met grote zorg gadegeslagen. Het werd gezien als een van de kwalen van de tijd. Het zou egoïsme en zelfvernietiging bevorderen en de mens afleiden van de essentie. Volgens 'pasteur' Grosjean leidde doorgeschoten materialisme uiteindelijk tot zelfdestructie, zoals de afgelopen decennia hadden aangetoond.[63] Ook Sri Ram merkte in augustus 1954 bezorgd op dat de hedendaagse geest te zeer door materiële zaken in beslag was genomen, terwijl Leslie-Smith een jaar eerder had benadrukt dat spiritualiteit veel belangrijker was dan materialisme. Velen vielen de Britse theosoof daarin bij. Ook Kaiser hekelde al tijdens de eerste conferentie de begeerte. Het verlangen naar materieel bezit vormde een obstakel in het toelaten van het 'Eeuwige in de Mens'. De primaire levensbehoeftes van de mens moesten in zijn optiek dan ook niet materieel, maar geestelijk worden gedefinieerd.

Veel inleiders vreesden echter dat het materialisme in de toekomst alleen maar erger zou worden. Zo vroeg Heinrich Schild uit Düsseldorf zich in januari 1956 af of door de voortschrijdende technische ontwikkelingen het levenstempo nog verder opgeschroefd zou worden. De vraag was of de mens de techniek zou weten te beheersen of dat de techniek de mens zou gaan beheersen. Zou de 'geistigen Vermassung' door radio en televisie, tijdschriften en kranten voortgaan en de mens niet meer tot bezinning komen? De West-Duitse politicus wist het niet, maar hij hoopte dat de maatschappij ruimte zou blijven bieden aan de zelfstandige mens, dat die niet ondergeschoffeld zou worden en zijn 'seelisch-geistige Spannkraft' kon behouden.

Tom Hopkinson sprak in mei 1956 eveneens over dreigende gevaren van de consumptiemaatschappij. Volgens de Engelse journalist zou de atoomdreiging niet fataal blijken te zijn.

> The fear I feel is not so much that man will blow the world up, but that he may turn it into a kind of vast and desperate amusement park, full of cheap entertainments, mechanical music, synthetic food and drink, and neon-lit advertising. The paradise of nylon and coca-cola! How is it possible for man to have come so far, to have achieved so much, and still to have about him so much that is dismal, mean, cowardly and second-rate. [...] Man has developed technically faster than he has spiritually. Man has applied himself to the laws of the external universe before he has learned to study the laws of his own nature.

Koningin Juliana had zich op de eerste conferentie in soortgelijke bewoordingen uitgelaten over de geestelijke ontwikkeling die achterbleef bij de technische ontwikkelingen.

Kritiek op de wetenschap

In het verlengde daarvan werd over de rol van de wetenschap verschillend gedacht. Sommige sprekers gaven die de schuld van alle ellende in de wereld; anderen wezen erop dat niet de wetenschappelijke vooruitgang de problemen veroorzaakte, maar de manier waarop de mens ermee omging. Kaiser behoorde tot de eerste categorie. Hij meende dat het verstand een hinderpaal vormde in de zoektocht naar de Goddelijke Waarheid, die alleen kon worden gevoeld, nooit worden bewezen. De mens moest het onbegrijpelijke niet proberen te begrijpen, maar diende zich over te geven aan Gods genade, de enige 'Weg naar Universele, Tijdloze VREDE'.[64]

Hans Müller-Eckhard en Pir Vilayat Inayat Khan wezen erop dat in de zeventiende eeuw een fatale scheiding was ontstaan tussen geloven en weten. God en ziel waren uit wetenschap en filosofie verdwenen en de West-Duitse kinderpsychiater noemde dat 'Entsetzlich'. Arne Runeberg sprak in januari 1956 zelfs van een oorlog tussen wetenschap en religie. Daarbij was de religie, sinds de zestiende eeuw, aan de verliezende hand. Het was de taak van de 20e-eeuwse mens om beide zaken weer te verenigen, want anders zou de westerse cultuur onvermijdelijk ten onder gaan. De Finse theoloog zocht de oplossing bij Albert Schweitzer, de *Bhagavad Gita* en Job. Zij verenigden volgens hem de strijd tussen innerlijke overtuiging en mede door de wetenschap gevoede uiterlijke ervaringen. Die weer in harmonie met elkaar brengen was volgens Runeberg 'the great task of our time'.

Alphonse Maeder meende in mei 1953 dat de mens door wat hij de wetenschappelijke ontaarding noemde, niet meer als 'geheel' werd beschouwd en dat de interactie tussen arts en patiënt daardoor ontmenselijkt was. En dat was tragisch, want voor de Zwitserse neuroloog en psychoanalyticus, die nog met Sigmund Freud en Carl Jung had gewerkt, was vrede net zo goed een '*innermenschliche* als eine zwischenmenschliche und zwischenstaatliche Angelegenheit'.

De befaamde geofysicus F.A. Vening Meinesz benadrukte op de negende conferentie dat door de wetenschap de mens het materieel zó goed had, dat God niet meer nodig leek te zijn. De welvaart leidde zodoende tot een verzwakking van de religieuze basis van onze westerse beschaving. Hij wees er wel op dat wetenschappelijke ontdekkingen (zoals kernsplitsing) op zich niet fout waren en evenmin dat ze konden worden voorkomen. Ze dienden echter te worden gebruikt ten voordele en niet ter vernietiging van de mensheid. Voor verstandig gebruik waren wijze leiders nodig die handelden volgens Gods wil. Een religieuze revival was dan ook onontbeerlijk.

Daarbij konden wetenschappers een belangrijke rol spelen. Dame Kathleen Lonsdale, zelf een vermaard kristalloge, sprak in mei 1957 op het Oude Loo over de verantwoordelijkheid van wetenschappers tegenover Gods schepping. Ze benadrukte de dienende rol van de wetenschap. 'I would therefore suggest that in a world in which God reigns we should realize that science will not be either a master or a scapegoat, it will be the servant of God and of humanity.'

Dat religie een langduriger impact had op de loop der geschiedenis dan de wetenschap, bewezen zieners als Boeddha, Mohammed, Lao Tse en Jezus. Dat was de stellige overtuiging van Carl Martin Edsman. De Zweedse hoogleraar godsdienstgeschiedenis vond op de dertiende conferentie echter niet dat er sprake was van een tegenstelling. Volgens hem waren wetenschap en religie, rede en hart perfect verenigbaar. De mens kon kiezen uit drie opties: een allesvernietigende catastrofe; een 'brave new world' zoals Aldous Huxley die had beschreven, waarin de materiële zaken goed geregeld zijn, maar de geest gedood is; of een wereld waarin geloof in de christelijke liefde de leidraad vormt.

Vertrouwen in de toekomst

Net als Edsman meenden veel inleiders dat de mensheid voor een fundamentele keuze stond. Henriette Jordan zag op de laatste Oude Loo-conferentie twee richtingen op het kruispunt waar de mensheid terechtgekomen was. De ene afslag leidde tot gehoorzaamheid aan Gods gebod, de andere afslag betekende de ondergang. Gesteld voor dergelijke keuzen waren de meeste sprekers over de toekomst hoopvol gestemd: liefde en broederschap zouden uiteindelijk overwinnen. Grosjean meende in augustus 1954 dat op de ruïnes van de huidige tijd een gouden eeuw van christelijke liefde zou ontstaan, waarin de mensen leefden naar Gods woord. Volgens de Franse geestelijke stond de mensheid op de drempel van een nieuwe tijd. Dat idee van een 'New Age' leefde bij meer inleiders op het Oude Loo – maar zoals verderop zal blijken in een andere betekenis dan die term in de jaren zestig zou krijgen. Sri Ram zag de desintegratie die de oude wereld teisterde als een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van een nieuwe wereld. 'We have all kinds of difficulties, all in order that there may be a new age which humanity can enter, new grounds on which man may find his feet, a new way of living in which there will be more happiness, more freedom, more brotherhood, more peace than he has experienced in the past'. Sommige sprekers meenden al vonken van een nieuwe spiritualiteit te ontwaren. Tudor Pole zag in januari 1955 'the coming of this remarkable, this tremendous new wave of spiritual life and light' met vreugde tegemoet.

Ook Mascaró ontwaarde aan de verre horizon een nieuwe wereld, waarin liefde en eenheid zouden domineren. Voor hem vormden de heilige boeken van de Hindoes daarbij een leidraad. 'The Bhagavad Gita, this song of Life and of Love, can help us in our wandering, because the Bhagavad Gita is not a book: it is a Spirit. In the darkness of our night it is a star that comes from the East leading us unto the light of a new morning.' Waar hij nog aan toevoegde dat het er niet toe deed waar de ster vandaan kwam. 'It comes from that region of Glory where there is neither East nor West.' De meeste andere sprekers meenden daarentegen dat voor de nieuwe, betere wereld toch vooral Gods leiding essentieel was.

De Delftse hoogleraar elektrotechniek Elie Thierens was in januari 1954 eveneens optimistisch over de toekomst onder God. Dat kon in zijn optiek

Geanimeerd groepsgesprek op de binnenplaats van het slot tijdens een van de Oude Loo-conferenties.

ook niet anders, als je trouw wilde zijn aan de uitgangspunten van het Oude Loo. Want dan geloofde je ook onvoorwaardelijk in de eindoverwinning, ongeacht alle tegenslagen. Daar sloot Kaiser zich uiteraard bij aan. Hij zag in alle ellende van zijn tijd een 'manifestatie van GODS inmengende Aandacht'.[65] En het was die aandacht en niets anders, die had voorkomen dat er een nieuwe wereldbrand was ontstaan. 'GOD heeft zich opnieuw over de mensen en de wereld ontfermd. En niet dankzij machtshanteerders, diplomaten en politici, dankzij atoomwapens, straaljagers of tanks, of dankzij het pacifistische streven van groepen en enkelingen is de derde wereldoorlog *niet* uitgebroken, maar: doordat de essentie van Wereldvrede reeds uit de hemel neergedaald is in onze levenssfeer.'[66]

Net als bij andere sprekers was ook bij Kaiser het besef aanwezig op de drempel van een nieuw tijdperk te staan. De mensheid stond in ieder geval op een kruispunt. 'We leven in een tijd van overgang, de eindphase van een bepaalde bestaanswijze en de invoering van geheel nieuwe toestanden, normen en houding tegenover het leven. Een Nieuwe Tijd wordt geboren en een Oude Tijde sterft.'[67] Het waren op 1 september 1957 de laatste woorden die op het Oude Loo werden gesproken. Daarna zouden de conferenties in andere vorm elders worden voortgezet.

Vliegende schotels

Er was één vreemde eend in de Apeldoornse bijt. Althans één lezing die inhoudelijk enigszins afweek van de rest. In zijn voordracht *The road to peace* bewoog 'air chief marshal the right hon. Lord Dowding' zich op 28 mei 1954 aanvankelijk nog wel op vertrouwd terrein. Hij maakte 'Your Majesty, Ladies and Gentlemen' duidelijk dat vrede op aarde afhankelijk was van de vrede in het hart van de mens. Daarna kwam de Schot op een onderwerp dat door niemand voor of na hem werd aangeroerd: vliegende schotels.

Op het eerste gezicht leek het verrassend dat juist hij daarover begon. Luchtmaarschalk Hugh Dowding had immers als militair zijn sporen verdiend en stond te boek als oorlogsheld. In 1940 had hij een cruciale rol gespeeld bij het weerstaan van de Duitse luchtaanvallen tijdens de Battle of Britain. Na een conflict met de regering van Winston Churchill had hij in 1942 echter ontslag genomen bij de Royal Air Force. Daarna legde hij zich toe op het schrijven van spirituele boeken, met titels als *Twelve legions of angels* (1946), *The dark star* (1951) en *God's magic: an aspect of spiritualism* (1960). Ook werd hij lid van organisaties als de Fairy Investigation Society en de Ghost Club.

Op het Oude Loo verklaarde Dowding dat voertuigen van verschillende planeten met verschillende bedoelingen naar de aarde kwamen. Hij verwees onder meer naar de neefjes Stephen Darbishire en Adrian Myer die een paar maanden eerder, op 15 februari 1954, in het Lake District zo'n ufo hadden gefotografeerd. Ook refereerde hij aan het veelgelezen *Flying saucers have landed* van George Adamski en Desmond Leslie uit 1952. Adamski claimde onder meer via telepathie met een buitenaards wezen contact te hebben gehad en zelfs naar Venus te zijn gereisd. Dowding geloofde hem.

Het onderwerp ufo's kwam overigens niet bepaald uit de lucht vallen en veel conferentiegangers zullen er vertrouwd mee geweest zijn, want in 1954 werd Europa overspoeld met duizenden en nog eens duizenden meldingen van ongeïdentificeerde vliegende objecten.[68] Drie maanden na Dowdings lezing op het Oude Loo nam ook Wim Kaiser een vliegende schotel waar. Op 22 augustus 1954 tegen negen uur 's avonds zag hij boven Molecaten een 'grillig *vrij* bewegend lichtvlammetje'. Hij werd er euforisch van. 'Ben wel dankbaar er eens een te hebben mogen zien.' Twijfelen deed hij niet, zich gek laten maken evenmin. 'Verwarring met vliegtuigen, enz. of meteoren is nonsens. Hoe men er zich levende mensen in fantaseert is een staaltje van smensen vooroordeel. Het is een uiterst stralend horizontaal vlammetje dat stilstaat of langzaam stijgt, dan ineens met een sprong in enorme snelheid uitschiet.' Na door Kaiser te zijn geroepen, zagen ook Greet Hofmans en de oude mevrouw Van Heeckeren de lichtschijnsels, die met 'abrupte bewegingen deden denken aan een vlinder die ook zo dwarrelend kan zijn'.[69] Kaiser stuurde een brief over de ufo naar het KNMI. Meteorologen van dat instituut vermoedden dat een lichtje aan een weerballon het 'buitenaardse' effect had veroorzaakt.

Een paar maanden later liet Kaiser nogmaals zijn licht schijnen op het verschijnsel, waarin hij bleef geloven, zij het niet onvoorwaardelijk. 'Ja, het boek

van Adamski/Leslie is wel een mooi staaltje hoezeer de mensen de beleving van het phenomeen al niet verdragen kunnen. Ik vond die Venus-mens episode belachelijk, hoewel ik zelf de weemoed voelde van het zo in verbinding met onaardsheid te zijn. […] In Zwitserland zag ik ook 6 rapportjes van mensen die een UFO of lichtverschijnsel hadden gezien, en bij alle zes voelde ik de betrouwenswaardigheid door de woorden heen.'[70]

In tegenstelling tot Kaiser geloofden Juliana en Bernhard wel dat een ufo buitenaardse wezens kon vervoeren. Zij waren daar zozeer door gefascineerd dat zij de schrijver Adamski uitnodigden om op Paleis Soestdijk zijn verhaal te komen vertellen. Hij deed dat op 18 mei 1959. Bij aankomst op Schiphol liet Adamski weten dat de buitenaardse wezens niet kwamen 'om ons te bekeren en ook niet om ons te veroveren. Ze zijn alleen bezorgd over onze experimenten met de atoomkern'. Bovendien zouden de bewoners van andere planeten niet naar de aarde zijn gekomen, 'als de aardbewoners volgens christelijke principes hadden geleefd'.[71] Een gedachte die wel weer mooi aansloot bij de basisidee van het Oude Loo: de ellende in de wereld werd veroorzaakt door het verzaken aan het geloof in Christus.

Blijkbaar maakte de 'gezant van Venus' tijdens het diner op Paleis Soestdijk grote indruk op het koninklijk paar,[72] want zelfs jaren nadat Adamski als een charlatan was ontmaskerd, bleven koningin en prins ervan overtuigd dat buitenaardse wezens met mensen op aarde in contact stonden. In 1991 schreef Juliana aan Rita en Walraven van Heeckeren: 'B[ernhard] zegt kortaf: natuur-

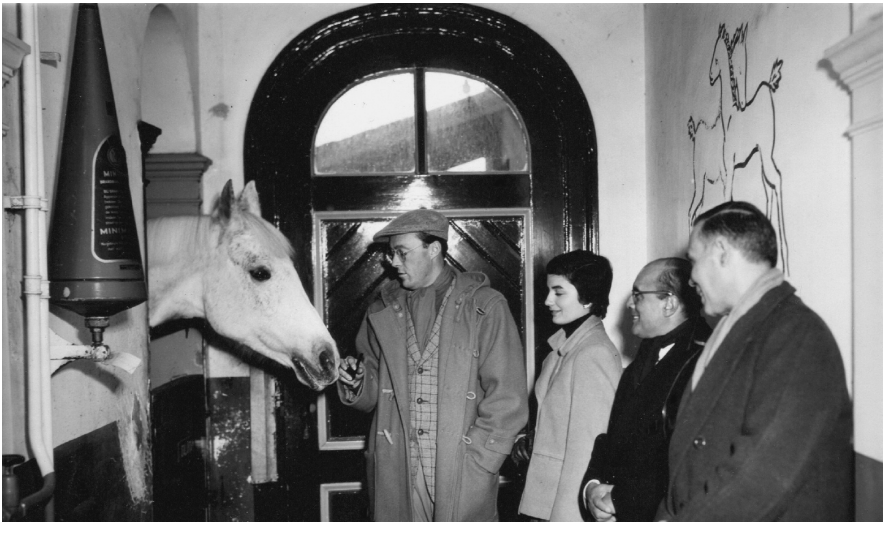

Prins Bernhard met enkele gasten uit Argentinië in de stallen van Paleis Soestdijk. Het bezoek vindt plaats in februari 1952. In hetzelfde jaar zal de prins onderzoek laten uitvoeren naar aardstralen en op basis van wichelroedemetingen de paarden verplaatsen.

lijk *is* dat allemaal zo. Hij heeft […] prachtige lectuur (wetenschappelijk bevestigd!!) van gesprekken van eenvoudige mensen met wezens van een andere planeet. Samenvattend zeggen ze: "liefde is de enige energie" en "we zijn bezorgd over jullie, maar kunnen niets doen, want de Schepper wil, dat iedere planeet *zelf* de moeilijkheden oplost".'[73]

In vrijwel alle literatuur over Juliana en Bernhard wordt verondersteld dat Adamski was uitgenodigd op verzoek van de koningin.[74] De prins zou er niets in gezien hebben en zelfs een aantal luchtvaartdeskundigen hebben uitgenodigd die de ruimtereiziger moesten ontmaskeren. Daarmee wordt het beeld bevestigd dat de goedgelovige Juliana door de rationele Bernhard moest worden gecorrigeerd. De brief van Juliana uit 1991 lijkt er toch op te wijzen dat het misschien wel anders lag en dat ook de prins geloof hechtte aan het bestaan van buitenaards leven. Walraven van Heeckeren van Molecaten duidt daarop in zijn aantekeningen. De voormalige particulier secretaris van Juliana vermoedde zelfs dat Bernhard voor het uitnodigen van Adamski verantwoordelijk was geweest, want de prins had al jaren daarvoor diens boek 'uit Amerika meegebracht en was er zeer door gegrepen'.[75]

Ook Cees Fasseur wijst er in *Juliana & Bernhard* op dat de prins allerminst ongevoelig was voor het bovennatuurlijke. Bernhard schakelde in 1952 de Stichting ter bevordering van de Psychische Physica in om metingen met de wichelroede uit te voeren in de stallen van Paleis Soestdijk. De wichelroede sloeg uit en de paarden werden vervolgens verplaatst.[76] In het over prins Bernhard zeer kritische *Niets was wat het leek*, doet Gerard Aalders eveneens een duit in het buitenaardse zakje. Hij veronderstelt net als Van Heeckeren dat de

Leny Kars (rechts) met haar zus Jo (links) op bezoek bij Paula Balma, de secretaresse van Bob Pierson die alle lezingen uittypte.

prins achter de uitnodiging van Adamski zat, maar niet omdat hij de Venusganger geloofde, wel om zijn vrouw publiekelijk voor schut te zetten. Volgens Aalders moest Bernhard 'in tegenstelling tot zijn vrouw niets hebben van Adamski (hoewel hij wel in ufo's geloofde)'. De prins stond echter ook volgens Aalders bepaald niet afwijzend tegenover occulte zaken.[77] Al zou hij zich tijdens de huwelijkscrisis van 1956 (en later) profileren als een rationele man die niets moest hebben van dergelijke bovennatuurlijke verschijnselen.[78]

Bandopnamen

De inleidingen van Dowding en alle anderen werden op band opgenomen. Vervolgens typte Paula Balma, de taalvaardige secretaresse van Bob Pierson, de teksten uit. Omdat de lezingen dus achteraf werden uitgewerkt, komen in de teksten ook verwijzingen voor naar voorgaande sprekers. Bovendien mag worden aangenomen dat als er in de aanhef sprake is van 'your royal highness', 'votre majesté' of 'eure Majestät' Juliana zich ook daadwerkelijk onder het gehoor bevond.

De bandrecorder die tijdens de eerste conferenties werd gebruikt, was niet van erg goede kwaliteit. Daarom besloten de West-Duitse Erika Sprenger-Steinmüller, een van de vaste gasten, en haar vader in juni 1954 het Oude Loo een betere AEG 'Tonband Apparat' te schenken.[79] De opnamebanden werden aanvankelijk hergebruikt, zodat niet alle inleidingen bewaard bleven. Dat bleek niet verstandig. Zo betreurde Kaiser het ten zeerste dat de 'schönen Vortrag' van Erwin Zippert niet meer op band stond. Daarom werden vanaf 1956 meerdere banden aangeschaft om wissen van toespraken te voorkomen en konden 'die Vorträge die uns am Herzen liegen' nog eens rustig worden teruggeluisterd.[80] De banden zijn in de loop van de tijd verpulverd geraakt en niet meer afspeelbaar.

Doordat de gloednieuwe AEG bandrecorder haperde, werd op de bijeenkomst van mei 1955 het eerste deel van de toespraak van Stephan Hopkinson niet vastgelegd. Nog ernstiger ging het mis bij de inleiding van Zander op dezelfde conferentie. De van oorsprong Russische professor sprak zo snel dat uitwerking van de lezing over *L'Avenir de l'Humanité dans la philosophie religieuse russe* niet mogelijk bleek. Zanders aanbod om zijn verhaal achteraf nog eens uit te werken, werd door Kaiser afgewezen, wellicht speelde daar het gedoe met de tekst van Buber een rol bij.

Geen plenaire discussies

Aanvankelijk werden niet alleen de inleidingen, maar ook de daarop aansluitende besprekingen getapet, zoals bleek uit de vraag van Eleanor Roosevelt om een verslag daarvan. Maar na de tweede conferentie werd er niet meer plenair gediscussieerd. Daarmee werd gestopt omdat volgens Kaiser sommige storende elementen die groepsgesprekken hadden misbruikt om propaganda te maken voor het eigen gedachtegoed en om negatieve kritiek te spuien. 'De gedachtenwisseling, die toch zeker een essentieel deel der Bijeenkomst is, zal

dus voortaan individueel zijn. En wij zullen er op wijzen, dat dit dan ook *de* actieve bijdrage der toehoorders is, waaraan ieder zich dient te wijden.'[81]

Kaiser liet niet na te hameren op het feit dat de waarde van de conferenties gelegen was in die individuele reflectie van de individuele deelnemer op de liefst zo persoonlijk mogelijke inleidingen. Daarbij waren de open uitwisselingen van ideeën en gedachten essentieel. Maar dat diende na de problemen op de eerste conferenties uitsluitend in kleine groepen te gebeuren. Iets anders tolereerde hij niet. Want 'what Het Oude Loo aims at, is reached by the exchange of views in *small* groups, and that every other activity – however sympathetic in itself – is out of place here'.[82]

Wat wel gehandhaafd bleef, was dat er na de inleidingen werd gezwegen. Dat er niet werd geapplaudisseerd, viel bij velen in goede aarde. ''t Allermooiste waren eigenlijk de momenten van grote stilte na de lezingen', zo liet een van de gasten op de conferentie van januari 1955 weten.[83] Na de lezingen gingen de toehoorders in stilte uiteen en konden ze in diverse ruimten op het Oude Loo met anderen van gedachten wisselen over wat ze zojuist hadden gehoord. Op de elfde conferentie ging het bijvoorbeeld in de avond als volgt:

> In de verschillende vertrekken hebben zich groepen gevormd voor gedachtenwisseling. In een der vertrekken beantwoordt dr Zippert vragen, een stroom van vragen. Er zijn ongeveer 30 mensen, er is niet zo erg veel plaats. De Koningin deelt een stoel met een andere dame. En dr Zippert geeft nog al eens aanleiding tot lachen in zijn heldere antwoorden, nu en dan niet vrij van sarcasme. Maar ook tot diepe ernst. Vreemd, ook hier, ondanks de aanwezigheid van mensen, die stille rust, vooral nu de avond gevallen is en het duister slechts voor kaarslicht enigszins wijkt.[84]

Ook bestond de mogelijkheid om te gaan wandelen in de bosrijke omgeving van het kasteel. Eenieder was vrij om na de inleidingen te doen wat hij of zij gepast vond.

> Later gaan we ons weegs door het donkere park – hier en daar is een lamp opgehangen om de richting aan te geven. 'Het Oude Loo' ligt als een sprookjesslot op de achtergrond – voor de ramen, boven en beneden branden kaarsen. 'Neem dit goed in U op', zei een gast uit New York de laatste avond. 'Dit is iets, wat we wellicht nooit meer te zien zullen krijgen' – èn te doorvoelen, voegde ik er zelf zachtjes aan toe.[85]

Boekenreeks bij Servire

De uitgetypte lezingen werden in gestencilde vorm gekopieerd en onder de gasten van de betreffende conferenties verspreid. Een aantal voordrachten werd in het Nederlands vertaald en vervolgens in boekvorm op de markt gebracht door Servire in Den Haag. Uitgever Carolus Verhulst was een van de regelmatige gasten op het Oude Loo en had ook al eerder werk van Kaiser uitgebracht.

Leny van den Honert (links) en Jo van Tussenbroek-Hulst. Zij wonen allebei meerdere keren een Oude Loo-conferentie bij. Van den Honert financierde bovendien voor een belangrijk deel de Oude Loo-reeks van uitgeverij Servire.

In september 1955 had Kaiser het plan voor een boekenreeks geopperd[86] en Verhulst reageerde daar enthousiast op. De uitgever liet weten de vertalingen voor zijn rekening te willen nemen, maar wees erop dat de sprekers eerst hun toestemming moesten geven. Ook stelde hij voor een fonds in het leven te roepen om het non-profitproject te financieren.[87] Uiteindelijk zou een aantal vaste Oude Loo-deelnemers – onder wie Frans Mijnssen, Gerard Franken, Koos de Vries en Walraven van Heeckeren – ieder honderd gulden doneren. Leny van de Honert schonk zelfs ruim tweeduizend gulden voor het fonds.[88]

Er werd door Kaiser en Verhulst gekeken welke inleidingen voor publicatie in aanmerking kwamen. De discussie daarover maakt duidelijk welke lezingen Kaisers goedkeuring konden wegdragen – en dat waren er niet veel. Erwin Zippert en Hans Müller-Eckhard stonden bovenaan zijn lijstje. Maar de reeks "Het Oude Loo" werd op voorstel van Verhulst geopend met *Levensheiliging*, een tekst van Kaiser die hij weliswaar niet in Apeldoorn had uitgesproken, maar volgens hem wel het gedachtegoed goed weergaf. Bovendien vond Kaiser het ook geen gek idee om iemand van de voorbereiders de serie te laten openen.[89] Die eerste uitgave was eind 1955 gereed. Verhulst hoopte dat *Levensheiliging* het begin zou worden van een 'lange reeks bezielende uitgaven'.[90]

De door Kaiser zeer geprezen lezing van Erwin Zippert werd, onder de titel

Crisis der Wereldbeschouwing, uitgegeven als tweede van de reeks, die uiteindelijk tien deeltjes zou tellen. Verhulst had zijn vertaling van *Crisis der Wereldbeschouwing* voorgelegd aan een kleine groep mensen ten huize van Koos en Beep de Vries alvorens tot het drukken ervan over te gaan.[91]

Andere geschikte teksten waren volgens Kaiser uitgesproken door Annemarie Schimmel, Rudolf Daur, William Aspden en Salvador de Madariaga.[92] Van hen zou alleen Aspden uiteindelijk in de reeks terechtkomen en dan nog op het nippertje. Het verzoek om zijn lezing in boekvorm te mogen uitgeven, bereikte hem op zijn sterfbed. Hij liet via zijn dochter weten de publicatie een eer te vinden.[93] Bijna een jaar later kreeg Aspdens weduwe het boek *Op zoek naar de werkelijkheid* toegestuurd, het derde deel van de Oude Loo-reeks.[94]

Hans Müller-Eckhard stribbelde aanvankelijk nog wat tegen. Gezien zijn niet al te rooskleurige financiële situatie, wilde hij wel een honorarium ontvangen voor de uitgave van zijn tekst.[95] Maar Kaiser liet weten dat voor het Oude Loo alleen 'umsonst' gewerkt kon worden.[96] Als reactie daarop vroeg Müller-Eckhard of er dan bij de tekst een lijst met andere, recente werken van zijn hand kon worden opgenomen.[97] Daar was Kaiser eigenlijk tegen, maar bij nadere beschouwing vond hij dat het toch wel kon. 'Want àls de lezer werkelijk gepakt wordt door zijn voordracht, dan is het niet meer dan natuurlijk en gezond, dat men graag meer van hem leest. En dan is het geen zaken-bevordering maar dienen van de belangstelling.'[98] De uitgever plaatste vervolgens een lijstje met drie titels van Müller-Eckhard voorin *De ziekte van het westen en het mensenbeeld bij Dostojefski*, deel vijf van de eenvoudig uitgegeven reeks.

Een punt van discussie was of voor de reeks de recent vernieuwde spelling moest worden gebruikt. Verhulst stelde voor dat wel te doen, om te voorkomen dat de boekjes al meteen bij publicatie 'ouderwets' zouden lijken.[99] Kaiser wilde echter niets weten van de taalkundige veranderingen. Hij noemde 'die schijnvereenvoudiging op grond van moeilijkheid niets dan taalbederf door botte nivelleringsdrang van de massa. Als we alles afschaffen wat voor de massa "niet leeft", dan hebben we geen atoombom meer nodig om een eind te maken aan de kans van De Mens'.[100] Verhulst bleek het hartgrondig met Kaiser eens en meende dat de nieuwe spelling zelfs 'een gevaar is voor het geestelijk leven van de mens'. Maar hij kon gezien zijn professie die nieuwe spelling niet negeren.[101] Uiteindelijk zou ook Kaiser zich neerleggen 'bij de decreten der volkse taalverkrachters'.[102]

Na Kaiser, Zippert, Aspden en Müller-Eckhard werden in 1957 en 1958 verder vooral teksten van de laatste Oude Loo-conferenties vertaald en uitgebracht. De auteurs daarvan waren onder meer de West-Duitse godsdienstwetenschapper Gustav Mensching (*Verdraagzaamheid en Waarheid in Godsdienst*, deel zes), de Zweedse bisschop Oskar Köllerström (*De Zoon der Mensen en elke mensenzoon*, deel zeven) en de Zweedse godsdiensthistoricus Carl Gustav Diehl (*God de Onontkoombare*, deel negen). Als tiende en laatste deel werd *God en zijn mensen* van dominee George Gibson gedrukt.

Drie delen van de Oude Loo-reeks van uitgeverij Servire.

De reeks werd geen succes. De eerste jaren werden van Kaisers *Levensheiliging* nog wel bijna vijfhonderd exemplaren verkocht. Ook Zipperts *Crisis der wereldbeschouwing* deed het met bijna vierhonderd exemplaren niet slecht. Maar nadat de conferenties in 1958 waren gestaakt, verdween ook de interesse voor de publicaties. In de jaren daarna werden van de tien deeltjes in totaal slechts 79 exemplaren verkocht. Opnieuw scoorde Kaisers *Levensheiliging* het beste, gevolgd door diens *Gods Dienst en godsdiensten* (deel vier). Ook van Norbert Loesers *De moderne kunst en de religieuze beleving* (deel acht) waren nog enkele exemplaren over de toonbank gegaan, maar veel was het niet.[103]

Juliana poseert voor de brug naar het Oude Loo.

17

De rol van Juliana: theeschenkster en boegbeeld

Wat koningin Juliana van de conferenties oppikte, kan moeilijk worden nagegaan zolang de archieven gesloten blijven waarin haar brieven en dagboeken liggen opgeslagen.[1] *Maar uit andere bronnen wordt wel duidelijk dat Juliana van de bijeenkomsten genoot en geen kans voorbij liet gaan om op het Oude Loo aanwezig te zijn. En meer dan dat: zij ontving op vrijdagochtend de deelnemers en zwaaide ze op zondagmiddag ook uit.*[2]

De bijeenkomsten en vooral het informele karakter ervan waren waardevol voor Juliana, zoals beschreven werd door A. Prins van Wijngaarden in een tijdschrift van de Rotary.

> Juist H.M. geniet van de mogelijkheid nu eens mens onder de mensen te zijn, en in een persoonlijk gesprek met vele der deelnemers uiting te geven aan Haar belangstelling voor de brandende vragen, die allen hier te samen had gebracht. De ontvangst op de binnenplaats en later het afscheid op de brug over de slotgracht, waarbij de Koningin tegenwoordig was, moeten dan ook worden gezien behalve als die van gastvrouw, tevens als het verlangen om de deelnemers persoonlijk te begroeten en evenzo om persoonlijk afscheid van hen te nemen. De taak door Haar vervuld is hoog en geestelijk.'

Verderop in hetzelfde artikel staat over de conferentie van augustus 1953: 'Het Oude Loo is een mogelijkheid door God geboden en de uniekheid van deze mogelijkheid blijkt zeker het duidelijkst uit het feit dat Vorstin en Volk daarin tezamen zijn, *zoals zij nooit en nergens anders tezamen zijn*. Hiermede wordt dan bedoeld alléén als kinderen van God'.[3]

Ook elders werd gewezen op het belang van de conferenties voor de vorstin. 'Haar persoonlijkheid en haar duidelijk waarneembare vreugde als gewoon mens te vertoeven temidden van gelijkgestemden, bracht niet alleen sfeer, maar gaf een bijzondere inhoud aan het samenzijn. Hier was een persoonlijk contact tussen onze vorstin en een door eenzelfde ideaal bezielde groep harer onderdanen, in een geestelijke verbondenheid bijeengebracht, – een contact, dat in het dagelijkse leven zelden tot stand kan komen.'[4]

In een artikel over de conferentie van mei 1953 wees deelnemer Frater

Smid er eveneens op dat Juliana's aanwezigheid op het Oude Loo door haar en de deelnemers als zeer speciaal werd ervaren.

> Het was stellig inspirerend dat de Koningin voortdurend actief deelnam aan de conferentie, maar op haar beurt werd zij ook zelf zichtbaar geïnspireerd door de geest die deze conferentie beheerste. Het moet mij van 't hart dat ik nu ook uit persoonlijke ervaring getuigen kan hoezeer de bij de troonsbestijging gesproken woorden: 'wie ben ik.....' één voortdurende bevestiging ontvangen in een levenshouding, die iedere minuut getuigt hoe hoog onze Koningin haar taak ziet waartoe zij zich als door een genade geroepen weet.[5]

In een West-Duits blad werd beschreven hoe Juliana de conferenties beleefde. 'Inmitten der Gästeschar, gewollt unbeachtet und gerade deswegen still verehrt, nimmt Hollands Königin an den Vorträgen und Diskussionen teil. Wenn Pausen eingeschaltet werden, ist sie die erste hinter dem improvisierten Buffet, gießt Tee ein und wacht darüber, dass ihren Gästen Erfrischungen zur Verfügung stehen. Unermüdlich, ein Vorbild des Dienens, einer Gastfreundschaft, die zum unvergesslichen Erleben wird.'[6]

Op het Oude Loo kon de 'dienende' Juliana vergeten dat ze koningin was. Zittend in de vensterbank luisterde ze naar de lezingen. Haar ogen gericht op een breiwerkje, zodat ze zich beter kon concentreren. Als het nodig was, sjouwde ze met stoelen en schonk ze drankjes in. Ze praatte met iedereen, bekenden en onbekenden, en toonde zich geïnteresseerd in allerlei verhalen. Zo vertelde Beep de Vries dat zij op een van de conferenties tijdens een maaltijd tegenover Juliana zat. Een andere tafelgenoot liet zich ontvallen ooit verliefd te zijn geweest op de zus van Beep. Toen Juliana dat hoorde, vroeg ze de man in kwestie het hemd van het lijf over die jeugdliefde in de Tielerwaard. Ze wilde precies weten hoe dat toen gegaan was.[7]

Juliana deed nadrukkelijk mee aan de discussies en was – zoals gezegd – op de allereerste conferentie zelfs een van de sprekers geweest. De teneur van haar toespraak week niet wezenlijk af van die van andere inleiders of van de uitgangspunten van de conferenties zoals geformuleerd door Kaiser. Centraal stond het herstellen van de band met God, zonder dat concreet gemaakt werd hoe dat moest. Daar waren ook geen regels voor. Het ging om een dieper weten, een diep gevoeld geloven.

Volgens Gilles Quispel, een van de inleiders in mei 1954 en een goede bekende van de koningin, vond Juliana in de groep rond het Oude Loo vooral vriendschap en genegenheid.[8] Ook benadrukte hij dat de vorstin zich niets wijs liet maken. Aan het einde van conferentie van januari 1955 werd hem telefonisch verzocht naar Apeldoorn te komen. Een van de sprekers op die conferentie, de Brit Tudor Pole, vertelde daar in kleine kring allerlei sterke verhalen. Zo was hij er door bovenzinnelijke waarneming van overtuigd dat er onder de muren van Istanbul rijke schatten verborgen lagen. Hij hoopte dat

de koningin hem wilde helpen die op te sporen. Juliana had daarop Quispel ontboden om te horen hoe die erover dacht. Hij adviseerde echte deskundigen te raadplegen, zoals de befaamde Britse kunsthistoricus Kenneth Clark. De volgende dag liet Juliana de Utrechtse hoogleraar weten dat ze niets zou ondernemen voordat zij met Clark contact had gehad. Die reageerde zeer negatief en daardoor liep het, in de woorden van Quispel, 'met een sisser af'.[9]

Tegenover het beeld van Quispel stond het zweverige imago dat Juliana, wellicht mede dankzij *Het Parool*, bij sommigen had. Een conferentieganger had immers 'tot zijn grote verbazing […] moeten vaststellen dat de koningin "niets mallotigs of mysterieus had"!' Fentener van Vlissingen, die de verwondering had opgetekend uit de mond van de baas van zijn kliniek, meende dat de man 'kennelijk alléén naar de kwaadsprekers en nog nooit naar één harer redevoeringen geluisterd' had.[10]

Absentie

Als het enigszins kon, was Juliana aanwezig op de Oude Loo-conferenties. Maar soms waren er verplichtingen als staatshoofd en/of echtgenote en moeder die voorrang hadden. Op vrijdag 16 november 1951, de eerste dag van de tweede conferentie, was de koningin in Delft. Daar kreeg prins Bernhard een eredoctoraat aan de Technische Hogeschool.

Op 30 mei 1953 woont Juliana in Den Haag het huwelijk bij van gouvernante jonkvrouwe C.J.L.M. Sickinghe met jonkheer A.J. de Beaufort. Daardoor kan ze niet aanwezig zijn op de tweede dag van de Oude Loo-conferentie.

Juliana moest op 30 mei 1953 de lezingen van Maeder en Walker aan zich voorbij laten gaan. Zij woonde die zaterdag in Den Haag het huwelijk bij van gouvernante jonkvrouwe C.J.L.M. Sickinghe met jonkheer A.J. de Beaufort. De prinsessen Beatrix en Irene waren bij die gelegenheid bruidsmeisje. Op 31 januari 1954 vierde prinses Beatrix haar zestiende verjaardag thuis op paleis Soestdijk. Op die zondag was Juliana dan ook niet aanwezig bij de lezing van prof. Van Brakell Buys over de mysticus Eckhart. Wilhelmina zou die lezing evenmin bijwonen, want ook zij ging naar het feestje van haar jarige kleindochter.

Juliana moest, ongetwijfeld tot haar leedwezen, de volledige achtste Oude Loo-conferentie verstek laten gaan. In augustus 1954 was ze met prins Bernhard en de prinsessen Beatrix en Irene namelijk te gast op de *Agamemnon*. Op uitnodiging van koning Paul en koningin Frederika van Griekenland maakten de Oranjes samen met een keur aan andere vorstelijke personen een cruise over de Griekse wateren.

Maar in principe plande Juliana haar werkzaamheden en vakanties zo dat ze op het Oude Loo aanwezig kon zijn. Eind augustus 1955 was ze precies op

tijd weer terug van een vakantie met haar moeder. Juliana was samen met Wilhelmina van 8 tot 25 augustus in Noorwegen geweest. Zij had in die tijd hooglopende ruzie met prins Bernhard, een echtscheiding dreigde en ze ging zonder hem op vakantie. Maar ze was weer present toen op 26 augustus de elfde Oude Loo-conferentie begon.

Gastvrouw

Een conferentie in aanwezigheid van de koningin, die ook de gasten ontving op het door haar 'ter beschikking gesteld' kasteel[11] – dat alles wekte op zijn minst de suggestie dat Juliana als 'gastvrouw' optrad. In eerste instantie hadden de voorbereiders ook met zoveel woorden gezegd dat de vorstin de gastvrouw wás. In de aanloop naar de eerste conferentie, eind juli 1951, meldde Kaiser: 'H.M. de Koningin wenst zelf Gastvrouw te zijn'.[12] Ook stond in de handleiding voor bezoekers van die eerste conferentie onder punt 5 te lezen: 'Wanneer U nog vragen heeft, kunt U zich wenden tot Mevrouw van Heeckeren van Molecaten Jr., die onze gastvrouw ter zijde staat'.

En die gastvrouw was uiteraard niemand anders dan Juliana. Maar na de eerste conferenties en de gesprekken van enkele voorbereiders met minister-president Willem Drees kwam in die opvatting verandering. Dat bleek niet alleen uit een wijziging in de tekst van de uitnodiging voor de conferenties, maar ook uit het feit dat de voorbereiders tegenover derden benadrukten dat Juliana niet de gastvrouw was. Dat merkte C. Sypkens uit Amsterdam, die de bijeenkomst van mei 1953 had bijgewoond en daarover een artikel wilde schrijven voor het *Mazdaznan Tijdschrift*. In een reactie op de concepttekst meldde Frans Mijnssen hem: 'Het is de wensch van H.M. de Koningin, dat zij niet optreedt als gastvrouw, hetgeen zij in werkelijkheid ook niet is'.[13] Het gepubliceerde artikel eindigde dan ook met de simpele constatering: 'H.M. de Koningin woonde de Bijeenkomsten bij'.[14] Meer niet.

In een ander artikel werd het aldus geformuleerd: 'Ten onrechte is wel eens de indruk gevestigd dat deze bijeenkomsten een door Haar geleid geestelijk werk zou zijn. Niets is echter minder waar'.[15] Aan dergelijke nuanceringen gingen vaak uitgebreide briefwisselingen vooraf. Zo corrigeerde Kaiser een artikel van E. Frater Smid, waarin ook de rol van de koningin ter sprake kwam. 'Niet de koningin ontvangt de deelnemers', zo liet Kaiser weten, 'maar de voorbereiders. De deelnemers zijn ook niet de "gasten" van de koningin, maar de Oude Loo Bijeenkomst is in haar geheel gast van de koningin inzoverre de beschikbaarstelling van het kasteel dit betekent. Ik heb er dus van gemaakt: de koningin "begroet".' Kaiser lichtte vervolgens nog eens toe hoe het precies zat: 'De verhouding Koningin – Het Oude Loo is uiteraard vol betekenis, maar juist daardoor ontstaat licht misverstand, en herhaaldelijk hebben wij verslagjes in dien zin moeten wijzigen, dat uitkomt hoe de verhouding is. […] Vooral de VKK (Bisschop Vreede) en de Theosofen zijn hierin nogal vervelend en hardnekkig geweest. Maar de koningin zowel als wij, voorbereiders, staan erop dat dit klaar en zuiver wordt gehouden'.[16]

Mgr. Vreede had een artikel geschreven voor een Engelstalig blad. Daarin had hij de loftrompet gestoken over Juliana. 'The Queen, with all her innate and consecrated majesty, was simplicity itself, considered herself as one of the participants and expressed repeatedly how delightful this holiday was to her.'[17] Kaiser had ernstige bezwaren tegen dit soort formuleringen. Volgens hem, zo liet hij Vreede weten, was Juliana 'werkelijk slechts als deelnemer aanwezig, niet uit hoofde van een functie, maar uit louter persoonlijk enthousiasme'.[18]

Ingrid Fjellander schrapte op instigatie van de voorbereiders veel verwijzingen naar Juliana in een artikel dat zij over de conferenties had geschreven. Tot tevredenheid van Kaiser. 'Es freut mich sehr dass Sie verstehen, wie viel daran liegt dass man Das Alte Loo wirklich als geistiges Zentrum anerkennt, und gerade deshalb die Königin nie anders als "Mensch unter Menschen" teilnehmen kann! Wo findet man in der Welt eine internationale Gruppe von Menschen aller Art und Klasse, wo ein regierender Fürst in mitten der Menschen, als Mensch gegenwärtig ist, und real teilnimmt. Und wie ernst und von ganzen Herzen tut Sie es, nichtwahr?'[19]

Vaker nog gaven publicaties waarin Juliana ter sprake kwam aanleiding tot discussie achteraf. Zo was Kaiser allerminst gelukkig met het gedicht *Het Oude Loo* van ene 'Bhakta', afgedrukt in het maandblad van de Broederschapsfederatie.[20]

In 't hart der Lage Landen
Tussen eeuwenoud geboomt',
Daar staat een schoon kasteelken;
De Burchtvrouw wijs en vroom.

Daar zamelt zich telkenjare
Alom deez' Edele Vrouwe
Een steeds weer nieuwe schare
In ned'rig Godsvertrouwen

Er komt een Zegeninge
Uit dat kasteelken voort;
De vrede aller dingen
Vindt daarin zijn geboort'.[21]

Bij hem viel met name de zinsnede 'Alom deez' Edele Vrouwe' verkeerd. Hij beklaagde zich over de centrale rol die in het gedicht en daarmee op de conferenties voor koningin Juliana was weggelegd. 'Wat het gedichtje betreft, ach het is vriendelijk en bescheiden bedoeld. Blij waren we er niet mee, vooral omdat het toch helaas weer suggereert wat niet waar is, en wat H.M. de Koningin ook niet wil, namelijk dat men zich daar rondom hàar (hoofdletter wil zij òok niet) zou scharen.'[22]

In de correspondentie over een artikel dat Daur voor *Freies Christentum* over de conferenties had geschreven, kwam eveneens de volgens Kaiser fout geïnterpreteerde rol van Juliana als 'gastvrouw' aan bod omdat de conferenties op 'haar' kasteel plaatsvonden. Ingewikkeld lag het wel, want volgens Kaiser was het formeel niet onjuist dat de sprekers de gast waren van de koningin, maar het schaadde de hoge, geestelijke onafhankelijkheid van de conferenties wanneer dat benadrukt werd.[23]

Er werd dus alles in het werk gesteld om de rol van Juliana op de conferenties te minimaliseren. Blijkbaar hadden de aanmaningen van minister-president Willem Drees op dit vlak wel degelijk effect gesorteerd, maar onduidelijk is of dat ook tot hem en andere leden van het kabinet doordrong. Overigens hoefde de vorstin zich volgens Kaiser niet te rechtvaardigen voor het ter beschikking stellen van haar kasteel voor de conferenties. 'Wij moeten toch wel nooit vergeten, dat dit een ontvangst in besloten gezelschap is. En zoals het denkbaar *was*, dat Zij Het Oude Loo beschikbaar zou stellen voor een bijeenkomst van oud-strijders, of een of andere kerkelijke landdag, waarbij Zij verscheen of een klein aandeel in de activiteit had, zonder dat dit maar kortweg tot Haar Werk verklaard zou worden, zo is Haar sympathie voor de OL-bijeenkomsten toch maar niet rechtvaardiging van allerlei bemoeiing door derden?'[24]

Geen protocol

Veel sprekers en gasten bleven, ondanks de uiterlijke koerswijziging na de tweede conferentie, de vorstin toch als gastvrouw zien. Of op z'n minst als iemand die een centrale rol speelde. Tegelijkertijd was Juliana iemand tegenover wie geen speciale houding mocht worden aangenomen. Ze diende te worden behandeld als iedere andere deelnemer. De gasten kregen vooraf geen instructies over protocol en, zo herinnerden conferentiegangers zich, niemand zei in de wandelgangen 'majesteit' tegen Juliana, die gewoon zelf 'de chocolademelk inschonk'.[25]

Er werd nadrukkelijk gesteld dat er tijdens de conferenties geen sprake was van hofprotocol. Zo onderstreepte Kaiser tegenover inleider Kenneth Walker voorafgaand aan de vierde conferentie van mei 1953 dat alles 'quite informal' zou zijn. 'There is no court-etiquette.'[26] Maar de aanwezigheid van Juliana was natuurlijk toch speciaal. Inleiders begonnen wel degelijk met 'majesteit' als de vorstin zich, al dan niet breiend, onder het gehoor bevond. Dus zo 'gewoon' was Juliana dan toch ook weer niet. Zeker buitenlandse sprekers en gasten ervoeren Juliana's betrokkenheid als bijzonder. Tudor Pole was dankbaar de 'guest of Her Majesty The Queen at Apeldoorn' te hebben mogen zijn.[27] Een andere spreker, André Tolédano, sprak van een 'undertaking, under the patronage of your great Queen'.[28] 'I am most grateful to Her Majesty Queen Juliana and to you all for the happiness I enjoyed and the spiritual benefit I received', aldus Phiroszhah Mehta.[29] De Indiër zou na een volgende conferentie opnieuw zeer positief over het Oude Loo en over de rol van Juli-

ana schrijven. 'Amongst the factors making for this is Her Majesty Queen Juliana, whose spiritual influence and gracious personality are altogether remarkable in the modern world.'[30] Dürckheim roemde eveneens 'die so warme und alles umhütende Persönlichkeit der Königin'.[31]

Het is logisch dat een koningin die dicht bij de organisatie stond, indruk maakte op de gasten. Juliana's betrokkenheid – evenals de verschijning een enkele keer van de oude koningin Wilhelmina – werd als bijzonder gezien: 'de bezielende aanwezigheid van onze lieve vorstinnen maken zo'n conferentie tot iets onvergetelijks'.[32] De rol van de vorstin werd zelfs als iets mythisch ervaren: 'de actieve deelname van H.M. de Koningin deed denken aan een samenkomst die onder leiding van de vermaarde Indische koning Ashoka moet hebben plaatsgevonden'.[33] Ashoka leefde van ca. 304 tot 232 voor Christus. De vegetarische vorst predikte geweldloosheid. Hij wordt gezien als promotor en beschermer van het boeddhisme, dat onder zijn heerschappij uitgroeide tot een wereldreligie. In 250 voor Christus riep hij een grote boeddhistische raadsvergadering bijeen. Na afloop van die samenkomst werden groepen monniken uitgezonden tot aan Griekenland en Egypte toe. Ashoka geldt als het toonbeeld van een vredesgezinde en rechtvaardige koning, die in de 37 jaar dat hij regeerde het beste met zijn volk voorhad.[34]

Een soortgelijke vergelijking met een 'koning-priester' om de bijzondere positie van Juliana aan te duiden, werd vaker gemaakt. 'I have always been struck by the extraordinary personality of H.M. Queen Juliana as a conscious symbol of the "King-Priest" and I feel deeply the privilege offered to me to join the group that has been founded under Her inspiration.'[35] Anderen spraken eveneens in sacrale termen over Juliana. Bisschop Vreede liet weten nog altijd onder de indruk te zijn van de (derde) Oude Loo-conferentie en vooral 'de persoonlijke aanwezigheid van H.M. maakte deze belevenis, niet in wereldsen, maar in geestelijke zin nog aanmerkelijk dieper. Inderdaad verhief Haar geconsacreerde persoonlijkheid (hoe eenvoudig Zij ook optrad of misschien juist door die eenvoudigheid) deze bijeenkomsten tot een ongekend hoog peil'.[36]

Een andere gast stelde dat Juliana was 'doing such wonderful work for the spiritual awakenment of humanity and for the realization of world peace'.[37] Tot het koor van bewonderaars van de koningin en haar betrokkenheid bij de conferenties, hoorde ook de in Scheveningen wonende Amerikaan Arthur J. Mekeel. Na de Oude Loo-conferentie van februari 1955 schreef hij dat als alle wereldleiders dezelfde instelling hadden als Juliana, de mensheid niet bang hoefde te zijn voor de toekomst.[38]

Meer buitenlandse gasten meenden dat Nederland zich gelukkig mocht prijzen met een koningin als Juliana. Een Deense deelneemster vroeg zich af 'of Nederland wel weet, welk een voorrecht het is een vorstin te bezitten, die als mens tussen de mensen deze weg verkiest te volgen'.[39] Margarita Katz uit Berlijn was een soortgelijke mening toegedaan. 'Glücklich das Land, in dem es ein "Oude Loo" geben kann, das gleichzeitig auch die hohe Menschlichkeit und Geistigkeit seiner Königin repräsentiert.'[40]

Juliana's aanwezigheid op de conferenties zal voor velen een extra stimulans of zelfs de belangrijkste reden zijn geweest om naar Apeldoorn te gaan – hoezeer zij dat zelf betreurde. Volgens een schrijven van Kaiser had zelfs 'het overgrote deel der deelnemers' een te sterke neiging 'om te gaan luisteren naar "personen", en natuurlijk vooral naar H.M. de Koningin; iets waar zij zelf zo'n hekel aan heeft'.[41] Vervelend, maar onvermijdelijk.

Bekritiseerd boegbeeld

En enigszins dubbel ook. 'The presence of Her Majesty is a luxury which proves too strong for many ambitious little souls.'[42] De aanwezigheid van de koningin was voor de conferenties zowel een zegen als een vloek. Een nadeel was dat vanwege mogelijke politieke complicaties niet alle gewenste sprekers konden worden uitgenodigd, zoals de Indiase ambassadeur in Moskou Sarvepalli Radhakrishnan. Ook waren er extra veiligheidsmaatregelen nodig en hield de BVD een oogje in het zeil.

Het Oude Loo kreeg dankzij Juliana natuurlijk wel extra aandacht en trok extra belangstellenden. Haar betrokkenheid gaf de bijeenkomsten een extra dimensie. Een van de deelnemers aan de elfde conferentie, van augustus 1955, omschreef het als volgt: 'De aanwezigheid van de Koningin, juist omdat zij hier niet anders wilde zijn en was dan een medemens, dat zijn eigen weg naar God zoekt, heeft de innerlijke betekenis van deze Bijeenkomst voor ons nog diepere zin gegeven'.[43]

Intern bestond er echter nogal wat onvrede over het gemak waarmee de vorstin allerlei in de ogen van de voorbereiders ongewenste gasten uitnodigde. In een notitie gaf Kaiser te verstaan dat de 'kwaadwilligen' die het Oude Loo hadden bezocht, 'practisch alle door de familie van Oranje […] geïntroduceerd, om niet te zeggen: opgedrongen' waren.[44] Dat leidde er zelfs toe dat voor Juliana, 'die altijd weer zoveel narigheid aanhaalt door adders aan haar hart te drukken', soms geheim werd gehouden wie er zouden komen spreken.[45] De koningin liet zich duidelijk niet leiden en nodigde gewoon iedereen uit die zij erbij wilde hebben of van wie zij dacht dat ze het leuk zouden vinden.

Tot afgrijzen van Kaiser, die alleen maar mensen met de juiste ingesteldheid op het Oude Loo wenste. Tot de 'adders' behoorde volgens hem onder meer Nelly Smitt-Avis, de particulier secretaresse van Juliana. Die was naar zijn stellige mening door de koningin uitgenodigd 'om van het gezeur af te zijn'.[46] Smitt-Avis had zich de woede van Kaiser op de hals gehaald door onder meer de lijst met genodigden voor de tweede conferentie, die bestemd was voor de BVD, aan niet nader genoemde derden ter inzage te geven.[47]

Kaiser gaf meerdere keren uiting aan zijn ongenoegen jegens 'de beide dames appelsientje'.[48] Hij was van mening dat Juliana en Wilhelmina de conferenties en de voorbereiders niet voldoende verdedigden tegen aanvallen van buitenaf, zo maakte hij de vorstin onomwonden duidelijk.

> Telkens en telkens heb ik stelling moeten nemen tegen 'wensen en bezwaren' van de zijde van U en van Prinses Wilhelmina, die alle slechts beöogden een verloochening van de doelstelling door een aanpassing aan de er zich mee bemoeiende instanties van kerkelijke en politieke aard. Tweemaal ben ik – en de andere voorbereiders in mindere of meerdere mate – niet alleen door de vijandige, verdachtmakende, schijnheilige, intriges van genoemde instanties in een vals daglicht gesteld. Daartegen is geen afdoende stelling genomen. Integendeel, het was de wens van U en van Prinses Wilhelmina beide keren ettelijke personen als gast uit te nodigen, van wie tevoren vaststond, dat zij slechts als dwarskijkers en verdeeldheid-zaaiers wilden komen. Er is dààrdoor in Nederland een verkeerde visie op de Oude Loo Bijeenkomsten kwistig bevorderd.

Kaiser legde dus de schuld voor de slechte reputatie van de bijeenkomsten mede bij Juliana en Wilhelmina. Hij ging zo ver in zijn woede dat hij vanwege alle verdachtmakingen zelfs dreigde het bijltje erbij neer te gooien als vorstin en prinses zich niet anders zouden opstellen.

> Op het feit, dat ik door dit alles min of meer bericht ben geworden als een obscure drijver, een godsdienstig fanaticus, die U en Uw positie schaadt en zelfs misschien bedreigt, ga ik niet in op dit moment, ofschoon ik diep beledigd ben. Maar ik ben niet bereid aan de Oude Loo Bijeenkomsten verder mee te werken, indien de afkeuring over en het wantrouwen in de wijze waarop ik mijn taak verricht, reeds maanden tevoren aanvangt, en aan de zijde van U en Prinses Wilhelmina, blijkens Uw beider uitingen, de doelstelling miskend wordt en wezenlijk verloochend uit voorkeur voor, of uit vrees voor, instanties die zich opwerpen als de vijanden van 'Het Oude Loo' in zijn geestelijke, edele strekking en onberispelijk eerlijke intentie.

Kortom: blijkbaar was de koningin niet in het door Kaiser gewenste gareel te houden en weigerde Kaiser op zijn beurt rekening te houden met de delicate positie waarin Juliana zich als boven de partijen staand staatshoofd bevond.[49] Ook de andere voorbereiders meenden dat Juliana gewoon diende te doen wat haar te doen stond – ongeacht haar staatsrechtelijke status. Bep Pierson bijvoorbeeld schreef daarover: 'Je stelt je onder Zijn leiding of *niet* en voor mij is hier geen compromis mogelijk, zoals overal in de wereld. Want God laat niet met zich marchanderen en of je nu Koningin bent of niet, zij zal ook heus wel haar taak in de wereld moeten vervullen […] en dat kan ook zij alleen maar doen, wanneer zij zich stelt onder Zijn Leiding.'[50] Ook een vorstin moest dus als ieder ander gehoorzamen aan de Allerhoogste.

Maar niet alleen had het Oude Loo het lastig met de vorstin, andersom gold het ongemak ook Juliana zelf. Zoals eigenlijk voor haar hele leven gold, was ook haar betrokkenheid bij en aanwezigheid op de Oude Loo-conferen-

Juliana samen met haar vriendinnen Rita van Heeckeren (tweede van links), Erna Mijnssen en Bep Pierson (rechts) op het Oude Loo. Ze zijn in het gezelschap van Paula Balma (links, de secretaresse van Bob Pierson) en Prebby Kesarcodi, de echtgenoot van danseres Hima Kesarcodi. De foto is vermoedelijk gemaakt in 1951 toen Hima in Amsterdam optrad in het kader van het Holland Festival.

ties een voortdurend gevecht tussen enerzijds gewoon willen zijn en tegelijkertijd een ongewone status genieten. De voorbereiders realiseerden zich dat de conferenties aan impact en belang wonnen dankzij de aanwezigheid van de vorstin, maar wilden, konden en mochten dat niet benadrukken.

Toch had Juliana voor de voorbereiders en andere naaste betrokkenen bij het Oude Loo wel degelijk een speciale opdracht, juist vanwege haar bijzondere positie als staatshoofd. Voor Kaiser en de zijnen was de vorstin degene die hun gedachtegoed naar buiten toe kon en moest uitdragen – en dat volgens hen in haar toespraken ook deed. De vorstin was degene die in haar functie moest laten zien dat een nieuw tijdperk aanstaande was. Zij was het boegbeeld dat de boodschap moest uitdragen dat God leidend was, ook al was onduidelijk hoe precies. Zij moest mede de geesten rijp maken voor de vestiging van de 'theocratie'.

Kaiser drukte het als volgt uit: 'Wij hebben tot elkaar gezegd: *Alles* voor onze Koningin, wier streven we menen te begrijpen. Ook achter de schermen willen wij meehelpen aan Haar werk, aan het doel dat Zij stelt. *Niet* omdat Zij Koningin is, maar omdat wij in Haar zien de Hoofdfiguur in een groot werk.'[51]

Gecodeerde boodschappen

Hiervoor is al beschreven dat Juliana in haar toespraken tijdens staatsbezoeken aan Groot-Brittannië (1950) en de Verenigde Staten (1952) een persoonlijke boodschap verweefde die subtiel in de lijn van het Oude Loo lag.[52] Ook op andere buitenlandse reizen, bijvoorbeeld tijdens een staatsbezoek aan Denemarken in mei 1953, sprak ze zich in die geest uit.

> God heeft ieder mens een uniek stel van mogelijkheden meegegeven en ook een uniek vermogen om opgewassen te zijn tegen de uitdagingen die die mogelijkheden hem doen. Een ieder zal zijn eigen levensbeschouwing en levenshouding moeten vinden – elk één op zijn eigen plaats, men kan zeggen vanuit zijn eigen operatiebasis. […] Persoonlijk ondervind ik, dat er een God is, die onze levens leidt, en die het evenwicht tussen vreugde en moeilijkheden schept voor ieder van ons, met zulk een liefde en wijsheid, als wij niet kunnen peilen.[53]

Iets soortgelijks had Juliana de Nederlandse jeugd voorgehouden tijdens een toespraak in Amsterdam in september 1953. Ze riep iedereen op zelf zijn of haar weg te gaan. 'Voorbeelden zijn er, voldoende om ons te kunnen inspireren. Je kunt ze niet nadoen. Iedere na-aperij is een komieke vertoning. Voorbeelden zijn er om je eigen moed, geloof, geduld, liefde en wat al niet meer aan te toetsen. Maar ieder krijgt zijn eigen kansen, met zijn leven iets groots te doen.'[54] Aan het einde van de toespraak benadrukte ze nog eens wat volgens haar essentieel was: 'Goddelijke liefde leidt de mensheid naar haar hogere bestemming, en bestuurt het al'.[55] Het waren in feite een soort gecodeerde

boodschappen, die niet storend waren voor de argeloze luisteraar, maar voor de kring van het Oude Loo een speciale betekenis hadden. Met dergelijke Koninklijke terzijdes bewees Juliana haar waarde als vooruitgeschoven post van een beweging die een nieuwe tijd voorbereidde, richting 'theocratie'.

Ook in de jaarlijkse kersttoespraken van Juliana, klonk af en toe het door Kaiser en de zijnen gewenste geluid door. In die toespraken is het Nederlandse staatshoofd traditiegetrouw het meest vrij. Juliana pakte die vrijheid ook, maar nooit nadrukkelijk. Wat opvalt is dat Juliana zich in de jaren 1948 tot 1957 in haar kersttoespraken beperkte tot de christelijke gedachtewereld. Dat is wellicht niet zo verwonderlijk met Kerstmis, maar nergens in haar kerstboodschappen verwees ze naar andere religies – iets wat op het Oude Loo wel regelmatig gebeurde.

Bij Juliana ging het in haar kersttoespraken uitsluitend over de (christelijke) God. 'Christus is de bron, waarin wij alle leed, ellende en mislukking kunnen werpen, omdat hij zelf de Liefde is, die zuivert tot nieuw leven en het mensenleven van zijn begin tot zijn einde verlost, evenals het gehele wereldbestaan.'[56] Geheel in de geest van het Oude Loo benadrukte Juliana enkele malen dat niet de mens maar God de wereld regeert en dat ieder mens zijn eigen weg moet gaan, zijn eigen opdracht moet vervullen ten dienste van zijn naaste. Heel erg in lijn met de grondgedachte van de bijeenkomsten in Apeldoorn was ook de volgende constatering: 'Vrede op aarde betekent dus Zijn aanwezigheid zonder enig compromis, of bevestiging, of ontkenning, maar onoverwinnelijk als overwinnaar van de dood – zodat alle strijdtonelen – 't zij klein, of afzichtelijk groot – moeten doodlopen op Zijn Overwinning'.[57]

Ook het besef te leven in een tijd van verandering, van een naderende nieuwe tijd, paste in het gedachtegoed van het Oude Loo. 'En we verlangen ernaar, dat het ons de kracht moge schenken, onszelf te geven aan Hem, die dan dóór ons de wereld zal verheffen uit nood en verderf, tot een wereld waar de mens zichzelf in zal vinden en geven aan allen.'[58]

Het valt op dat Juliana soms typisch 'hofmansiaanse' termen bezigde, zoals 'uitredding' en 'kracht-uitstraling'.[59] Daarnaast gaf ze al in 1949 de basisideeën van Kaiser in eigen woorden weer. Volgens Juliana was het goed om in de laatste dagen van het jaar 'in onszelf te keren en stil te worden. Wij, die gewend waren leiding te geven, worden tenslotte zelf weer geleid door een Hogere Leiding.'[60]

Niet altijd zal Kaiser blij zijn geweest met wat Juliana te berde bracht. Zo zag de vorstin dankzij de wetenschap mogelijkheden te komen tot een betere wereld. 'Ons wordt nu een kans geboden iets van de wereld te maken. Nooit waren we technisch beter toegerust, noch geestelijk rijper, noch zo aan het losscheuren van verkeerde tradities.'[61] En ook: 'Wetenschap en techniek dragen ertoe bij de mensheid te verweven tot een geheel'.[62] Opnieuw dus, net als in de Verenigde Staten, een minder stellige afkeer van wetenschappelijke ontwikkelingen dan bij de voorbereiders van het Oude Loo, en dan met name bij Kaiser en Bep Pierson, te vinden was. Maar wat ook opvalt is dat Juliana in

1951 in haar toespraak op het Oude Loo stelliger was over de tekortschietende geestelijke ontwikkeling der mensheid dan ze met Kerstmis 1950 ventileerde!

Als er al een conclusie te trekken valt uit Juliana's toespraken, dan moet die luiden dat de vorstin zich wel degelijk bewust was van wat ze waar zeggen kon. In haar rede achter de dikke muren van het Oude Loo ging ze verder dan wat ze in het openbaar te berde bracht tijdens haar staatsbezoeken of in haar kersttoespraken. Ze was dus geen klakkeloos vertolkster van het ideeëngoed van Hofmans/Kaiser en anderen. Ze was allerminst hun willoos slachtoffer en

Ongedateerde foto van Greet Hofmans op het Oude Loo.

nam soms duidelijk andere standpunten in dan de voorbereiders van het Oude Loo. Er is dus weinig reden aan te nemen dat Juliana bij het schrijven van haar toespraken anderen (lees: Hofmans of Kaiser) de pen liet voeren. Wel droeg ze op subtiele (gecodeerde) wijze hun gedachtegoed uit.

Juliana wist mens en majesteit te scheiden, terwijl haar juist verweten werd dat niet te doen. De vraag is echter of Drees en de zijnen dat ook zo zagen. Zij meenden de grip op de vorstin kwijt te zijn en wezen (mede dankzij prins Bernhard) met een beschuldigende vinger richting Hofmans en Kaiser. En dat zou uiteindelijk voor Juliana heel vervelende gevolgen hebben.

Hofmans

Een van de centrale vragen van dit onderzoek is of er sprake was van beïnvloeding van Juliana door Hofmans en haar doorgevingen en hoe ver die ging. Dus of Juliana 'misbruikt' werd voor de vage 'theocratische' doelstellingen van Hofmans en Kaiser. Volgens prins Bernhard was zijn vrouw 'gehypnotiseerd' door doorgeefster,[63] maar volgens Juliana zelf was er sprake van een 'zielsverwantschap'.[64] Op grond van de bronnen in het Koninklijk Huis Archief concludeert Fasseur dat het misschien niet zo vreemd was dat de 'onzekere, met haar nieuwe taak worstelende' Juliana zich volledig overgaf aan 'zo'n wilskrachtig figuur als Hofmans', zeker nadat de kloof met Bernhard in de loop der jaren groter was geworden. De vorstin

> zocht een hogere leiding in haar leven en werk. Een vrouw als Hofmans, die haar zo goed aanvoelde, die zo goed in onderlinge gesprekken kon verwoorden wat Juliana wilde of wenste, die ook dankzij haar eenvoudige opvoeding en vroegere werkkring in haar dagelijkse doen en laten zo 'gewoon' was, zo wars van stands- en rangverschil, kon haar die leiding geven. Niet door zichzelf als leidster op te werpen, maar langs indirecte weg, door haar 'doorgevingen', door haar functioneren als verbindingsvrouw tussen de koningin en het hogere. Tussen de zieneres en de koningin bleef daarbij ondanks de hartelijke toon een zekere afstand bewaard. Nooit hebben zij elkaar getutoyeerd. Juliana werd in hun correspondentie doorgaans aangesproken als 'lieve Majesteit', Hofmans als 'lieve Engel'.[65]

Volgens Hofmans had de vorstin een roeping: het bevorderen van de wereldvrede.[66] Juliana omschreef het zelf aldus: 'Mee te mogen doen voor Gods grote werk, speciaal in deze vruchtbare tijd, is wat ons boven alle aardse narigheid en diep verdriet uit kan heffen'.[67] Zij had daarbij een speciale taak. Volgens Hofmans was de vorstin geplaatst op 'een uitkijkpost van waaruit U steeds meer en meer Uw signalen aan de wereld geeft' en dat met 'die merkwaardige rust in U, die op zichzelf al rustgevend is en hoop doet geven, in deze spanningsvolle wereld'.[68]

In dat streven naar vrede speelde het Oude Loo een cruciale rol. Het was

het vehikel waarmee de boodschap van gehoorzaamheid aan Gods gebod kon worden verspreid. Met die conferenties in gedachten schreef Hofmans op 3 februari 1952 aan Juliana, die in de Oostenrijkse Alpen vakantie vierde: 'Hoe zeker is mij doorgegeven dat *daar*, juist *daar* het klankbord zou zijn voor de bevestiging van Uw woorden… Met Gods zegen in de bergen voor U en Uw woorden van Uw kerstrede: "De wereld houdt de ogen op Nederland gericht." Uw peinzende d.g.'.[69]

Wat het effect van de doorgevingen was, bleef vaak onduidelijk. Hofmans meende dat Juliana de boodschappen niet altijd opvolgde. In 1956 getuigde doorgeefster tegen de commissie-Beel, in de woorden van Fasseur, 'dat de koningin na het horen van een doorgeving vriendelijk kon knikken en anders handelen. Kwam het Juliana niet uit, dan negeerde ze het gehoorde'.[70] Dat kwam volgens Fasseur mede doordat de doorgevingen vaak erg vaag waren – met overigens gunstige gevolgen, want de invloed van Hofmans op de koningin in staatsaangelegenheid bleef zodoende uiterst beperkt.[71] Maar de vraag is, zoals Fasseur ook aangeeft, of Hofmans überhaupt wel in staatszaken geïnteresseerd was. Dat blijkt eigenlijk nergens uit.

Juliana had overigens al vroeg blijk gegeven van haar bedenkingen bij de doorgevingen, zoals ze zelf noteerde op 4 augustus 1949: 'De profetische voorlichting zal aan mijn intuïtie moeten worden onderworpen… D.w.z. dat mijn intuïtieve vermogen altijd aan de orde *moet* zijn bij dergelijke voorlichting voordat ik die gebruik of verwerp… Altijd moet de toets 'intuïtie' worden gebruikt bij het doorgegevene en het bestaande'.[72] En dus, zoals Hofmans later zou verklaren, pikte Juliana eruit wat ze zelf belangrijk vond – en dat was overigens precies zoals doorgeefster voorhield te doen aan al degenen die haar consulteerden.[73]

Toch dicht Fasseur Hofmans veel invloed toe en vraagt hij zich af waarom Juliana dat liet gebeuren. 'De vraag rijst andermaal waarom Juliana zich zo liet leiden door een vrouw die als een destructieve kracht op haar huwelijk inwerkte, de gezinsverhoudingen ontwrichtte en kennelijk een eigen agenda voerde.' Om daar dan de 'paradoxaal klinkende conclusie' aan toe te voegen 'dat zij zo sterk afhankelijk van Hofmans werd, omdat deze haar zekerheid en zelfvertrouwen schonk'.[74]

18

De reacties in post en pers: harmonie van de geest

'Toen we van de Koningin afscheid hadden genomen stonden we alle drie buiten en konden we van ontroering niet spreken.'[1] Op zondagmiddag gingen de conferentiegangers uiteen. In wisselende gemoedstoestanden, zo blijkt uit de uitgebreide correspondentie achteraf. Hadden de conferenties voor de deelnemers aan de verwachtingen voldaan of hadden ze, zoals door sommige historici is beweerd, weinig om het lijf gehad? De meeste brieven die in de dagen en weken na de bijeenkomsten naar de voorbereiders werden gestuurd, waren lovend van toon – net als de incidentele artikelen in de pers. Vooral de sfeer werd geprezen. Er kwamen ook negatieve reacties, al waren die ver in de minderheid.

Sommige deelnemers kostte het moeite het Oude Loo op zondagmiddag weer te verlaten en terug te keren naar de harde realiteit van alledag. 'Na het afscheid […] ben ik alleen het park ingegaan om bij de grote vijver, op een bank, nog wat te zitten nadenken.' Zo omschreef een deelneemster uit Denemarken haar ervaringen.[2] Beep de Vries, een van de vaste deelnemers, had een soortgelijke ervaring na de conferentie van juli 1952. 'De sfeer in het Oude Loo laat zich niet omschrijven, een waarachtig stil zijn hierna is voor ons het enig mogelijke.' Zij was daarom na de afsluiting van de conferentie met haar man nog een paar uur door de bossen bij Apeldoorn gaan wandelen, 'en hebben in de stilte dít wat we beleefd hadden, kunnen laten inwerken'.[3]

De sfeer

Het was, zo blijkt uit de vele reacties, de sfeer die de meeste indruk op de conferentiegangers had gemaakt. Daarvan hadden ze het meest genoten. Drie dagen lang in een kasteel, in een lommerrijk park en met bijzondere mensen, met vaak bijzondere verhalen. Drie dagen lang de weelde van de 'bevrijding van dagelijkse beslommeringen'.[4] En wat het voor velen extra speciaal maakte, was de aanwezigheid van koningin Juliana en soms prinses Wilhelmina.

Heel wat brieven getuigen van de positieve wijze waarop de deelnemers terugdachten aan de drie dagen in en rond het Oude Loo: 'Le Vieux Loo est vraiment un lieu où souffle l'esprit',[5] 'unbeschreiblich schön',[6] 'prachtige dagen',[7] 'geestelijke rijkdom',[8] '3 onvergetelijke dagen',[9] 'unvergessliche Erinnerung',[10] 'uitmuntende toespraken',[11] 'I feel enriched',[12] 'zeer mooie herinneringen',[13] 'a wonderful experience',[14] 'wie ein Märchen',[15] enzovoort.

Entree tot het Oude Loo.

Diverse deelnemers bleven nog dagenlang in de ban van de conferenties. 'Ich bin in Gedanken noch immer in Het Oude Loo', zo liet Annemarie Schimmel ruim een week na de bijeenkomst van mei 1954 weten.[16] Taco M. de Jong uit Hilversum schreef dat hij tijd te kort kwam om alles te verwerken. 'De eerste week na de conferentie van "Het Oude Loo" bood nauwelijks voldoende tijd om alle opgedane indrukken vorm te laten krijgen. De sfeer van schoonheid en rust om en in het kasteeltje, het gesprokene in voordrachten en discussies en niet in het minst het in de conferenties als zodanig gemanifesteerde streven van de organisatoren houden ons met het oog op de realiteit des levens nog steeds bezig in de avondgesprekken ten onzent.'[17]

Inleider Hans Müller-Eckhard liet weten nog vaak aan Apeldoorn terug te denken, 'an die Menschen, an die Situation, an die alten Bäume im Park'.[18] Helemaal lyrisch was dominee E. Frater Smid:

> Toen de avond gevallen was en de maan de besneeuwde bosgrond deed oplichten en het ijs in de slotgracht deed glanzen, toen de kaarsen voor de kleine glas-in-lood-vensters van het eeuwenoude kasteeltje aangestoken werden, toen verstilde zich deze indruk tot een ontroering, die zich alleen vergelijken laat met die welke een juweel, een bloem of een fuga van Bach oproept, omdat zij volmaakte harmonie van de geest in voor ons waarneembare vorm openbaart. Deze vorm is als een moment van herkenning, dat in onze ziel uitgroeit tot een monument van blijvende waarde.[19]

Hoewel de gemeenschappelijke discussies niet altijd goed verlopen waren, was het geheel toch verrijkend geweest. De voordrachten gaven 'veel stof voor nabeschouwingen' en ook de onderlinge gesprekken tussen twee of drie personen 'droegen vaak een belangrijk karakter, omdat men elkaar tegemoet trad met de bedoeling elkaar werkelijk te ontmoeten'.[20]

Er werd vaker verwezen naar de open wijze waarop de deelnemers elkaar tegemoet traden, onder meer door E. Thierens. De emeritus hoogleraar elektrotechniek aan de Technische Hogeschool van Delft blikte gloedvol terug op de conferentie van augustus 1953.

> Het is ook eigenlijk verwonderlijk, dat het mogelijk bleek zich al heel spoedig – achteraf lijkt het: direct! – in volkomen harmonie te voelen met zo vele "wildvreemden", zich geheel open te geven in de besprekingen, geen vit- of bedilzucht te horen in de discussies, begrijpend tegenover elkaar te staan, en het gevoel te hebben, alsof men elkaar al jarenlang kende en al tijden lang daar op het Oude Loo van elkaars idealen en strevingen kennis nam en trachtte te verwerken wat ons door de vijf sprekers en door de leiders en deelnemers aan de discussies werd geboden.[21]

Veel meer deelnemers, zeker die uit West-Duitsland, toonden zich blij verrast over de gastvrije ontvangst en de sfeer van harmonie. Margarita Katz liet weten goede herinneringen te bewaren aan de bijeenkomst van januari 1956 en met name de enorme onderlinge openheid had zij als 'überwältigend' ervaren.[22] Een paar jaar eerder had William Aspden zich vooraf afgevraagd wat voor mensen er naar de conferenties zouden komen. Hij merkte al snel dat het allemaal 'seekers after The Spirit' waren. En dat niet alleen: ook de aanwezigheid van de Allerhoogste was voelbaar geweest. Hij had vooraf gehoopt dat 'He whom we serve would come amongst us – *and it was so*'.[23]

De verbondenheid tussen de deelnemers was voor Erika Sprenger-Steinmüller zeer wezenlijk. 'Noch nie habe ich diese zartlose Verbundenheit mit anderen – Unbekannten zum Teil, so stark als Realität erlebt wie diesmal', zo liet zij kort na de zomerconferentie van 1956 weten.[24] Beep en Koos de Vries hadden eveneens ervaren dat iedere conferentie steeds indringender werd. 'Het is elke keer weer een openbaring en ook elke keer weer intenser, hoewel je vaak denkt dat dit niet meer mogelijk is!' Vervolgens ging ze nader in op tijdens de zevende conferentie gevoerde ontmoetingen.

Greet Hofmans met een onbekende vrouw op het Oude Loo.

> Ik maakte gesprekken mee die ik beslist niet voor mogelijk had gehouden tussen zoveel verschillend 'georiënteerde' mensen. En die gesprekken werden toch geleid naar een doel, niet door een van ons, maar het leek door allen samen. Dit was o.a. zaterdag het geval. Ik zou haast zeggen dat het 'tastbaar' was. We zijn allemaal uit elkaar gegaan zonder iets te zeggen, voorafgegaan door iemand die het te machtig werd. Het moet vreemd zijn geweest voor een groepje mensen, die onze kamer binnenkwam, om niemand iets te horen zeggen, maar die stilte was waardevoller dan welk woord ook.[25]

Wat niet over het hoofd werd gezien, was het belang van de volgens velen 'perfecte organisatie'. Zo noemde Mehta de toewijding van de voorbereiders voorbeeldig.[26] Signe Lindquist uit Lund voegde aan zijn complimenten voor de organisatie, de zin toe: 'the whole thing went wonderfully smoothly with your gracious and charming Queen invisibly inspiring you in your task'.[27]

Onder de indruk van Hofmans

Tijdens de conferenties bleef Greet Hofmans grotendeels op de achtergrond, mede doordat zij geen vreemde talen sprak. Er waren zelfs gasten die haar aanwezigheid in het geheel niet hadden opgemerkt.[28] Van degenen die wel met Hofmans contact hadden gehad, gaf een aantal achteraf te kennen onder de indruk te zijn geraakt van haar gaven. Dürckheims mooiste herinnering aan de conferentie was 'vor allem die Begegnung mit Frau Hofmans', een ontmoeting die volgens hem 'in mir ganz lebendig, fruchtbar und mahnend' doorwerkte.[29] William Aspden liet Kaiser weten dat zijn ontmoeting met Hofmans, in augustus 1953, blijvend resultaat had. 'Will you please tell Miss Hofmans that since we sat together for those few minutes in your room the trouble with my arm has completely gone and, for the first time in eighteen months, it has ceased to be a nuisance or trouble me in any way.' Volgens Aspden was zij zonder twijfel 'an instrument in the hands of The Great Healer'.[30]

Annemarie Schimmel had eveneens een groot ontzag voor Hofmans. Toen haar middels een doorgeving gesommeerd werd van Turkije naar Nederland te komen, deed zij dat.[31] In een brief waarin ze haar komst aankondigde, liet ze bovendien weten dat alles wat Hofmans had doorgekregen, was uitgekomen. 'Im Übrigen ist das, was Fräulein Hoffmans mir damals gesagt hat, bisher alles wörtlich eingetroffen.'[32]

Ook Oskar Köllerström en André Tolédano waren Hofmans dankbaar voor de geboden hulp.[33] Anderen, zoals Pasteur Grosjean, vroegen haar om raad in netelige kwesties en kregen via Kaiser doorgevingen dienaangaande toegezonden.[34] Niet alleen inleiders, ook toehoorders prezen in hun brieven expliciet de steun die ze van Hofmans hadden mogen ontvangen. C. van Loon-Boissevain schreef dat zij en haar man weliswaar geen waardige deelnemers waren geweest, maar dat 'mej. Hofmans zooveel troost en uitzicht gegeven had' en dat ze daar zeer dankbaar voor was.[35]

Erika Sprenger-Steinmüller ontving eveneens raad van Hofmans. En zoals vaker bij doorgevingen het geval was, kreeg ze – op een niet nader beschreven telefonisch gestelde vraag – te horen dat het goed was wat ze had gedaan: 'Sie haben recht gehandelt'. Zij en het echtpaar Knorr hoefden zich geen zorgen meer te maken, 'weil ja die Hilfe anfängt im Augenblick der Hingabe'.[36]

Appreciatie van Kaiser

Geheel anders was het gesteld met de appreciatie van de nogal nadrukkelijk aanwezige Kaiser. Die was zelf zelden tevreden over het verloop van de bijeenkomsten. Zo schreef hij in 1955 over de Oude Loo-conferenties dat hij daar de afgelopen jaren 'erg veel naars' had beleefd.[37] Zulke wrange opmerkingen plaatste hij regelmatig. Vaak waren er in zijn optiek maar een of twee inleiders die het echt hadden begrepen en de juiste toon hadden weten te treffen – zo liet hij weten aan Erwin Zippert, over wie hij wel uitermate tevreden was.

Gerald Bailey en Hans Müller-Eckhard, inleiders op de conferentie van januari 1954, hadden het volgens Kaiser eveneens begrepen omdat zij 'den weg baanden naar eenvoudige, rechtstreekse hervinding van waarachtige verhouding Schepper-schepsel'.[38] Fritz Feigel en Georges Grosjean omschreef hij na de conferentie van augustus 1954 als 'echte vrienden van het Oude Loo'.[39] Stephan Hopkinson en Arthur Meyer noemde hij 'heel goed en dienstig'. Prof. Zander, die op dezelfde conferentie van mei 1955 het woord had gevoerd, omschreef hij als 'knap, handig èn hij bedoelde het echte'.[40] Kaiser was ook lovend over De Madariaga[41] en het optreden van Kenneth Walker viel bij hem eveneens in goede aarde.[42]

Juan Mascaró, Martti Siirala en Sofi Huri daarentegen konden Kaisers toets der kritiek niet doorstaan. Over de meeste Engelse sprekers was Kaiser eveneens ontevreden. 'It is very remarkable that hitherto the speakers from England have been either so professional and definitively "formed" that they were mere representatives of certain groups, òr so much of a "crank" that they could hardly serve the purpose of "Het Oude Loo".'[43]

En met R. van Brakell Buys was het al tijdens de (zesde) conferentie tot een keiharde aanvaring gekomen. Kaiser was daar dagen later nog erg ongelukkig over. 'Naar conflict met spreker vrat me nogal erg aan, maar dat luwt nu. Prof. v. Brakell Buys probeerde het te forceren, en toen ik hem het woord tenslotte ontnam schoot hij fel uit en vertrok zonder afscheid.'[44] Wat er precies gebeurde op die zondag 31 januari 1954 wordt niet duidelijk. Wellicht was de status van het christendom in het geding. Een van de deelnemers aan die conferentie schreef aan Kaiser dat het merkwaardig was, dat men op één dag zowel 'kan horen "dat het christendom er met de voeten getreden wordt" en dat men vindt, dat het christendom onjuist boven andere godsdiensten wordt gesteld'.[45] Het kan zijn dat Brakell Buys het tweede standpunt huldigde en dat Kaiser, voor wie er niets boven Christus ging, het daar iets te pertinent mee oneens was. Want Kaiser trok naar aanleiding van dezelfde conferentie in een

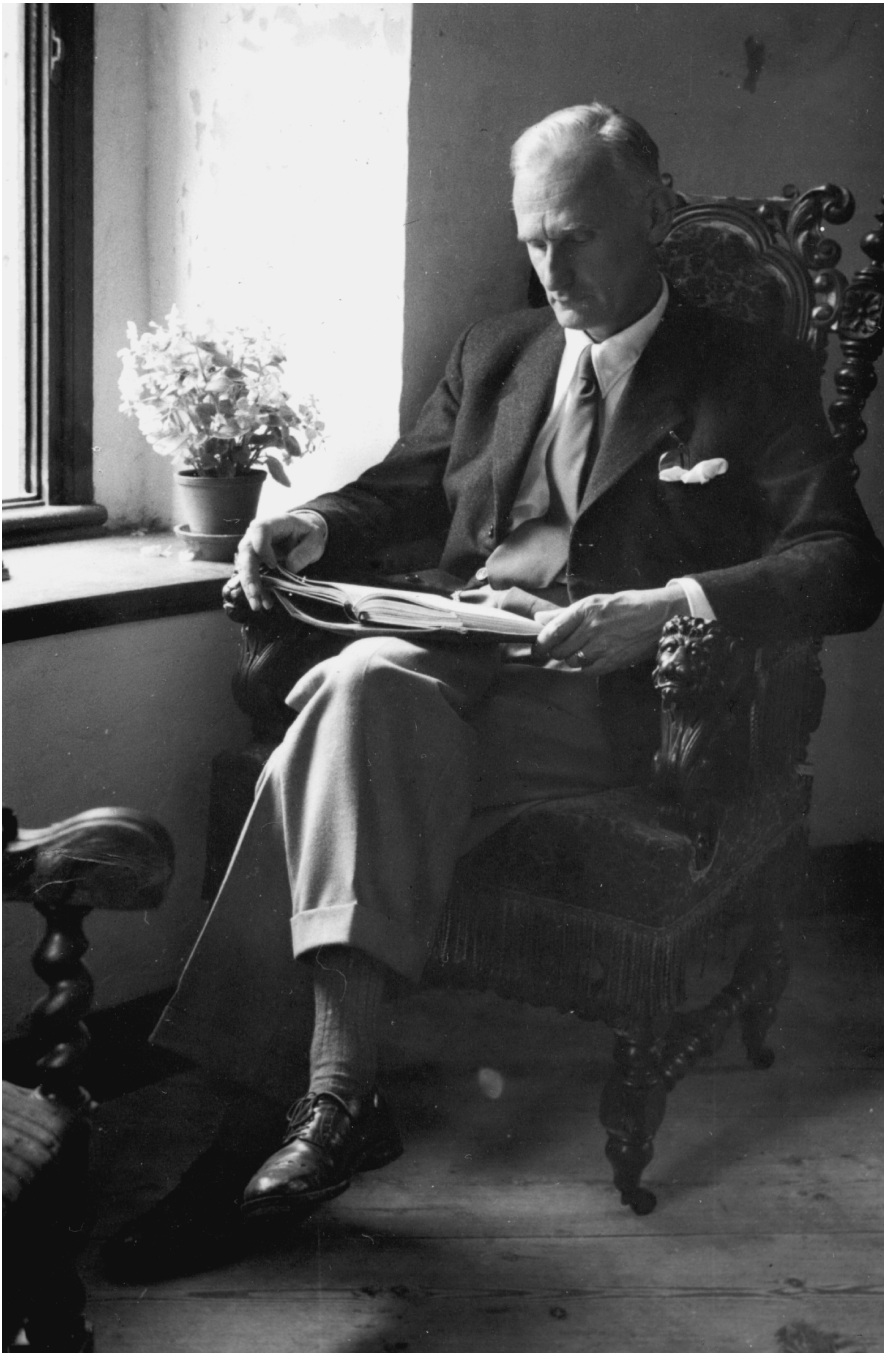

Wim Kaiser aan het lezen op het Oude Loo.

brief fel van leer tegen degenen die het christendom wilden vervangen 'door "een meer universele" religie'.[46]

Tussen Gilles Quispel en Wim Kaiser was het, tijdens de conferentie van mei 1954, eveneens helemaal misgegaan. De Utrechtse hoogleraar kerkgeschiedenis liet een paar jaar later aan Rita van Heeckeren weten dat hij zich na zijn lezing op het Oude Loo had voorgenomen nooit meer te spreken in aanwezigheid van Kaiser. 'De reden daarvan was, dat naar mijn inzicht het optreden van den heer Kaiser van ongemotiveerde heftigheid jegens anderen en gebrek aan deferentie voor het wetenschappelijk onderzoek getuigde, waartoe naar mijn oordeel deze heer op grond van zijn kennis en opleiding geenszins gerechtigd is.'[47]

Kaiser maakte met meer inleiders ruzie, maar meestal achteraf. Zo voerde hij met Rudolf Daur een bitse briefwisseling. Daur had een artikel over de conferentie van januari 1955 geschreven en dat aan Kaiser voorgelegd. De toon van de correspondentie die zich vervolgens ontwikkelde, werd verwijtend: volgens Kaiser zou Daur te kwader trouw zijn, de zaken bewust verkeerd hebben weergegeven, enzovoort. Het ging daarbij met name over de (vermeende) rol van Juliana als gastvrouw. Daur stelde zich op het standpunt dat hij te gast was bij de koningin omdat hij in haar paleis logeerde. 'Wer in meinem Haus wohnt, ist mein Gast.' Daar was Kaiser het niet mee eens: 'das letzte hat uns die Besatzung wohl anders gelehrt'. En dat uitgerekend tegen Daur, die juist zo verheugd was geweest over het feit dat hij als Duitser zo kort na de oorlog was uitgenodigd op het Oude Loo. Hij pikte die slag onder de gordel dan ook niet, al legde Kaiser nogmaals uit dat de sprekers niet waren uitgenodigd door de koningin.[48] Overigens was het artikel van Daur al gepubliceerd voordat de opmerkingen en correcties konden worden verwerkt en daar was Kaiser verbolgen over.[49] De correspondentie tussen beide heren stopte dan ook. In de jaren daarna zou de echtgenote van Daur nog wel contact houden met Greet Hofmans, van wie de brieven door Kaiser in het Duits werden vertaald.[50]

Kaiser was niet alleen ontevreden over een groot aantal inleiders (en vice versa). De discussies op het Oude Loo verliepen evenmin zoals in zijn optiek had gemoeten. 'Er is geen Oude Loo Bijeenkomst geweest, die mij niet diep krenkte door miskenning en onwil van degenen die wèl aangeraakt waren, maar daarop alleen konden responderen met leed-veroorzaken aan de "bode".'[51] In de meeste gevallen was de 'bode' Kaiser zelf, want hij was regelmatig het middelpunt van de problemen in de groepsdiscussies. De 'miskenning' was volgens hem niet per se erg: 'de hoofdzaak is, dat er überhaupt iets gebeurt op de plaats waar de schoen wringt, op die bolwerkplaatsen, waar een mens de eigen onzaligheid in stand houdt, en dat maar niet begrijpt'.[52]

Deelnemer prof. Henk Engel zei weliswaar sympathie te hebben voor Kaiser, maar leverde kritiek op de negatieve wijze waarop door hem onwelgevallige zaken waren afgekraakt. Kaiser bleek zich denigrerend te hebben uitgela-

ten over de loge, waar vrijmetselaar Engel juist veel inspiratie opdeed. In een reactie liet Kaiser weten niet anders te kunnen. Volgens hem stond het 'ieder mens vrij die toon te kiezen welke hij nodig en dienstig acht'.[53] Dat hij daar geen vrienden mee maakte, was dan jammer.

L.J. Polderman had eveneens zijn bedenkingen over de presentaties van Kaiser. Volgens hem was er sprake van 'een gecompliceerdheid van constructie, die m.i. op een zekere krampachtigheid wijst, een gebrek aan "ontspanning"'.[54] Kaiser liet vervolgens weten zich niet te verweren 'tegen de qualificatie van krampachtigheid'. Verder probeerde hij nog een misverstand uit de wereld te helpen, namelijk dat hij de enige was die besliste over de gang van zaken op het Oude Loo. 'Het feit, dat ik bijna alle correspondentie voer, wekt helaas al te vaak den schijn, dat ik maar "regeer".'[55]

Overigens had Kaiser zelf ook wel door dat hij niet op al te veel sympathie van anderen moest rekenen. Zijn compromisloze opstelling leidde menigmaal tot botsingen omdat in zijn ogen de boodschap niet overkwam, de essentie niet werd begrepen. Er was in de correspondentie met Kaiser sprake van een zich voortdurend herhalend patroon. Aanvankelijk was de toon vriendelijk en welwillend, maar na twee of drie brieven ging het mis omdat Kaiser de briefschrijver nadrukkelijk wees op zijn of haar gebrek aan inzicht.

Kaiser zag dat patroon ook wel. 'Het gaat altijd hetzelfde. Eerst krijg ik een woord van warme waardering met een enkele eigendommelijke trek van hem of haar die schrijft. Wat ik dan als "pseudo" herken, moet ik uit medemenselijkheid wel signaleren; en om te voorkomen dat men mijn woorden "gezag" toekent in plaats van ze op hun waarheid te toetsen, getuig ik van eigen onvolmaaktheid. Dan wordt er iets getroffen en in de tweede brief krijg ik commentaar, voorlichting en tenlastelegging.'[56] De tragiek van Kaiser is dan ook dat hij met de beste bedoelingen voortdurend mensen tegen zich (en daarmee indirect ook tegen de conferenties) in het harnas joeg. Hij leek eenvoudigweg niet anders te kunnen en nam de gevolgen van zijn handelen op de koop toe – zoals ook Job had gedaan.

Ondanks of wellicht ook dankzij zijn vaak weinig zachtzinnige opstelling waren er toch ook inleiders en toehoorders die grote waardering hadden voor het werk en de ideeën van Kaiser – en zelfs zijn tact, souplesse en goede humeur bewonderden![57] Sommige conferentiegangers bleven nog jarenlang met hem corresponderen; anderen waren bereid zich grote moeite te getroosten om zijn op het eerste gezicht vaak lastige teksten te doorgronden. Zo liet ir. H. Blaak uit Huizen weten dat hij van het sluitingswoord van Kaiser op de conferentie van augustus 1955 aanvankelijk weinig had gesnapt. Hij bleek niet de enige. 'Na afloop heb ik enige mensen gevraagd: hebt u de sluitingsrede begrepen. De een zei: zo'n beetje, de ander: niet alles, een derde: 't is moeilijk te volgen.'[58] Pas na veel herlezen en doorhalen van irrelevante passages meende Blaak de kern van Kaisers betoog begrepen te hebben.

Phirozshah Mehta, aanwezig op de conferenties van augustus 1953 en januari 1954, had een soortgelijke ervaring. Hij had de slot- en openingswoor-

den van Kaiser gelezen en herlezen en hoe vaker hij dat deed, hoe meer hij onder de indruk raakte van de diepgang ervan. 'In fact I feel that most people fail to grasp the profundity and the implications of what you mean by freeing oneself from psychic conditioning and letting Life, letting God, direct one. If one does become free, well then of course there is no "system" or "way" or "method" to propagate. But how many can really understand you, or Krishnamurti, in this matter?!'[59] Mehta had bovendien lovende woorden voor de persoon Kaiser. 'Clearly, you are one of those "sent" – by God. I wonder how many people really know *you*, you the one *emptied* of self?' Hij voelde een diepe verwantschap met Kaiser. 'I am at one with your spirit.'[60]

Er zijn meer brieven aan Kaiser geschreven waarin diens toespraken werden geprezen. Onder meer de Groninger Hulzebos uitte lovende woorden,[61] waarop Kaiser tegelijk geroerd en verbitterd reageerde. 'Dat vind ik een hartelijke daad van U, zo'n brief. Juffr. Hofmans kreeg er heel vele, wat te begrijpen is. Ik kreeg er maar twee, wat ook te begrijpen is, want ik ben niet bemind.'[62]

Theosofe Johanna Madeleine Selleger voelde compassie met Kaiser. Ze vroeg zich na de door haar bezochte conferentie van augustus 1954 bezorgd af of het wel goed met hem ging. Ze vond hem, zo schreef zij in een lange en liefdevolle brief, de laatste tijd wat somber en vermoeid. Alsof hij het vertrouwen in 'Omhoog' kwijt was. Met de nodige omzichtigheid bracht ze te berde dat hij zich de kritiek niet persoonlijk moest aantrekken.

> Want het is toch niet naar *jou,* Wim dat we komen luisteren. Jij bent het niet geweest, die velen van ons hebt wakker geschud en bezield en ons hebt doen beseffen, hoe we eenvoudig maar *kinderen* van God zijn. Je bent enkel uitverkoren om instrument van Omhoog te zijn. Maar dan mag je je toch niet smalend over dat instrument uitlaten? Dan mag je toch niet geringschattend denken over dat instrument en weifelen, of er wel klank uit zal komen?
> Je moet toch héél, héél erg dankbaar zijn, dat je zoveel ontvangt om aan ons door te geven? En wanneer er nu eens te weinig naar *jouw* mening doorkomt, wat dan nog…? Is ook dat dan niet een offer, dat je brengt zoals Abraham gewillig was om te brengen? Leer je ons zelf niet altijd om alles over te geven aan de leiding? Is dat niet een van de grootste waarheden, die je hebt mogen doorgeven?[63]

Voorbereiden van de 'theocratie'

Over de toekomst en de werking van de Oude Loo-conferenties hadden sommige deelnemers – net als de voorbereiders – hooggestemde verwachtingen. William Aspden zag voor het Oude Loo een belangrijke rol weggelegd in het uitvoeren van Gods plan. 'Let the meetings be a centre which can take from widely differing thinkers the power which makes their work alive. Then will you establish at Het Oude Loo a real centre from which The Power of The Spirit will radiate over Western Europe.'[64]

Maar het Oude Loo, zo beseften de meeste deelnemers en voorbereiders terdege, was slechts een middel. Het ultieme doel was de 'theocratie'. Sinds de oorlog had Kaiser zijn leven naar eigen zeggen volledig gewijd aan de 'geistigen Gehörleistung im Sinne der absoluten Theokratie'.[65] Alleen als iedereen zich volledig liet leiden door de wil van God – en dat was meteen de (vage) definitie van 'theocratie' zoals Kaiser en de zijnen het bedoelde – dan zou er een einde komen aan alle ellende in de wereld. Alleen dan zou echte vrede mogelijk zijn. 'Theocracy in the full, divine truth of the word, […] is the only thing which can deliver humanity from its selfmade chaos.'[66]

Overgave aan God zou een einde maken aan alle problemen in de wereld, ook aan de ziekten van de mens. Kaiser meende wat dat betreft al een kentering waar te nemen: het besef dat de oorzaak van ziektes gelegen was in de 'ziel' nam langzaam maar zeker toe. 'In Holland not only medical men, but quite an appreciable part of the population is awaking to the truth that the cause of illness rests in the soul, and that exactly for that reason it is an illusion to fight diseases materially and according to a fixed pattern for each disease. The Meetings at the Old Loo [...] do not aim at any special reformation, but are devoted entirely to the total change of our attitude towards Life.'[67] Een totale verandering tegenover het leven zelf was dus nodig om ziektes uit te bannen.[68]

Het Oude Loo moest, in opdracht van de Allerhoogste, bijdragen aan een betere, vreedzamere en in geestelijk en lichamelijk opzicht gezondere wereld. Veel deelnemers waren ervan overtuigd dat de als bijzonder ervaren conferenties een ogenschijnlijk kleine, maar uiteindelijk zeer nuttige bijdrage zouden leveren aan een nieuwe, betere wereld. Een wereld waarin God, harmonie en broederschap zouden regeren. 'At first glance it may seem a trivial affair, this meeting together of some seventy to a hundred people in this quiet spot in Holland. It may appear to be a little thing, but believe me, it is no little thing that is happening here. It is big with purpose and meaning. It is something which begins quietly without any ostentation, as big things so often begin.'[69]

Leslie-Smith leek op de conferentie van augustus 1953 zichzelf en de toehoorders van het Oude Loo te beschouwen als 'forerunners' in het verspreiden van de goddelijke boodschap, in het proces van verandering dat hij als onvermijdelijk zag. 'There is great promise today. The old ways that have lasted for centuries are fast breaking up under the pressure of forces we do not yet understand. Never was there such opportunity for man to change their outlook so that the new forms might be moulded into better shapes.'[70] En had ook Juliana de conferentiegangers achteraf niet omschreven als 'bevoorrechten van de voorhoede' op weg naar een betere wereld?[71]

Positieve publiciteit

Sommige deelnemers beperkten hun enthousiasme niet tot het schrijven van brieven naar de voorbereiders. Ook wilden ze geestverwanten op de hoogte stellen van wat ze hadden beleefd. In enkele kranten en religieuze tijdschriften

verschenen dan ook (meestal door Kaiser en co gefiatteerde) artikelen over het Oude Loo. Maar veel was het niet.

In de dagbladen werd slechts incidenteel aandacht besteed aan de religieuze bijeenkomsten. Slechts af en toe verscheen er een kort artikeltje in de landelijke of regionale pers. Het *Nieuwsblad van het Noorden* berichtte onder de kop 'De weg naar blijvende vrede' over de eerste 'vredesconferentie' van juli 1951. Er waren geen generaals of diplomaten aanwezig die gewichtige documenten opstelden en er werd niet over vredesverdragen gesproken, aldus de anonieme auteur.[72] Wel ter sprake kwam dat mensen zich niet nederig opstelden tegenover de Schepper en daardoor er niet in slaagden de wereldvrede te realiseren. 'De deelnemers aan de bijeenkomst op Het Oude Loo, hoe verschillend zij ook waren van rang en stand, van politieke overtuiging en geloof – wat dat laatste betreft, de Christen zat er naast de Hindoe en de Mohammedaan – waren het er allen over eens, dat de dreigingen van heden het resultaat zijn van mensenwerk: van *verkeerd* mensenwerk wel te verstaan.' De mens moest, aldus het artikel, weer 'leerling van de Grote Meester' worden. 'Op het Oude Loo heeft men de waarheid begrepen van de Moslimtraditie, die zegt: "Help God en God zal U helpen!"'[73]

Het *Algemeen Handelsblad* schreef eind juli 1952 onder de kop 'Koningin woonde conferentie voor wereldvrede bij' kort en zakelijk over de net afgesloten derde conferentie. 'Gedurende het afgelopen weekend zijn wederom, evenals vorig jaar, op kasteel Het oude Loo te Apeldoorn een honderdtal genodigden van verschillende nationaliteit, positie en professie bijeen geweest, teneinde zich te oriënteren op de grondgedachte dat God als grondlegger der wereld zelf zijn schepselen regeert. Verscheidene sprekers gaven een exposé van hun visie op deze oriëntering als bewuste schrede op de weg, die naar wereldvrede voert. Deze bijeenkomst werd door H.M. de Koningin bijgewoond.'[74] Dat was alles.

Bijna twee jaar later plaatste dezelfde krant een langer en informatiever artikel over de conferentie van mei 1954. 'Een onzer redacteuren'[75] had die bijeenkomst bijgewoond en toonde zich onder de kop 'Geestelijke bezinning op het Oude Loo' uitermate positief over zijn ervaringen in Apeldoorn. De vijf inleidingen waren 'van hoog gehalte' en de gedachtewisseling daarna in kleinere gezelschappen verliep dankzij kaarsverlichting in een sfeervolle atmosfeer. Er was kort en goed sprake geweest van 'een zeldzame en indrukwekkende ervaring'.[76]

Het *Mazdaznan Tijdschrift* had een jaar eerder, eveneens zeer welwillend, verslag gedaan van de conferentie van mei 1953. Het artikel wordt afgesloten met een kleine lofzang. 'H.M. de Koningin woonde de Bijeenkomsten bij. In een sfeer van vriendschap en in het besef van eenheid, ieder werkend aan zijn taak, namen we afscheid, om gesterkt, de grote zaak van de vrede te dienen.'[77]

In de krant *Het Vaderland* verscheen begin september 1955 een omvangrijk artikel onder de titel 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"', met als subkop: 'H.M. de Koningin temidden van internationaal gezelschap'. De schrijfster

was een 'deelneemster uit Denemarken', vermoedelijk Bets Bonde Jensen-Elze. Zij beschreef de feeërieke sfeer op de bijeenkomst, welke inleiders waarover spraken en de rol van koningin Juliana. De schrijfster verliet Apeldoorn met een gevoel van weemoed. 'Het deed pijn dit scheiden na deze drie dagen – maar in mijn hart nam ik een belevenis mee, die ik zeker met allen deelde die de weg is om het doel te bereiken: Vrede door begrijpen.'[78]

De Amsterdamse dominee E. Frater Smid zou in verschillende tijdschriften verslag doen van de 'onvergetelijke indrukken' die hij opdeed tijdens de vier conferenties die hij mocht bijwonen. Volgens Frater Smid was het doel van de bijeenkomsten 'de mens op te wekken tot verinnerlijking en verstilling opdat de uiterlijke machten in deze wereld hun greep zouden verslappen en innerlijke daarentegen opstaan om de mens te leiden'. Op de bijeenkomst van mei 1953 hoorde hij lezingen die respectievelijk 'warm', 'indrukwekkend', 'knap', 'menselijk' en 'interessant' waren. Frater Smid meende dat de conferentie vooral 'een stemmingsbeeld was dat nog lang in ons zal nawerken. Nog hoor ik het tikkelen van de gestadige regen op de bladeren; nog zie ik duizenden witte margrieten; nog klinkt in mijn oren na: This is no little thing which is happening here. It is big with purpose and meaning'.[79]

Bijna drie jaar later beschreef Frater Smid opnieuw een door hem bijgewoonde conferentie, die van januari 1956 dit keer. Opnieuw waren in de woorden van de Amsterdamse dominee mensen bijeengekomen 'om zich gemeenschappelijk en individueel te bezinnen op hun verhouding tot God, niet door middel van discussies, want deze dienen slechts het analytisch verstand, maar door middel van het getuigenis, dat alleen op een open veld kan klinken, omdat het van het diepst eigene tot het diepst eigene gaat'. Opnieuw was er sprake van een 'rijk en gelukkig makende ervaring'. Opnieuw kon hij constateren dat de als 'interessant', 'briljant' en 'overtuigend' omschreven lezingen bijdroegen aan 'het 'hooggestemde niveau' van de discussies. Onder meer de hindoevertelling *Bhagavad Gita* en het Bijbelboek *Job* waren aan de orde gekomen. Volgens Frater Smid was vooral tijdens de nabesprekingen in kleinere kring gebleken 'hoezeer ieder doordrongen was van de geestelijke impuls en de geestelijke bedoeling van Het oude Loo, dat inderdaad in de loop der jaren voor de goede verstaander een begrip is geworden'.[80]

Ook in buitenlandse bladen verschenen af en toe artikelen over de Oude Loo-conferenties.[81] In het blad *Deutscher Bund* beschreef Werner Reist zijn in mei 1953 opgedane ervaringen op het Oude Loo.[82] Hij vertelde hoe mannen en vrouwen, wetenschappers, hulpverleners, filosofen en schrijvers uit vele landen in Apeldoorn bijeenkomen en poogden de tegenstellingen tussen rassen, nationaliteiten en 'Weltanschauung' te overstijgen. Hij waardeerde vooral het ontbreken van voorschriften en de stilte na afloop van de lezingen. De hele bijeenkomst was hem uitermate goed bevallen, vooral omdat met de buitenlandse gasten rekening gehouden werd. Ook benadrukte Reist dat er geen sprake was van een naar macht strevende sekte. 'Und es besteht keine Organisation, kein Verein, keine Zusammenballung zu allfälligen Ausübung von

Macht oder Einfluss.' In de lezingen en bij de daaropvolgende ongedwongen gedachtewisselingen ging het volgens Reist om het beantwoorden van eeuwenoude vragen naar het wezen van de mens, naar zijn bestemming en wat God met de mensheid voorheeft.[83]

Opmerkelijk is dat Greet Hofmans in de geciteerde artikelen geen enkele keer wordt genoemd. Koningin Juliana krijgt logischerwijs wel aandacht. Ook Wim Kaiser komt af en toe ter sprake. Maar verder gaan de meeste artikelen in binnen- en buitenlandse pers over de serene sfeer op de conferenties en de inhoud van de lezingen. De weinige publiciteit die er was, was overwegend lovend van toon, maar verscheen voornamelijk in tijdschriften met een beperkte oplage en bereikte dus niet veel mensen. De meeste Nederlanders wisten dan ook niet van het bestaan van de conferenties, laat staan dat ze enig benul hadden van wat er zich achter de dikke muren van het slot afspeelde.

Eindafrekening

Na de conferenties werd er niet alleen gecorrespondeerd en geschreven over de sfeer op de conferenties en gespeculeerd over de toekomst van de mensheid en de rol van het Oude Loo daarbij. Er moesten ook meer prozaïsche zaken worden geregeld. Zo dienden de rekeningen te worden betaald. En dat deden Frans Mijnssen en Bob Pierson. Zij namen alle onkosten voor hun rekening. Na iedere conferentie werd het eindbedrag telkens keurig in tweeën gedeeld. Mijnssen nam het afwikkelen van de financiën op zich en correspondeerde daarover met medevoorbereider Bep Pierson, niet rechtstreeks met Bob dus.[84] Vanaf halverwege 1956 leverde ook Adolphine Agneta van Heeckeren van Molecaten een bescheiden financiële bijdrage.

De totale kosten per conferentie varieerden nogal. Voor zover valt na te gaan, waren de twee duurste bijeenkomsten die van mei 1955 (circa 2.300 gulden) en januari 1956 (circa 2.400 gulden). Meestal vielen de kosten een stuk lager uit, variërend van iets meer dan 600 gulden (mei 1954) tot iets meer dan 1.100 gulden (augustus 1954).[85]

De vliegtuigtickets voor de inleiders die van ver kwamen vormden de grootste kostenpost. Vooral voor Sofi Huri moest diep in de buidel worden getast. De Turkse hoogleraar was een van de sprekers op de conferentie van mei 1955. De kosten om Huri vanuit Istanbul te laten overkomen, waren hoog. Alleen al het vliegticket kostte 1.316 gulden. Daar kwamen dan nog trein-, hotel- en visumkosten bij.

De buitenlanders die niet per vliegtuig kwamen, namen meestal de trein. Voor de conferentie van mei 1954 kwamen Annemarie Schimmel (vanuit Marburg) en François de la Noë (vanuit Parijs) per spoor naar Apeldoorn. De kosten voor die treinreizen bedroegen respectievelijk 74,85 en 145,60 gulden en dat was dus aanmerkelijk goedkoper voor de organisatie dan een vliegticket.

Daarnaast werden voor de sprekers die voor of na de bijeenkomst nog een paar dagen in Nederland bleven, de hotelkosten betaald. Mijnssen en anderen

Luchtopname van het Oude Loo. Deze foto werd als aandenken naar inleiders en deelnemers van de conferenties gestuurd.

klaagden over het feit dat er in Amsterdam betrekkelijk weinig hotels waren en dat die dus vaak al vol zaten. Overigens werden in de meeste gevallen alleen de reis- en verblijfkosten van de inleiders vergoed, niet die van eventuele meereizende echtgenotes.

Op die regel was, zoals gezegd, in ieder geval één uitzondering: de echtgenote van Martin Buber mocht wel op kosten van de voorbereiders naar het Oude Loo reizen. Waarschijnlijk heeft William Aspden een soortgelijke voorkeursbehandeling genoten: de reis- en verblijfkosten van hem waren zo hoog (428,20 gulden en dat was bijna de helft van de totale kosten van de conferentie van augustus 1954!) dat ook voor zijn vrouw zal zijn betaald. Die generositeit zou te maken kunnen hebben met de beroerde financiële situatie waarin Aspden verkeerde. Hij leek daarop te hinten toen hij na afloop van de conferentie schreef dat het Oude Loo 'came like a beam of sunlight from a leaden sky for, thus far, 1954 has been a very difficult one in both health and material things'.[86]

Naast de reis- en verblijfkosten voor de speciale gasten waren er uiteraard ook de vaste kosten voor het stencilwerk, de brochures en het verzenden van de uitnodigingen. Zo werden voor de tweede conferentie in november 1951 driehonderd uitnodigingscirculaires besteld bij N.V. Drukkerij en Uitgeverij J.H. de Bussy in Amsterdam. De kosten voor de vier pagina's tellende uitnodiging en de bijbehorende enveloppen bedroegen 82 gulden.[87]

In de zomer van 1953 lieten de voorbereiders een luchtfoto maken van het Oude Loo.[88] Die werd vervolgens aan alle inleiders (ook met terugwerkende kracht die van de eerste vier conferenties) en andere belangstellenden als aandenken toegezonden – een geste die zeer gewaardeerd werd. Kenneth Walker en zijn echtgenote lieten weten: 'It looks like a fairy castle from the air, and it will always remind us of an exceedingly pleasant visit to Holland.' De foto kreeg een plekje in de slaapkamer van hun 'country cottage'.[89] H. Leslie-Smith was eveneens verheugd over de geste: 'I shall have this picture framed & shall treasure it as a memento of a memorable weekend with you all'.[90] Voor de conferentie van mei 1955 werden die foto's voor een bedrag van 136,84 gulden besteld bij K.L.M. Aerocarto.

Kosten voor overnachting waren er aanvankelijk niet. Zowel de voorbereiders en hun echtelieden als de sprekers en belangrijkste gasten logeerden en dineerden gratis op Paleis Het Loo. Op de eerste twee conferenties hadden ook veel gasten daar verbleven en gegeten, maar daar was met ingang van de derde conferentie een einde aan gekomen. De toehoorders moesten voortaan zelf hun logies (in de nabijgelegen hotels De Keizerskroon of Bloemink bijvoorbeeld) regelen en bekostigen. Wel werden afspraken gemaakt over door de gasten zelf te betalen eenvoudige en goedkope broodmaaltijden.[91]

Bij de laatste conferenties in 1957 mocht niet meer op Paleis Het Loo worden overnacht en gedineerd. Omdat er voor de organisatie en de sprekers voortaan hotelkamers moesten worden geboekt en de avondmaaltijden moesten worden betaald, vielen de conferenties een stuk duurder uit. Een aanbod van koningin Juliana om die extra kosten voor haar rekening te nemen, werd afgeslagen – zoals verderop zal blijken.

Inmiddels draaiden Mijnssen en Pierson niet meer alleen voor de kosten op. Vanaf juni 1956 leverde ook Aldolphine Agneta van Heeckeren van Molecaten een bijdrage. Bij het girokantoor in Amsterdam had Kaiser op zijn naam een rekening lopen voor "Het Oude Loo". Op rekening K3 (Amsterdam) stortte de barones met een zekere regelmaat honderd gulden.[92] Kaiser dankte haar daar hartelijk voor. Volgens hem kwam daarmee 'een einde aan de polariteit van Pierson-Mijnssen in het dragen van de kosten en dat is zeker diep-wezenlijk onvergelijkelijk beter dan zoals het tot nu toe was'.[93]

19

De (on)gewenste navolging: Inzicht en Urberg

Na de conferenties te hebben bijgewoond, was het enthousiasme bij sommige deelnemers zo groot, dat ze in hun eigen woonplaats iets soortgelijks wilden opzetten. Maar die gedachte kon geen genade vinden in de ogen van Kaiser en de andere voorbereiders. Het Oude Loo was immers uniek, door God geleid en dus (letterlijk en figuurlijk) onnavolgbaar. Bovendien waren imitaties sowieso uit den boze – op een enkele uitzondering na.

Toen Kaiser erop werd gewezen dat in Haarlem met het Oude Loo vergelijkbare bijeenkomsten werden belegd door de Open Religieuze Gemeenschap van de antimilitaristische dominee Année Rinzes de Jong (die in juli 1952 de derde Oude Loo-conferentie had bijgewoond), liet hij de briefschrijfster weten dat zij niet veel had begrepen van wat er in Apeldoorn gebeurde. 'Immers "op gelijke voet" bestaan er geen conferenties. Het Oude Loo is een Open Veld temidden van de talloze centra van propagering van bepaalde visies en dogma's, een Open Veld, omdat het ieder de gelegenheid biedt zijn levensbelijdenis te herzien onder de grondgedachte. De O.R.G.-bijeenkomsten van Ds. de Jong, noch enige andere religieuze bijeenkomst, die hetzij openlijk hetzij verkapt bepaalde menselijke theorieën propageert, heeft iets van doende met "Het Oude Loo".'[1]

Kaiser reageerde gelijkaardig op de veronderstelling dat het Oude Loo en de Union for the Study of the Great Religions hetzelfde werk deden. Dat suggereerde de Zweedse Anna-Greta Vilén, die in 1955 en 1956 twee conferenties in Apeldoorn bijwoonde.[2] De Union was in 1950 opgericht door H.N. Spalding, Sarvepalli Radhakrishnan en Canon C.E. Raven en had als doelstelling het promoten van ethische, filosofische en religieuze kennis door de studie van westerse en oosterse beschavingen om zo te komen tot een beter begrip tussen volken en een verrijking van hun religieuze leven. Vilén zag overeenkomsten met het Oude Loo, maar Kaiser diende haar van repliek door het unieke van de Apeldoornse bijeenkomsten te beklemtonen. '"Het Oude Loo" leaves all forms and creeds for what they are worth and simply focusses people's attention to their unique, individual relation to GOD, binding nobody, inviting people to one Meeting only, and interfering in no way whatever with the mystery of everybody's unique approach to God.'[3]

Dat navolging niet kon, was voor een aantal deelnemers moeilijk te vatten.

Zij wilden met de opgedane inspiratie en het nieuw verworven inzicht iets concreets doen en vroegen daarover raad aan Kaiser. Maar die kon en wilde daar niet bij helpen. Niet de mens, maar God bepaalt de richting. 'Daarom onthoudt Het Oude Loo zich van elke uitstippeling van "weg" en "hoe", doch belijdt het krachtig de fundamentele bereidheid van den mens om de Leiding te laten aan den Enige die leiden kàn.'[4]

Maar dat simpelweg overgeven aan Gods leiding en maar afwachten, was voor velen onbevredigend. Te vaag ook. Toen Kaiser las dat er plannen bestonden om in de Zaanstreek een soortgelijke kring van gelijkgestemden als op het Oude Loo bijeen te brengen 'met een meer vastomlijnd doel',[5] reageerde hij dan ook afwijzend. Kaiser raadde een dergelijk initiatief af, want 'in de "losheid" woont juist het waardevolle'.[6]

Een ander initiatief vond evenmin genade in de ogen van de voorbereiders van het Oude Loo.

J.J. Hoogewerff en zijn echtgenote schreven vanuit hun woonplaats Den Haag eind oktober 1953 aan Frans en Erna Mijnssen over *Inzicht, Centrum voor Universele Gedachten*. Geïnspireerd door de Oude Loo-conferentie van augustus 1953 (met 'vele belangwekkende gedachtenwisselingen' en 'een sfeer van goede wil') wilden zij het idee van God als grondlegger van de wereld ook in het dagelijks leven en in wijdere kring uitdragen. Vandaar de oprichting van het centrum.

De doelstellingen van *Inzicht* leken op die van het Oude Loo. Een dieper inzicht in de lotsbestemming, afkeer van dogmatische zienswijzen en van vooropgezette meningen die zwaarder wegen 'dan de Liefde, die de mensen moet verbinden'. De oprichters meenden dan ook dat 'geheel overeenkomstig de traditie van het Nederlandse volk, mensen van alle denkrichtingen bijeen kunnen komen om geheel vrij van het praedicaat van enige vereniging, leer, secte of kerk, positieve opbouwende gedachten van Waarheid, Liefde en Wijsheid te ontwikkelen'. Het *Centrum voor Universele Gedachten* had als doel via bijeenkomsten, lezingen, cursussen, boeken enzovoort, de mens in de gelegenheid te stellen 'meer en ruimer inzicht te verkrijgen in eigen wezen' en 'over de begrenzingen van onwetendheid, wanbegrip, vooroordeel en bijgeloof héén, een beter begrip te kweken voor de gemeenschappelijke Universele Waarheid, die in wezen aan alle godsdiensten en wereldbeschouwingen ten grondslag ligt'.[7]

Er was ook al een reeks bijeenkomsten belegd, onder meer op 2 oktober in Den Haag en op 16 november in Hilversum. Hoogewerff hield beide keren een voordracht onder de titel *Eenheid in alle tegenstellingen*. De spreker benadrukte daarin de heelheid van het universum. Ook het universele denken moest een eenheid zijn. Geen enkele overtuiging was volledig juist of volledig onjuist. Geen enkele religie of filosofie kon aanspraak maken op een monopolie.[8]

Ondanks de ogenschijnlijke overeenkomsten met het Oude Loo reageerde Frans Mijnssen vrij koeltjes op het schrijven van Hoogewerff. Volgens hem

zouden mensen die God volgen elkaar vanzelf vinden en was het bijwonen van cursussen en lezingen niet minder dan 'het ontvluchten van die eenigste Weg'.[9] Daarop stelde Hoogewerff per kerende post aan Mijnssen met een licht cynische ondertoon enkele vragen. 'Verwerpt U de mogelijkheid, dat het volgen van lezingen een manier is, om Gods stem beter te verstaan in eigen hart?' Ook het feit dat gasten op het Oude Loo in principe slechts één keer werden uitgenodigd, mocht toch niet leiden tot een elitaire houding. 'Is er enige aanleiding om á priori aan te nemen, dat pogingen om ook buiten "Het Oude Loo" iets van deze zelfde geest te doen opbloeien ons niet zullen helpen op die ene weg die naar het Koninkrijk gaat? Of moeten wij, dankbaar voor het Licht dat wij op "Het Oude Loo" mochten aanschouwen ons er verder mee vergenoegen, in dankbare herinnering te bezinnen op hetgeen wij daar vernamen?'[10]

In een korte reactie liet Mijnssen weten geen 'geloofs-zekere' te zijn, zoals Hoogewerff dacht, maar ook een 'zoekende'. Hij voegde nog wat documentatie bij die kon dienen als antwoord op de gestelde vragen.[11] Dat deden ze niet, want Hoogewerff maakte op zijn beurt duidelijk het exposé al uitgebreid bestudeerd te hebben. Volgens hem kon voortdurende uitwisseling van ideeën alleen maar verhelderend werken. 'Het toenemend gevoel van eenheid onder de mensen zou, daarvan ben ik overtuigd, ons vermogen om God's wil te verstaan, doen groeien.'[12]

Wellicht wreekte zich hier het feit dat de voorbereiders van het Oude Loo ervan overtuigd waren Gods wil te volgen en daarbij Greet Hofmans beschouwden als diens enige spreekbuis. Het bleek tamelijk lastig uit te leggen waarom de Oude Loo-conferenties uniek waren. En waarom andere, soortgelijke bijeenkomsten uit den boze waren.

Verwantschap

Bovendien bleken de voorbereiders in dit opzicht ook niet altijd even consequent. Want soms vonden soortgelijke organisaties wel genade in de ogen van Kaiser en co. Met het Centre for Spiritual and Religious Studies (CSRS) en het World Congress of Faiths (WCF) werd een nauwe verwantschap gevoeld.[13] En uitgerekend dat WCF wilde wel samenwerken met *Inzicht*. Samen organiseerden ze onder meer op 19 maart 1954 een lezing in Den Haag. De spreker die avond was André Tolédano en het onderwerp *Religion before materialism and existentialism*. Het was deze zelfde Tolédano die in augustus 1953 de Oude Loo-conferentie had toegesproken en daarna had laten weten dat het Oude Loo 'cannot be compared with anything else'.[14] Hij werd in een brochure van het WCF getypeerd als een 'beminnelijke, enthousiaste en doorzettende persoonlijkheid' en was daarom de aangewezen man 'om waar hij kan, die open en verzoenende houding te tonen, die ook wij voorstaan in ons World Congress of Faiths'.[15]

Net als met het WCF, kende het Oude Loo ook met het Centre for Spiritual and Religious Studies een uitgebreide uitwisseling van inleiders en deelne-

mers. Opvallend is bijvoorbeeld dat op de CSRS-conferentie van 12 tot 14 oktober 1956 in Cliftonville, Kent, onder de tachtig gasten zeer veel bekenden van het Oude Loo terug te vinden zijn. Greet Hofmans en Wim Kaiser waren er, samen met de echtparen Mijnssen en Franken. Ook Erika Sprenger-Steinmüller was naar Kent afgereisd, evenals Phirozshah Mehta en J.W. Purnell. Veel andere Britse deelnemers van die bijeenkomst zouden vervolgens op hun beurt een uitnodiging accepteren om een Oude Loo-conferentie te bezoeken.[16]

Kaiser had een half jaar eerder, in april 1956, zelf het woord gevoerd op een CSRS-bijeenkomst. Hij vond de voordrachten en de gedachtewisselingen toen 'zo raak en intens', dat hij nog meer ontevreden was 'over het veelal te zoetsappige gepraat in Het Oude Loo'.[17] Dat schreef hij aan uitgever Carolus Verhulst, die het advies kreeg ook eens naar Cliftonville te gaan.

Er waren nog meer organisaties die blijkbaar wel de toets der kritiek van Kaiser konden doorstaan. Zo aanvaardde hij een uitnodiging om in november 1958 te komen spreken voor het Keyserling Gesellschaft für Freie Philosophie, een organisatie die in navolging van oprichter en naamgever Hermann Graf Keyserling een bijdrage wilde leveren aan de geestelijke wederopbouw van de wereld.[18] Door een lezing te geven in Darmstadt miste Kaiser wel een bijeenkomst van de CSRS, die tegelijkertijd plaatsvond. Ook de Japanse spirituele organisatie Ananai Kyo vroeg Kaiser om te komen spreken. Hij vond een reis naar het hoofdkwartier in Shimizu echter veel te duur en dus ging het niet door.[19]

Net als WCF en CSRS vertoonden de theologische en filosofische bijeenkomsten op Schloss Elmau overeenkomsten met die op het Oude Loo. Dat was in ieder geval de mening van mede-eigenaar Bernhard Müller, deelnemer aan de Oude Loo-conferentie van augustus 1954. In een dankbrief aan de voorbereiders stelde hij dat 'Elmau' weliswaar niet zo'n strenge selectie van deelnemers kende, maar dat het zich evenzeer richtte op de zoekende mens. Hij prees bovendien mensen als Rudolf Daur, Arthur Meyer en Erwin Zippert als mogelijke sprekers aan.[20] De voordrachten werden in dank aanvaard: de genoemde West-Duitsers zouden alle drie in Apeldoorn een inleiding houden.

Er waren uiteraard veel meer organisaties die zich bezighielden met de spirituele en religieuze ontwikkeling en zoektocht van de mens, maar het zou te ver voeren om die hier allemaal op te sommen. Hier is gekozen om alleen die groeperingen te noemen die een of andere link met het Oude Loo hadden en waar Kaiser en de zijnen een opvatting over ventileerden – de meesten konden de toets der kritiek niet doorstaan, omdat het ging om nabootsing en dat was pertinent niet de bedoeling.

De Urberg-conferenties

Er was één opvallende uitzondering op de regel dat imitaties niet werden getolereerd en dat waren de conferenties die vanaf 1955 werden gehouden in het West-Duitse plaatsje Urberg, gelegen in het Zwarte Woud. Dat die bijeenkomsten voor Kaiser wel door de beugel konden, was niet zo verwonderlijk:

Greet Hofmans en Wim Kaiser behoren tot de prominente gasten op het eeuwfeest van de firma L. & C. Steinmüller, dat op 11 mei 1955 wordt gevierd. Ze zitten op de tweede rij, achter de familie Steinmüller en Bondsminister van Economische Zaken Ludwig Erhard.

net als bij het Oude Loo lagen doorgevingen van Greet Hofmans aan de basis ervan. Het Oude Loo en Urberg ontsprongen dus uit dezelfde bron.

Tot de Urberg-bijeenkomsten was besloten nadat Erika Sprenger-Steinmüller aan Greet Hofmans om een doorgeving had gevraagd. De als hartelijk, idealistisch en dominant omschreven Sprenger-Steinmüller[21] was een gewaardeerde gast op het Oude Loo en zou vanaf augustus 1953 op vrijwel alle daaropvolgende conferenties present zijn. De aanleiding voor haar verzoek aan Hofmans was het honderdjarig bestaan van de firma L.& C. Steinmüller in Gummersbach in 1955. Het familiebedrijf produceerde verpakkingsmateriaal en hogedrukketels en werd geleid door Erika's hoogbejaarde vader, Carl Hugo Steinmüller. Samen met zijn echtgenote had hij de Oude Loo-conferentie van augustus 1954 bezocht en was daar in contact gekomen met Hofmans, Kaiser en andere voorbereiders.

Voor het eeuwfeest van zijn bedrijf wilde Steinmüller geen cadeaus. In plaats daarvan vroeg hij geld voor een fonds ten bate van een nog nader te bepalen doel. In totaal werd honderdduizend D-mark bijeengebracht. Ook werd een vervallen pand in Urberg, de Studenhof, opgeknapt om als conferentieoord te dienen. Vervolgens diende een bestemming gevonden te worden voor zowel het fonds als de Studenhof. Daartoe ging Erika Sprenger dus te

rade bij Greet Hofmans, in wie zij een groot vertrouwen stelde en die ze eerder al over andere zaken had geconsulteerd. Op basis van een doorgeving werd besloten tot de oprichting van een 'Internationaler Notfonds', dat jongeren moest ondersteunen die ofwel op de vlucht, ofwel anderszins niet in staat waren zich op eigen kracht voor de maatschappij in te zetten.[22]

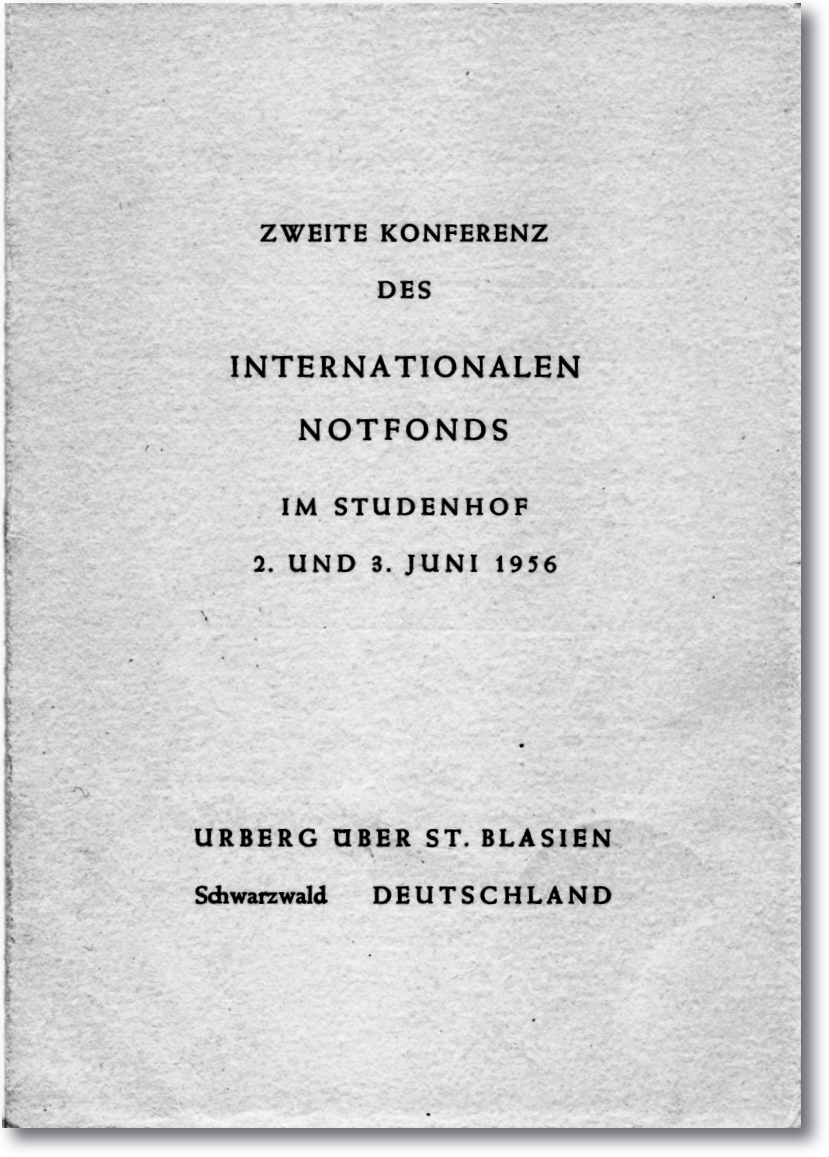

Uitnodiging voor de tweede Urberg-conferentie.

Er werd een comité in het leven geroepen dat grotendeels bestond uit mensen die nauw bij het Oude Loo betrokken waren, zoals Erna Mijnssen en Bob Pierson. Ook de West-Duitse Oude Loo-gangers Hans Huber en Heinrich Schild traden toe. Het INF leek daardoor een soort dependance te worden van het Oude Loo, maar het zou nooit echt van de grond komen. In totaal werden tussen 1955 en 1958 in Urberg vijf conferenties gehouden, waarbij vooral werd gediscussieerd over de precieze doelstellingen van de organisatie: bijvoorbeeld of de activiteiten zich speciaal moesten richten op vluchtelingen, op jongeren of nog specifieker op jongeren in vluchtelingenkampen.

Op grond van doorgevingen werd de naam INF in 1956 gewijzigd in Urberger Contact Centrum (UCC)[23] – opnieuw een naam met zowel Nederlandse als Duitse elementen – en werd de doelstelling omschreven als 'het grote Overbruggingswerk van het aardse bestaan naar het Eeuwige Leven'.[24] Het UCC mocht volgens Hofmans vooral geen organisatie worden als alle andere, maar moest juist een boven de bestaande partijen uitstijgende, bemiddelende rol vervullen. 'Het feit dat wij ons niet mogen aanschakelen aan de bestaande organisaties als een verlengstuk, betekent onmiddellijk dat wij op een totaal ander niveau gaan beginnen en dat dit niveau zich niet richt op de materiële belangen […], maar dat het zich richt op een hoger niveau, een geestelijker niveau.'[25]

Kortom: net als het Oude Loo was Urberg onderdeel van het door mensen niet of nauwelijks te doorgronden plan dat God, via Hofmans, ontvouwde aan de wereld. De betrokkenen hadden in 'intuïtieve gehoorgeving'[26] de zware opdracht de weg te bereiden voor de 'theocratie', voor een wereld van vrede in toegewijde overgave aan God. En daarvoor was het essentieel dat alles wat de verbroedering der volkeren tegenhield, weg te nemen door bruggen te slaan – niet op materieel, maar op geestelijk niveau dus.

In een doorgeving die Hofmans tijdens de tweede Urberg-conferentie kreeg, kwam ook koningin Juliana ter sprake. 'Niederland im Namen der Königin (!) wird hierbei die durchschlaggebende Kraft sein, durch die Berufung der Königin die Völker für den Frieden aufzurufen […]. Der Studenhof wird das Empfangszentrum werden für internationale Überlegung.'[27] Expliciet werd vastgesteld dat Nederland een voortrekkersrol vervulde met als boegbeeld Juliana, die immers een speciale opdracht te vervullen had. Vanuit gidsland Nederland moest de bron van alle ellende worden aangepakt en Urberg speelde daarbij een brugfunctie. De 'zielenood' in de wereld behoefde volgens Hofmans een radicale aanpak, al maakte ze niet duidelijk wat dat precies inhield.[28]

Al snel bleek echter dat er onoverbrugbaar verschil van inzicht bestond tussen de meeste Nederlanders enerzijds en de West-Duitse en andere buitenlandse betrokkenen anderzijds. Bron van de tegenstelling was de status van de doorgevingen. Voor Erna en Frans Mijnssen en Bob Pierson golden die boodschappen van boven als onvoorwaardelijke richtlijnen. Voor Erika Sprenger waren het 'slechts' uitgangspunten. Dit had vooral te maken met het feit dat

Ongedateerde groepsfoto van een van de Urberg-conferenties als alles nog koek en ei is; met onder meer Greet Hofmans (midden zittend), Erika Sprenger (staand achter Hofmans), Bep Pierson (vooraan), Bob Pierson (derde van rechts staand), Frans Mijnssen (midden staand), Erna Mijnssen (tweede van rechts zittend) en Rita van Heeckeren (derde van rechts zittend).

een deel van de betrokkenen (en dan met name de West-Duitsers, maar ook de Nederlandse Martine de Jong) graag concrete projecten wilden uitwerken, terwijl de groep rond Greet Hofmans vooral vond dat Urberg 'overbruggingswerk' op geestelijk niveau diende te verrichten en zich volledig moest verlaten op de doorgevingen.[29]

Die boodschappen van Hogerhand gingen soms ook nogal ver. In oktober 1957 kreeg Hofmans nieuwe richtlijnen voor het UCC door. Die kwamen erop neer dat niemand iets mocht ondernemen voordat het was voorgelegd en middels een doorgeving nader was toegelicht. Tegelijkertijd werden restricties opgelegd aan het uitnodigingsbeleid. Eerst moest worden voorgelegd wie wel of niet voor een uitnodiging in aanmerking kwam.[30] Ook in dit opzicht leek Urberg op het Oude Loo, waar eveneens iedere deelnemer eerst aan Hofmans moest worden voorgelegd.

In Urberg werd evenzeer als in Apeldoorn de centrale rol van Kaiser benadrukt door de Allerhoogste, die ook beide conferenties met elkaar in verband bracht. Kaiser kreeg via Hofmans te horen: 'Het U.C.C. […] zal evenals zijn oorsprong: "Het Oude Loo", steeds meer in jouw bevoegdheid komen en on-

aantastbaar zal deze bevoegdheid zich eveneens bewijzen aan alles wat daar zal gaan geschieden, niet als mede-initiatiefnemer, maar als de enige die daar de Leidraad voor zal geven, samengaande met de Doorgevingen'.[31]

Toen Erika Sprenger na een reeks conferenties die weinig concreets hadden opgeleverd, half januari 1958 een bestuursvergadering wilde beleggen zonder Wim Kaiser (die formeel ook niet tot het bestuur behoorde!), waren de rapen dan ook gaar. Kaiser liet Sprenger weten dat zij elkaar niet op persoonlijke, menselijke gronden hadden uitgezocht, maar dat ze door Gods wil waren samengekomen. Hij was niet eigener beweging in het UCC actief geworden, maar het was hem opgedragen. En wie was zij om daar tegenin te gaan? Het UCC was uit gehoorgeving ontstaan en kon alleen uit gehoorgeving werken. 'Wie denken Sie sich geistige Führung, wenn Sie es sind die sich zur Führung aufwerfen?' Kaiser kon zolang Sprenger de leiding naar zich toe trok in plaats van zich door de Allerhoogste te laten leiden, niet langer bij de vergaderingen en conferenties van het UCC aanwezig zijn, 'obwohl ich – genau so wie Frl. Hofmans – nicht selber bestimmen werde, was ich tun und nicht-tun soll'.[32] De basis voor een vruchtbare samenwerking leek weggevallen.

Een paar weken later kreeg Hofmans een doorgeving die aan alle eventuele nog bestaande onduidelijkheid definitief een einde maakte. Dankzij de gewetensbezwaren van Sprenger, Schild, De Jong en andere betrokkenen, hadden de doorgevingen voor het UCC hun zin verloren.[33] Als gevolg daarvan zegden Frans Mijnssen en Rita en Walraven van Heeckeren hun lidmaatschap op. Erna Mijnssen legde haar bestuursfunctie neer.[34] Ook Bob Pierson zou zich uit het UCC terugtrekken.

Deze doorgeving werd aan alle betrokkenen toegezonden, indien nodig vertaald in het Duits. Erna Mijnssen lichtte de drastische beslissing nog eens nader toe in een brief aan het oude echtpaar Steinmüller. Erika's ouders hadden laten blijken dat de doorgevingen van Greet Hofmans voor het UCC van grote invloed waren geweest. Dat was volgens Mijnssen merkwaardig, want ofwel meende je dat het om waarzeggerij ging – en dan is het raar om zoveel geld op grond daarvan te spenderen – ofwel geloofde je dat het de stem van God was – en die was meer dan een 'invloed', die was allesbepalend!

> Für uns die wir jetzt aus dem UCC. zurückgetreten sind ist der UCC. gewesen: Eine uns geschenkte Möglichkeit zu dienen indem Überbrückende Arbeit geschehen konnte, zwischen den Menschen, aber vor allem zu dienen indem wir uns dazu einsetzen dürfen dasz wir gebraucht werden da, wo Gott Seine Brücke schlagen will um Seine Menschheit zu erreichen. Sie ziehen es vor Ihre Brücke selbst zu bauen mit Hilfe der übrigen UCC. Mitglieder, Aktiven Mitglieder, aber die gröszte Aktivität wird die 'Hilfe' die Sie jetzt entbehren müssen, nicht ersetzen können.[35]

Het gedoe rond de Urberger Conferenties maakte opnieuw duidelijk dat Kaiser een desastreuze invloed had op de gang van zaken. Zijn verongelijkte star-

De Studenhof in Urberg in 2012.

heid leidde in Urberg tot een regelrechte breuk, een scheuring in de gelederen. Waar bij de start van de Oude Loo-conferenties Stellwag en Van Dijk weg moesten omdat zij er niets van begrepen en stoorzenders zouden zijn, kreeg bij Urberg nota bene initiatiefneemster Sprenger-Steinmüller de wacht aangezegd – waar ze zich natuurlijk niets van aantrok, daar was zij te eigenzinnig voor.

Urberg werd nooit wat het volgens de doorgevingen had moeten worden: een geestelijke overbruggingsactiviteit voor Gods vrede op aarde. Het ging ten onder aan te onduidelijke doelstellingen, niet helder geformuleerde uitgangspunten en vooral persoonlijke aversies. Het Studenhof is een tijdlang een antroposofische 'Kurklinik' geweest. In 2012 werd het verbouwd om dienst te doen als een kinderopvangcentrum. Daarmee komt het onbedoeld toch min of meer terug bij de oorspronkelijke doelstelling: opvang van ontheemde jeugd.

20

De schijn van sekte en New Age

De Oude Loo-conferenties kregen naast waardering ook kritiek. Er zou te weinig aandacht zijn voor de Bijbel en uitgenodigde dominees ontwaarden een sterke afkeer van de gevestigde kerken. Volgens oud-voorbereider Van Dijk gedroeg de kring rond Hofmans zich bovendien sektarisch. In de hofcrisis van 1956 zouden de bijeenkomsten voor Juliana als onverenigbaar met haar ambt worden gezien en mocht zij er van dan af niet meer aan deelnemen. Wat maakte het Oude Loo zo omstreden? Was er sprake van sektevorming? En ook: waren de bijeenkomsten hun tijd vooruit en vormden ze een voorafschaduwing van de New Age – een veelgebruikte term in Apeldoorn?

Eerder is al gewezen op de kritiek dat de kerken tijdens de Oude Loo-conferenties werden verketterd. Het ging Kaiser en de andere voorbereiders immers om 'hyperindividualiteit'.[1] Iedere gelovige moest zijn eigen, door God bepaalde weg volgen en mocht zich daarbij niet laten leiden door regels, voorschriften en dogma's die door anderen waren opgesteld. Imitatie was het tegendeel van overgave aan God. Kerken droegen alleen maar bij aan verstarring en wezen dus de verkeerde weg.

Individualisering

In zekere zin sloot die opvatting aan bij de ideeën van Karl Barth. Volgens de invloedrijke Zwitserse theoloog draaide het om God en om geloof, niet om religie, ervaring of wereldbeschouwing. Er liep, zo benadrukte hij, niet een weg van de mens naar God, maar enkel een weg van God naar de mens.[2] Ook bij hem ging het om een absolute geloofsgehoorzaamheid. Al was er in zijn optiek wel degelijk een rol voor de kerk, maar die diende vooral een open, vrije vergadering van gelovigen te zijn, een vrije tribune.[3] Of, in de terminologie van het Oude Loo: een open veld.

Het benadrukken van de eigen rol van het individu paste in een maatschappelijke en religieuze tendens die al langer gaande was. Sedert de negentiende eeuw werd individuele ontwikkeling steeds belangrijker geacht en ook gelovigen streefden steeds nadrukkelijker naar zelfontplooiing en zochten hun heil daarbij steeds vaker in alternatieve religieuze bewegingen en dus buiten de traditionele kerken. Sterker nog, in hun religieuze zoektocht werden de ker-

Op 23 augustus 1948, dus kort voor haar troonsbestijging, woont prinses Juliana samen met prins Bernhard in Amsterdam de oprichting bij van de Wereldraad van Kerken. Zij staan achter de bestuurstafel rond voorzitter pasteur Marc Boegner.

ken door een groeiend aantal gelovigen als irrelevant of zelfs als hinderlijk ervaren.[4]

De opkomst van het individualisme had verregaande consequenties voor het christendom. Volgens godsdienstfilosoof Charles Taylor was die 'toenemende fragmentarisering' al in de Middeleeuwen ingezet en zou die na 1950 zijn hoogtepunt bereiken. Gaandeweg ontstond 'in westerse samenlevingen een algemene cultuur van "authenticiteit" of expressief individualisme, waarbinnen mensen worden aangemoedigd hun eigen weg te vinden, hun eigen vervulling te ontdekken, "hun eigen gang te gaan"'.[5]

Taylor signaleerde dat gelovigen vanaf eind jaren vijftig meer en meer op zoek gingen naar hun eigen religieuze identiteit en zich daarbij steeds minder aan kerk en dogma's gelegen lieten liggen. Ze stelden zelf een mix samen uit diverse religieuze componenten. Het gevolg was een soort 'knutselwerk',[6] *bricolage*, dat met name in de *New Age* tot uiting zou komen in allerlei eigen, als authentiek ervaren spirituele brouwsels.

Ook in Nederland was de ontkerkelijking zichtbaar, met name in de Hervormde Kerk. Sinds de Eerste Wereldoorlog was het aantal buitenkerkelijke hervormden gestaag toegenomen, vooral onder arbeiders en intellectuelen.[7] Nederland kende in vergelijking met de buurlanden sowieso al een relatief hoog percentage buitenkerkelijken.[8] Daarnaast was er na 1945 – mede onder invloed van Barth – een tendens onder hervormde predikanten om het geloofsleven minder nadrukkelijk te verbinden met het instituut kerk, maar de persoonlijke relatie tussen gelovige en God meer centraal te stellen.[9] Bij de deelnemers aan de Oude Loo-conferenties zaten dan ook niet toevallig veel christenen die uit de hervormde kerk afkomstig waren.

Periodisering

De toenemende individualisering was volgens Hugh McLeod een van de redenen waarom het christendom in de jaren zestig in de problemen kwam. Hij noemde nog twee factoren die een rol speelden: de toenemende afkeer van de kerkelijke moraal en de groeiende welvaart.[10] De invloed van het christendom was overigens al veel langer aan het afnemen door de opkomst van wat McLeod vier 'alternatieve wereldbeelden' noemde: de wetenschap, het socialisme, de kunst en de ondogmatische religies als theosofie en antroposofie.[11]

Veel Nederlandse historici zien eveneens begin jaren zestig binnen het christendom een kentering optreden.[12] Het proces van afbrokkeling in de kerken begint zichtbaar te worden, eerst bij de hervormden, later ook bij de katholieken en de gereformeerden. Na 1960 verdween volgens Van Eijnatten en Van Lieburg 'onder grotere bevolkingsgroepen niet alleen de binding met georganiseerde vormen van religie, maar zelfs elke affiniteit met het christendom als zodanig'.[13]

Sommige gelovigen zegden in de jaren zestig hun religieuze gevoelens helemaal vaarwel. Anderen daarentegen zochten hun heil juist in allerlei kleinere religieuze bewegingen – die in Nederland sowieso de hele twintigste eeuw al relatief sterk vertegenwoordigd waren.[14] Het ging daarbij bijvoorbeeld om het Apostolisch Genootschap, de volgelingen van Lou de Palingboer, de Maranatha-beweging, de Pinksterbeweging, het Leger des Heils, de Theosofie, Antroposofie, Christian Science, Adventisten, Jehova's Getuigen, de Vrij-Katholieke Kerk en de Oxford Beweging/Morele Herbewapening.[15] Diverse aanhangers daarvan vonden ook hun weg naar Apeldoorn.

Hier hoeft niet nader te worden ingegaan op de discussie of in Nederland vanaf de jaren vijftig sprake was van 'secularisatie' (afnemend belang van de religie), dan wel van 'transformatie' (anders vormgeven van het geloof). Net zomin als op de vraag of er bij de overgang van de jaren vijftig naar de jaren zestig/zeventig sprake was van een 'evolutie' (met de jaren vijftig als kweekvijver van de latere ontwikkelingen), dan wel van een 'revolutie' (met de jaren zestig/zeventig als een heftige reactie op de gezapige naoorlogse jaren).[16] Voor het Oude Loo doet dat er ook niet toe: de grootste veranderingen op het gebied van individualisering en kerkafval zouden zoals gezegd pas rond 1960 manifest worden.

Het tij tegen

De conferenties in Apeldoorn zaten daar net voor en hadden het religieuze tij vooral tegen. De grote christelijke kerken waren door hun houding tegenover het nazisme versterkt uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn gekomen. Dat was onder meer terug te zien in het (tijdelijk) toenemende kerkbezoek. Al snel na de bevrijding stonden de 'oude' verzuilde structuren weer fier overeind.[17] In het daaropvolgende decennium zouden de gevestigde kerken het toppunt van hun georganiseerde macht bereiken – mede dankzij de, zeker in vergelijking met de omringende landen, opvallend hoge participatiegraad van gelovigen, met name bij katholieken en gereformeerden.[18]

De macht van de kerken werd nog versterkt door de Koude Oorlog. Daarin was niet alleen sprake van een confrontatie tussen twee politiek-economische machtsblokken, maar ook van een botsing tussen wereldbeschouwingen. In die optiek vormde het christendom een integraal onderdeel van de westerse identiteit. De westerse beschaving zou niet overleven zonder een herwaardering van de religieuze, christelijke waarden. En de kerken moesten daarvoor garant staan.[19]

Aan die herkerstening probeerden de Amerikanen nadrukkelijk een steentje bij te dragen. Zij maakten na 1945 een 'religious revival' door[20] en vreesden een moreel verval van Europa na de verwoestende strijd tegen nazi-Duitsland. Daarom kwam de VS niet alleen met financiële Marshallhulp over de brug, maar werden tegelijkertijd diverse evangelisatiecampagnes opgestart. Ook Nederland werd bezocht door jonge, frisse Amerikaanse predikanten en diverse Amerikaanse christelijke bewegingen gingen zich hier steeds nadrukkelijker manifesteren. *Youth for Christ* hield in 1946 voor het eerst een bijeenkomst in Nederland. Deze vrijwilligersorganisatie, die zich niet aan één bepaalde kerkelijke richting wilde binden, trachtte jongeren met massabijeenkomsten, Bijbelstudie en (alcoholvrije) koffiebars op het rechte (christelijke) spoor te houden.

Tot de welbespraakte Amerikaanse evangelisten die de oceaan overstaken, behoorde de charismatische Billy Graham. Die bracht in 1954 en 1955 met zijn gloedvolle preken tienduizenden mensen op de been in respectievelijk het Olympisch Stadion in Amsterdam en de Kuip in Rotterdam. Een andere Amerikaan die Nederlanders tot een meer persoonlijke geloofsgetuigenis trachtte over te halen, was Thomas Lee Osborn. Naar eigen zeggen 'gestuurd door God', sprak hij onder meer in 1958 op het Haagse Malieveld. Daar en op andere massabijeenkomsten vroeg hij de aanwezigen wie er genezen en bekeerd wilde worden. Velen gaven aan die oproep gehoor en getuigden daar vervolgens publiekelijk van.[21]

Net als Osborn deden nog tal van andere evangelisten aan gebedsgenezing. De *English Council of Healing* hield vanaf 1951 in Nederland zogeheten healingdiensten en na 1953 deed de Duitse predikant Hermann Zaiss hetzelfde. Ook de Nederlandse predikant Johan Maasbach, die als vertaler van Osborn landelijke bekendheid had gekregen, verkondigde nadrukkelijk de helende werking van het geloof in Jezus Christus.

De directe, emotionele en vooral persoonlijke wijze waarop evangelisten als Graham en Osborn uiting gaven aan hun geloof, werd in Nederland enerzijds met bewondering maar tegelijkertijd ook met een zekere gêne gadegeslagen. Nederlanders waren in die tijd nog niet zo gewend om hun gevoelens te uiten – zeker niet in het openbaar. De boodschap van de Amerikaanse predikanten dat iedereen zich individueel tot Jezus moest richten, was min of meer vergelijkbaar met het geluid dat op het Oude Loo weerklonk. Met het verkondigen van die boodschap zetten de Amerikaanse evangelisten de traditionele kerken echter buitenspel. Ook dat was lastig en ongemakkelijk voor veel

Nederlanders, die bovendien vaak argwanend stonden tegenover de 'Goddelijke genezing'.[22]

Onder gereformeerde en hervormde dominees groeide dan ook de weerstand tegen dergelijke alternatieve, individuele vormen van pastorale zorg. Zij vonden het zorgwekkend dat de bijeenkomsten van de gebedsgenezende Osborn en Maasbach zo massaal werden bezocht. De verkeerschaos die daardoor ontstond, zorgde bovendien nog voor extra publiciteit en dus extra aandacht. Dat dominees die 'genezing' toeschreven aan psychosomatische processen, was voor de betrokkenen niet zo relevant – zij waren blij beter te zijn en schreven dat toe aan de inmenging van Jezus Christus. Het geloof in de genezende kracht van het gebed en de enorme belangstelling voor de persoon-

Om te voorkomen dat het Oude Loo door de buitenwacht als een sekte zou worden gezien, krijgt iedereen in principe maar één keer een uitnodiging. Tot de uitzonderingen behoort Cor Kars (links), hier in gesprek met enkele andere deelnemers.

lijke en emotionele boodschappen van met name de Amerikaanse predikanten waren tekenen dat er na de Tweede Wereldoorlog onder gelovigen iets aan het veranderen was. Blijkbaar hadden mensen behoefte aan een eenvoudige boodschap en een vorm van directe hulp, die door de traditionele kerken noch door de traditionele medische wetenschap voldoende werd geboden.[23]

Waar Juliana en het Oude Loo mee te maken kregen, was dat in die verzuilde samenleving van die Koude Oorlogsjaren voor de meeste Nederlandse politici weliswaar religieuze inspiratie 'een dagelijkse realiteit' was en dat de parlementariërs zich in hun politieke keuzen door hun godsdienstige overtuiging lieten leiden, maar daarbij wisten zij zich gelegitimeerd door hun kerk en hun partij. 'Buiten die patronen, dat wil zeggen buiten deze traditioneel door mannen gedomineerde machtsstructuren, verloor religiositeit haar legitimiteit.'[24] Dat maakte het Oude Loo en Juliana kwetsbaar en vatbaar voor kritiek – zeker wanneer gebedsgenezing en antikerkse gevoelens om de hoek kwamen kijken.

Sektevorming

Waar het Oude Loo met name onder te lijden had, was de onder meer door Van Dijk en Metman geuite beschuldiging van 'sektarisch gedrag'.[25] Volgens beide informanten van de BVD was er, net als bij andere sekten het geval was, ook in de kring rond het Oude Loo sprake van 'hersenspoeling': leden zouden dankzij manipulatieve technieken willoos de charismatische leider volgen. En dat terwijl de voorbereiders op het Oude Loo juist alles in het werk stelden om te voorkomen dat ze als een sekte werden afgeschilderd. Dat er officieel geen organisatoren waren, maar alleen 'voorbereiders'; dat iedereen in principe slechts één keer werd uitgenodigd en dat ook vertegenwoordigers van kerkelijke en spirituele organisaties welkom waren – dit alles diende om te voorkomen dat de conferenties in een kwade reuk kwamen te staan en als sektarisch konden worden bestempeld. Maar daarmee maakten ze zich meteen verdacht, want 'alle sekten ontkennen dat ze sekten zijn en dat is […] het eerste kenmerk van een sekte'.[26]

Niet alleen de voorbereiders, ook deelnemers aan de conferentie benadrukten dat er van sektevorming geen sprake was. Professor Gustav Mensching uit Bonn gaf in het najaar van 1956 in een artikel in *Welt am Sonntag* met redenen omkleed aan waarom het Oude Loo volgens hem niet aan de criteria daarvoor voldeed.

> Nichts wäre abwegiger als der Verdacht, dass in der Umgebung der Königin Juliana eine Art 'Sekte' entstanden ist. Zur Grundstruktur jeder Sekte gehört, dass sie eine geschlossene Gemeinschaft bildet mit einem fest formulierten, 'exklusiven' Bekenntnis. Gerade dies aber ist hier nicht der Fall.[27]

Cruciaal in de beleving van de voorbereiders en veel deelnemers was dat het Oude Loo zich niet bezighield met materialistische, aardse zaken zoals politieke besluitvorming, maar zich op een hoger, geestelijk niveau bewoog – zoals ook naar voren kwam in de discussies rond de mislukte Urbergconferenties. Ze wilden niet de zoveelste stroming, de zoveelste beweging, de zoveelste organisatie zijn. Ze wilden uniek zijn en zagen zichzelf als een door God uitverkoren voorhoede die vanuit Nederland een overkoepelende brugfunctie te vervullen had.

In de ogen van Kaiser en de anderen waren hun conferenties vooral zo uniek omdat er via Greet Hofmans een direct contact met de Allerhoogste bestond. Wie dat niet volgde, begreep de portee van de beweging niet. Met Hofmans als helderhorende leidsvrouwe en Wim Kaiser als haar compromisloze spreekbuis, kreeg het Oude Loo ondanks alle verklaringen van het tegendeel toch al vrij snel het stempel een soort sekte te zijn. De vergelijking met Raspoetin, voor zowel Hofmans als Kaiser, maakte de 'sektariërs' van het Oude Loo in brede kring extra verdacht.

Vijandig

Het lastige van het begrip 'sekte' is dat er diverse definities of omschrijvingen bestaan die echter geen van alle bevredigen. Het gaat bij het duiden van sekten vaak meer om een gevoel dan om feiten. In het kader van de appreciatie van de conferenties in Apeldoorn is het van belang na te gaan hoe sekten in de jaren vijftig werden gedefinieerd, en of en in hoeverre het Oude Loo daaraan voldeed. Twee voorbeelden van dergelijke definities zullen hier nader onder de loep worden genomen.

In 1959 formuleerde Bryan Wilson een reeks kenmerken die in variaties en gradaties bij iedere sekte terug te vinden zouden zijn. De belangrijkste zijn dat het lidmaatschap een vrije keuze is en niet door geboorte wordt bepaald; dat de groep een exclusief en gesloten karakter heeft; dat de naar persoonlijke perfectie strevende leden het idee hebben tot een elite te behoren die een bijzonder inzicht bezit en/of een bijzondere opdracht te vervullen heeft; dat de groep onverschillig of vijandig staat tegenover de samenleving en de overheid; en dat overtreders van de regels als verraders worden beschouwd en voor hun overtredingen gestraft of uitgesloten worden.[28]

Zoals Mensching al aangaf voldeed het Oude Loo zeker niet aan al deze criteria voor een sekte: er was geen sprake van een lidmaatschap, van 'verraders' was ook geen sprake (wel van tegenstanders en mensen die het belang van de bijeenkomsten niet onderkenden) en echt 'gesloten' kon de kring rond Hofmans ook niet worden genoemd. Het uitgangspunt was juist dat de grondgedachte van de bijeenkomsten zich als een soort olievlek over de bevolking moest verspreiden en dat kon het beste bereikt worden door zoveel mogelijk mensen van divers religieuze pluimage aan de conferenties te laten deelnemen.

Dit nam echter niet weg dat het Oude Loo toch op grond van de kenmer-

ken van Wilson als een sekte gezien kón worden. Zo meenden de voorbereiders wel degelijk dat ze tot een elite behoorden en een bijzondere opdracht te vervullen hadden op weg naar de 'theocratie', de heerschappij van God op aarde. Een afkeer van aardse zaken was Kaiser en co ook niet vreemd en bovendien was er duidelijk sprake van spanning tussen de groep van het Oude Loo en de (politieke en kerkelijke) omgeving.

Hoogmoed

Een paar jaar voor Wilson schreef Feitse Boerwinkel *Kerk en secte*. Daarin trachtte de cultuurfilosoof het fenomeen 'sekte' en het belang daarvan voor de gevestigde kerken in kaart te brengen. Sekten en andere buitenkerkelijke bewegingen moesten volgens Boerwinkel worden gezien als een correctiemechanisme voor de op onderdelen falende kerken.

Boerwinkel onderscheidde sekten in positieve én in negatieve zin. De eerste groep beoogde het beïnvloeden en het verbeteren van kerken en hoopte de afscheiding ooit ongedaan te kunnen maken. Een 'negatieve' sekte daarentegen keerde zich van de kerken af en betreurde de ontstane breuk niet. Als het Oude Loo als sekte werd gezien, moest het dus als een 'negatieve' beweging worden beschouwd.

Maar was de kring rond Hofmans wel een sekte volgens de definitie van Boerwinkel? Hij formuleerde vijf 'neigingen', oftewel 'primaire elementen van de sectegeest'.[29] Dat waren achtereenvolgens de neigingen tot perfectionisme, isolatie, anticipatie, verabsolutering van een deelwaarheid en ressentiment. Samen vormden zij in de visie van Boerwinkel een van de zeven hoofdzonden en wel 'hoogmoed'.[30] Want had Augustinus er niet op gewezen dat indien er geen hoogmoed bestond, er geen sektariërs zouden zijn?[31] Hoe verhoudt het Oude Loo zich tot deze sektemeetlat uit de jaren vijftig?

De neiging tot *perfectionisme* werd door Boerwinkel omschreven als het streven 'tot volkomenheid, tot gaafheid en zuiverheid'. De wil om zuiver te zijn in levenswandel en leer vond hij op zichzelf geen verkeerd streven. Het werd volgens hem pas sektarisch als er geen ruimte was voor solidariteit met 'de niet-zo-zuiveren', waarop bovendien geringschattend werd neergekeken. Het werd echt gevaarlijk wanneer dit perfectionisme 'zich verbindt met de illusie dat de waarheid formuleerbaar zou zijn', dus wanneer er geen oog meer was voor de betrekkelijkheid van de nagestreefde zuiverheid.

Deze neiging gold in ieder geval in meer of mindere mate voor Kaiser: hij wilde zo zuiver mogelijk Gods wil opvolgen, en wie in zijn ogen niet de juiste weg bewandelde, kreeg de wind van voren. Ook wat betreft de waarheidsillusie balanceerde Kaiser, met zijn eis tot compromisloze overgave aan de door Hofmans geopenbaarde goddelijke doorgevingen, op een gevaarlijke sektarische rand. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat Hofmans zelf veel minder strikt was: volgens haar moest iedereen zelf bepalen wat hij of zij met de doorgevingen deed.

Onder de neiging tot *isolatie* verstond Boerwinkel dat een sekte 'zich met

een – liefst niet te grote – groep gelijkgezinden isoleert van het grote geheel en zich daar heerlijk veilig en thuis voelt'. Daarmee keerde de sekte zich af van andersdenkenden, en zeker van de kerken. Bovendien bestond de neiging iedere 'medeverantwoordelijkheid voor het maatschappelijke, politieke en culturele leven' af te wijzen. De sektariër wilde daaraan 'zijn handen niet vuil maken'.

Dit zich met een besloten groep uit de wereld terugtrekken en die aan haar lot overlaten, is wat betreft het Oude Loo een lastige 'neiging'. Enerzijds wilden de voorbereiders juist niet dat hun gedachtegoed beperkt bleef tot een kleine groep. Het was nadrukkelijk de bedoeling zo veel mogelijk mensen voor hun religieuze opvattingen te winnen. Toch ontstond er gaandeweg een enigzins afgebakende groep gelijkgestemden – en daartoe behoorden naast de voorbereiders degenen die regelmatig de bijeenkomsten op het Oude Loo mochten bijwonen. Daarnaast bestond er bij Kaiser en co ook de neiging zich af te keren van banale wereldlijke zaken; zij hielden zich immers bezig met een hoger, geestelijk niveau.

De neiging tot *anticipatie* was voor Boerwinkel dat sektariërs meenden verheven te zijn 'boven de zonde, de strijd, de dood en de verwachting uit'. Anderen dan de uitverkorenen hadden daarbij het nakijken. Dit klopte niet voor het Oude Loo. Daar overheerste het idee dat pas als iedereen mee zou werken aan Gods plan, de wereld gered zou worden. De 'bevoorrechten' van het Oude Loo vormden weliswaar in de woorden van Juliana een 'voorhoede', maar dat had te maken met het verkregen inzicht, niet met het hebben van voorrang op anderen. Wel voelden Kaiser en de zijnen zich verheven boven het politieke strijdgevoel, boven bewegingen als de Derde Weg en de Morele Herbewapening.

Wat betreft de vierde neiging, *verabsolutering van een deelwaarheid*, ligt de relatie met het Oude Loo weer wat ingewikkelder. Volgens Boerwinkel ging het hierbij om 'een eigenmachtige *keuze* uit het geheel van de christelijke waarheid, een voor-keur voor een bepaald deel ervan'. Meestal gaat het dan om een door de kerken veronachtzaamd deel van de waarheid, en zo kan een sekte een correctie zijn op het falen der kerken. De voorbereiders van het Oude Loo zetten vooral in op het herstel van een 'vormeloze' directe band tussen gelovige en God. Dat zou als een deelwaarheid bestempeld kunnen worden, maar voor Kaiser en de zijnen was het eigenlijk de hele en ook absolute waarheid, de essentie. Ze beschouwden zichzelf als de enigen die dat begrepen hadden, maar gingen ervan uit dat de rest van de mensheid wel zou volgen.

Ten slotte kenmerkte een sekte zich volgens Boerwinkel door een neiging tot *ressentiment*. Deze wrok, dit onmachtig wraakgevoel was vaak aanleiding tot een denigrerende houding tegenover anderen. 'Al spoedig komt zo'n verongelijkte er dan toe om die ander geestelijk neer te halen, te zeggen dat die ander toch maar een "mannetje van niets is".' Het is de kif, het zich misdeeld voelen. Boerwinkel stelde dat 'geldingsdrang' daarbij een zeer belangrijke rol

speelt. Als voorbeeld gaf hij de opstandige engel Lucifer, die in de toneelversie van Vondel zegt: 'Liever d'eerste vorst in eenigh lager hof / Dan in 't gezalight licht de tweede, of noch een minder'.[32] Dat gold zeker niet voor de voorbereiders. Voor hen ging het om het lijden voor en door God (zoals Job en Abraham hadden gedaan), en zeker niet om het strijden tegen God (zoals Lucifer had gedaan). Toch kon Kaiser een zekere mate van verongelijktheid niet worden ontzegd, al kwamen zijn wrok en achterdocht deels uit reële tegenwerking voort. Ook is het zo dat bijvoorbeeld de oude mevrouw Van Heeckeren zich denigrerend uitliet over de 'Dreesjes' van deze wereld.[33] Dat hing dan weer samen met het idee dat het aardse gekonkel niet belangrijk was. Het ging om verhevener zaken.

Kortom: de kring van het Oude Loo kwam op een aantal punten overeen met de contemporaine definities van zowel Wilson als Boerwinkel en kon dus ook als sekte worden gezien. Sterker nog, dat gebeurde ook. Wat daarbij ongetwijfeld zal hebben meegespeeld, zijn de doorgevingen van Greet Hofmans. Probleem was dat ook over de status daarvan van mening kon worden verschild, zoals bleek bij de discussies rond de Urberg-conferenties. Voor de een waren ze allesbepalend, terwijl Hofmans zelf bleef benadrukken dat de ontvanger er zelf mee aan de slag moest en zelf bepaalde wat hij of zij ermee deed. De ongrijpbaarheid van de doorgevingen heeft zonder twijfel bijgedragen aan de negatieve appreciatie van het Oude Loo.

De hiervoor reeds gememoreerde criticaster Van Dijk meende zelfs dat Greet Hofmans de voorbereiders 'geheel in haar macht' had. Hij zag daarom de situatie rond de koningin somber in en nam het op zich iedereen te waarschuwen tegen 'deze magische cirkel'.[34] Ook Metman meende dat Juliana het slachtoffer was van Hofmans en Kaiser, die haar oordeelsvermogen trachtten te breken.[35] In zijn optiek was er dus sprake van hersenspoeling. Die visie werd gedeeld door Van Dijk, die het had over 'groepshypnose'.[36]

De meningen daaromtrent van Metman en Van Dijk kwamen onder meer terecht bij BVD-baas Einthoven en via hem vervolgens bij bewindslieden als Drees en Beel en andere belanghebbenden. Van Dijk kende als vooraanstaand VVD-lid een aantal liberale bewindslieden persoonlijk (onder wie Stikker en Staf) en heeft ongetwijfeld ook tegenover hen zijn mening niet onder stoelen of banken gestoken.

En zo zal het idee dat er iets grondig mis was en dat er zich op het Oude Loo een soort sekte schuilhield, bij politici als Drees en Beel zijn versterkt. Daarmee viel ook de visie van prins Bernhard dat zijn vrouw door Hofmans was 'gehypnotiseerd',[37] in vruchtbare aarde – hoezeer Juliana en Wilhelmina het tegendeel beweerden. Dat de vorstin sprak van een 'zielsverwantschap'[38] en de prinses in 1956 tegenover de commissie-Beel nadrukkelijk verklaarde dat Hofmans beslist geen 'secte' of groep' wilde stichten, maar veeleer trachtte zichzelf overbodig te maken,[39] maakte blijkbaar weinig indruk. Wellicht werd het zelfs als een bewijs van het tegendeel gezien.

De geur van sektarisme deed de reputatie van de bijeenkomsten en de kring

Achter de dikke muren van kasteel het Oude Loo zou volgens tipgevers van de BVD sprake zijn van een 'magische cirkel' rondom Greet Hofmans, met 'valse mystiek' en 'groepshypnose'.

rond het Oude Loo geen goed. Het idee dat de koningin betrokken was bij een 'magische cirkel' en onder de invloed was van twee mensen die leden aan 'typische symptomen der paranoïde schizophrenie',[40] had voor haar eveneens ernstige gevolgen – nog los van het feit of zij daadwerkelijk in de greep was van of zelfs 'gehersenspoeld' werd door het duo Hofmans/Kaiser en of zij net zo volgzaam was als sommige andere leden van haar Baarnse vriendenkring, die de charismatische doorgeefster en haar strenge kompaan onvoorwaardelijk volgden.

New Age

Een belangrijk element in de redenering van de voorbereiders dat het Oude Loo geen sekte mocht worden genoemd, was het benadrukken dat iedere gelovige zijn eigen weg diende te gaan en vooral niet door anderen bedachte wegen moest bewandelen. Ook het ontbreken van strikte (leef)regels, de van persoon tot persoon verschillende doorgevingen van Hofmans en de aandacht voor oosterse godsdiensten en mystiek pleitten tegen het idee dat het Oude Loo een sekte zou zijn.

Die elementen maakten dat het Oude Loo – of specifieker: 'Greet Hofmans met haar theosofisch getinte boodschap van liefde en licht'[41] – is gezien als een soort voorbode van de religieuze veranderingen vanaf de jaren zestig. Die decennia werden – zeker in Nederland – gekenmerkt door een zich versterkt voortzettende ontkerkelijking en een toenemend zoeken naar individuele vormen van religiositeit en spiritualiteit. Net als in de rest van de wereld groeide in Nederland de belangstelling voor oosterse religies, zoals boeddhisme en hindoeïsme, die ook op het Oude Loo aan bod waren gekomen.

Daarop voortredenerend komt de vraag op hoe het Oude Loo zich verhoudt tot de *New Age* – vooral ook omdat in Apeldoorn sterk het besef leefde dat een nieuwe tijd aanstaande was.[42] Zoals Kaiser benadrukte in zijn slotwoorden op de laatste Oude Loo-conferentie: 'Een Nieuwe Tijd wordt geboren en een Oude Tijd sterft'.[43] Maar ging het hierbij om dezelfde nieuwe tijd als bij de wereldwijde spirituele beweging die vooral vanaf de jaren zeventig opgeld deed? Anders gesteld: was het Oude Loo een van de wegbereiders van die *New Age*?

Die vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Dat komt vooral omdat de *New Age*-beweging nogal diffuus was en is. Het is een verzamelterm voor een heel scala van esoterische filosofieën, occulte wetenschappen, alternatieve therapieën en eigenzinnige levenswijzen, die vanaf de jaren zestig steeds meer aanhangers kregen. Westerse psychologische theorieën werden gecombineerd met oosterse spirituele zienswijzen om tot de 'essentie' te geraken.

Overkoepelend uitgangspunt was de verwachting op de drempel van een nieuw astrologisch tijdperk te staan. Vissen liep ten einde en Waterman diende zich aan: 'This is the dawning of the age of Aquarius', klonk het in de musical *Hair* (voor het eerst opgevoerd in 1969 en vervolgens verfilmd in 1979). Hoewel niemand precies kon zeggen hoe en wanneer die omslag zich zou manifesteren, werden de tekenen al wel gezien – voor wie er oog voor had tenminste.

De omslag werd ook noodzakelijk geacht omdat anders de wereld ten onder zou gaan. Het ten einde lopende tijdperk Vissen had zich gekenmerkt door mannelijke dominantie, die zich onder meer vertaalde in een sterk dualistisch denken (goed/kwaad, man/vrouw, oost/west, gevoel/rede, geest/lichaam). Het gevolg was een dogmatische, rationele, onverdraagzame, oorlogszuchtige, verspillende en materialistische visie op mens en maatschappij, met funeste gevolgen voor 'moeder' aarde. Dankzij een nieuwe golf van spiri-

tuele of kosmische energie zou Waterman zorgen voor een verdere evolutie in de ontwikkeling van het menselijk bewustzijn. Dat zou leiden tot een holistisch wereldbeeld waarin vrouwelijke, emotionele, intuïtieve en harmonische gevoelens ruim baan kregen – zodat het (kosmische) besef van de eenheid der dingen de boventoon zou voeren, met wereldwijde vrede als logisch gevolg.

Volgens de (vaak jonge) aanhangers van de *New Age* hadden de traditionele kerken met hun starre, tijdgebonden dogma's en hun uitsluiten van andersdenkenden afgedaan. Daarvoor in de plaats moest de mens werken aan zijn eigen individuele, innerlijke, spirituele groei. Dat er behoefte was aan alternatieve religieuze belevingen, bleek uit het feit dat de leegloop bij de kerken hand-in-hand ging met een groeiende belangstelling voor yoga, (zen)meditatie, reïncarnatie, boeddhisme, astrologie, ufo's, parapsychologie, spiritisme, healing, alternatieve geneeswijzen en dergelijke meer.[44] Het holistische denken zorgde voor samenhang: alles had met alles te maken en alles hing met alles samen. De kleinste molecuul en de onmetelijke kosmos waren één en ondeelbaar.

De nieuwe mens moest op zoek gaan naar de eigen innerlijke stem en daarbij de eigen intuïtie volgen. Dat betekende dat allerlei ballast (in de vorm van tradities, dogma's en wetenschappelijke leerstelligheden) moest worden afgeworpen. Zelfverwezenlijking stond centraal, volkomen vrijheid was daarbij essentieel. Vrijheid om te rade te gaan bij allerlei religies en spirituele stromingen, zeker ook in het oosten. Dit alles was nodig om een perfect leven te leiden, hier op aarde. Iedereen moest zijn eigen weg daarheen zoeken.[45] Het geloof in God was daarmee niet zozeer verdwenen, als wel verlegd: 'I believe in a God, but through me. I am my own God'. De mens zag zichzelf dus als een 'eternal essence of God'.[46] God of de 'Spirit' was overal en in alles, dus ook in jezelf – en die innerlijke essentie moest worden aangeboord.

De *New Age* kende een lange voorgeschiedenis, waarvan het startpunt meestal wordt gesitueerd aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw. In de 'occult revival' die toen ontstond, speelden de theosofe Helena Petrovna Blavatsky, de psycholoog Carl Gustav Jung, de esotericus George Ivanovitsj Gurdjieff en de mysticus Swami Vivekananda een belangrijke rol.[47] Mede door hun kennis van en interesse voor oosterse spiritualiteit droegen zij ieder op hun eigen wijze bij aan een soort religieus eclectisme dat een belangrijk kenmerk zou vormden van de *New Age*-beweging, waarin elementen uit het christendom, astrologie, kabbalah, occultisme en andere stromingen samenkomen.[48]

Ergens op de tijdslijn tussen het 'occult revival' aan het einde van de negentiende eeuw en de opkomst van de *New Age*-beweging zes à zeven decennia later bevinden zich de Oude Loo-conferenties. Ook in Apeldoorn bestond een afkeer van de gevestigde kerken met de verstikkende dogma's; werd er gezocht naar persoonlijke, individuele religieuze vorm en was er veel aandacht voor andere, vooral oosterse religies en mystici. Bovendien streefde zowel het Oude Loo als de *New Age* wereldvrede na.

Maar ondanks die interesse voor andere vormen van religiositeit en spiritualiteit en ondanks het gelijkaardige einddoel, gold met name voor de voorbereiders van het Oude Loo dat het christendom superieur was.[49] Het ging om het navolgen van die ene christelijke God. Ook werd die niet ín, maar buiten de mens gezocht. De mens moest gehoorzamen aan die externe God – en daarbij kon dankbaar gebruik worden gemaakt van de doorgevingen van Hofmans. Ook was de weg naar de wereldvrede verschillend: waar de *New Age* die trachtte te bereiken via innerlijke spirituele ontwikkeling, liep voor het Oude Loo die weg via onvoorwaardelijke, individuele overgave aan God.

Het nieuwe tijdperk waar in Apeldoorn naar werd uitgekeken, was dan ook niet Waterman. Kaiser en co hoopten op de vestiging van de 'theocratie'. De tijd dus dat de Allerhoogste zou heersen op aarde, zoals Hij dat had voorzien, maar waarvan gewone stervelingen geen idee konden hebben hoe dat zou uitpakken. De voorbereiders zagen zich desondanks als de wegbereiders van die goddelijke era. En daar moest iedereen, individueel en op eigen wijze zijn of haar steentje aan bijdragen. Een aantal deelnemers aan de Oude Looconferenties zal daar ongetwijfeld anders over hebben gedacht. Niet allemaal geloofden ze in de christelijke God als enig zaligmakende. Ook zullen er sommige deelnemers wel diep geraakt zijn geweest door oosterse wijsheden, zoals de theosofen en de aanhangers van het zenboeddhisme.[50] Maar de hoofdstroom was toch doordrongen van de superioriteit van de christelijke God.

Op het Oude Loo was er weliswaar aandacht voor oosterse religies, maar de conferenties vormden geen voorbode van de latere New Age.

Zo bezien behoorde het Oude Loo eerder tot de herfsttij van het christendom, dan dat het aan de wieg stond van een nieuw, spiritueel tijdperk. Al zal de nadruk op individuele religieuze beleving en het openstaan voor oosterse religies onbedoeld hebben bijgedragen aan die *New Age*.

Net naast de tijd

Het Oude Loo is dus enerzijds te typeren als een ouderwetse christelijke beweging, die zich in volledige, individuele overgave aan God wilde voorbereiden op de komst van de 'theocratie'. Dat was de missie. Het was wel een beweging die zich nadrukkelijk loskoppelde van de gevestigde kerken, juist in een tijd dat die sterk stonden – dankzij hun rol in de Tweede Wereldoorlog en dankzij de versterking van het reguliere christendom tijdens de Koude Oorlog. Het was bovendien een beweging van individuen, die volgens sommigen gevaarlijke sektarische trekjes bezat en daarmee de tijdgeest eveneens tegen had.

In Apeldoorn liepen ze ook niet bepaald voorop als het ging om het betrekken van jongeren bij hun werk. Alleen gelovigen met een zekere rijpheid waren welkom op de conferenties. Dat kwam erop neer dat de deelnemers, nog los van een juiste inhoudelijke ingesteldheid, de leeftijd van dertig jaar toch al ruim gepasseerd moesten zijn. Het Oude Loo haakte dus zeker niet in op de opkomende jeugdcultuur en was ook in die zin ouderwets. Wel waren er opvallend veel vrouwen op de conferenties aanwezig – een aspect waar later nog nader op zal worden ingegaan.

Er was in Apeldoorn ondanks de fundamentele christelijke uitgangspunten wel aandacht voor oosterse religies (zoals hindoeïsme en boeddhisme) en ook voor de islam en met een beetje goede wil zou die belangstelling kunnen worden gezien als een wegbereiding voor de latere *New Age*. Alle kleine beetjes zullen hebben bijgedragen aan de veranderingen die in de jaren zestig manifest werden, met het uitbreken van de nieuwe tijd – in totaal andere zin dan Kaiser, Hofmans, Juliana en de anderen hadden gedacht. Zo bezien kan het Oude Loo getypeerd worden als een beweging die zich net naast de tijd bewoog en daardoor in een aantal opzichten kwetsbaar was – en dat zou nadelig blijken voor de initiatiefneemster koningin Juliana.

Deel iv

Het recht mijzelf te zijn

(1956-1957)

21

Beel, de vrouw en het (aan)recht

In de hofcrisis van 1956 speelde naast Juliana en Bernhard nog een derde persoon een centrale rol: Louis Beel. De katholieke politicus zou optreden als een soort huwelijksbemiddelaar. Maar wel een 'mediator' met uitgesproken opvattingen over de rol van de (huis)vrouw. Opvattingen die hij ook als bewindsman niet onder stoelen of banken had gestoken. Opvattingen die weliswaar pasten in de tijdgeest, maar langzaam maar zeker aan het kantelen waren – zoals onder meer bleek op de Oude Loo-conferentie van mei 1956.

Opmerkelijk aan de Oude Loo-conferenties is dat vrouwen er in de meerderheid waren. De meeste congressen, de meeste verenigingen en de meeste openbare bijeenkomsten werden in de eerste naoorlogse decennia door mannen gedomineerd. Daarom wellicht nog opvallender: in de organisatie van de Oude Loo-conferenties hadden vrouwen getalsmatig de overhand, al was de belangrijkste voorbereider wel een man, Wim Kaiser. Maar daar stond tegenover dat de centrale figuur achter de schermen én het boegbeeld dat de ideeën moest uitdragen, vrouwen waren: Greet Hofmans en Juliana. Door dit alles waren de conferenties in Apeldoorn niet alleen bijzonder, maar voor de (mannelijke) buitenstaander ook suspect.

Ondanks dit feminiene kader waren verreweg de meeste inleiders van het mannelijke geslacht, wat weer niet zo verwonderlijk is, omdat gezocht werd onder bekende of hoogopgeleide personen – een wereld waarin mannen verreweg in de meerderheid waren. Maar de uitgenodigde mannen waren dan ook niet zo masculien dat ze vrouwelijke onderwerpen schuwden. Zo hield Tom Hopkinson op de dertiende Oude Loo-conferentie, van 25 tot 27 mei 1956, een lezing die opmerkelijk was vanwege zijn wereldse en ogenschijnlijk weinig religieuze karakter. De Britse journalist sprak over *The need for a new relationship between man and woman*. Hij beschreef de verstoorde relatie tussen de geslachten. In zijn optiek hadden vrouwen zich naar de achtergrond laten drukken in plaats van hun natuurlijke rol te spelen als steller van de 'ja, maar' vraag en in plaats van samen met mannen geestelijke groei na te streven. Aan dat proces hadden de kerken volgens hem mede schuld, door soms zelfs te ontkennen dat de vrouw een ziel had!

Hopkinson betoogde dat de vrouw haar plaats in de samenleving op macro- en microniveau moest terugveroveren. Niet als gelijke van, maar als ge-

lijkwaardig aan de man, met ieder een eigen taak. Daarbij had in zijn optiek de vrouw de rol van liefhebbende criticaster. Hij eindigde zijn relaas met een samenvattende voorspelling.

> We shall see in our own lifetime a great shift of human values, away from the masculine and intellectual and practical, towards the emotional and artistic. [...] In this new age which will come upon the world – a world in which true relationship will begin to be sought after as eagerly as wealth and fame are sought after today, woman will be once again man's equal. It will be a partnership, and the relationship between the two sexes will become what it was always meant to be, a ladder to spiritual progress.[1]

En zo gaf hij zijn verhandeling over de veranderende man-vrouwverhouding ook nog een spirituele lading. Waarbij Hopkinson met die 'new age' eerder over een nieuw tijdperk in algemene maatschappelijke zin leek te spreken en dus niet zozeer over wat later de *New Age* is gaan heten, noch over het door de voorbereiders verwachte tijdperk van de 'theocratie'.

Opvallend is dat het uitgerekend een man was, die in Apeldoorn veranderingen in de verhouding tussen mannen en vrouwen bepleitte als een noodzakelijke stap om te komen tot een betere wereld. Daarmee verwoordde hij overigens wel de opvattingen van een deel van de Nederlandse feministes in de naoorlogse periode.

Direct na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog had binnen de ietwat op de achtergrond geraakte feministische beweging de hoop op een doorbraak bestaan. Er moest niet alleen een einde komen aan het 'verdelende mannelijke partijsysteem', maar ook dienden vrouwen een grotere inbreng te krijgen in het openbare leven. De ervaringen tijdens de bezetting, en met name door de over partij- en geloofsgrenzen heen reikende samenwerking tussen mannen en vrouwen in het verzet, hadden voedsel gegeven aan die hoop.[2]

Vaak worden de naoorlogse jaren getypeerd als een periode van 'feministische luwte' in wat Mineke Bosch 'het langzame emancipatieproces tussen ruwweg 1935 en 1985' noemt.[3] De eerste golf vond plaats tussen pakweg 1880 en 1920 en werd voltooid met de invoering van het passief en actief vrouwenkiesrecht in respectievelijk 1917 en 1919. Het begin van de tweede feministische golf wordt meestal gedateerd in 1967 met een artikel van Joke Smit: 'Het onbehagen bij de vrouw'.[4] Daartussenin gebeurde er ogenschijnlijk weinig op het gebied van vrouwenstrijd.

Koude Oorlog en de gezinsideologie

Dat ook na de oorlog de man dominant en normerend bleef in de Nederlandse samenleving (en ook in de andere West-Europese landen), hing onder meer samen met de Koude Oorlog. De strijd tussen de twee politiek-economisch-militaire machtsblokken werd namelijk ook ideologisch vertaald in de levens-

sfeer van mensen. Dat had niet alleen repercussies op religieus gebied,[5] maar ook op de verhouding tussen mannen en vrouwen.

Anticommunistische sentimenten zorgden er mede voor dat vrouwen zich nauwelijks verzetten tegen hun traditionele rol als gezinsmoeder. Dat was funest voor het feministische geluid, 'omdat vrouwenrechten geassocieerd werden met "vermannelijkte Sowjet-vrouwen en een vervreemde levenswijze". De communistische opvattingen over het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen [...] zullen veel Nederlanders (vooral uit confessionele kringen) angst ingeboezemd hebben'.[6] In de jaren vijftig werd de buitenshuis werkende vrouw al snel beticht van verwaarlozing van haar gezinstaken.

De vrouw leverde dus door haar werk in het huishouden een bijdrage aan het ideologische beeld van het vrije westen tegen het totalitaire oosten, waar vrouwen massaal in fabrieken en kantoren werkten (en soms zelfs in de mijnen) en zo hun verzorgende rol voor man en kinderen niet optimaal konden vervullen. De huisvrouwen in de kapitalistische landen symboliseerden het harmonische gezinsdenken, waar vrouwenarbeid in het Oostblok de kilheid van het communistische systeem toonde.[7] Door het anticommunisme gecreëerde angst voor onvrouwelijkheid en 'sterke vrouwen' maakte een (tijdelijk) einde aan de strijd der seksen en versterkte de bestaande genderpolitiek en daaruit voortvloeiende gezinsideologie.[8]

De doorbraakideologie, het streven naar een maatschappij waarin de oude tegenstellingen overbrugd zouden zijn, liep dus mede dankzij de Koude Oorlog ook voor de vrouwenemancipatie spaak. Na 1945 bleven de traditionele sekseverhoudingen grotendeels onaangetast. Centraal stond het gezinsdenken met de man als hoofd en kostwinner en de vrouw als liefhebbende en voor harmonie zorgende echtgenote en moeder. Deze gezinsideologie zou tot eind jaren zestig dominant blijven in Nederland. 'Het idee dat het mannelijke kostwinnerschap en het vrouwelijke moederschap tot de natuurlijke orde behoorden, lag diep verankerd in zowel maatschappelijke instituties als persoonlijke beleving.'[9]

Met name in confessionele kring werd de rolverdeling tussen mannen en vrouwen (of beter nog de ondergeschikte rol van de vrouw binnen het huwelijk) gezien als een door God gewilde ordening van de samenleving.[10] Dat maakte onder meer betaalde arbeid voor de gehuwde vrouw ongewenst. De gezinsideologie was echter niet een exclusief confessioneel stokpaardje, maar werd maatschappijbreed gedragen. Alle politieke partijen in de jaren vijftig zagen het gezin als kern van het maatschappelijk leven. Weliswaar beriepen de christelijke partijen zich op zedelijke beginselen en legden de sociaaldemocraten en liberalen meer de nadruk op het sociale aspect, maar dat maakte voor de feitelijke ondersteuning van de gezinspolitiek geen verschil.[11]

En dus kunnen de jaren vijftig worden getypeerd als 'de *climax* van de gezins-, huiselijkheids- en moederschapscultus zoals die zich de laatste eeuwen langzaamaan over alle klassen en kringen was gaan verspreiden; een cultus waarin de vrouw opgesloten werd in huis, en afhankelijk werd gemaakt van de man'.[12] Alles wat tegen de gezinsideologie inging, werd als ondermijnend

beschouwd en gezien als koren op de molen van het verderfelijke communisme. Het gevolg was dat 'echtscheiding, voorbehoedmiddelen, maandverband, vrijwillige kinderloosheid, homoseksualiteit en ongehuwd moederschap allemaal nog taboe waren of zelfs illegaal'.[13] Daar vloeide bijna automatisch uit voort dat oudere vrijgezellen en kinderloze echtparen niet deugden of op z'n minst ongelukkig waren. Dat alleen al maakte bijvoorbeeld de ongehuwde Greet Hofmans bij voorbaat verdacht.

Ook homoseksualiteit bezoedelde het westerse gezinsideaal en om die reden zou Hein Vos (PvdA), die in de eerste twee naoorlogse kabinetten minister van Handel en Nijverheid en minister van Verkeer en Waterstaat was geweest, in 1948 niet terugkeren in het nieuwe kabinet. Officieel hield hij de eer aan zichzelf, maar het was duidelijk dat voor KVP-voorman Beel – die pas gaandeweg achter de geaardheid van Vos was gekomen – homoseksualiteit flagrant in strijd was met zijn conservatieve, katholieke moraal. Beel zou ook een ambtenaar vanwege diens homoseksuele geaardheid hebben laten ontslaan.[14]

Wetgeving inzake gezinszaken

De gezinsideologie waarin mannen en vrouwen ieder hun eigen levenssferen en taken hadden, vond ook haar weerslag in wetgeving.[15] Toch legden niet alle vrouwen zich daar zonder slag of stoot bij neer. Een doorn in het oog van

Minister-president Louis Beel (links) en prins Bernhard (staand) tijdens een persconferentie in Den Haag op 7 november 1946. Beel speelde een centrale rol in het hofconflict tien jaar later.

in ieder geval een aantal vrouwelijke Kamerleden was dat vrouwelijke ambtenaren en onderwijzeressen die trouwden automatisch ontslag kregen.[16] Bij de formatie van 1946 was dat onderwerp ter sprake gekomen. De PvdA had in haar verkiezingsprogramma de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen opgenomen, maar formateur Beel had geweigerd te tornen aan de ontslagverplichting van getrouwde ambtenaressen. Daar had de PvdA zich bij neergelegd. De krapte op de arbeidsmarkt noopte Beel vervolgens wel tot een tijdelijke oprekking van die regeling: gehuwde vrouwen in overheidsdienst werden weliswaar ontslagen, maar konden aansluitend met een tijdelijk contract in dienst blijven (waardoor hun juridische positie wel aanmerkelijk werd verzwakt).

Toen PvdA-Kamerlid Corry Tendeloo de katholieke minister-president daarover in november 1946 aan de tand voelde, gaf hij te kennen 'dat in de regel de gehuwde vrouw thuis hoort'.[17] In een circulaire hierover die Beel in 1947 het licht deed zien, herhaalde hij dat standpunt:

> De noodzaak om af te wijken van het beginsel, dat het een algemeen belang is, dat de gehuwde vrouw haar taak in de eerste plaats in haar gezin heeft, kan uitsluitend gemotiveerd worden geacht, indien van uit een oogpunt van dienstbelang daartoe dringende redenen aanwezig zijn en de gezinsbelangen van de betrokkenen zich voor zover de werkgeefster dat kan beoordelen, niet tegen de handelwijze verzetten.[18]

Dus de overheid als 'werkgeefster' en niet de werkneemster zelf bepaalde of zij mocht blijven werken. Tendeloo verfoeide die betutteling en hield in juni 1948 een vurig pleidooi voor afschaffen van die ontslagverplichting. 'Voor mij is gedwongen ontslag een zodanige beperking van de persoonlijke vrijheid, dat ik het niet eens democratisch meer vind.' Beel vond het niet nodig hierop in te gaan. Hij volstond 'met de mededeling dat de gehuwde vrouw in het gezin thuishoorde', maar verlengde wel opnieuw de noodmaatregel.[19]

Tendeloo kwam in september 1955 opnieuw in actie. Zij hamerde vooral op de keuzevrijheid voor vrouwen: het was niet aan de overheid te bepalen of vrouwen na te zijn getrouwd wilden blijven werken of niet. De beslissing van de vrouw om buitenshuis betaalde arbeid te verrichten, moest worden overgelaten aan het betreffende echtpaar. Tendeloo kwam met een motie van die strekking, die uiteindelijk met minimale meerderheid van 46 tegen 44 werd aangenomen.[20] Dat gebeurde ondanks het feit dat minister Beel de motie ernstig had ontraden, maar – en dat was uniek in de Nederlandse parlementaire geschiedenis – dankzij de stemmen van àlle vrouwelijke Kamerleden, die soms zelfs tegen het eigen partijstandpunt ingingen, zoals freule Wttewaal van Stoetwegen van de CHU.

De freule zag dat Beel een van de eersten was die Tendeloo na de stemming feliciteerde, 'al mompelde hij wel bij het verlaten van de zaal, dat hij meer moties naast zich neer gelegd had'.[21] Volgens Anneke Linders, de biografe van

Tendeloo, was het gemompel van de katholieke minister 'exemplarisch voor de hardnekkigheid waarmee met name de meeste confessionele mannen vasthielden aan hun standpunt dat gehuwde vrouwen in het gezin hoorden, een standpunt dat de vrouw in haar ondergeschikte positie hield'.[22]

In het parlement kwamen in de jaren vijftig ook onderdelen uit het kinderrecht en het familierecht ter tafel. Kinderen vielen officieel weliswaar onder de 'ouderlijke macht', maar in feite kwam dat neer op de 'vaderlijke macht'. De man des huizes was immers bij wet 'hoofd van de echtvereniging'. Een moeder had dus geen formele zeggenschap over haar kinderen en hun opvoeding. De vader had het laatste woord. In die zin had prins Bernhard dus de wet aan zijn zijde toen hij benadrukte dat Juliana weliswaar de baas in het land was, maar hij de baas in huis![23]

De macht van de echtgenoot was wettelijk vastgelegd in de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Vanaf het moment dat een vrouw haar jawoord had gegeven, was ze juridisch net zo onmondig als een geesteszieke of haar eigen kinderen. In feite gold de echtgenoot als haar wettelijke vertegenwoordiger. Zonder zijn toestemming kon zij niet aan het rechtsverkeer deelnemen. Bovendien was de vrouw haar man gehoorzaamheid verschuldigd en moest ze hem volgen naar de door hem bepaalde woonplaats. Daartegenover stond dat de man zijn vrouw bescherming diende te bieden. 'Hiermee waren de rollen van de man als kostwinner en de vrouw als huisvrouw stilzwijgend in de wet vastgelegd.'[24]

In de tuin van Paleis Soestdijk ontvangt koningin Juliana op 25 juli 1955 een delegatie van soroptimisten, die zich inzetten voor de belangen van (werkende) vrouwen.

De handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen werd in april en mei 1956 – dus kort voordat Tom Hopkinson op het Oude Loo over de noodzaak van een nieuwe verhouding tussen mannen en vrouwen sprak – uitgebreid bediscussieerd in de Tweede Kamer. Aan de vernederende rechtspositie van getrouwde vrouwen werd uiteindelijk een einde gemaakt door handig opereren van J.C. van Oven (PvdA), die zijn in februari 1956 plotseling overleden partijgenoot L.A. Donker als minister van Justitie was opgevolgd.

Overigens werd middels een motie aan de nieuwe huwelijkswet nog wel de zin toegevoegd: 'De man is het hoofd der echtvereniging'.[25] Dit gebeurde om de grondslag van het christelijk gezin te onderstrepen. Ondanks de toevoeging zorgde de nieuwe wet, die op 1 januari 1957 van kracht werd, voor de juridische gelijkstelling van gehuwde mannen en vrouwen. De feitelijke gelijkstelling zou echter nog decennia op zich laten wachten.[26]

Een vrouwelijk staatshoofd in een mannenmaatschappij

Ondanks de inbreng van vrouwen als Tendeloo en Wttewaal, werd in de jaren vijftig het bedrijven van politiek en dus ook het maken van wetgeving beschouwd als een 'domein voor mannen'.[27] En als er al vrouwen actief waren in het parlement, waren ze vrijwel zonder uitzondering ongehuwd of weduwe. Ze werden in ieder geval niet of nauwelijks gehinderd door enige mannelijke bevoogding of kinderzorgen thuis, distantieerden zich inhoudelijk van het moederschap en hielden meestal afstand tot andere vrouwen. Om succesvol te kunnen zijn hadden politica's bovendien een mannelijke leidsman nodig. Zo was de eerste vrouwelijke minister van Nederland, Marga Klompé, ongehuwd én een protegé van KVP-voorman Romme – maar overigens ook van Marie Anne Tellegen, de directeur van het Kabinet der Koningin, die waar ze kon vrouwen naar voren schoof.[28] Dergelijke in de politiek succesvolle vrouwen werden door hun mannelijke collega's beschouwd als *honorary male*, of anders gezegd, 'vrouwen die sociaal gezien mannen zijn geworden'.[29] Want er was in de optiek van Tellegen ondanks verbeteringen op het gebied van vrouwenemancipatie nog altijd sprake van een mannenwereld, waarin 'its codes and rules are man-made'.[30]

Ook Wilhelmina en Juliana vervulden in de door mannen gedomineerde maatschappij een publieke functie – al was dat door het toeval van hun geboorte. Afgezet tegen de maatstaf van de *honorary male* volgden ze echter allebei een ander traject. Wilhelmina paste prima in dat plaatje. Zij was weliswaar getrouwd, maar haar echtgenoot prins Hendrik bleef nadrukkelijk op de achtergrond. Wilhelmina hield zich verre van vrouwenzaken, wilde zeker niet voor feministe doorgaan en voelde zich zeer betrokken bij typisch mannelijke onderwerpen als de krijgsmacht en de buitenlandse politiek. Bovendien hield zij werk en privé strikt gescheiden.[31]

Voor Juliana lag dat volstrekt anders. Zij hield nadrukkelijk geen afstand tot vrouwen, had een op de voorgrond tredende echtgenoot, en distantieerde zich niet van het moederschap – integendeel. In haar inhuldigingstoespraak

stelde ze met nadruk dat haar taak als moeder even belangrijk was als voor iedere andere Nederlandse vrouw.[32]

Kort voor haar aantreden als vorstin had Juliana de tentoonstelling *De Vrouw 1898-1948* geopend met een toespraak. Daarin drukte zij de wens uit dat het in de toekomst niet meer nodig zou hoeven zijn 'de rol der vrouw apart te belichten, omdat dan eindelijk het geslacht bij de prestatie onbelangrijk wordt geacht. Maar in de op deze tentoonstelling uitgebeelde periode, en zelfs nú, blijkt dat nog niet het geval te zijn'.[33] De prinses toonde zich nadrukkelijk voorstander van de emancipatie en zij daagde vrouwen uit op de ingeslagen weg verder te gaan.

Als koningin positioneerde Juliana zichzelf ook nadrukkelijk als vrouw. Ze wilde niet worden aangesproken met het onzijdige 'majesteit', maar met het op haar sekse gebaseerde 'mevrouw'. Bovendien maakte ze ook geen duidelijke scheiding tussen haar publieke functie en haar privéleven – iets wat ongebruikelijk was in het burgerlijke Nederland van die tijd.[34] Zij werkte veelal thuis, op Paleis Soestdijk, en sommige van haar personeelsleden behoorden tot haar intieme vriendenkring (zoals Rita en Walraven van Heeckeren).

Juliana manifesteerde zich daarnaast als een soort nationaal maatschappelijk werkster, die haar vrouwelijke inlevingsvermogen professioneel inzette ten bate van haar werk als staatshoofd. Zij toonde in haar optreden dat vrouwelijkheid niet in tegenspraak hoefde te zijn met het 'publiek uitoefenen van gezag', maar dat gezag juist kon versterken.[35] Volgens Berteke Waaldijk vervulde Juliana daarmee een voorbeeldfunctie en zou zij zo hebben bijgedragen aan 'de belangwekkende verschuivingen in de Nederlandse sekseverhoudingen in de twintigste eeuw'.[36]

De vraag is of Juliana dat zelf ook zo zag. Zette zij haar vrouwelijkheid bewust in of was het een onbedoeld uitvloeisel van de eigen wijze waarop ze de monarchie wilde vormgeven, omdat die wijze het beste bij haar paste? Het lijkt er overigens op dat zij van die 'vrouwelijke' opstelling in de jaren vijftig meer last dan voordeel heeft gehad. In de door mannen gedomineerde maatschappij werden vrouwelijke emotie, intuïtie en inlevingsvermogen niet echt serieus genomen en gezien als een teken van zwakte. In zijn beschrijving van het concept 'honorary male' lijkt Anton Blok daarop te duiden als hij nader ingaat op de positie van koninginnen. Die moeten volgens hem 'zelf als man optreden, want een sterke man naast zich (dulden) zou hen weer doen belanden in de positie van zwakke vrouw'.[37]

En die 'positie van zwakke vrouw' werd nog eens extra beklemtoond toen bleek dat zich in de vriendenkring van Juliana een mystieke, ongetrouwde en dus 'gevaarlijke' vrouw bevond, die ook nog eens het huisvaderlijke gezag van prins Bernhard leek aan te tasten![38] Waarbij ook nog kan worden aangetekend dat een prins-gemaal in de definitie van Blok een aparte positie bekleedt, want hij 'kan zich nooit helemaal onttrekken, althans niet straffeloos, aan de hem opgedrongen vrouwelijke rol, die er al mee begint te moeten accepteren dat zijn wettige kinderen niet zijn naam krijgen maar die van hun

moeder'.[39] Zou dat toch ook ergens geknaagd hebben bij een machoman als prins Bernhard?

Welk concept ook wordt gebruikt of met welke blik ook wordt gekeken, Juliana was als vrouw op haar positie extra kwetsbaar en liep het gevaar niet serieus te worden genomen. Zeker niet omdat ze als 'mevrouw' nadrukkelijk niet aan haar vrouwelijkheid voorbij wenste te gaan. En dat in een land waar op het moment dat Juliana tot het hoogste ambt werd geroepen, nog nooit een vrouw minister was geweest, de vrouw in een huwelijk nog altijd als handelingsonbekwaam gold en een gehuwde vrouw niet in overheidsdienst mocht werken.

Het Oude Loo

Veel historici zien op het gebied van gender (en overigens ook op diverse andere terreinen, zoals de religie) vanaf 1956 langzaam maar zeker een verandering optreden. Tussen 1945 en 1956 was er sprake van een voortzetting van de vooroorlogse denkkaders, onder meer op het gebied van de gezinspolitiek. Daarna zouden een aanvankelijk sluipend proces van ondergrondse ontzuiling en een geleidelijke stijging van de welvaart bijdragen aan groeiende gelijkheid en gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen.[40]

In 1968 werd de wettelijke bepaling geschrapt dat de man het 'hoofd van de echtvereniging' was.[41] Dat was een min of meer logisch gevolg van 'de nadruk die er vanaf 1960 werd gelegd op de kameraadschap tussen mannen en vrouwen'.[42] En eind jaren zestig begon de tweede feministische golf, gingen vrouwen weer de strijd aan en werd 'alles' anders.

Voor het Oude Loo en Juliana kwamen die veranderingen te laat.[43] Dat was voor de conferenties zelf niet echt een probleem. Daar was het met de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen ogenschijnlijk redelijk goed gesteld – ondanks het feit dat er nauwelijks actieve feministes op de bijeenkomsten aanwezig waren. Tom Hopkinson kaartte de noodzaak van veranderende man-vrouwverhoudingen aan en kon vervolgens rekenen op luide bijval.[44]

Onder de deelnemers waren vrouwen in de meerderheid, maar de inleiders waren dan weer voornamelijk mannen. In de lezingen en in de gesprekken in kleinere groepen stonden de diepgevoelde (religieuze) emoties centraal en dat werd als iets 'vrouwelijks' gezien. Weliswaar waren het vooral vrouwen die tijdens de conferenties koffie en thee inschonken (iets wat Juliana met veel enthousiasme deed) en voor de aankleding zorgden (een taak die Bep Pierson op zich had genomen), maar verder lijken de verhoudingen tussen de geslachten toch redelijk evenwichtig te zijn geweest. En wat betreft homoseksualiteit, in ieder geval Kaiser had daar geen principiële problemen mee.[45] Kortom: de emancipatie lijkt in Apeldoorn redelijk vergevorderd te zijn geweest, misschien liepen ze zonder zich daarvan echt bewust te zijn daarmee wel vooruit op de tijd.

Maar zoals het Oude Loo buiten de gevestigde religieuze orde viel, viel Juliana als werkende moeder buiten de gevestigde ideologische en politieke ka-

ders. Met haar genuanceerde politieke denkbeelden liep Juliana bovendien 'uit de pas tijdens de Koude Oorlog. Dit "uit-de-pas-lopen" werd en wordt vaak gekoppeld aan haar geslacht'.[46] Ze was niet bepaald 'one of the boys', nadrukkelijk geen *honorary male*. Wat bovendien gebeurde, was 'dat de politieke ideeën van Juliana worden gediskwalificeerd door ze in verband te brengen met de onfatsoenlijke invloed van een gevaarlijke, mystieke vrouw'. Daarmee werd het inzicht van de koningin als 'te emotioneel' afgeserveerd.[47]

Ook Juliana's vriendinnen, met voorop die 'ongrijpbare' vrijgezel Greet Hofmans, werden als bedreigend beschouwd. In ieder geval door prins Bernhard. En vermoedelijk ook door Beel – de man die zich had ontpopt als een fervent verdediger van het traditionele gezin (met de man aan het hoofd en de vrouw als diens ondergeschikte) en die keer op keer had laten blijken niets te moeten hebben van werkende vrouwen. Uitgerekend deze katholieke politicus zou Juliana en Bernhard tijdens hun huwelijkscrisis van 1956 van advies gaan dienen.

22

Bernhards Bilderberg

Een jaar nadat de Oude Loo-conferenties op initiatief van koningin Juliana van start waren gegaan, begon prins Bernhard met enkele gelijkgestemden aan de voorbereiding van een andere reeks bijeenkomsten: de Bilderberg-conferenties, zoals ze uiteindelijk gingen heten. Die zouden, net als het Oude Loo, een rol gaan spelen in de crisis van 1956. Dat had vooral te maken met het feit dat Juliana zich sterk verzette tegen de betrokkenheid van Bernhard bij Bilderberg. En van die bemoeienis was de prins niet gediend.

Net als bij het Oude Loo lag de chaotische naoorlogse toestand in de wereld en de wens 'nooit meer oorlog' aan de basis van de Bilderberg-conferenties. Er werd naar wegen gezocht om een nieuwe wereldbrand te voorkomen. Hechtere samenwerking tussen de West-Europese landen, met name tussen de voormalige vijanden Frankrijk en Duitsland, werd daarbij als cruciaal beschouwd. Net als een goede trans-Atlantische relatie, al was het maar om het dreigende communistische gevaar te weerstaan dat van de Sovjet-Unie en diens bondgenoten in het Oostblok leek uit te gaan.

Probleem was echter dat er geen blauwdruk voor Europese samenwerking voorhanden was. Bovendien was sedert 1950 de relatie tussen de Verenigde Staten en West-Europa onder druk komen te staan. Weliswaar hadden de Amerikanen een cruciale en bejubelde rol gespeeld bij het verslaan van nazi-Duitsland en bij de daaropvolgende economische wederopbouw van West-Europa, maar dat betekende bepaald niet dat iedereen onvoorwaardelijk achter de VS stond.

Het anti-Amerikaanse sentiment leek toe te nemen en werd gevoed door gebeurtenissen in de Verenigde Staten zelf. Daar leidde senator Joseph McCarthy een heuse heksenjacht op vermeende anti-Amerikaanse elementen (lees: communisten). Ook de procesgang tegen Julius en Ethel Rosenberg werd in Europa met argusogen en zelfs afgrijzen gevolgd. Nadat het van spionage voor de Russen verdachte echtpaar in juni 1953 op de elektrische stoel ter dood was gebracht, werd er wereldwijd geprotesteerd.[1] Wat was er met de VS aan de hand? Welke kant ging dat land op? Ook de nadrukkelijke Amerikaanse economische, religieuze en culturele bemoeienissen met Europa vielen niet bij iedereen in goede aarde. Van hun kant bekeken de Amerikanen met de nodige argwaan sommige ontwikkelingen in Europa, zoals de electorale suc-

cessen van communistische partijen in Italië en Frankrijk. Ook vond de VS dat enkele Europese landen, waaronder Nederland, te weinig geld aan defensie besteedden.[2]

Op het hoogtepunt van de Koude Oorlog was door wederzijds onbegrip de trans-Atlantische samenwerking onder druk komen te staan. Er gingen stemmen op om daar iets aan te doen. Een van die stemmen was die van koningin Juliana. Tijdens het staatsbezoek aan de Verenigde Staten in 1952 had zij het Congres toegesproken en gewezen op het belang van een positieve grondhouding, van welwillendheid. Want 'goodwill leads to understanding. And understanding leads to confidence. And confidence is the only workable basis for international cooperation'.[3]

Initiatiefnemers

Ook Joseph H. Retinger meende dat internationale samenwerking gebaat was bij wederzijds begrip en vertrouwen. Deze invloedrijke Poolse banneling, die een deel van de oorlogsjaren in Londen had doorgebracht, meende dat Europese samenwerking hoogstnoodzakelijk was om vrede en economische voorspoed op het continent te realiseren én om de communistische dreiging te weerstaan. Retinger wilde ook de relaties tussen Oost en West verbeteren door een dialoog op gang te brengen tussen filosofen, theologen en politieke denkers,[4] maar hij richtte zich toch vooral op zijn ideaal van een verenigd Europa als buffer tegen het communisme. Hij realiseerde zich dat Amerikaanse steun daarvoor onontbeerlijk was. Met lede ogen sloeg hij dan ook de toenemende verwijdering tussen de VS en West-Europa gade. Om daar iets aan te doen, wilde hij vooraanstaande Europeanen en Amerikanen rond de tafel krijgen met als doel het onderlinge wantrouwen te verminderen en begrip te kweken voor elkaars standpunten.

Hiertoe zocht 'netwerker pur sang' Retinger begin jaren vijftig onder meer contact met zijn leeftijdgenoot en oude 'Londense' bekende Paul Rijkens.[5] Samen met de Unilever-topman ging hij vervolgens bij prins Bernhard op bezoek. Dat was geen toeval. Bernhard was een uitgesproken Atlanticus, met goede contacten aan de andere kant van de oceaan.[6] Bovendien was hij een uitgesproken Europeaan. Volgens de prins waren in West-Europa op termijn opheffing van de binnengrenzen, een gemeenschappelijke munt en overdracht van nationale bevoegdheden naar supranationale organen onvermijdelijk – zo vertelde hij zijn biograaf Alden Hatch.[7] Bernhard en Rijkens vonden vrijhandel de 'best denkbare garantie tegen communisme'[8] en ook daarin stemden ze met Retinger overeen. Dus besloten beide Nederlanders met de Pool in zee te gaan.

Op 25 september 1952 vond in Parijs een bijeenkomst plaats waaraan naast Retinger, Rijkens en Bernhard vooraanstaande politici uit België (Paul Van Zeeland), Frankrijk (Guy Mollet en Antoine Pinay), Italië (Pietro Quaroni) en Groot-Brittannië (Hugh Gaitskell en Sir Colin Gubbins) deelnamen. Zij schaarden zich allen achter Retingers initiatief om de Europese samenwerking te bevorderen en de relatie met de Verenigde Staten te verbeteren.[9] Afgespro-

Op 29 maart 1954 keert prins Bernhard terug van een rondreis door de Verenigde Staten, waar hij onder meer diverse luchtvaartmaatschappijen heeft bezocht. Op Schiphol houdt hij een persconferentie, waarbij ook koningin Juliana is aangeschoven. Naast de prins zit zijn particulier secretaris F.A. de Graaff, die met de prins was meegereisd.

ken werd dat er een inventarisatie zou worden gemaakt van de inter-Europese en trans-Atlantische tegenstellingen. Over die pijnpunten diende dan vervolgens een conferentie te worden georganiseerd met invloedrijke personen van beide continenten. Aanvankelijk reageerden de benaderde Amerikanen echter enigszins afhoudend.[10] Zij hadden vanwege de oorlog in Korea en de presidentsverkiezingen van 1952 wel wat anders aan hun hoofd dan de Europese eenwording. Bovendien wantrouwden de Amerikanen – en dan met name de staf van president Eisenhower – zowel Retinger (die ervan verdacht werd voor de Britse geheime dienst te werken)[11] als prins Bernhard (die een 'namedropper' werd genoemd).[12] Maar Retinger zette door. Na twee jaar voorbereiding vond in Oosterbeek bij Arnhem de door hem zo vurig gewenste bijeenkomst plaats.

Eerste conferentie

Op zaterdag 29 mei 1954 verzamelden zich ruim zeventig Amerikanen en West-Europeanen in Hotel Bilderberg. Die beschut gelegen accommodatie was volledig afgehuurd door de organisatoren. De bedoeling was dat de deelnemers zonder pottenkijkers vrijuit van gedachten zouden kunnen wisselen over onder meer het communisme en de Sovjet-Unie, de Europese integratie en de Europese Defensie Unie – zoals de vooraf opgestelde thema's luidden.

De aanwezigen waren op persoonlijke titel uitgenodigd en zorgvuldig geselecteerd. Het moest gaan om topmensen uit de wereld van handel, industrie

en bankwezen. Bovendien werden uit ieder deelnemend land vooraanstaande diplomaten, topambtenaren en invloedrijke politici gevraagd.[13] Dit alles om de discussie te stimuleren. Opdat iedereen zonder restricties kon praten, werden journalisten buiten de deur gehouden.

Politici van communistische partijen waren expliciet van deelname uitgesloten. De drie werknemers van Hotel Bilderberg die lid waren van de CPN, waren evenmin welkom.[14] Zij werden tijdelijk vervangen. Om alles logistiek goed te laten verlopen, leverde Unilever onder meer een aantal telefonistes die er zorg voor droegen dat de deelnemers snel geholpen konden worden als ze naar het buitenland wilden bellen.

Vanuit de Verenigde Staten waren onder anderen generaal Charles D. Jackson (veiligheidsadviseur van president Dwight Eisenhower), de Democratische politici Paul H. Nitze en George W. Ball en de zakenlieden David Rockefeller (Chase Manhattan Bank), Joseph P. Spang jr. (Gillette Company) en Henry J. Heinz II (Heinz Company) naar Oosterbeek gekomen. Onder de ruim vijftig Europese deelnemers bevonden zich de Belgische bankier Pierre de Bonvoisin, het Britse Labour-parlementslid Denis W. Healey, de Deense minister van Buitenlandse Zaken Ole Bjørn Kraft, de Duitse vakbondsman Ludwig Rosenberg, de Italiaanse ondernemer Alberto Pirelli, de Nederlandse oud-minister van Economische Zaken en ondernemer Max Steenberghe, de Noorse scheepsmagnaat Leif Høegh en Denis de Rougemont, de uit Zwitserland afkomstige oprichter van het Centre Européen de la Culture.

Na een wat aarzelende start verliep de conferentie naar wens. Essentieel was het besloten karakter van de bijeenkomst. Er werd ook geen verslag van de discussies gemaakt, al werden wel de argumenten genotuleerd zonder dat erbij vermeld werd wie wat had gezegd. Wat volgens de aanwezigen evenzeer bijdroeg aan het welslagen, was dat prins Bernhard als gespreksleider was aangewezen. Naar eigen zeggen had de prins een roulerend voorzitterschap voorgesteld,[15] maar nadat hij de eerste sessie had geleid, vond vrijwel iedereen dat hij gedurende de hele conferentie voorzitter moest blijven.

Bernhard had een paar belangrijke troeven die hem voor vrijwel alle aanwezigen acceptabel maakten: hij kwam uit een klein land, genoot aanzien als echtgenoot van koningin Juliana en haalde met zijn 'charm, easy manner and sense of humor'[16] de aanvankelijk heersende spanning uit de lucht. Wat de sfeer eveneens ten goede zal zijn gekomen, was dat de prins alle deelnemers uitnodigde voor een borrel op Paleis Soestdijk.[17] De Bilderberg-conferentie in Oosterbeek viel vrijwel samen met de zevende Oude Loo-conferentie en dus was Juliana niet thuis toen de tientallen conferentiegangers het paleis binnenvielen.

Vervolg

Retinger kon tevreden zijn. De bijeenkomst in Oosterbeek was een succes geworden. De deelnemers waren, vaak na stevige en openhartige discussies, nader tot elkaar gekomen en de vertroebelde trans-Atlantische lucht was enigszins opgeklaard. Dat was niet alleen te danken aan de door Bernhard geleide

plenaire zittingen, maar meer nog aan de vele informele ontmoetingen tijdens de maaltijden, de borrels of de wandelingen in kleine gezelschappen door het park rondom het hotel.[18]

Voor veel deelnemers en zeker voor de organisatoren was het duidelijk dat de bijeenkomst een vervolg moest krijgen. De opzet bleek goed te werken en diende gehandhaafd te blijven: drie dagen in hermetische afzondering met veel ruimte voor een open, vrije discussie en een informele uitwisseling van standpunten, met een geheimhoudingsplicht voor de deelnemers,[19] maar vooral ook zonder notulen, zonder moties en zonder stemmingen (al was het aanvankelijk wel degelijk de bedoeling geweest om tot een soort consensus te komen, maar dat lukte niet).[20] En vooral ook zonder ongenode journalisten, zodat – in de woorden van prins Bernhard – de deelnemers niet 'geremd hoeven te zijn door de gedachte dat hun woorden en ideeën in de pers geanalyseerd, becommentarieerd en eventueel bekritiseerd zullen worden'.[21]

Er was in de beginjaren minstens één opmerkelijke uitzondering op de regel dat de pers niet welkom was: Sefton Delmer. De Britse journalist van de *Daily Express* was een zeer goede vriend van prins Bernhard. Hij bezocht de bijeenkomst van mei 1956.[22] Dat was dus kort voor het uitbreken van de 'Hofmans-affaire', waarin de Brit een belangrijke rol speelde. Een timing waarop verderop nog zal worden teruggekomen. Ook voor hem en andere journalisten die Bilderberg bezochten, gold overigens de geheimhoudingsplicht.

Met als doelstelling het vergroten van het wederzijds begrip, moest het dus een soort internationale Rotary worden. En dat werd het uiteindelijk ook, al duurde het nog een aantal jaren voordat Bilderberg definitief vorm kreeg. Na 1954 werd ieder jaar minstens één bijeenkomst georganiseerd door de 'groep' die voortaan genoemd werd naar het hotel waar de eerste conferentie had plaatsgevonden. 'Bilderberg' werd een internationaal begrip. De uitnodigingen werden vanaf Paleis Soestdijk verzonden uit naam van prins Bernhard, die ze ook persoonlijk ondertekende, wat de conferenties extra status verschafte.[23] De bijeenkomsten vonden ieder jaar in een ander land plaats: in 1955 in Frankrijk (Barbizon) en Duitsland (Garmisch-Partenkirchen), in 1956 in Denemarken (Fredensborg), in 1957 in de Verenigde Staten (St. Simons Island, Georgia) en in Italië (Fiuggi), in 1958 in Engeland (Buxton), in 1959 in Turkije (Yesilkoy), enzovoort. Vanaf 1960 werd het aantal conferenties beperkt tot één per jaar. Regel was dat de conferentie niet twee keer achtereen in het zelfde land mocht plaatsvinden.

Waar de conferenties ook werden gehouden, overal stond in feite de Koude Oorlog centraal en met name de angst voor het oprukkend communisme en de groeiende macht van de Sovjet-Unie. Cruciaal was het streven naar rust op het Europese continent. Trans-Atlantische misverstanden dienden uit de weg te worden geruimd om de Europese eenwording en een vrije wereldhandel te kunnen realiseren.[24] Dit onder het motto: 'what was good for the free world was good for international business and vice-versa'.[25]

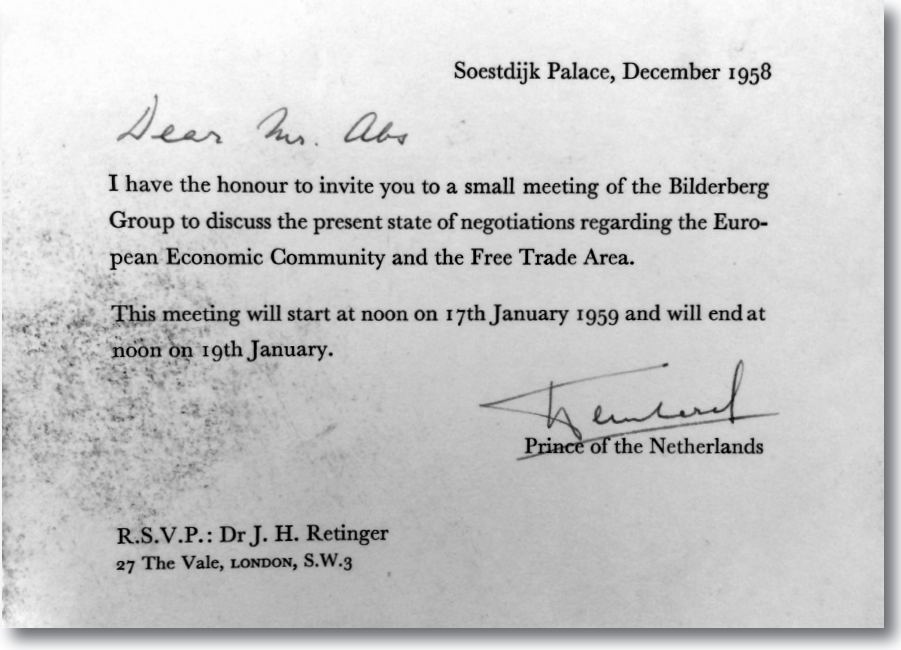

Soestdijk Palace, December 1958

Dear Mr. Abs

I have the honour to invite you to a small meeting of the Bilderberg Group to discuss the present state of negotiations regarding the European Economic Community and the Free Trade Area.

This meeting will start at noon on 17th January 1959 and will end at noon on 19th January.

Prince of the Netherlands

R.S.V.P.: Dr J. H. Retinger
27 The Vale, LONDON, S.W.3

De uitnodigingen voor de Bilderbergconferenties werden vanuit Paleis Soestdijk verzonden en door prins Bernhard persoonlijk ondertekend.

Uitnodigingsbeleid

Anders dan de eerste keer vonden de driedaagse Bilderberg-bijeenkomsten voortaan (net als de Oude Loo-conferenties) vrijwel altijd plaats van vrijdag tot zondag. Gemiddeld lag het aantal deelnemers per conferentie in de jaren vijftig rond de 65.[26] Onder hen waren telkens zo'n twintig procent nieuwe genodigden. Vers bloed hield de discussie levendig en de aanwezigen scherp. Want daar was het om begonnen: meningen moesten botsen en daarom werden bankiers, ondernemers én vakbondsmensen uitgenodigd evenals politici van linker- én rechterzijde. De genodigden waren mensen met politieke of economische invloed, of degenen van wie vermoed werd dat ze die in de toekomst zouden gaan krijgen: 'big shots', 'movers' en 'shakers'.[27]

Ieder jaar werd opnieuw bekeken wie er voor een uitnodiging in aanmerking kwam. Hoewel niemand daar aanspraak op mocht maken, waren er toch enkele vaste gasten – onder wie George W. Ball, Paul Nitze, Henry J. Heinz II, David Rockefeller, Denis Healey, Denis de Rougemont, Guy Mollet en Paul Van Zeeland – die met een zekere regelmaat (en soms bijna altijd) kwamen. Op de gastenlijst prijkten later ook de namen van de Amerikaanse politicus Henry Kissinger, de West-Duitse kanseliers Kurt-Georg Kiesinger, Ludwig Erhard en Helmut Schmidt, de Italiaanse automagnaat Giovanni Ag-

nelli, de Franse politicus en latere president Georges Pompidou en de Belgische politicus Paul Henri Spaak. Die laatste was toen hij in 1960 de conferentie voor het eerst bezocht secretaris-generaal van de NAVO en ook zijn opvolgers bij dat Atlantisch bondgenootschap – zoals de Nederlanders Dirk Stikker en Joseph Luns – kwamen vrijwel allemaal naar de conferenties.

Bilderberg was aanvankelijk een mannenaangelegenheid, een heus 'old boy network'. Er werden in de jaren vijftig geen vrouwen uitgenodigd. Vanaf 1962 kwam er op die regel één opvallende uitzondering. Dat jaar mocht prinses Beatrix de conferentie in het Zweedse Saltsjöbaden bijwonen. Bernhards oudste dochter was overigens slechts als toehoorder ('in attendance') toegelaten. Zij zou van dan af wel vrijwel alle volgende conferenties bijwonen.[28] Tien jaar lang was zij de enige vrouw tussen de Bilderberg-mannen. Pas vanaf 1972 werden ook vrouwen uitgenodigd die aan de discussies mochten deelnemen, als eersten de West-Duitse publiciste Marion Gräfin Dönhoff, de Nederlandse hoogleraar economie Maria J. 't Hooft en het Britse Labour-parlementslid Shirley Summerskill. Dat jaar stond prinses Beatrix voor het eerst tussen de reguliere gasten vermeld en mocht ze dus blijkbaar eveneens mee discussiëren.[29] Vrouwen zouden overigens ook na 1972 altijd sterk in de minderheid blijven op de Bilderberg-conferenties.[30]

Het werd als een eer gezien een uitnodiging voor Bilderberg te ontvangen. Want dat betekende toetreding tot een illuster genootschap. Genodigden kregen de adresgegevens van alle andere gasten (ook van voorgaande conferenties) en iedereen mocht te allen tijde een beroep doen op andere 'Bilderberger-alumni'.[31] Het was een invloedrijk gezelschap: zo kwamen diverse genodigden uit de omgeving van de Amerikaanse president Eisenhower (C.D. Jackson, Walter Bedell Smith en John Foster Dulles) en telde de regering van diens opvolger John F. Kennedy met Nitze, Ball en Dean Rusk eveneens drie Bilderbergers.[32] Ook Kennedy's minister van Defensie, Robert McNamara, zou later diverse conferenties bijwonen. Van de Britse premier Harold MacMillan werd gezegd dat hij ervoor zorgde dat er altijd wel iemand voor hem als luistervink aanwezig was.[33] Bilderberg was een ideaal forum om proefballonnetjes over de internationale politiek los te laten en ideeën uit te testen.[34]

Prins Bernhard

Veel deelnemers meenden dat prins Bernhard, die in 1956 tot permanent voorzitter van de Bilderberg-bijeenkomsten werd benoemd,[35] in belangrijke mate bijdroeg aan het succes van de conferenties. Zijn optreden als voorzitter werd gewaardeerd en geprezen. Hij was '*the* most important public figure in the organization. His royal status gave glamour to the meetings and he had a talent for bringing people together and putting them at ease'.[36] Rijkens omschreef het in 1965 aldus: 'Prins Bernhard had direct de goede toon te pakken. Hij ging van het standpunt uit: "Er wordt van niemand gevraagd het ergens mee eens te zijn, alleen maar om aandachtig te luisteren." De Prins

toonde zich zo'n voortreffelijk voorzitter, en is dat alle volgende jaren zó opvallend goed gebleven, dat een der Amerikaanse deelnemers eens heeft gezegd: "Als Prins Bernhard niet had bestaan, had Retinger hem moeten uitvinden"'.[37] Habitué George Ball dichtte Bernhard eveneens een belangrijke rol toe in de wordingsgeschiedenis van Bilderberg. 'Het karakter van de bijeenkomsten is ontstaan door de grote toewijding en de bekwame leiding van Prins Bernhard zelf. Zonder zijn speciale positie, intelligentie en goodwill zou iets van deze aard volslagen onmogelijk zijn.'[38]

Bernhard werd een spin in het Bilderberg-web.[39] De prins op zijn beurt vond het werk voor Bilderberg zo belangrijk dat hij geen enkele conferentie oversloeg. Zelfs toen hij eigenlijk te ziek was, zoals in 1960 in Zwitserland, ging hij toch.[40] In een interview met het weekblad *Panorama* liet de prins geen misverstand bestaan over het belang dat hij hechtte aan de conferenties. 'Welk voorzitterschap ik zou houden als ik het eens zó druk kreeg, dat ik er nog maar één zou kunnen waarnemen? Dan zou ik dat van de Bilderberg-conferentie houden. Dat acht ik het belangrijkste voorzitterschap.'[41]

Volgens prins Bernhard vielen zijn Bilderberg-activiteiten buiten de ministeriële verantwoordelijkheid. Of, zoals zijn biograaf het omschreef: 'De Bilderberggroep geeft Prins Bernhard een kans om als gewoon burger, zonder het constitutionele taboe: "geen politieke activiteit van de Prins der Nederlanden" geweld aan te doen, te werken voor de eenwording van Europa en voor een hechtere band binnen de Atlantische gemeenschap'.[42] Juliana was, zoals zal blijken, een andere mening toegedaan.

Bernhard genoot ervan om met de groten der aarde om te gaan en de groten der aarde kwamen graag in aanraking met iemand van koninklijken bloede. Uiteindelijk zou in 1976 de Lockheed-affaire – diverse personen onder wie de prins hadden steekpenningen aangenomen van de Amerikaanse vliegtuigbouwer Lockheed – aan de betrokkenheid van Bernhard bij Bilderberg een einde maken. De conferenties waren belangrijker dan de prins en met name de Amerikanen, George Ball voorop, wensten niet dat Bilderberg bezoedeld raakte door de in opspraak gekomen voorzitter. Bernhard moest wijken voor het grotere belang van 'zijn' Bilderberg,[43] dat ook zonder hem tot op de dag van vandaag gewoon is doorgegaan.

Overigens nuanceert Ingeborg Philipsen de loftuitingen aan het adres van de prins in haar dissertatie over de geschiedenis van Bilderberg. Niet alleen werden veel hiervoor genoemde citaten opgetekend door Bernhard-biograaf Hatch en waren ze deels afkomstig van de prins zelf, ook waren de belangrijkste betrokkenen er al snel achter gekomen dat prins Bernhard wat zijn internationale contacten betrof, de zaken mooier voorstelde dan ze in werkelijkheid waren. Zo gaf hij hoog op van zijn contacten met president Eisenhower, maar die bleken in de praktijk weinig voor te stellen. Integendeel: hij genoot in het Capitool een 'bad reputation'. De Amerikanen zouden volgens de Deense historica dan ook eerder ondanks, dan dankzij Bernhard met Bilderberg aan de slag zijn gegaan.[44] Toch erkent ook Philipsen dat Bilderberg zon-

der Bernhard geen bestaansrecht leek te hebben en dat de Lockheed-affaire niet alleen de reputatie van de prins beschadigde, maar ook voor de conferenties een 'severe blow' was.[45]

Uniek

Bilderberg werd door de deelnemers als zeer bijzonder gezien, als iets unieks. In de biografie van Retinger worden de bijeenkomsten als volgt omschreven: 'it was difficult to define what it was. Its purpose, its methods and its structure were new and original. They did not bear any analogy and did not fit into any known category'.[46] Rijkens, die in zijn postuum verschenen gedenkschriften *Handel en wandel* een heel hoofdstuk aan de Bilderberg-conferenties wijdde, sloot zich daarbij aan. 'Voor het eerst in de moderne historie trachtte men de verhoudingen in de wereld te verbeteren door topfiguren uit Amerika en Europa bijeen te laten komen en openhartig te laten praten over hetgeen ons scheidde, irriteerde, verbitterde. Niet als vertegenwoordigers van hun land of als onderhandelaars – nee, als mensen die zich zorgen maakten over de groeiende verwijdering tussen Amerika en Europa, die uit hoofde van hun functie begrepen waar het om ging, en die dan nu eens eindelijk de kans kregen zich te uiten.'[47]

David Rockefeller noemde Bilderberg 'one of the most interesting organizations that I belong to'.[48] Zijn vriend en landgenoot George Ball zou de bijeenkomsten als 'uniek en zonder precedent' hebben omschreven.[49] De Democraat Ball was een invloedrijke politicus die niet zoveel moest hebben van conferenties, maar voor Bilderberg een uitzondering maakte. 'It has been a remarkably useful organization. In fact, of all the organizations I have ever joined or belonged to, Bilderberg has been the most useful.'[50] Voor Ball waren vooral de informele gesprekken tijdens de maaltijden, de pauzes en de wandelingen in de omgeving waardevol. Rijkens was dezelfde mening toegedaan: 'Er gebeuren tijdens de privégesprekken aan lunch en diner vaak belangrijker dingen dan tijdens de gewone zittingen. Bij die informele gesprekken ontstaat vaak een nog beter begrip voor elkaars standpunt. In de loop der jaren hebben we een soort broederschap opgebouwd, die steunt op vriendschap en wederzijds vertrouwen.'[51]

Resultaten

Wat leverde die internationale broederschap feitelijk op? Die vraag stelde Paul Rijkens zich ook. 'Resultaten kunnen eerst bereikt worden indien er begrip bestaat, en naar mijn overtuiging heeft na de oorlog geen enkele actie zoveel bijgedragen tot een beter begrip tussen de volken van de vrije wereld als de besprekingen in de Bilderberg-groep.'[52]

Omdat er niets werd vastgelegd, zijn de resultaten van Bilderberg moeilijk te meten. Het ging er toch vooral om dat de individuele deelnemers verrijkt en met meer inzicht en kennis van zaken van de conferenties vertrokken én om het wederzijds begrip voor elkaars standpunten. Waar dat toe leidde? Ge-

claimd wordt dat Bilderberg (indirect) heeft bijgedragen aan de totstandkoming van onder meer het Verdrag van Rome, waarmee in 1957 de basis werd gelegd voor de EEG, de voorloper van de Europese Unie.

Daarnaast zouden dankzij de conferenties diverse West-Europese sociaaldemocratische partijen, en met name de West-Duitse SPD, voor de trans-Atlantische gedachte zijn gewonnen.[53] Ook zou dankzij Bilderberg de lucht zijn geklaard tussen de VS enerzijds en Frankrijk en Groot-Brittannië anderzijds na de Suezcrisis – een crisis die in 1956 ontstond toen Britse, Franse en Israëlische troepen tegen de zin van de Amerikanen met militair geweld en uiteindelijk tevergeefs de nationalisatie van het Suezkanaal door de Egyptische president Nasser ongedaan probeerden te maken.[54]

Op Bilderberg kwam dit soort zaken uitgebreid aan de orde. Zo stonden op de conferentie in de Amerikaanse plaats St. Simons Island, Georgia, gehouden van 15 tot 17 februari 1957, onder meer de volgende onderwerpen op het programma: 'Review of events since the fourth Bilderberg meeting in May 1956' en kort maar krachtig: 'The Middle East'.[55]

Dat de deelnemers het belang van de conferenties inzagen, blijkt uit het feit dat velen hoopten op een uitnodiging. Bovendien bleven de grote Amerikaanse Rockefeller en Ford Foundations geld in het project steken – iets wat ze nooit gedaan zouden hebben als het niet paste in hun doelstellingen: 'strengthening Atlantic cooperation by encouraging personal contacts between elites, either through exchange programmes or the establishment of networks, and, in the long term, generating a better knowledge of the US and helping to modernize the educative and intellectual structures of western Europe.'[56]

Complottheorieën

Meteen vanaf het begin wekten de Bilderberg-bijeenkomsten de nodige argwaan. Wat werd er achter de gesloten deuren allemaal bekonkeld en met welk doel? De achterdocht werd gevoed door de vage financiering van de conferenties. Officieel werden de bijeenkomsten door niet nader genoemde 'particulieren' betaald. 'The Bilderberg meetings have been financed primarily from private sources and on occasion from such organizations as the Ford, Exxon, and Rockefeller Foundations, along with the Carnegie Endowment for International Peace.'[57] Of de CIA het project (indirect) financieel steunde, is nog altijd onderwerp van discussie. Het lijkt echter weinig waarschijnlijk dat de Amerikaanse inlichtingendienst aan de wieg van Bilderberg stond.[58]

Naast de financiële schimmigheden werden ook de ideeën van vooraanstaande Bilderbergers met argusogen bekeken. Bijvoorbeeld die van George Ball. Hij dacht niet zozeer aan de Europese economische eenwording, zijn horizon reikte veel verder. Hij voorzag voortgaande politieke samenwerking en integratie, waarbij landsgrenzen langzaam maar zeker zouden vervagen dankzij de toenemende handelsstromen. 'While the structure of the multinational corporation is a modern concept, designed to meet the requirements of

a modern age, the nation state is a very old-fashioned idea and badly adapted to serve the needs of our present complex world.' Ball was ervan overtuigd dat vrijhandel hét leidende principe moest zijn op het vlak van internationale politiek en dat handelsbeperkingen economisch en politiek contraproductief waren.[59]

Propageren van wereldwijde vrijhandel, bewieroken van multinationals, afschaffen van grenzen, verdwijnen van natiestaten; dergelijke ideeën waren koren op de molen van degenen die meenden dat de bankiers, ondernemers, diplomaten en politici op Bilderberg bezig waren met het opzetten van een (dictatoriale) wereldregering. Er zou zelfs gestreefd worden naar een universele kerk, die ten dienste moest staan van die wereldregering en alle andere kerken overbodig zou maken. In wat gematigder termen heette het dat de Bilderbergers 'hogepriesters van de globalisering'[60] waren. Complotdenkers beschouwden en beschouwen Bilderbergers als leden van een ongrijpbare geheime sekte, net als Vrijmetselaars of Illuminati. Het besloten karakter en de geheimhoudingsplicht versterkten dat beeld – hoezeer de deelnemers ook verklaarden en tot op de dag van vandaag blijven herhalen dat er niets mysterieus aan de hand is.

Vergelijking met het Oude Loo

In veel opzichten lijken Bilderberg en het Oude Loo op elkaar. Ze zijn allebei producten van de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen daarvan. Ze wilden allebei een nieuwe oorlog voorkomen en een betere, vreedzame wereld tot stand brengen. De onzekerheid over de toekomst van de wereld was leidend, de afkeer van het communisme stond centraal. Om de wereldvrede te realiseren werd bij Bilderberg gedacht in politiek-economische oplossingen: beter begrip en betere samenwerking tussen Europa en de Verenigde Staten en Canada, die uiteindelijk zou moeten leiden tot een verenigd Europa – in wat voor vorm was vooralsnog onduidelijk, al stond onvoorwaardelijke overgave aan een gemeenschappelijke economische markt en vrijhandel voorop. Bij het Oude Loo stond een religieuze remedie centraal om de wereldvrede te bereiken: herstel van het geloof, dat uiteindelijk zou moeten leiden tot een 'theocratie': een vreedzame, religieuze samenleving – hoe precies wist niemand, al stond een onvoorwaardelijke overgave aan God voorop.

Ook de wijze waarop de bijeenkomsten van Bilderberg en het Oude Loo waren opgezet en werden gefinancierd, kende overeenkomsten. In beide gevallen waren het bankiers of ondernemers die de kosten voor hun rekening namen, bij Bilderberg gebeurde dat indirect via de 'Foundations'. Beide conferenties duurden drie dagen en waren besloten – wat de nodige achterdocht wekte en tot allerlei complottheorieën aanleiding gaf. Onder de genodigden kende zowel Oude Loo als Bilderberg naast wisselende gasten ook een aantal habitués, die vrijwel iedere conferentie aanwezig waren. Er werden op de bijeenkomsten geen resoluties ingediend, er werd niet gestemd. Het ging bij allebei om het verwerven van individueel inzicht – in het ene geval in Gods be-

doelingen met de wereld, in het andere geval in heersende en soms tegenstrijdige politieke en economische doelstellingen. Zowel van het Oude Loo als van Bilderberg valt – mede door de opzet en de nadruk op de individuele beleving – moeilijk na te gaan wat ze concreet hebben bereikt. Duidelijk is dat zowel de bezoekers van het Oude Loo als van Bilderberg vooral waarde leken te hechten aan de informele ontmoetingen en bovendien meenden dat de conferenties uniek waren in hun soort!

Dat Oude Loo en Bilderberg elkaar niet uitsloten, blijkt uit het feit dat een aantal mensen beide conferenties bezocht. Directeur van het Bureau voor Internationale Zaken B.H.M. Vlekke was inleider op de eerste Oude Loo-conferentie in 1951 en ook – als toehoorder – aanwezig op de eerste Bilderbergconferentie van 1954; minister van Buitenlandse Zaken J.W. Beyen bezocht de Oude Loo-conferentie van augustus 1953 en was te gast op de Bilderbergbijeenkomst van 1960; ondernemer Frits Philips was eveneens in augustus 1953 op het Oude Loo en kreeg in 1973 een uitnodiging voor Bilderberg. CHU-politicus en minister van Ontwikkelingssamenwerking Berend Jan Udink was zowel aanwezig op Bilderberg-conferenties (in 1967 en 1973) als op de Open Veldbijeenkomsten, de opvolger van het Oude Loo. Daarnaast waren er nog degenen die waren uitgenodigd voor het Oude Loo, maar bericht van verhindering stuurden, zoals diplomaat Herman van Roijen en Europeaan Max Kohnstamm.[61] Zij zouden beiden wel meerdere keren acte de présence geven op Bilderberg.

Denis de Rougemont vormde op een andere wijze een soort dwarsverband tussen het Oude Loo en Bilderberg. De Zwitserse cultuurfilosoof was te gast op de eerste vier Bilderberg-bijeenkomsten en werd onder meer op de eerste Oude Loo-conferentie geciteerd.[62] Overigens inspireerde De Rougemonts boek *Penser avec les mains* ook prinses Beatrix. Zij gebruikte het als uitgangspunt voor haar toespraak tot de jeugd van Europa in 1962 en als vervolg daarop voor het oprichten van de Europese Werkgroep.[63] De prinses kan dus zowel via haar moeder als via haar vader hebben kennisgemaakt met de ideeën van De Rougemont.

Het Oude Loo en Bilderberg kenden nog een bijzondere overeenkomst: op beide conferenties speelde een lid van het Nederlandse koningshuis een centrale rol. Koningin Juliana wilde graag een gewone en onopvallende deelnemer zijn op de door haar geïnitieerde Oude Loo-bijeenkomsten. Prins Bernhard meende eveneens dat hij op Bilderberg een gewoon individu kon zijn, hoewel hij door zijn functie als voorzitter wel degelijk in de spotlights stond. Duidelijk is dat zowel Juliana als Bernhard met volle teugen van de 'eigen' conferenties genoot. Allebei waardeerden ze het contact met gelijkgestemden in hoge mate.

Ondanks de overeenkomsten en de dwarsverbanden behoorden Oude Loo en Bilderberg toch tot andere werelden. Waar het Oude Loo zich richtte op het geestelijke niveau, stond op Bilderberg de rationaliteit voorop.[64] Daarnaast was Bilderberg aanvankelijk uitsluitend een mannenzaak, terwijl op het

Oude Loo gaandeweg de vrouwen in de meerderheid waren. In tegenstelling tot het Oude Loo kwam Bilderberg op steeds andere locaties bijeen en vanaf 1960 slechts één keer per jaar. Bilderberg telde gemiddeld ook iets minder deelnemers per conferentie, die bovendien een duidelijker structuur kende: vooraf werden te bespreken thema's vastgesteld en discussiepapers daarover rondgestuurd en de plenaire samenkomsten kenden heldere regels, waarbij vooral zakelijke argumenten werden uitgewisseld. Bij het Oude Loo werd veel meer overgelaten aan het toeval, aan de inspiratie van het moment. Na de eerste bijeenkomsten was in Apeldoorn bovendien geen sprake meer van plenaire debatten, maar werd uitsluitend in kleine groepjes van gedachten gewisseld. De betere voorbereiding, strakkere leiding en zakelijker benadering zouden wel eens een verklaring kunnen zijn voor het feit dat Bilderberg nog altijd bestaat en het Oude Loo al ruim een halve eeuw ter ziele is.

Juliana's verzet

Net als de Oude Loo-bijeenkomsten speelden de Bilderberg-conferenties een belangrijke rol in de huwelijkscrisis van Juliana en Bernhard in de jaren vijftig. Vanaf het najaar van 1955 tot het voorjaar van 1956 zou de vorstin er diverse keren bij minister-president Drees op aandringen een einde te maken aan de bemoeienissen van de prins met deze 'conferenties van rabiate anticommunisten'.[65] Juliana wilde – volgens sommigen daartoe aangezet door haar particulier secretaris Walraven van Heeckeren[66] – haar overspelige echtgenoot, van wie zij min of meer gescheiden leefde en met wie zij nauwelijks nog een woord wisselde, onder een soort van politieke curatele stellen.

Keer op keer hamerde Juliana er bij Drees op dat het politieke karakter van de Bilderberg-bijeenkomsten een gevaar kon vormen voor haar positie als onafhankelijk en boven de partijen staand staatshoofd.[67] Bovendien was zij van mening dat de prins voor al zijn buitenlandse reizen vooraf toestemming diende te vragen aan het kabinet én de koningin. Juliana was verbolgen over het feit dat haar echtgenoot zonder dat zij daar iets van wist in januari 1956 naar de Verenigde Staten wilde afreizen om daar onder meer de vliegtuigbouwers Lockheed en Douglas te bezoeken.[68]

De vorstin meende, anders dan Bernhard door Hatch had laten optekenen, dat de betrokkenheid bij Bilderberg wel degelijk onder de ministeriële verantwoordelijkheid viel. Zij stond in die opvatting overigens niet alleen.[69] Bovendien trachtte Juliana in februari 1956 via Drees te bewerkstelligen dat het secretariaat van de prins, van waaruit de uitnodigingen voor de Bilderberg-conferenties werden verzonden, met inbegrip van diens particulier secretaresse 'Kokkie' Gilles zou verdwijnen van Paleis Soestdijk.

Drees raadpleegde over dit alles minister van Buitenlandse Zaken Beyen, die echter geen enkel probleem zag. Beyen werd naar eigen zeggen door Bernhard informeel geïnformeerd wanneer hij voor Nederland relevante reizen maakte en dat was volgens hem voldoende. Over de Bilderberg-conferenties kwam volgens de bewindsman vrijwel niets naar buiten en de prins onthield

Terwijl koningin en prins een ernstige huwelijkscrisis doormaken, staan ze ogenschijnlijk ontspannen op 30 april 1956 met hun dochters op het bordes van Paleis Soestdijk het langstrekkende defilé toe te zwaaien. Het is een gure Koninginnedag. Een dag eerder heeft prins Bernhard de bevriende journalist Sefton Delmer zijn visie gegeven over de situatie op Paleis Soestdijk.

zich in zijn rol als voorzitter van het uiten van persoonlijke opvattingen. Beyen vond Bilderberg bovendien 'uitermate nuttig en belangrijk'.[70] Drees betwijfelde of ministers constitutioneel gezien verantwoordelijkheid droegen voor Bilderberg en gaf Juliana te verstaan dat prins Bernhard 'ondanks Uw bezwaren op zijn stuk blijft staan'.[71] Dat oud-minister van Buitenlandse Zaken en topdiplomaat E.N. van Kleffens voortaan als een soort waakhond voor de regering bij (de voorbereiding van) de Bilderberg-conferenties aanwezig zou zijn, stemde Juliana niet echt milder.[72]

Een voor Juliana bevredigende oplossing over deze kwestie kwam er niet. Bernhard kon wat betreft Bilderberg gewoon zijn gang blijven gaan. Hij wilde ook niet anders. Bovendien stond de prins in 1956 op het punt om tot permanent voorzitter te worden benoemd en die kans wilde hij niet laten schieten. Het feit dat Juliana aan zijn voorzitterschap een einde wilde maken en hem onder toezicht wilde plaatsen, moet de prins uitermate hebben geïrriteerd.

Bernhard legde de schuld voor Juliana's gedram bij de Baarnse kring, die communistische sympathieën zou koesteren. Dat deed hij onder meer tegenover zijn vriend Sefton Delmer. De Britse journalist lunchte op 29 april 1956 op Paleis Soestdijk met Juliana, Bernhard en hun twee oudste dochters. Na de maaltijd spraken de prins en de journalist onder vier ogen met elkaar. De daarop volgende dagen werkte Delmer aan een verhaal voor de *Daily Express* over de groep rond Greet Hofmans. Hij sprak daarvoor onder meer met Hofmans zelf en met Wim Kaiser.

Vervolgens reisden Bernhard en Delmer naar het Deense Fredensborg waar van 11 tot 13 mei 1956 een Bilderberg-conferentie werd gehouden. Daar had ook de journalist een uitnodiging voor ontvangen – zoals gebruikelijk ondertekend door Bernhard en uiteraard gepaard gaand met een geheimhoudingsplicht. Onderweg hadden ze alle tijd om verder te spreken over de hofperikelen, informatie die Delmer kon gebruiken voor zijn artikel.

Delmer meende – aldus een notitie van minister Beyen van juni 1956 – dat de 'Hofman-clique' zich in toenemende mate op politiek terrein begaf en 'bewust of onbewust' onder communistische invloed dreigde te komen. Beyen meende overigens dat het gevaar van dergelijke beïnvloeding 'niet acuut' was.[73] Het ligt voor de hand dat Delmer door Bernhard op dat communistische spoor was gezet. Een spoor waarvan Beyen, mede gezien zijn aanwezigheid op de Oude Loo-conferentie van 1953, kon weten dat het onzin was. Toch zou die associatie met het communisme een hardnekkig bestaan leiden. Het artikel van Delmer zou, door ingrijpen van minister Beyen, echter niet verschijnen.[74] De verzamelde informatie werd niet veel later via een omweg toch wereldkundig gemaakt.

Conclusie

Zowel de Oude Loo- als de Bilderberg-conferenties overleefden het afgedwongen vertrek van hun koninklijke initiatiefnemers, de eerste ruim tien jaar (als de opvolger het Open Veld wordt meegerekend) en de tweede decen-

nialang. Opmerkelijk is wel dat Juliana's aanwezigheid op het Oude Loo meer achterdocht bij het kabinet opriep dan Bernhards betrokkenheid bij Bilderberg. De prins mocht ruim twintig jaar lang ongehinderd voorzitter van Bilderberg zijn, terwijl er op het eerste gezicht goede argumenten zijn voor de gedachte dat het Bilderberg van de prins veel politieker was, en daarmee ook veel meer een gevaar vormde voor de ministeriële verantwoordelijkheid, dan het Oude Loo van Juliana.

Het verschil in behandeling van de beide conferenties is opmerkelijk. Terwijl Drees uitdrukkelijk te verstaan gaf het ongepast te vinden dat de uitnodiging voor de bijeenkomsten op het Oude Loo van koningin Juliana zouden uitgaan (of dat althans die indruk gewekt zou worden), lijkt prins Bernhard geen strobreed in de weg te zijn gelegd bij het verzenden van de uitnodigingen voor Bilderberg vanaf Paleis Soestdijk.[75] Dat Juliana een gewone deelnemer was tussen zoekende gelovigen, was blijkbaar veel risicovoller dan dat de prins als boegbeeld fungeerde van een jaarlijkse bijeenkomst van anticommunistische trans-Atlantici. Dat verschil kan voor een deel worden verklaard uit het feit dat de positie van Juliana als staatshoofd kwetsbaarder was dan die van haar verder van de troon afstaande echtgenoot, voor wie de ministeriële verantwoordelijkheid 'slechts' in afgeleide vorm gold.

Dat Bernhard min of meer ongestoord zijn gang kon gaan, vormde echter wel degelijk een groot risico voor de monarchie. Dat werd in 1976 pijnlijk duidelijk door de Lockheed-affaire, die weliswaar los staat van de Bilderbergconferenties, maar zich wel in dezelfde kringen afspeelde. In zekere zin kreeg Juliana daardoor twintig jaar na dato alsnog gelijk. De handel en wandel van Bernhard had wel degelijk beter ministerieel verantwoord en dus beter gecontroleerd moeten worden. Maar dat is wetenschap achteraf. Wat hier telt is dat haar pogingen om Bernhard los te weken van Bilderberg zich in juni 1956 als een boemerang tegen Juliana zelf zouden keren.

23

De hofcrisis

Het West-Duitse weekblad Der Spiegel *publiceerde op 13 juni 1956*[1] *een ophefmakend artikel over prins Bernhard: 'Zwischen Königin und Rasputin'. Het was het begin van een affaire die aanvankelijk genoemd werd naar Greet Hofmans, maar gaandeweg de predicaten 'hofcrisis', 'paleiscrisis' of 'Soestdijk-crisis' kreeg omdat het huwelijk van Juliana en Bernhard op het spel stond. De conferenties op het Oude Loo vormden een belangrijk element in het al jaren slepende conflict tussen koningin en prins.*

Gaandeweg is duidelijk geworden dat prins Bernhard, via zijn Britse vriend Sefton Delmer, de bron is geweest van het artikel in *Der Spiegel*.[2] Het was niet de eerste keer dat de prins trachtte via zijn journalistieke vrienden vertrouwelijke informatie te lekken over wat er op Paleis Soestdijk gebeurde. De prins heeft voortdurend zijn verhaal, zijn visie op de feiten naar buiten proberen te brengen – tot zelfs over zijn graf heen.[3] Ook in de huwelijkscrisis die rond 1950 begon, heeft Bernhard keer op keer getracht de publieke opinie in voor hem gunstige zin te beïnvloeden. Een aantal malen slaagde de Nederlandse regering erin om publicatie van door de prins ingestoken artikelen te voorkomen,[4] maar in 1956 ging het mis.

Der Spiegel

Wat viel er in het zes pagina's tellende en met acht foto's geïllustreerde artikel te lezen? Het beloofde heel wat, want in de ondertitel was sprake van 'Geheimnisse im Haus Oranien'. Het centrale thema: koningin Juliana was 'unter den Einfluss einer angeblich in göttlichem Auftrag tätigen Wunderdoktorin geraten'. En die invloed was blijkbaar zo groot dat zelfs de Amerikaanse inlichtingendienst CIA ongerust zou zijn geworden over de politieke stabiliteit van NAVO-partner Nederland.[5] Zoals de titel van het artikel al suggereerde, werd een vergelijking getrokken tussen Hofmans en Raspoetin. Net als de monnik die aan het hof van de Russische tsaar was ontboden om een van de kinderen te genezen en vervolgens van zijn positie misbruik maakte door politieke macht uit te oefenen, zou ook Hofmans achter de schermen trachten het beleid te beïnvloeden. Zij zou dit doen samen met haar aan het hof werkzame getrouwen, zoals moeder en zoon Van Heeckeren. Net als bij Raspoetin het geval was, wisten ook bij Hofmans alleen ingewijden wat er speelde binnen de muren van het paleis.

Op 11 juni 1956 rolde de nieuwe editie van Der Spiegel van de persen, met daarin het ophefmakende (cover)artikel over de problemen op Paleis Soestdijk.

Vervolgens werd door de dan nog anonieme journalist[6] uit de doeken gedaan wat er gaande was. In wezen zou de ogenschijnlijk krachtige vorstin 'eine weiche weibliche Seele' zijn, die openstond voor 'überirdischen Eindrücken'. Toen Bernhard in 1948 met het voorstel kwam de gebedsgenezeres, over wie hij van een jachtvriend goede verhalen had gehoord, uit te nodigen in verband met de oogkwaal van prinses Marijke, zou de 'verzweifelte Mutter' Juliana daarmee maar al te graag akkoord zijn gegaan. Volgens een niet nader genoemde ooggetuige zou Hofmans bij haar eerste bezoek aan Soestdijk het koninklijk paar hebben verzekerd dat Marijke binnen twee jaar weer zou kunnen zien.[7]

Hofmans zou in de jaren daarna de onzekere Juliana hebben toevertrouwd dat als zij zich volledig zou overgeven aan God, zij de beste koningin zou worden die Nederland ooit had gehad. Juliana diende dan wel de goddelijke opdrachten uit te voeren die via Hofmans tot haar kwamen. Prins Bernhard moest, volgens het artikel althans, niets hebben van bovennatuurlijke verschijnselen en had besloten in te grijpen na zijn 'ontmaskering' van de blasfemische Hofmans.

Waar Juliana als wankelmoedig werd afgeschilderd, had *Der Spiegel* niets dan lof voor prins Bernhard, die niet bevattelijk heette te zijn voor 'übersinnliche Erscheinungen'. Bovendien werd ook verwezen naar wat de prins tegen een Amerikaanse journalist had gezegd, namelijk dat Juliana weliswaar de baas van het land, maar hij de baas in huis was. En dus had Bernhard het volste recht Hofmans het paleis uit te zetten. Maar daarmee was het probleem de wereld niet uit. Want Hofmans, die 'den skeptischen Bernhard' de schuld gaf dat Marijke niet binnen de gestelde termijn was genezen, bleef invloed uitoefenen op Juliana. Vanuit haar Baarnse 'Hütte' trachtte zij een wig te drijven tussen koningin en prins.

Dat gebeurde mede met behulp van het toenemende aantal Hofmans-getrouwen onder het hofpersoneel. Die zouden de familie van Bernhard zodanig hebben belasterd dat zelfs de Nederlands-Duitse betrekkingen onder druk waren komen te staan. Die Hofmans-aanhang onder het personeel was inmiddels fors uitgebreid. In 1954 was Adolphine van Heeckeren van Molecaten aangesteld als grootmeesteres. Tegelijkertijd was Hannie van Till-Tutein Nolthenius benoemd tot *dame du palais*.[8] Zij en haar man waren enkele keren op het Oude Loo geweest en goed bevriend met de Van Heeckerens, de Mijnssens en de Piersons. Bovendien was Martine de Jong, door Hofmans behandeld wegens hoofdpijnklachten en ook betrokken bij de Urberg-conferenties, door Walraven van Heeckeren aangezocht de ontslagen Smitt-Avis op de te volgen als particulier secretaresse van Juliana.[9]

Deze personele wijzigingen stonden overigens niet als zodanig vermeld in *Der Spiegel*, waarin wel te lezen viel dat Juliana in de aanloop naar de stembusstrijd van juni 1956 alle staatssecretarissen en ministers bij zich had ontboden om haar te vertellen in hoeverre zij hun verkiezingsbeloften gestand hadden gedaan. De koningin had tijdens die gesprekken 'augenscheinlich von

Gott inspirierten Fragen' gesteld. De Hofmans-kliek zou de formatie na de aanstaande verkiezingen willen benutten om 'auf politischem Terrain entscheidende Positionen zu besetzen'. Ook was Hofmans – volgens *Der Spiegel* – bij zeker drie ministers op bezoek geweest om ongevraagd advies te geven over politieke en economische kwesties. En zo was de hofcrisis dus ook een politieke aangelegenheid geworden, mede door de 'halb religiösen, halb wissenschaftlich-politischen Organisation' die verantwoordelijk was voor de Oude Loo-conferenties.

De spanningen tussen het volgens *Der Spiegel* eens zo gelukkige echtpaar waren door dit alles inmiddels zo hoog opgelopen dat er zelfs plannen werden gemaakt om de secretariaten van koningin en prins te scheiden. Ook in regeringskringen groeide de bezorgdheid over de twee kampen op Paleis Soestdijk en het streven naar 'Einfluss und Macht' door Hofmans en haar aanhang. Maar de ministers zouden collectief achter de prins staan: 'Das Kabinett des Sozialisten Willem Drees steht heute geschlossen auf Bernhards Seite'.

Gevreesd werd, aldus nog steeds *Der Spiegel*, dat mocht God zich via Greet Hofmans met de komende kabinetsformatie gaan bemoeien, de 'Möglichkeiten für einen Machtzuwachs des Hofmans-Clans nicht zu übersehen' waren. De aanstaande 45e verjaardag van prins Bernhard op 29 juni werd als ultieme testcase gezien: komt er een verzoening of een 'Explosion'. Een bom ontplofte zeker, maar dat kwam dan door dit artikel.

De Waarheid, Haagse Post en Elseviers Weekblad

Vanaf de aankondiging (een week voor publicatie) veroorzaakte het verhaal in *Der Spiegel* paniek in Nederlandse regeringskringen. Nog voor het blad van de persen rolde had het kabinet, bij monde van minister Beyen, getracht de hoofdredacteuren van de Nederlandse kranten te bewegen niets over de zaak te schrijven of tenminste de verkiezingen van 13 juni af te wachten. Dit om te voorkomen dat de affaire een rol zou gaan spelen in de laatste dagen van de campagne. Bovendien werd de distributie van het tijdschrift in ieder geval voor enige tijd vertraagd.

Uiteindelijk bleek publiciteit over de kwestie niet te stoppen. Om te beginnen trokken *De Waarheid* en de *Haagse Post* zich niets aan van het verzoek van het kabinet aan de affaire geen ruchtbaarheid te geven. Toen ook de buitenlandse pers zich ging roeren, was er geen houden meer aan. Toch berichtten de meeste Nederlandse media slechts in besmuikte en voorzichtige bewoordingen over wat er gaande was. Het Nederlandse volk werd nauwelijks iets wijzer van wat het las of hoorde.

De communistische *De Waarheid* en de liberale *Haagse Post* hadden wekenlang vrij spel gehad in hun berichtgeving omdat de andere kranten en tijdschriften zich keurig hielden aan de afgesproken radiostilte. Daardoor werd de opvatting van *De Waarheid* gemeengoed dat er sprake zou zijn van ideologische twisten aan het hof (van de NAVO-man Bernhard versus de pacifistische Juliana).[10] Dat zou ook lange tijd de gangbare opvatting blijven. Volgens

de *Haagse Post* was er van politieke beïnvloeding door Hofmans geen sprake geweest. Beide, ideologisch tegengestelde periodieken waren overigens volledig op de hand van Juliana.[11]

Door alle berichtgeving, hoe versluierd soms ook, was de focus op Hofmans komen te liggen. Over haar gonsde het van de geruchten. *Elseviers Weekblad* besloot daarop de 'gebedsgenezeres' te interviewen. In de editie van 23 juni verscheen een uitgebreid verslag van het gesprek dat hoofdredacteur H.A. Lunshof gevoerd had met Hofmans én Kaiser. Wat opvalt is dat het tweetal zeer positief werd benaderd. Ze werden geplaatst in een eeuwenoude Nederlandse traditie van zieners en piëtisten als 'Anne Marie Schuurmans, de Labadisten, de Zwijndrechtse geestdrijvers'[12] en anderen. Voor Hofmans had Lunshof duidelijk sympathie. Hij omschrijft haar als een rasechte Amsterdamse met humor. Deze 'zeer beschaafde vrouw' had volgens hem iets 'stralends', zeker in tegenstelling tot de wat 'sombere' Kaiser.

De niet 'in een kerk onder te brengen' Hofmans en Kaiser vertelden uitgebreid over hun eigen werkterreinen, respectievelijk 'het bijstaan van zieken en zoekenden' en het organiseren van de Oude Loo-conferenties. Ze wilden niet als een twee-eenheid beschouwd worden. Bij Hofmans lag de nadruk op genezen, waaronder zij verstond 'dat de geest weer contact krijgt met zijn oorsprong'. Over het koninklijk huis spraken ze niet, dat was te 'particulier'. Wel wilde Hofmans gezegd hebben dat 'het beter [is] geregeerd te worden door degenen, die godsvertrouwen hebben en die Hem als Hogere Macht erkennen dan door degenen die dit niet bezitten'.

Kaiser vertelde over de Oude Loo-conferenties en benadrukte dat er niet aan politiek werd gedaan, dat er geen sprake was van sektevorming en dat Juliana een van de toehoorders was, die bovendien thee inschonk voor het (internationale) publiek. Over Hofmans werd gezegd dat ook zij soms als toehoorster aanwezig was – meer stelde haar rol op de conferenties niet voor.[13]

De commissie-Beel

Een paar dagen na dit interview en daags voor de volgens *Der Spiegel* zo cruciale 45e verjaardag van prins Bernhard, trad het koninklijk paar met een verwarrend en weinigzeggend communiqué naar buiten.

> De wijze waarop men in den vreemde het toelaatbaar heeft geoordeeld in het openbaar ons gezinsleven en de verhoudingen in onze naaste omgeving te belichten, heeft ons beiden teleurgesteld en gegriefd. Wij achten een onderzoek naar de omstandigheden, die hiertoe hebben kunnen leiden, gewenst.

Dat onderzoek zou volgens het persbericht worden uitgevoerd door 'prof. dr. L.J.M. Beel, prof. mr. P.S. Gerbrandy en jhr. mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer'. Zij waren bereid gevonden Juliana en Bernhard 'van raad te dienen'. Een paar zaken waren opmerkelijk. Ten eerste bestond de commis-

sie die zich over een privéaangelegenheid zou buigen, uit drie (oud-)politici. Zij waren ongetwijfeld niet toevallig van verschillende partijen afkomstig. Om hun onderzoek goed te kunnen doen, legden zij wel hun politieke taken neer: Beel (KVP) nam ontslag als demissionair minister en Gerbrandy (ARP) liet zijn Kamerzetel tijdelijk vacant. Van Starkenborch Stachouwer (VVD) vroeg en kreeg ontslag uit de buitenlandse dienst.[14] Bovendien waren het alle drie mannen. Blijkbaar was niemand op de gedachte gekomen ook een vrouw in de commissie op te nemen. Dus geen Wttewaal van Stoetwegen, geen Martina Tjeenk Willink, geen Hilda Verwey-Jonker, geen Marga Klompé.[15]

Wellicht nog nadeliger voor Juliana was dat zeker twee van de drie 'wijzen' – de katholiek Beel en de orthodox protestant Gerbrandy – wars waren van religieuze nieuwlichterij en niets moesten hebben van activiteiten die het kerkelijk gezag ondermijnden. Ze hadden dus al bij voorbaat ernstige bedenkingen tegen de kring van het Oude Loo en hun gedachtegoed. Daar kwam bij dat Beel als fervent aanhanger van de gezinsideologie de man als hoofd van de echtverbinding beschouwde en dat was gunstig voor Bernhard – die sowieso al het meeste baat leek te hebben bij het mannen-onder-elkaar sfeertje. Zijn ogenschijnlijk rationele benadering sloot beter aan bij de denkwereld van Beel en de zijnen dan het esoterische taalgebruik van Juliana, Hofmans en anderen uit de Oude Loo-hoek.

Bovendien was Beel al enkele jaren op de hand van Bernhard – net als de directeur van het Kabinet der Koningin Marie Anne Tellegen, minister van Defensie Kees Staf en minister van Buitenlandse Zaken Wim Beyen. Deze vier zouden tijdens de hofaffaire eendrachtig samenwerken, elkaar op de hoogte houden van de ontwikkelingen en de prins waar ze konden steunen.[16]

Door de samenstelling van de commissie van drie leek het voor Juliana al bij voorbaat een verloren race. Dat ook onderzoek in het Koninklijk Huisarchief geen helderheid heeft kunnen verschaffen over de wijze waarop de commissie tot stand is gekomen, is dan ook vanuit historisch perspectief onbevredigend.[17] Duidelijk is wel dat de personele invulling niet, zoals lang werd gedacht, het werk was van minister-president Drees (PvdA), maar vermoedelijk van Beel, in samenspraak met koningin en prins. Wel had Drees helder gemaakt wat de uitkomst moest zijn: geen scheiding, geen abdicatie.[18]

Niet echt helder was wat de commissie precies zou gaan onderzoeken. Zochten de drie 'wijze mannen' vooral naar het perslek, zoals Juliana wilde? Of moesten zij de oorzaken van de conflicten aan het hof achterhalen, zoals Bernhard wilde? Het werd van allebei wat.[19] De commissie-Beel, zoals het driemanschap tegenwoordig meestal wordt genoemd, toog voortvarend en in strikte beslotenheid aan het werk. Om lekken te voorkomen, was er zelfs geen secretaris aangesteld – al scheen François van 't Sant de uitnodigingen te regelen en documentatiemateriaal aan te dragen.[20] Beel zorgde zelf voor de verslaglegging.

Over de discreet werkende commissie heeft met name Fasseur uitgebreid geschreven en dat hoeft hier niet te worden herhaald.[21] Wel is het goed een

aantal zaken te belichten die in verband met deze studie van belang zijn. Beel, Gerbrandy en Van Starkenborgh Stachouwer spraken heel wat betrokkenen: onder anderen met prinses Armgard, pedagoog Jan Waterink, directeur van het Kabinet der Koningin Marie Anne Tellegen, hofdame Binebeth Röell, de net ontslagen particulier secretaresse Nelly Smitt-Avis, kamerheer Gerrie van Maasdijk en de particulier secretarissen De Graaff en Van Heeckeren van Molecaten. Met oud-voorbereider Van Dijk werd zelfs meerdere keren van gedachten gewisseld.

Opvallend is dat vooral door Bernhard aangedragen mensen uit het 'anti-Hofmans-kamp' hun visie mochten geven. Zo werd Hofmans door huisvriendin freule Wttewaal van Stoetwegen afgeschilderd als een 'oplichtster' en meende grootmeester Gijs van Hardenbroek dat de koningin door Hofmans was 'behekst'. Gevraagd naar Hofmans' communistische sympathieën moest BVD-topman Louis Einthoven het antwoord schuldig blijven.[22] Dat Einthoven geen uitsluitsel kon geven is merkwaardig, maar de vraag geeft wel aan in welke richting de commissie dacht!

De commissie sprak niet met Erna en Frans Mijnssen of met Bep en Bob Pierson. Wel mochten Wim Kaiser en Rita van Heeckeren hun verhaal doen en ook met Wilhelmina, Juliana en Hofmans werd door de drie mannen van gedachten gewisseld. Tegenover hen noemde Wilhelmina haar schoonzoon Bernhard 'een gespleten natuur' en wees zij erop dat het Hofmans niet om macht te doen was: zij was er volgens de prinses eerder op uit zichzelf overbodig te maken en wilde zeker geen sekte stichten. Net als Van Maasdijk had gedaan, noemde zij Hofmans 'integer'.[23] Daarnaast opperde zij Bernhards broer Aschwin te laten bemiddelen in het conflict op Soestdijk – een suggestie die door Bernhard categorisch werd afgewezen.[24] Onduidelijk is waarom de prins daartegen was.

Juliana op haar beurt uitte vooral haar ongenoegen over haar echtgenoot. Net als anderen wees zij erop dat Bernhards standaardreactie bij tegenwerking was: 'Weg met Mej. Hofmans'.[25] Juliana had mede dankzij Hofmans haar 'zelfstandige kant' ontwikkeld, iets wat de prins met lede ogen aanzag. Hij had haar getreiterd en de kinderen tegen haar opgezet. Bovendien onderstreepte ze nogmaals dat Bernhard zich met de Bilderberg-conferenties op een 'gevaarlijk terrein' had begeven.[26] Ook was er volgens de vorstin geen beïnvloeding door, maar eerder een 'zielsverwantschap' met Hofmans; die op haar beurt benadrukte dat de koningin uit de doorgevingen alleen datgene overnam wat zij begreep of wat haar goed uitkwam: 'vriendelijk knikken en anders handelen'.[27]

De commissie sprak uitgebreid met Hofmans. Daarbij werd duidelijk dat zij verschillende talen spraken. Hofmans had het over 'een inspiratieve golf' en zei dat de inhuldiging van Juliana kon worden gezien als de aanzet tot de stichting van een 'theocratie'. Ze liet weten dat de 'verbinding met God zelf' voor haar dag en nacht openstond en dat dus te allen tijde om een doorgeving kon worden verzocht. Verder ontkende ze met Kaiser samen te werken, iets

wat 'het driemanschap maar moeilijk kon geloven'.[28] Vermoedelijk bedoelde Hofmans dat Kaiser en zij ieder een eigen werkkring hadden, zoals in het interview met *Elseviers Weekblad* was benadrukt. Probleem was dat de tale Hofmans totaal verschilde van de tale Kanaäns waar met name de Bijbelvaste Gerbrandy zo vertrouwd mee was.[29] Hier botsten verschillende denkwerelden.

Het gevolg daarvan was dat weinig tot niets zou worden gedaan met wat het pro-Hofmans-kamp te berde bracht. De drie wijze mannen hechtten gezien de uitkomst van hun onderzoek meer geloof aan de visie van Bernhard en mensen uit diens 'kamp' – de visie dus dat Hofmans en haar 'kring' Juliana trachtten te manipuleren en zo een gevaar vormden voor het koninklijke gezin. Beel, Gerbrandy en van Starkenborgh Stachouwer negeerden daarmee niet alleen de zienswijzen van Juliana en Hofmans, maar ook die van Wilhelmina. De prinses werd blijkbaar niet meer als een min of meer gelijkwaardige 'honorary male' gezien, zoals tot 1948 wel het geval leek. Dat zou te maken kunnen hebben met het feit dat Wilhelmina zich sinds haar abdicatie vooral had toegelegd op een religieuze missie, wat als iets typisch vrouwelijks werd gezien. Bovendien werd er wellicht toen, net als tegenwoordig, gedacht dat Wilhelmina het vooral voor haar dochter opnam en dus niet objectief was.[30]

Tegelijkertijd werd Bernhards verhaal dat hij met Sefton Delmer alleen over Bilderberg had gesproken en dat hij noch Delmer iets met het artikel in *Der Spiegel* te maken had, door het driemanschap deels voor waar aangenomen.[31] Dat alles lijkt erop te duiden dat Beel en de zijnen met een zekere vooringenomenheid aan de slag gingen. De door Juliana ongewenste uitkomst lijkt bij voorbaat te hebben vastgestaan. Al is tegelijkertijd ook duidelijk dat Beel en op de achtergrond minister-president Willem Drees een begrijpelijk en helder doel voor ogen hadden: een constitutionele crisis voorkomen door het koninklijke huwelijk te redden. Al de rest was daaraan vanuit hun optiek ondergeschikt.

Het advies

Binnen twee maanden was de commissie klaar om Juliana en Bernhard van advies te dienen. Het koninklijk paar trad op 24 augustus opnieuw met een vaag en nietszeggend communiqué naar buiten.

> De heren Beel, Gerbrandy en Tjarda van Starkenborgh Stachouwer hebben ons ter voldoening aan de opdracht van 28 juni jl. hun bevindingen voorgelegd en van raad gediend. Wij betuigen hun onze oprechte dank. Hun advies is voor ons zeer waardevol geweest bij het oplossen van de gerezen moeilijkheden. Met vertrouwen zien wij thans de toekomst tegemoet.

Die laatste inschatting bleek niet geheel correct. De problemen waren nog lang niet opgelost en het gevaar van een nieuwe escalatie bleef bestaan. De

Daily Express, de krant van Sefton Delmer, had al een dag eerder, op 23 augustus, de belangrijkste conclusies van de commissie-Beel openbaar gemaakt. Met dank aan prins Bernhard, die met dit nieuwe lek extra druk op Juliana wilde zetten.[32] Doordat de afspraken wereldkundig waren gemaakt, was de naleving ervan voor iedereen controleerbaar.

Vooral Juliana had nogal wat te slikken gekregen – zo bleek ook uit de nadere uitleg die Gerbrandy een dag na het communiqué vertrouwelijk aan de pers gaf.[33] Het was het enige dat in het openbaar over de uitkomsten van het onderzoek werd gezegd, want het rapport zelf zou jarenlang geheim blijven – totdat Cees Fasseur het in 2008 mocht openbaren. De koningin moest alle contacten met Greet Hofmans en haar Baarnse vriendenkring stopzetten, want volgens de commissie was er (via de doorgevingen) sprake van 'oncontroleerbare beïnvloeding' en dat werd als risicovol gezien, 'alleen al omdat voedsel gegeven zou worden aan de zo verderfelijke gedachte dat Hare Majesteit niet volstrekt zelfstandig zou staan'.[34] Ook diende de koningin een deel van haar personeel (met name haar particulier secretaris Walraven van Heeckeren van Molecaten) ontslag te verlenen en de vriendschap met Rita van Heeckeren als beëindigd te beschouwen. Bovendien mocht 'Hofmans-adept' Martine de Jong de ontslagen Smitt-Avis niet opvolgen als particulier secretaresse.[35] Juliana werd geadviseerd de Oude Loo-conferenties niet meer bij te wonen, het kasteeltje niet langer voor de conferenties ter beschikking te stellen en er voortaan geen financiële bijdrage meer aan te leveren of andere vormen van adhesie aan te betuigen. Volgens de commissie-Beel hadden de bijeenkomsten bezorgdheid gewekt, met name bij belijdende leden van diverse kerkgenootschappen.[36] Grootmeesteres A.A. van Heeckeren van Molecaten-Groeninx van Zoelen kreeg daarom het verzoek 'zich onmiddellijk te onttrekken aan de organisatie van en deelname aan de Oude Loo-conferenties'. Zij moest dus haar (overigens toch al niet zo omvangrijke) werk als voorbereider staken.

Bernhard op zijn beurt diende alle contacten met Sefton Delmer en andere Juliana onwelgevallige vrienden te vermijden en moest het 'geheim van Soestdijk' beter respecteren. Er werd verwacht dat hij voortaan de uiterste terughoudendheid zou betrachten 'bij het doen van mededelingen over gebeurtenissen en verhoudingen binnen het Koninklijk Gezin'. Bovendien zou zijn secretaresse, C.M. Gilles, haar werkzaamheden voortaan niet meer op Paleis Soestdijk, maar vanuit Den Haag dienen te verrichten en moest de prins zijn echtgenote vooraf inlichten over voorgenomen reizen, redevoeringen en bij te wonen officiële plechtigheden.[37]

De commissie zag evenwel geen problemen in de betrokkenheid van de prins bij de Bilderberg-conferenties. Of liever: commissievoorzitter Beel wilde niet treden in wat hij als een staatkundige kwestie zag omdat Juliana tegen Bernhards aanwezigheid bezwaren had geuit die door het kabinet niet werden gedeeld. Wel meende de commissie dat een 'meer duidelijke gedragslijn omtrent aard en omvang van de activiteiten van Z.K.H. in binnen- en buitenland

is geboden'.[38] Gerbrandy had hier harder tegen de prins willen optreden, maar dat gebeurde uiteindelijk niet.[39]

Gerbrandy haalde eveneens bakzeil bij de kwestie van het perslek. Hij meende dat alles naar Bernhard wees, die hij in zijn eigen aantekeningen omschreef als de 'geraffineerde' inspirator van de omstreden perspublicaties. Maar in het eindrapport van de commissie-Beel stond slechts te lezen dat er 'ernstige kritiek' op de prins mogelijk was, maar een dader hadden de drie wijze mannen niet kunnen vinden. Bovendien kon de informant, wie het dan ook was, geen kwade bedoelingen hebben gekoesterd.[40] Blijkbaar werd de prins niet als hoofdverantwoordelijke gezien, hoewel veel signalen zijn kant op wezen.

En dat terwijl Juliana meende dat de informatie in de buitenlandse pers vooral van haar echtgenoot afkomstig moest zijn. Volgens de vorstin gaf het artikel in *Der Spiegel* 'geheel de zienswijze weer van mijn echtgenoot'. Ze zei dat tegen minister-president Drees en voegde er nog aan toe dat Bernhard gesproken had met Sefton Delmer, die bevriend was met journalist Claus Jacobi – naar later zou blijken de auteur van het stuk. Het had er dus alle schijn van dat Juliana wel degelijk in de gaten had wie de bron was van de gewraakte publicatie. Of één van de bronnen, want ze verdacht ook minister Beyen van het lekken van vertrouwelijke informatie, met name over de gesprekken die zij eind maart, begin april had gevoerd met alle bewindslieden.[41]

De als 'waardevol' omschreven adviezen werden in de pers teruggebracht tot: Juliana verbreekt het contact met Greet Hofmans (die daarmee de rol van zwartepiet kreeg toebedeeld), ontslaat de Hofmans-getrouwen aan het hof en ziet af van verdere deelname aan de Oude Loo-conferenties. Over wat Bernhard te doen stond, werd met geen woord meer gerept. Dat noopte G.B.J. Hiltermann in *Haagse Post* tot het stellen van een even logische, als onbeantwoord gebleven vraag: 'Waarom is niet tegelijkertijd prins Bernhard geadviseerd zijn politieke en militaire bespiegelingen te laten varen?'[42] Dat de prins nog voordat de commissie de adviezen kon toelichten al de belofte geen contact meer te onderhouden met Sefton Delmer had gebroken, bleef een goed verborgen geheim.

Nadat de commissie haar aanbevelingen had gedaan, ontstond er snel een ernstig verschil van inzicht over de interpretatie ervan. Juliana huldigde het standpunt: 'Ik ben toch vrij de menschen te kiezen, met wie ik omga, en ook voor mij geldt toch vrijheid van godsdienstige overtuiging?'[43] Volgens de vorstin had zij de commissie beloofd haar contacten met Hofmans slechts 'voorlopig' te verbreken en alleen afwezig te blijven op de eerstvolgende Oude Looconferentie van augustus 1956. In zijn toelichting voor de pers had Gerbrandy echter te verstaan gegeven dat er sprake was van het verbreken van de banden 'voor onbepaalde tijd'. Ook meende Juliana de grondwet aan haar zijde te hebben wat betreft het benoemen van hofpersoneel. Ze dacht er dan ook niet over een deel van haar hofhouding te ontslaan.[44] Op dit punt leek Drees geneigd de koningin haar zin te geven. Beel bleef echter hardnekkig vasthouden aan alle gemaakte afspraken, zeker die betreffende het ontslag van Walraven van Heeckeren van Molecaten.

Door deze interpretatieverschillen ontstonden er nieuwe spanningen tussen koningin en prins. Bernhard dreigde minister-president Drees er half oktober 1956 zelfs mee opnieuw naar de pers te stappen als Juliana de gedane (en via hem uitgelekte) beloften niet gestand deed.[45] Om daar volgens een notitie van Drees nog een dreigement aan toe te voegen: 'Op een gegeven moment eist de Prins, dat binnen drie weken een oplossing zou worden gevonden, omdat hij anders een verzoek zou indienen de Koningin uit de ouderlijke macht te doen ontzetten'.[46] Hij zou ook overwegen zijn echtgenote ontoerekeningsvatbaar te laten verklaren.[47] Deze bizarre vorm van chantage maakte in ieder geval duidelijk dat Bernhard het spel keihard wilde spelen. Hij moest zijn zin krijgen – desnoods met voorbijgaan aan de door hemzelf gemaakte afspraken met de commissie-Beel!

De Commissie-Van Hamel

Op haar beurt riep Juliana vervolgens een nieuwe commissie in het leven, die onder leiding stond van de gerenommeerde jurist J.A. van Hamel – een ver familielid van Erna Mijnssen. In dat nieuwe driemanschap zaten naast Van Hamel ook Commissaris der Koningin in Zuid-Holland J. Klaasesz en advocaat C.R.C. Wijckerheld Bisdom. Deze 'lekkencommissie' stipte in gesprekken met Juliana aan dat veel kerkelijken (en dan met name rooms-katholieken) en medici aanstoot konden nemen aan de onkerkelijke Hofmans en het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst. De vorstin gaf echter aan dat de zogeheten geheimzinnigheid rond het Oude Loo in feite geen ander doel diende dan juist de kerken en de 'anti-Hofmans-groepen' niet voor het hoofd te stoten. Juliana benadrukte tegenover Van Hamel dat zij staatsrechtelijk nooit haar boekje te buiten was gegaan: 'Ik zou toch nooit iets anders kunnen doen dan overeenkomstig de inzichten mijner ministers!'[48]

Ook Hofmans werd door Van Hamel gehoord. Volgens de doorgeefster was niet Juliana het probleem, maar prins Bernhard, die gedreven werd door machtswellust en ijdelheid. De fout van de vorstin was geweest dat zij haar echtgenoot te veel de vrije hand had gelaten.[49]

Opvallend is nog wel een brief die *dame du palais* Hannie van Till-Tutein Nolthenius, behorende tot de vriendinnenclub van Juliana en adept van Hofmans, aan Van Hamel schreef en waarin ze aangaf niet langer voor de koningin te kunnen werken. 'Ik was deze taak met zo veel liefde en illusie begonnen – maar helaas de Prins heeft nu eenmaal een verkeerd idee over mij en hij heeft mij geen gelegenheid willen geven om met hem te praten. Het werd mij daardoor onmogelijk gemaakt om langer dienst te doen bij de Koningin. Ik wil niet dat zij door *mij* moeilijkheden met de Prins en met Prinses Beatrix heeft. Daarom was het beter te verdwijnen.' Ze hoopte dat er een vervangster kon worden gevonden die niet 'bedwelmd is van de hoflucht'.[50] Van Till zou vier dagen later op de meest eervolle wijze ontslag krijgen als *dame du palais*.

Ook Walraven van Heeckeren kreeg omstreeks die tijd zeer eervol ontslag. Over hem oordeelden Van Hamel en de zijnen dat hij 'in een voor hem moei-

Walraven van Heeckeren (rechts) kijkt toe hoe een Noors koor op 25 april 1950 in de stromende regen koningin Juliana een zanghulde brengt. De particulier secretaris zou de vorstin tot zijn ontslag eind 1956 door dik en dun blijven steunen.

lijke situatie naar beste weten de belangen van Uwe Majesteit heeft behartigd'. En ook werd geconcludeerd dat de door Juliana beschuldigde Beyen, die zij er lang van verdacht had een van de lekken richting *Der Spiegel* te zijn geweest, niets verweten kon worden.[51]

Hofpersoneel krijgt ontslag na affaire-Sims

Uiteindelijk deed Juliana wat door het duo Bernhard/Beel van haar gevraagd werd – of toch bijna. Grootmeesteres Adolphine Agneta van Heeckeren, haar zoon particulier secretaris Walraven van Heeckeren en kamerheer in buitengewone dienst Gerrie van Maasdijk verlieten Soestdijk. Het handhaven van die laatste twee was overigens onhoudbaar geworden na de zogeheten affaire-Sims. Terwijl de hofcrisis in volle gang was, hadden Van Heeckeren en Van Maasdijk een plan beraamd om à la Bernhard een perslek te organiseren om zo hun visie op de prins via een buitenlandse journalist wereldkundig te maken. Van Maasdijk gaf op 11 oktober 1956 de Engelse journalist Victor Sims 'spontaan' een lift van Soestdijk naar Den Haag. Tijdens de autorit vertelde de kamerheer dat prins Bernhard samen met zijn moeder prinses Armgard een soort paleiscoup wilde plegen. Hij zou Juliana buiten staat van regeren willen laten verklaren om dan via de jonge koningin Beatrix de touwtjes in handen te nemen. Dat verhaal moest de aandacht afleiden van Juliana en de prins in een negatief daglicht stellen. Maar het tegendeel gebeurde. Toevallig had een

Nederlandse journalist, Friso Endt, gezien dat Sims bij Van Maasdijk was ingestapt en dat de Brit tijdens de rit aantekeningen had zitten maken. Toen het artikel vervolgens in de *Sunday Pictorial* verscheen, was inmiddels de bron (die uiteraard anoniem had moeten blijven) allang bekend geworden.[52]

De 'affaire-Sims' leidde er uiteindelijk toe dat Juliana niet meer anders kon dan Van Maasdijk en Van Heeckeren uit haar hofhouding verwijderen, zoals de commissie-Beel had geadviseerd. De vorstin verbrak ook alle banden met Greet Hofmans en zou niet meer naar de Oude Loo-conferenties gaan. Toch voldeed zij niet aan alle haar gestelde eisen, zoals duidelijk zal worden bij het vervolg van de Oude Loo-conferenties in de nasleep van de hofaffaire. Bernhard kwam zijn afspraken overigens al helemaal niet na: hij bleef contact houden met Sefton Delmer en zijn secretaresse Kokkie Gilles bleef op Paleis Soestdijk werken.

Juliana spreekt zich niet echt uit

De koningin liet zich in het openbaar niet over de zaak uit, al wilde ze op een gegeven moment wel middels een radiotoespraak haar visie op de hele gang van zaken over het voetlicht brengen. Zij wenste met name de indruk weg te nemen, dat zij deloyaal zou zijn tegenover degenen die de afgelopen jaren de conferenties op het Oude Loo hadden bezocht. Drees wist een koninklijke radiorede te voorkomen door te wijzen op de verwarring die daardoor zou ontstaan.[53]

Toch bleef de angst bestaan dat Juliana zich in het openbaar over de kwestie zou uitlaten. Zo stond er op 4 september in Nijmegen een reeds lang geplande toespraak van de vorstin op het programma bij de opening van een internationale conferentie over menselijke verhoudingen. Juliana hield haar rede net zo vaag als het thema van de bijeenkomst.[54] Niet lang daarna was het Prinsjesdag en bij een aantal insiders bestond opnieuw de vrees dat Juliana het voorlezen van de troonrede zou aangrijpen om zich tot het volk te richten met een persoonlijke boodschap.[55] Dat gebeurde niet – opnieuw bleek de vorstin professioneel genoeg om privé en werk te scheiden. Wel zou ze aan het einde van haar toespraak een 'diepe zucht' hebben geslaakt – die overigens niet te horen is bij de bewaard gebleven opnamen.[56]

Slechts één keer sprak ze in het openbaar over de kwestie en dan nog slechts in bedekte termen. In haar kersttoespraak van 1956 begon ze over de Ster van Bethlehem en over het licht van de sterren waarop de mens kan koersen naar 'een betere samenleving'. De mens had de 'eervolle taak, Gods medewerkers te mogen zijn'. Aan die taak moest iedereen zich met toewijding overgeven 'en al het verdere aan God overlaten'. Uiteindelijk zou de mens volgens Juliana het licht zien, dat 'ons allen eens omstralen moet; het zal doorbreken en eenmaal alles zuiveren'. Het is de taal van het Oude Loo die goed aansloot bij de kerstgedachte.

Juliana besteedde ook aandacht aan de rechtvaardige strijd van de Hongaren en verwees naar het leed dat haar was aangedaan.

> Er is geen groter smart dan te zien hoe het kwaad, het onrecht, zijn beloop heeft, zoals wij dit op allerlei wijze in het nu aflopende jaar hebben zien gebeuren. Waarom bijvoorbeeld vallen sommige mensen iemand aan langs slinkse wegen, met onware beweringen? Waarom bijvoorbeeld trachten zij een wig te drijven tussen een man en een vrouw, in vergeefse pogingen tot het vernietigen van een diep gewortelde eenheid? Waarom valt men daarbij nog anderen aan, dan degeen die men op 't oog heeft? Kan men aan diegene dan niet zelf eerlijk rechtstreeks schrijven, wanneer men zulke bezwaren voelt aangaande diens persoonlijke houding, dat men meent dat die persoon ze bepaald weten moet? Ook dit heb ik ervaren. Wat bezielt zulke mensen dan toch, wat zijn hun eigenlijke drijfveren? Maar heb ook ik soms het recht niet, te trachten mijzelf te zijn?[57]

Wederom toonde Juliana zich professioneel genoeg om zelfs in een zo persoonlijke boodschap als de kersttoespraak niet haar visie op de achterliggende affaire te geven, maar slechts in vage, algemene bewoordingen te refereren aan de recente gebeurtenissen. De woorden waren overigens zo vaag dat het zelfs niet meteen duidelijk was wie zij met 'degeen' aanduidde. Meestal wordt verondersteld dat zij daarmee op Greet Hofmans wees, maar ze kan ook zichzelf hebben bedoeld.

Reacties uit binnen- en buitenland

Inmiddels was tot de wereld doorgedrongen dat er problemen waren op Paleis Soestdijk, dat die problemen verband zouden houden met ene Greet Hofmans en dat ook de Oude Loo-conferenties in het geding waren. In binnen- en buitenland leidde dat tot velerlei reacties. Er verschenen verslagen in kranten over de conferenties en de organisatoren van het Oude Loo ontvingen een groot aantal brieven, soms ook weer naar aanleiding van artikelen in de pers.

Vaak ging het om steunbetuigingen aan het adres van Juliana. Zo verscheen in juli 1956 het elfde nummer van *De 3e weg*, het orgaan van de gelijknamige vredesbeweging, met als alles overheersende kop: 'Om Juliana de Vredelievende'. Er was alle lof voor de 'vredeskoningin'. Verwezen werd onder meer naar redevoeringen die zij had gehouden in Kopenhagen (1953) en in Leiden (1955). Kritiek was er op prins Bernhard, met name op diens optreden als reizende ambassadeur en zijn rol op de Bilderberg-conferenties. De vraag werd gesteld of hij 'wel werkelijk begrip voor de Nederlandse democratische tradities en opvattingen heeft'. De prins deed immers rechtstreekse politieke uitspraken, 'die de echtgenoot van de regerende vorstin niet passen'. Zo had hij gewezen op het belang van militaire samenwerking in Europa, 'want een verslapping van onze defensieve paraatheid wordt op dit ogenblik door niets gewettigd' – aldus Bernhard. De vier pagina's tellende uitgave eindigde met de oproep: 'Wij willen wéten. Wij willen met name weten wie het zijn, die onze Koningin, door de overgrote meerderheid van het Nederlandse

volk op handen gedragen om haar warme menselijkheid en dienende, democratische gezindheid, het regeren onmogelijk willen maken'.[58]

In het colofon van het tijdschrift staan bij de redactie de volgende namen vermeld: C. Houwaard, F.W. Michels, dr. P.J. Meertens, M. Buytenhuys, dr. G.J. Geerts, dr. O. Noordenbos, ir. P. Schut en J.W.E. Riemens. Opvallend is dat hoewel het Oude Loo vaak als een uiting van De Derde Weg is genoemd (onder meer door *Het Parool* in het hiervoor gememoreerde hoofdredactionele commentaar onder de kop 'A queer country' in 1952), niemand uit deze groep redacteuren ooit op het Oude Loo te gast is geweest. Zo innig waren de banden dus blijkbaar niet. Dit wordt ook bevestigd door Walraven van Heeckeren, die liet weten dat hij zelf nooit iets met de 'Derde Weg-beweging' te maken heeft gehad.[59] De Derde Weg was veel te politiek voor de religieuze Oude Loo-conferenties.[60]

Een aantal oud-deelnemers aan de Oude Loo-conferenties voelde zich geroepen de in opspraak geraakte bijeenkomsten te verdedigen. Zo stond in het theosofische tijdschrift *Contact* een artikel waarin nadrukkelijk gewezen werd op de 'sfeer van Goede Wil' tijdens de bijeenkomsten, waarin de 'verbetering van de menselijke verhoudingen' vooropstond. De auteur van het stuk, die slechts met de initialen E.W.T. had getekend,[61] noemde de wijze waarop het Oude Loo in de buitenlandse pers was beschreven even misleidend als betreurenswaardig. 'Het is altijd de oude geschiedenis, dezelfde in alle tijden: laster en verdachtmaking zijn de kinderen der duisternis. Zij kunnen het Licht tijdelijk afschermen maar nimmer uitdoven. En, op "Het Oude Loo" schijnt het licht, "het waarachtige Licht, hetwelk verlicht ieder mens, komende in de wereld"...'[62]

In de West-Duitse pers verschenen eveneens artikelen waarin oud-deelnemers uitleg gaven over de door *Der Spiegel* in opspraak geraakte bijeenkomsten. Een van de inleiders van de conferentie van augustus 1956, Gustav Mensching, schreef in *Welt am Sonntag* zeer positief over het Oude Loo en de integere wijze waarop er met open blik en zonder vooroordelen gesproken werd. Er was volgens hem nadrukkelijk geen sprake van sektevorming. In tegenstelling tot koningin Juliana was Greet Hofmans wel aanwezig geweest op deze 14e bijeenkomst, 'aber sie trat in keiner Weise hervor'.[63]

Ook Lord Dowding, die in Apeldoorn de vliegende schotels had aangekaart, voelde zich geroepen Juliana en vooral Greet Hofmans te verdedigen tegen alle aantijgingen. In de *Sunday Dispatch* liet hij optekenen geen oordeel te kunnen vellen over het succes van het werk van Hofmans. Wel kon hij uit eigen ervaring zeggen dat 'she is a completely dedicated and selfless woman, and I think all this publicity is most unfortunate'.[64]

Dorothy Hopkinson

Een ander Brits tijdschrift, *The News Chronicle*, mengde zich in de discussie met een uitgebreid artikel over de conferenties op het Oude Loo. Vanwege alle commotie die *Der Spiegel* had teweeggebracht, besloot Dorothy Hopkinson haar persoonlijke ervaringen op papier te zetten. Zij wilde een correct

beeld schetsen van de onder vuur liggende 'religious group known as "Het Oude Loo", of which Miss Hofmans is only one member'. Dorothy Hopkinson had samen met haar echtgenoot Tom de bijeenkomst van mei 1956 bezocht. In Apeldoorn had journalist Tom Hopkinson een inleiding gehouden over de man-vrouw-verhouding.

Onder de kop 'Holland can leave it to her common sense' gaf Dorothy Hopkinson een overwegend positief beeld van de door haar bijgewoonde conferentie. Ook wilde ze een lans breken voor koningin Juliana. Ze opende haar artikel met de vraag of het waar was dat Juliana onder invloed stond van Hofmans en de groep om haar heen. 'Is "Het Oude Loo" some kind of a pressure group? Does Miss Hofmans, or her associates, try to exert political influence?' En in het verlengde daarvan vroeg zij zich af of Juliana wel het type was dat zich makkelijk liet beïnvloeden.

Hopkinson beschreef de conferentie van mei en ging daarna nader in op de religieuze uitgangspunten van het Oude Loo en op de vraag of er verborgen politieke doelstellingen waren. Van dat laatste had ze helemaal niets gemerkt. 'The talks, with the exception of my husband's, were on rather abstract religious or philosophical themes.'

Over de rol van Juliana gaf ze het vertrouwde beeld. 'The Queen attended all the meetings, of which there were two each day. She came to the informal discussions in the evenings. She herself served refreshments and moved about freely among the 200 or so visitors to the conference, who were staying for the most part at hotels in Apeldoorn. With the much smaller group – a dozen or so organisers and speakers – who were her guests, she had lunch and dinner every day. Among this smaller group were Miss Hofmans, Mr. Kaiser, and most of those whose names have been mentioned in the press since the story first came out in a German weekly newspaper.'

Hoewel Hopkinson met Hofmans, die het Engels niet machtig was, geen gesprek had kunnen voeren, was haar oordeel over doorgeefster positief: 'dignified, unobtrusive, sympathetic'. Heel anders dacht zij over Kaiser. 'Tall, lean, painfully nervous and jerky in his movements, he has the wild eye of a fanatic.' Omdat volgens Kaiser alleen de 'verticale' relatie tussen mens en God van belang was, vond hij – in de woorden van Hopkinson – de 'horizontale' relaties tussen mensen onderling toch vooral 'a distraction and waste of time'.

Daarna stelde Dorothy Hopkinson de volgens haar essentiële vraag: 'How far does all this influence the Queen?' Op zich zouden de religieuze leerstellingen van Kaiser wel enige invloed hebben gehad op het gedachtegoed van Juliana, maar volgens Hopkinson was de koningin zich te zeer bewust van haar positie om alles op te geven voor een mystieke beweging, zoals Kaiser had gedaan. Geruchten over abdicatie of echtscheiding leken haar dan ook zonder grond. Hopkinson meende dat het belang van het Oude Loo te maken had met het feit dat Juliana vereenzaamd was geraakt door de 'outside interests of Prince Bernhard'. Haar conclusie: 'If these interests should now diminish, I believe that any influence "Het Oude Loo" may have will do the same'.[65]

Het artikel van Hopkinson is om meerdere redenen interessant. Om te beginnen legt zij de vinger op de zere plek: Kaisers gedrevenheid heeft een zeer negatieve invloed gehad op de appreciatie van de Oude Loo-conferenties. In feite was dat al vanaf 1951 het geval en heeft Kaisers koppigheid de bijeenkomsten vanaf de eerste dag in een ongunstig daglicht gesteld. Volgens Hopkinson was dus niet de sympathieke Hofmans, maar de fanatieke Kaiser het probleem. Bovendien nuanceert zij de invloed van de groep rond Hofmans op het gedachtegoed van de koningin en legt zij de oorzaak van Juliana's eenzaamheid en indirect ook van de huwelijksproblemen bij prins Bernhard.

Hopkinsons woorden vielen bij oud-deelnemers van de conferenties en ook bij de voorbereiders niet in goede aarde. Met name de keiharde kritiek op Kaiser trof velen onaangenaam. Het leidde tot een reeks meelevende brieven aan Kaiser, Mijnssen en andere betrokkenen. Zo liet Dorothy's zwager Stephan Hopkinson weten met afschuw kennis te hebben genomen van het 'monstrous and offensive' artikel. De Engelse geestelijke, die op de Oude Loo-conferentie van mei 1955 zelf het woord had gevoerd, bood mede namens zijn echtgenote het echtpaar Pierson zijn oprechte excuses aan.[66] Een andere inleider, Juan Mascaró, die in augustus 1954 in Apeldoorn had gesproken, liet eveneens weten het artikel van Dorothy Hopkinson 'with surprise' te hebben gelezen. 'It seems not very dignified [...]; but for the sake of vanity people do many things.'[67] In zijn antwoord schrijft Mijnssen dat mevrouw Hopkinson niet bepaald een uitgebalanceerde indruk maakte: 'her remarkable aggressive allegation concerning Mr. Kaiser was in our opinion rooted in his once more touching people there where they have to be touched for their own sake'.[68] Dus volgens de voorbereiders had Kaiser een gevoelige snaar geraakt en als de betrokkenen daar niets mee wilden doen, dan was dat hun probleem.

Ook J.W. Purnell was geschokt over het artikel in *The New Chronicle*. De Londenaar die drie keer de Oude Loo-conferenties bijwoonde, had Tom Hopkinson als spreker aanbevolen en voelde zich daar nu ongemakkelijk over. Het gedrag van het echtpaar Hopkinson vond hij onacceptabel. Hij kende Dorothy al jaren, maar had niet gedacht dat zij zich zo zou opstellen. 'With women, a lot depends on their personal reactions, and unfortunately these are incalculable.'[69] Kaiser liet Purnell daarop weten dat hij hem de uitglijder van de Hopkinsons niet persoonlijk aanrekende.[70]

Steunbetuigingen in brieven

Oud-deelnemers aan de conferenties gaven hun mening ook rechtstreeks aan de voorbereiders in persoonlijke brieven. John F. Hutchings uit Londen, in augustus 1954 een van de toehoorders op Het Oude Loo, liet weten de negatieve publicaties te betreuren. 'I cannot imagine that any but deliberately ill-disposed persons could take exception to meetings of such frank and open cultural character as those of Het Oude Loo.'[71]

Bij het koor der ontstemden over de negatieve berichtgeving voegde zich Mabel Ellis, die de conferentie van mei 1955 had bijgewoond en ook die van

augustus 1956 zou bezoeken. Wat zij in de pers las, had haar pijnlijk getroffen. 'Misrepresentations and sorrows always come to those who follow Him. It is wonderful and a privilege to be connected with such channels of the Master. ("Het Oude Loo" is such a channel).' Ze besloot haar brief aan Kaiser met de wens 'that it were possible for the beloved Queen to know that we send her love and understanding and most grateful thanks for her leadership in standing by the Truth as she sees it'.[72]

Ook Van Maasdijk dacht het zijne van het artikel in *Der Spiegel*. In een memorandum stelde de op dat moment nog kamerheer in buitengewone dienst onder meer dat het artikel bedoeld was om 'H.M. belachelijk te maken; haar omgeving onmogelijk te maken en haar zo mogelijk tot aftreden te nopen'. Volgens Van Maasdijk voelde de vorstin zich 'eenzaam en verlaten en bovendien van alle zijden aangevallen'.[73]

Conclusie

Veel van degenen die de bijeenkomsten op het Oude Loo hadden bezocht en dus de berichtgeving erover uit eigen ervaring konden beoordelen, meenden dat *Der Spiegel* een volledig verkeerd beeld had geschetst. Er was in hun optiek geen sprake van een sekte rond koningin Juliana, maar de conferenties kenmerkten zich juist door een open en vrije gedachtewisseling. Opvallend was dat er vrijwel geen kwaad woord werd gesproken over Greet Hofmans. Als er al een valse noot klonk, gold die Kaiser.

Toch kreeg deze visie nauwelijks vat op de publieke opinie. Het lukte prins Bernhard om zijn versie algemeen aanvaard te krijgen.[74] En die luidde dat Juliana 'gehypnotiseerd' was door Greet Hofmans en onder druk werd gezet door de zogeheten Baarnse kring: de Hofmans-getrouwen uit haar vriendenkring (Bep Pierson, Erna Mijnssen en Rita van Heeckeren), onder haar personeel (particulier secretaris Walraven van Heeckeren, diens moeder grootmeesteres Albertina Agneta van Heeckeren, hofdame Hannie van Till-Tutein Nolthenius en kamerheer Gerrie van Maasdijk) en in de organisatie van de Oude Loo-conferenties (Wim Kaiser). Juliana zou niet in staat zijn tot een zelfstandige oordeelsvorming.

Beter dan zijn echtgenote, die daarvoor te zeer met handen en voeten gebonden was en ook niet doortrapt genoeg om een tegenoffensief te organiseren, slaagde Bernhard erin de beeldvorming over de hofcrisis naar zijn hand te zetten. Hij sprak *off the record* met journalisten,[75] politici en anderen. Dat hij er niet voor terugdeinsde hele of halve onwaarheden te verkondigen, viel aanvankelijk wellicht niet zo op – mede door de vrij onaantastbare status die de prins genoot en omdat wat hij zei leek aan te sluiten bij wat veel mensen al vermoedden. Op die manier verspreidde zijn interpretatie zich als een olievlek over het land en gingen mensen ook echt geloven wat de prins hun vertelde: dat Juliana 'in de ban van de kring'[76] zou zijn en niet meer voor rede vatbaar, lees: dat ze niet meer naar haar echtgenoot wilde luisteren, ook niet als het om privézaken ging – terwijl dat volgens de mores en de wetten van die tijd wel zou moeten.

24

Juliana's breuk met haar vrienden

De consequenties van de crisis van 1956 en met name van de adviezen van de commissie-Beel waren groot voor Juliana. Ze moest breken met haar vertrouweling Greet Hofmans én met haar vriendinnen Rita, Bep en Erna. Bovendien mocht ze 'haar' conferenties op het Oude Loo niet meer bijwonen. Maandenlang leefde Juliana in de veronderstelling dat de vriendinnen en de conferenties slechts tijdelijk uit haar leven zouden verdwijnen. Dat bleek een misvatting. In 1956 werd een ferme streep gezet onder contacten die voor de vorstin bijna een decennium lang zeer wezenlijk waren geweest.

'Aan jarenlange vriendschappen kwam een einde. Een gevoelige Juliana heeft het beslist niet onberoerd gelaten.'[1] Aan deze constatering van Cees Fasseur hoeft niet getwijfeld te worden. Het was voor Juliana een groot persoonlijk drama dat zij het contact met haar Baarnse vriendinnen moest verbreken. Toch is het niet zo, zoals de chroniqueur van de huwelijkscrisis in *Juliana & Bernhard* vermoedt, dat de vorstin na 29 augustus 1956 met geen van hen nog contact heeft gehad.[2] Dat contact was er, sporadisch, nog wel.

Zo was er half november 1956 een emotionele briefwisseling tussen Juliana en Rita van Heeckeren, die een cadeau (vermoedelijk een shawl of iets dergelijks) naar Soestdijk had teruggestuurd. Juliana zond het op haar beurt weer retour met een schrijven vol onderstrepingen, dat een beeld schetst van de heftigheid van de confrontatie tussen de vorstin en haar vriendin.

> Lieve Rita, was is dat nou voor onzin – hier heb je 't terug, ik wil het niet meer hebben, doe er mee wat je wilt, geef 't aan een Hongaarse of wat dan ook. Stel je voor dat kleine gebaren van vriendschap niet meer zouden mogen!!
> Rita – *je overdrijft*. In 't laatste gesprek dat we samen hadden heb je me verwijten gemaakt die aperte onjuistheden waren. Dat vind ik niet zo erg – dààrom niet, omdat ik zo geleden heb van aperte onjuistheden die van àndere kant komen, zodat dat een zeker evenwicht begint te geven! En *ook*: omdat ik je ken, en dus ook je grote trouw ken (je radicale trouw) aan het hoogste. 'n Ietsje overdrijving neem ik dan op de koop toe. *Maar pas op voor té veel overdrijving*.
> Ik mijd je nu – heel eerlijk gezegd – omdat ik zelf niet verstrikt wil wor-

> den in je vanouds bijna feilloze intuïtie en je nieuwe overdrijving. Ik heb het al moeilijk genoeg!
> Nu ben je woest op me. Als dat zo is, 't geeft niks. Jij hebt mij op mijn beurt ook gegriefd (al vond ik dat niet erg, zie boven) – 't komt allemaal wel weer eens op z'n pootjes terecht. Jij bent zo'n grote vriendin van me. Zult 't altijd zijn. Nu zeg ik jòù ook eens iets onaangenaams, maar mag deze waarschuwing niet vóór me houden, daar ik 't zo voel. Ouwe, je bent 'n schat en in ieder geval 1000x beter dan ik.
> Je Lula[3]

Rita stuurde vier dagen later het pakket weer terug en opnieuw voegde zij er een heftige brief bij waarin ze aangaf niet te begrijpen waar Juliana mee bezig was. Dat ze niet snapte waarom de koningin 'stap voor stap' geweken was 'om der wille van wat persoonlijke bevrediging' en niet 'de Waarheid en het Recht' had verdedigd. Helemaal onbegrijpelijk vond Rita het 'dat de enige die door alles heen de weg voor je heeft trachten open te houden waarlangs je tot de Koninklijke Waardigheid kon terugkeren, opzij wordt geschoven en bewust met de blaam wordt beladen van een verraad door anderen gepleegd?' Hierbij bedoelde ze ongetwijfeld Greet Hofmans, al was Rita's echtgenoot Walraven van Heeckeren inmiddels ook slachtoffer van een roddelcampagne en evenzeer met blaam beladen. Het stemde Rita droef dat het voor Juliana gemakkelijker was gebleken degenen op wie zij voor honderd procent kon vertrouwen en van wie ze wist dat die geen 'dolkstoot in de rug' zouden toebrengen aan wie dan ook, 'te offeren aan de valschheid, dan de Waarheid hoog te houden'.[4]

Toch bleek hiermee de deur niet helemaal dichtgegooid. Op nieuwjaarsdag hadden Juliana en Rita een ogenschijnlijk verzoenend telefonisch contact. Dat blijkt uit een ansichtkaart, eind januari gestuurd door de vorstin vanuit het Zwitserse wintersportoord Arosa.

> Lieve Rita, echt, ik kan het niet laten, je oudergewoonte een levensteken te sturen vanuit de wintersport. Ik probeer zoveel mogelijk te ontspannen en te profiteren van heerlijke zon (vaak) en sneeuw (weinig) en van de [onleesbaar] in 'n genoeglijk gezelschap. Maar je begrijpt mijn gedachten zijn veel bij de nieuwe vervelendheden t.a.v. je schoonmoeder – al zal het wel ten goede keren – en nu ook heel speciaal bij het O.L., ik hoop dat het uitzonderlijk goed zal zijn – als mens (kortzichtig wezen) hoop ik zo dat het in alle rust en dus zonder gedonderjaag zal mogen gaan, maar móét het er dan van (dat laatste) komen, dan is daar reden voor, ook al zal 't wel meebrengen dat ik er dan nòg langer niet heen ga, ook dat zal ten goede komen. Hoe kunnen we toch ook ooit twijfelen, of het wel allemaal ten goede zal werken. Weet je dat ik iedere keer weer in tranen van dankbaarheid uitbarst als ik *dàt* bedenk? Gods Rijk wint *toch*. Och, wat ik je nu schrijf is allemaal zo summier maar na 't O.L.

hoop ik zó je te spreken en ook over 't O.L. alles te horen. Ik ben zo ontzettend gelukkig t.a.v. jou na ons telefoongesprek op nieuwjaarsdag, daar heb je geen begrip van, nu 't [onleesbaar] tussen ons helemaal hersteld blijkt. Ik begin nu al weer te grienen en eindig gauw! Met [onleesbaar] groeten aan Walraven – zoveel liefs voor jou,
Lula[5]

Eerlijkheid was voor Juliana een wezenlijk kenmerk van vriendschap, hoe onaangenaam dat soms ook kon zijn. Wat opvalt is dat zij alles over de Oude Loo-conferentie (O.L.) wilde horen, die een week later zou worden gehouden en waar ze in gedachten bij aanwezig was. Ze ging er bovendien nog steeds van uit dat alles wel weer goed zou komen. Maar dat kwam het niet. Dat lag niet zozeer aan Juliana, die hunkerde naar het herstel van de vriendschap. Het lag vooral aan de vriendinnen die teleurgesteld waren over de keuzes die de vorstin had gemaakt. Vooral de felle Rita kon haar ontgoocheling niet verbloemen, zoals blijkt uit een brief waarvan een kladversie bewaard is gebleven en waarvan onduidelijk is of die ooit is verzonden, omdat die getuige de veronderstelling van Fasseur blijkbaar niet in het Koninklijk Huisarchief aanwezig is.

Lieve Lula,
Van mama hoorde ik dat je geraakt bent, omdat ik nooit op je kaart uit Arosa geantwoord heb. De reden is, dat ik diep teleurgesteld ben, dat je na je prachtige kerstboodschap niet verder bent gegaan en de consequenties daarvan niet op je genomen hebt. Je hebt je daarentegen nog verder in je gouden kooi laten duwen met alle funeste gevolgen daarvan. Onze deur zal altijd voor je open staan, als je 'koerst' op de sterren en dan *zelf* de teugels in handen neemt. Dat pas betekent inzet van Theocratie en dan is 't ook niet moeilijk voor je openlijk bekend te maken, dat je weer contact hebt met Mej. Hofmans en op 't Oude Loo komt. Op die weg staan wij *allen* altijd voor je klaar om je te helpen.
Lula, waarom doe je je geest toch zo geweld aan? Durf toch te leven waarnaar je hart hunkert! Je weet toch, dat God je nooit in de steek heeft gelaten als je naar je geweten handelt? Ik hoop innig, dat wij elkaar gauw weer kunnen ontmoeten en op die weg samen verder kunnen gaan!
Je heel veel liefs en kracht toewensend ook namens Walraven
Rita[6]

Rita van Heeckeren had zich eerder ook al tot Wilhelmina gericht. Uit een ongedateerde kladversie, die vermoedelijk ergens in oktober 1956 werd geschreven, blijkt dat de oude vorstin via *dame du palais* Hannie van Till aan Rita had verzocht haar dochter Juliana 'geen mededelingen te doen, die haar zenuwachtig zouden kunnen maken'. Dat was voor Rita blijkbaar geen pro-

Erna Mijnssen (links) met Adolphine van Heeckeren van Molecaten op de brug naar het Oude Loo. Erna Mijnssen stak haar kritiek op de keuzes die Juliana maakte tijdens de crisis van 1956 niet onder stoelen of banken.

bleem want, zo liet zij Wilhelmina weten, 'vanaf het moment, dat Uw dochter met het Contact gebroken heeft, is er ook geen enkele reden tot omgang met haar'. Dan vervolgt zij in niet mis te verstane bewoordingen:

> Een vriendschap gebaseerd op 'achterdeurtjes' en waarbij niet gesproken kan worden over voor mij heilige onderwerpen, is waardeloos en heeft geen zin. Op iedere poging van de Koningin, *achter de schermen om*, persoonlijk contact met mij te willen opnemen, zal dus door mij niet worden ingegaan. Ik hoop vurig dat Nederland met het Huis van Oranje gauw *die* plaats in de wereld zal gaan innemen, die het door God toegedacht is.[7]

Erna Mijnssen ventileerde eveneens schriftelijk haar ongenoegen over het optreden van de koningin. Zij gaf 'beste Jula' blijk van haar teleurstelling over het uitblijven van een persoonlijk woord ter verdediging van Greet Hofmans, 'de meest versmaádde figuur in dit alles'. Volgens Mijnssen had Hofmans veel gedaan voor Marijke en als moeder zou Juliana niet werkeloos mogen toezien hoe de laster richting doorgeefster voortwoekerde. 'De wereld kijkt naar jou en wat je doen zult en hoort over een commissie die benoemd wordt om de kwaadsprekerij om *jou* heen te stoppen, maar wie komt er op voor Juffrouw

Hofmans, die om jouwentwil voor Rasputine, intrigante, huwelijksverstoorster enz. enz. wordt uitgemaakt.' Dan spreekt ze haar vriendin aan op wat ze moet doen. 'Iedereen, jij ook, beschikt over de volle persoonlijke vrijheid het Contact te volgen of niet. Maar vrijheid houdt toch niet in dat we Gods water maar over Gods akker moeten laten lopen en vrijheid houdt óók niet in dat we maar lijdelijk moeten toezien hoe iemand verguisd en beklad wordt zonder enige grond, maar vrijheid bezitten betekent verantwoordelijkheid dragen voor onze daden.' Juist als koningin zou Juliana het voorbeeld moeten geven en valse beschuldigingen aan de kaak moeten stellen. Mijnssen sloot af met te zeggen dat ze weinig illusies koesterde omtrent de uitwerking van haar brief, 'maar vriendschap kan alleen iets betekenen wanneer je elkaar waarschuwt en bijstaat als dat nodig is en beide ìs nodig op dit ogenblik'.[8]

In een brief aan Wilhelmina ging Erna Mijnssen een paar maanden later opnieuw in op de betekenis van vriendschap. De aanleiding was dat de prinses ook aan haar en Bep Pierson had verzocht voortaan niet meer met Juliana over 'huiselijke omstandigheden' te praten. Dit was volgens Wilhelmina nodig omdat haar dochters huwelijk 'voor alles ging' en de kans moest krijgen 'zich ten volle te herstellen'. Dat vroeg offers van de vriendinnen, die zich in de optiek van de prinses dienden te 'onthouden van iedere raadpleging of bemoeienis het huwelijksleven van de koningin betreffende'.

Aan dat verzoek kon en wilde Mijnssen geen gehoor geven. Volgens haar was de term vriendinnen alleen van toepassing 'op mensen die, hoe verschillend van aard zij ook mogen zijn, een geestelijke band hebben die een vrije eerlijke uitwisseling van gedachten mogelijk maakt, het houdt ook in dat er een vanzelfsprekend wederzijds vertrouwen heerscht'. Volgens Mijnssen sproten haar gevoelens voor Juliana voort uit de overtuiging dat er, ondanks verschil in karakter, een dergelijke geestelijke band aanwezig was.

> Dat deze veronderstelling niet met de waarheid overeenstemt, bleek definitief in de afgelopen maanden toen zij de stroom van schandelijke laster die zich direct op mejuffrouw Hofmans richtte, ongehinderd vrije doortocht liet, toen zij zonder meer de hoge geestelijke inzet van de heer Kaiser verloochende, terwijl zij toch herhaaldelijk op eigen verzoek luisterde hoe hij de meest verschillende onderwerpen besprak, daarbij slechts het uiterste van zichzelf vergend, om toch vooral zo goed mogelijk gehoor te geven aan zijn Opdracht, en de diepe geestelijke achtergrond der dingen onder de aandacht van zijn toehoorders te brengen; en toen zij zonder meer het Oude Loo verloochende als ware haar de strekking ervan onbekend, als *zij zelf* niet degene geweest die aan wie nu doorgaans als de voorbereiders worden aangeduid, verzocht had of zij het voorbereiden van de Conferenties op het Oude Loo op zich wilden nemen.
>
> Ten laatste en zeker niet het minste, toen bleek dat zij haar persoonlijk 'geluk' liet prevaleren boven het welzijn van het land en het volk waarover zij als Koningin bij de Gratie Gods gesteld was. Onder deze om-

> standigheden zal het U duidelijk zijn dat er geen vriendinnenomgang met haar mogelijk is.

Vervolgens verwees Mijnssen naar de speciale missie waaraan zij allen werkten en waar ook Juliana een rol in te vervullen had.

> Waar God dit land en dit volk heeft gekozen voor de Inzet van de Theocratie, dat hier een nieuw Tijdperk wordt ingeluid, daar geloof ik onvoorwaardelijk dat land noch volk dupe kunnen worden van welke machtsinzet dan ook. Wat het handje vol mensen bindt die algemeen worden aangeduid als degene die, de een meer de ander minder, een slechte invloed op uw dochter zouden hebben, dat is dit geloof en de bereidheid dààr te dienen waar en hoe Hij ons gebruiken kan. En dit is dan ook bepalend voor onze handelingen.'

Mijnssen benadrukte dat zij dit alles liever in een persoonlijk gesprek met Juliana aan de orde had gesteld. Dan had zij haar gevoelens en haar eerbied beter kunnen verwoorden. Maar zo'n ontmoeting was niet mogelijk vanwege haar verbondenheid met Hofmans. Zij zou het wel zeer op prijs stellen als Wilhelmina de koningin op de hoogte zou stellen van de inhoud van haar brief. Dat maakte meteen ook duidelijk waarom zij niet was ingegaan op het verzoek Juliana op 11 oktober te ontmoeten bij haar nieuwe particulier secretaresse Repelaer van Driel. 'Het is alweer de nauwe relatie met mejuffrouw Hofmans die mij er van weerhield haar zelf hierop een verklaring van onze afwijzing te geven, daar dit door de buitenwereld als een indirecte contactneming met mejuffrouw Hofmans zou kunnen worden opgevat.'[9]

Wilhelmina diende Erna Mijnssen in een kort schrijven van repliek. 'Als insider is het mij niet mogelijk in te gaan op het door U naar voren gebrachte, laat ik volstaan met hier te schrijven dat U niet volledig is ingelicht.'[10] Wellicht doelde de prinses hier op de (onder meer door ingrijpen van minister-president Drees gestrande) pogingen van Juliana zich in het openbaar over Hofmans en de Oude Loo-conferenties uit te spreken.

Mijnssen schetste een beeld van vriendschap dat Juliana aangesproken moet hebben. Bovendien verwoordde zij, net als Rita, het gevoel binnen de Baarnse kring dat de koningin een verkeerde keuze had gemaakt door te buigen voor de wensen van prins Bernhard en de commissie-Beel; door haar religieuze idealen te verloochenen; door het contact met Greet Hofmans en daarmee met de Allerhoogste te verbreken. Doorgeefster zelf leek daar echter wel begrip voor te hebben, zou zelfs een doorgeving in die richting hebben gekregen[11] en gaf tegenover de commissie-Van Hamel aan dat Juliana best zonder haar verder kon. 'Ik weet niet of de koningin nog iets van zich zal laten horen. Dat is ook niet nodig. Zij heeft niet anders kunnen doen en ik zal haar van mijn kant ook niet benaderen. Ik blijf met mijn werk hier gewoon doorgaan.'[12]

Ook Bep Pierson liet weten 'voorlopig geen contact meer te hebben met de

In augustus 1956 is Juliana (links) – naar later zou blijken voor de laatste keer – op bezoek bij de Piersons in Noordwijk. De prinsessen Margriet (rechts) en Marijke (midden) zijn met hun moeder meegekomen.

koningin, ik zag haar trouwens niet meer na mijn thuiskomst van mijn reis. Met 't oog op allerlei publicaties èn andere omstandigheden lijkt me dit voor iedereen 't beste en ik heb reden aan te nemen dat de koningin 't hiermee eens is'.[13] Noteer dat ook Pierson op dat moment aannam dat er sprake was van het 'voorlopig' verbreken van contacten.

De teleurgestelde vriendinnen vroegen in de gegeven situatie nogal veel van Juliana. Zij had zoals gezegd best in het openbaar haar mening willen geven, maar wist zich gebonden aan de vele beperkingen die de functie van staatshoofd haar als privépersoon oplegde. Volgens Van Hamel bestond daar bij de Baarnse vriendenclub te weinig begrip voor. Tegenover Erna Mijnssen vroeg hij zich af 'of men zich in deze kring steeds voldoende rekenschap gegeven heeft van de bijzondere positie die een koningin en het koninklijk gezin [...] innemen'.[14]

De conferentie van zomer 1956

Aanvankelijk dacht Juliana dat niet alleen haar breuk met Hofmans en de Baarnse vriendinnen, maar ook haar afwezigheid op de Oude Loo-conferentie van tijdelijke aard zou zijn. De al voor de crisis geplande zomerbijeenkomst van 1956 moest zij in ieder geval aan zich voorbij laten gaan. Het sprak voor haar vanzelf – ondanks de adviezen van Beel – dat de conferentie gewoon doorging en ook zoals gebruikelijk op het Oude Loo. Afgezien van de

zomerbijeenkomst in 1954, toen Juliana in Griekenland was, had zij nooit eerder een hele conferentie gemist.

Over de veertiende Oude Loo-conferentie, die van 31 augustus tot 2 september 1956 werd gehouden, publiceerde *Elseviers Weekblad* op de pagina 'Godsdienstig leven' een uitgebreid exposé. Vanwege alle ophef had het tijdschrift besloten zelf poolshoogte te nemen om 'een objectief verslag' te kunnen geven – een verslag dat blijkens een kadertekst 'door de leidende figuren der bijeenkomsten op het "Oude Loo" werd gezien en goedgekeurd'.

De voorbereiders hadden weinig reden tot klagen over de tekst. Onder de titel 'Conferentie op het Oude Loo' schetste Rie Ykema-Steenbergen een beeld zoals dat in de loop der jaren ook door andere deelnemers was gedaan. De 'smaakvol met roze gladiolen gedecoreerde' zaal werd beschreven, de lezingen samengevat en de loftrompet gestoken over vooral de idyllische avondlijke sfeer in en rond het Oude Loo. Hoewel Juliana er niet bij was, bleek er nog wel een vorstelijk element tastbaar aanwezig te zijn. 'Na afloop gaan we naar beneden, waar op een lange tafel de thee uit zilveren ketels wordt geschonken in fijn porseleinen kopjes, met het koninklijk wapen.'

In weinig onderscheidde deze bijeenkomst zich van eerdere conferenties. Er waren vijf sprekers en circa 140 aanwezigen, onder wie de vertrouwde gezichten van de echtparen Fentener van Vlissingen, Franken, Kars, Van Loon, De Vries en Wildeman. Op de gastenlijst stonden naast Erika Sprenger-Steinmüller, Annemarie Schimmel en Martine de Jong ook de namen van François van 't Sant en Jan van der Hoeven. Die laatstgenoemde zou niet veel later Walraven van Heeckeren opvolgen als particulier secretaris van de koningin.

In zijn openingswoord refereerde Frans Mijnssen kort aan de hofcrisis. 'Dat een […] trachten, een stilte in de wereld te garanderen, waar Hij, die ieder van ons in onze levensgang begeleidt, aan het woord kan komen, velen van daarbuiten niet welgevallig is, dat hebben wij in de laatste maanden weer sterk ervaren; moge de naklank van dit alles hier zijn weggestorven.'

Daarna spraken de Franse 'pasteur' André Trocmé, de Brit Lawrence Hyde, de Zweedse godsdienstwetenschapper Erland Ehnmark, de volgens *Elseviers Weekblad* 'levendige, kleine' Londenaar Theodore Beskine en de Duitse godsdienstwetenschapper Gustav Mensching.[15] De driedaagse bijeenkomst werd afgesloten met 'een bewogen slotwoord' van Kaiser. Voor Elsevier-journalist Ykema-Steenbergen waren die lezingen overigens niet de essentie van de bijeenkomsten.

> Ondanks al het waardevolle, dat we die dagen te horen kregen, hadden de avonden voor ons nog de grootste bekoring, wanneer we terugkeerden naar het oude slot, door het park met zijn hoge, ruisende bomen, de bakens der lantarens volgend, die de weg aangaven. Daar – aan de andere zijde van de brug – lag ons sprookjesslot, door vele kaarsen verlicht. En overal vonden wij in kamers en zalen mensen bijeen, die spraken over God en over de bestemming van de mens; over de wegen die hij

> gaat. En Jood en Christen, Mohammedaan en Hindoe, zij allen vonden elkaar in hun eerbied voor de Schepper en in hun onderkennen van Zijn hand, die de schepping leidt en bestuurt. Ondanks de uiteenlopende meningen wordt er geen wanklank gehoord en dringt men elkaar de eigen mening niet op. Wij dwalen van kamer tot kamer, van zaal tot zaal. Overal de sfeer van rustige, vreedzame discussie. Van dit samenzijn ging iets uit, dat zich moeilijk laat omschrijven, of het moest zijn: vrede zij de mensen van goede wil.[16]

Na afloop van deze veertiende Oude Loo-conferentie verkeerden de voorbereiders in onzekerheid over het vervolg. Zij hadden inmiddels Juliana per brief verzocht om duidelijkheid over de bijeenkomsten van 1957. Konden ook die nog wel op het Oude Loo worden gehouden? Want Wim Kaiser en de anderen beseften terdege dat na de belofte van Juliana aan de commissie-Beel de conferenties vooralsnog te mijden, 'wij niet zonder meer de ons geboden gastvrijheid op Het Oude Loo kunnen blijven genieten'. Ze gaven ook aan zich geschoffeerd te voelen door het besluit van de vorstin, dat 'voor de wereld ondubbelzinnig de waarde van een desavouering van "Het Oude Loo" en dus ook van de bedoeling der voorbereiders dezer Bijeenkomsten' had. De voorbereiders lieten weten door te gaan met de door hun aanvaarde opdracht, die zij verrichtten 'omderwille van de mensheid'. Daar bracht de beslissing van Juliana geen enkele verandering in. Waar de voorbereiders van de vorstin wel een schriftelijk antwoord op moesten hebben, was 'óf U de bedoelde gastvrijheid na de Augustus-bijeenkomst zult handhaven, opdat zij de volgende Bijeenkomsten tijdig en doeltreffend kunnen voorbereiden en tegenover de ontketende aantijgingen vanuit de wereld betreffende de aanvaarding dezer gastvrijheid de nodige zekerheid hebben'.[17]

Aan het verzoek om een spoedig antwoord gaf Juliana geen gehoor. Dus schreven de voorbereiders op 10 oktober opnieuw naar paleis Soestdijk. Ze wezen wederom op de organisatorische noodzaak duidelijkheid te krijgen over de locatie voor de conferenties van 1957, te beginnen met die van begin februari. Dit keer kwam, tien dagen later, wel een reactie. Juliana liet de voorbereiders schriftelijk weten dat de conferenties gewoon op het Oude Loo door konden gaan – ook zonder haar aanwezigheid. Kort en bondig schreef ze: 'vanzelfsprekend zal het mij steeds een groot voorrecht zijn, aan Uw bijeenkomsten gastvrijheid te verlenen op het Oude Loo'.[18]

De conferenties van 1957

De bijeenkomst van 1 tot 3 februari 1957 was er een als alle eerdere. Opnieuw waren er vijf inleiders, die voor zo'n kleine honderd toehoorders hun verhaal hielden. Speciaal voor de gelegenheid was door Kaiser 'één podium van 2 ½ m x 2 m x 0,24 m in vurenhout, donker gebeitst' besteld. Het werd geleverd op 31 januari en de kosten ervan bedroegen f. 120,-.

Na het traditiegetrouw uitvoerige welkomstwoord van Kaiser waren de in-

leiders achtereenvolgens de in Engeland wonende Zweedse bisschop Oskar Köllerström,[19] de in Duitsland wonende Indiër Pandit Tarachand Roy, de Britse psychiater E. Graham Howe, de Duitse filosoof en quaker Richard K. Ullmann en de West-Duitse dominee Wilhelm Becker. De thema's die aan de orde werden gesteld, waren vertrouwd: overgave aan God, openstaan voor andere religies, afwijzen van westers materialisme, benadrukken van het belang van verbinden, van nederigheid, van aandacht geven en van 'doen' boven 'denken'.

Bep Pierson droeg zorg voor de sluitingswoorden. Zij citeerde, instemmend, uit de meest recente kersttoespraak van koningin Juliana de zinsnede: 'het liefst varen wij op de sterren en niet op een bebakening door mensenhanden gemaakt'.[20] De verontwaardiging over de stap die Juliana had gezet, leidde er niet toe dat zij op de conferenties werd doodgezwegen.

Na deze februaribijeenkomst zouden nog twee conferenties op het Oude Loo volgen, maar de medewerking van Juliana werd steeds restrictiever. Begin april 1957 liet de vorstin aan de 'Hooggeachte Heer Kaiser' weten dat het kasteel weliswaar beschikbaar bleef voor de conferentie van mei, maar dat het paleis niet door voorbereiders en inleiders voor overnachtingen en diners kon worden gebruikt – blijkbaar was dat tijdens de twee voorgaande conferenties nog wel steeds het geval geweest. De koningin gaf een organisatorische reden op voor het feit dat het dit keer niet kon: het personeel was die dagen toevalligerwijs afwezig. Ze voelde zich daar bezwaard over en wilde daarom de extra hotelkosten voor haar rekening nemen – hiermee ging ze lijnrecht in tegen de adviezen van de commissie-Beel. Opvallend is nog haar advies om langs 'onverwachte wegen' naar de bijeenkomst te gaan. Het lijkt erop dat ze problemen vreesde.

> Zoals U weet, volg ik voorlopig de gedragslijn, dat ik mejuffrouw Hofmans wil vrijwaren van alle overlast, die voor haar zou kunnen voortvloeien uit contact met mij. In dit verband voel ik mij genoopt, U en Uw medevoorbereiders van de "Oude Loo-conferenties" mee te delen, dat ik wat betreft de as. mei-conferentie helaas geen vrijheid zie, haar of de voorbereiders en hun familie op het paleis Het Loo te laten logeren, en dus ook niet de sprekers. Ik heb allerlei redenen om tot deze zienswijze te zijn gekomen, en deze zijn het vermijden van verschillende soorten van ongerief voor dit gezelschap, en zelfs hun veiligheid – voortvloeiende uit het feit van zó geconstitueerd samen te zijn, en zo speciaal "ten mijnent" mijn gasten te wezen.
> Ik zou het gezelschap ook ernstig willen adviseren, niet in de Keizerskroon of Bloemink onderdak te zoeken, maar in een niet te verwachten oord, en om langs onverwachte wegen het Loo te bereiken. Vanzelfsprekend zal ik ervoor zorg dragen, dat wie dat wil per auto langs een ongezochte weg ongestoord binnen het park zal kunnen arriveren en parkeren.
> Ook nog een andere reden – van practische aard – moet het logeren op

het paleis ditmaal uitsluiten, en hiervoor al mijn verontschuldigingen, want het is een bar verzuim mijnerzijds, dit niet te hebben voorzien. Ons gehele personeel is n.l. tijdens de as. conferentiedagen in Zweden of op de terugreis daarvandaan.
Gaarne zal ik de onkosten, voortvloeiende uit het logeren elders van het gezelschap voor mijn rekening nemen, en t.z.t. daarvan opgave ontvangen. Dat ik zelf nog niet aan de as. conferentie zal deelnemen, behoeft geen nader betoog.
Met vriendelijke groeten en de beste wensen voor de bijeenkomst in mei
Juliana[21]

Opmerkelijk is dat Juliana nog altijd spreekt over het 'voorlopig' volgen van de richtlijn dat ze geen contact mag hebben met Greet Hofmans. Ook schrijft ze 'nog niet' te zullen deelnemen aan de conferentie. Blijkbaar wilde ze in ieder geval de indruk wekken dat ze ooit weer zou aanschuiven. Geloofde ze dat zelf of schreef ze dat uit sympathie voor Hofmans, Kaiser en de rest? Onduidelijk is wat er precies speelde, want als het personeel wel aanwezig was geweest op paleis Het Loo, zou het verblijf van Hofmans en de haren op het paleis toch evengoed aanleiding geven tot 'overlast' en zelfs wellicht gevaarlijk zijn?

Na overleg met de andere voorbereiders schreef Kaiser twee dagen later een antwoord aan de koningin. Voor zijn doen was Kaiser vrij mild en invoelend. Hij begon met Juliana te bedanken: 'De ons gul en vriendelijk betoonde gastvrijheid in het paleis 't Loo hebben wij zeer gewaardeerd, al gaf dit logeren wel eens aanleiding tot misverstand bij sprekers en anderen'. Hij zag ook wel een voordeel in de nieuwe situatie. 'Door ook de verwelkoming der deelnemers voortaan in "Het Oude Loo" zelf te doen plaatsvinden wordt dan de aandacht zoveel mogelijk gericht op de aard en de doelstelling dezer religieuze bijeenkomsten, zonder meer.' Het aanbod van Juliana de extra onkosten te vergoeden, wees hij van de hand. Hij deed dit vooral ook om misverstanden te voorkomen. 'Er is zo veel – al of niet opzettelijk – verkeerd voorgesteld wat betreft het karakter der Bijeenkomsten en de intenties der voorbereiders, dat het zeker gewenst is steeds duidelijk te tonen, dat het den voorbereiders om de Bijeenkomsten te doen is, en om niets anders.'[22]

Juliana bedankte Kaiser drie dagen later voor 'de plezierige reactie op mijn brief (onplezierig om te schrijven)' en voor het toezenden van 'de mooie OL-editie van Uw rede, waar ik erg verheugd mee ben'. Het betrof hier hoogstwaarschijnlijk *Gods Dienst en Godsdiensten*, de vierde uitgave in de Oude Loo-reeks van uitgeverij Servire. De vorstin gaf verder aan dat ze intendant Pabst zou vragen ten bate van de conferentie de nodige voorbereidingen te treffen en sprak de hoop uit 'dat 't een heel goede bijeenkomst wordt'. Na te hebben afgesloten met 'vele vriendelijke groeten ook aan Uw vrouw', tekende zij de brief eenvoudigweg met Juliana.[23]

Restricties

De conferenties van voorjaar en zomer 1957 vonden dus opnieuw plaats op het Oude Loo, maar zonder dat de voorbereiders en de inleiders nog in Paleis 't Loo konden overnachten of dineren – die restrictie gold niet alleen de zestiende, maar vervolgens ook de zeventiende conferentie. Voor hen werd een onderkomen gevonden in Hotel Oranjeoord in Hoog Soeren. Daarmee werd gehoor gegeven aan het advies van Juliana niet te kiezen voor een hotel in Apeldoorn. Overigens werden reguliere gasten nog altijd wel naar Hotel Bloemink in Apeldoorn verwezen.

De beide, naar later zou blijken, laatste Oude Loo-conferenties volgden het vertrouwde patroon. Steeds vijf inleiders, waarbij opvalt dat er geen voordrachten meer in het Frans werden gehouden: de helft was in het Duits (waarop de buitenlandse gasten overigens wel speciaal vooraf werden geattendeerd)[24] en de andere helft in het Engels. Onder de sprekers bevonden zich een natuurwetenschapper (de befaamde kristalloge Dame Kathleen Lonsdale), een theoloog, een dominee en een musicoloog. Meerdere van hen waren quaker (zoals opnieuw Lonsdale). Van de lezingen uit 1957 werden er relatief veel in vertaling opgenomen in de Oude Loo-reeks van uitgeverij Servire.[25] Blijkbaar hadden sprekers als George Gibson, Carl G. Diehl en Norbert Loeser volgens Kaiser en uitgever Carolus Verhulst treffend het gedachtegoed van het Oude Loo verwoord.

De inhoud van de inleidingen week niet noemenswaard af van wat op voorgaande bijeenkomsten te berde was gebracht. Opnieuw werd benadrukt dat ieder mens een eigen unieke opdracht heeft; dat ieder mens een eigen verantwoordelijkheid heeft tegenover de wereld, tegenover gods schepping dus. God is Liefde, is overal en in iedereen en daarom moet niet de angst maar de liefde worden gepredikt; daarom ook is onbaatzuchtige vriendschap de puurste vorm van goddelijke Liefde. Opnieuw werd gewezen op het belang van mystiek en van godsdienstwetenschappen, die op de overeenkomsten tussen religies kan wijzen en zo de aanspraak op exclusiviteit kan ondergraven. Volgens de West-Duitse theoloog Heiler zou een nieuw tijdperk aanbreken als religies zich echt tolerant betoonden en zich in gemeenschappelijke arbeid ten gunste van de mensheid verenigden.

Net als in voorgaande jaren het geval was, passeerden ook in 1957 regelmatig de namen de revue van de filosofen Friedrich Nietzsche en Arthur Schopenhauer, de historicus Arnold Toynbee, de lutherse aartsbisschop en in 1930 winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede Nathan Söderblom, de schrijver Fjodor Dostojevski, de essayist Ortega y Gasset en de mysticus Eckhart. Mahatma Gandhi was niet alleen voor inleider Richard Grunow, maar ook voor veel aanwezigen op het Oude Loo een lichtend voorbeeld. Hij was, volgens Grunow, de man die de macht van de onmachtigen gestalte gaf. Hij was een hindoe die met christelijke inspiratie (van onder meer de Bergrede) zijn vreedzame werk deed. Ook Albert Schweitzer was zo'n rolmodel. Daarnaast werd regelmatig geciteerd uit de Bijbel (de boeken Job en Jesaja) en de *Bhagavad*

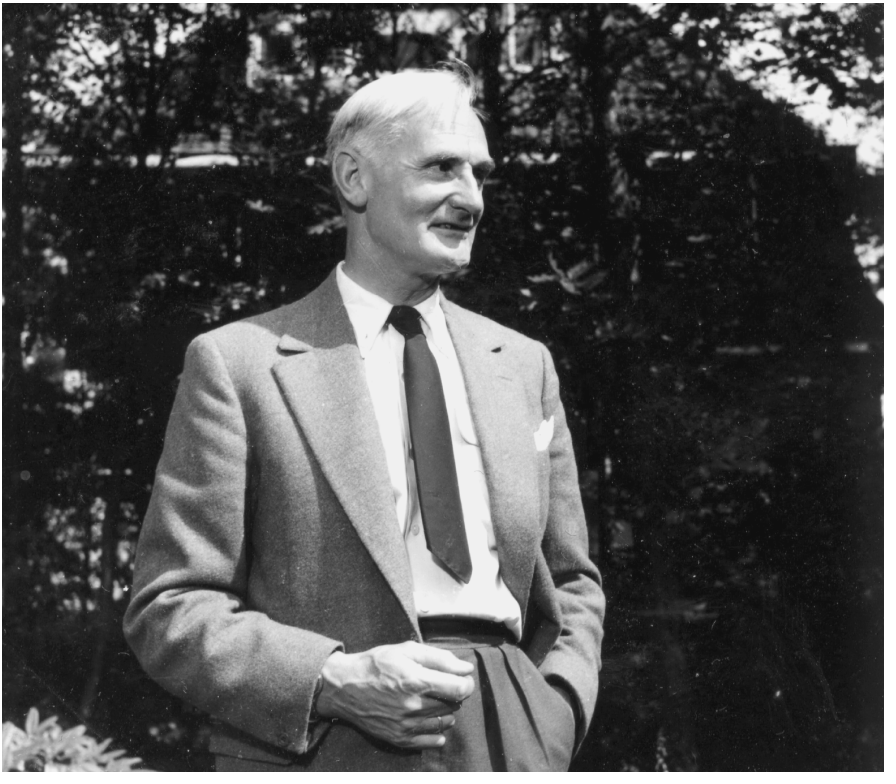

Portret van Kaiser in 1956.

Gita. Niets wereldschokkend dus, maar Juliana mocht er niet bij aanwezig zijn.

De zeventiende conferentie werd afgesloten door Wim Kaiser. Hij nam, ook dat kon geen verrassing meer zijn, voor het slotwoord veel meer tijd en ruimte dan de andere voorbereiders gewoonlijk deden. Waar Frans Mijnssen en Bep Pierson meestal volstonden met een halve pagina tekst, had Kaiser vijf pagina's volgetypt, waarin hij zijn bekende stokpaardjes bereed. 'We leven in een tijd van overgang, de eindphase van een bepaalde bestaanswijze en de invoering van geheel nieuwe toestanden, normen en houding tegenover het leven. Een Nieuwe Tijd wordt geboren en een Oude Tijde sterft.'[26] Achteraf is het passend te noemen dat de man die de motor achter de conferenties was, de laatste bijeenkomst op het Oude Loo afsloot.

Het einde

Het is opmerkelijk dat Juliana het jachtslot nog een jaar lang beschikbaar bleef stellen voor bijeenkomsten waarmee ze van de commissie-Beel geen bemoeienis meer mocht hebben. Maar na de zeventiende bijeenkomst hield het

op. Juliana liet eind november 1957 in een kort en bondig briefje weten dat het Oude Loo 'voorlopig' niet meer voor de conferenties gebruikt mocht worden. Het zou te gevaarlijk zijn. Het was François van 't Sant die als postbode fungeerde en het schrijven hoogstpersoonlijk bij Kaiser afleverde.

> In verband met reële veiligheidsoverwegingen, voel ik mij in geweten verplicht, de voorbereiders van de conferenties op het Oude Loo te verzoeken, voorlopig deze bijeenkomsten elders te doen plaatshebben. Met mijn beste wensen aan U en hen allen
> Juliana[27]

Blijkbaar kwam die onheilstijding toch enigszins onverwacht, want nog dezelfde dag vroeg Kaiser aan Hofmans om raad. Volgens doorgeefster was er sprake van 'druk en drang' en wel 'van bekende zijde'. Vervolgens adviseerde zij de conferentie eenmaal over te slaan om in alle rust te kunnen zoeken naar een andere locatie. Ze meende in eerste instantie dat het verstandig was de koningin te laten weten begrip te hebben voor de beweegredenen, om vervolgens de enigszins aarzelende Kaiser toch de moederlijke raad te geven: 'Dan zwijg je hierop, jongen, omdat dit gebeuren natuurlijk een zoveelste instantie is van de Selectie, die ook al deze hoofden treft'.[28]

Kaiser bracht vervolgens de andere voorbereiders en Rita en Walraven van Heeckeren schriftelijk van het nieuws en van de adviezen van Hofmans op de hoogte. Het zou het waardigste zijn 'er het zwijgen toe te doen' en de 'Winter-bijeenkomst ditmaal over te slaan en langzaam de volgende conferentie voor te bereiden'. Met terugwerkende kracht zei Kaiser het te betreuren 'dat ik voor deze in wezen nameloze bijeenkomsten de plaats waar ze gehouden werden, als naam koos'. Hij stelde voor snel bij elkaar te komen want het zoeken van een 'werkelijk geschikt onderdak acht ik van groot belang'. De bijeenkomst zou, volgens een met pen toegevoegde notitie, plaatsvinden op 8 december 1957 bij Kaiser thuis.[29] De Oude Loo-conferenties waren niet meer.[30]

25

Het hofconflict van Hofland tot heden

Na de laatste Oude Loo-conferentie werd het betrekkelijk stil rond Hofmans en haar 'kring'. Pas dankzij het boek Tegels lichten *van Henk Hofland kwamen de gebeurtenissen van 1956 en daarmee ook de Oude Loo-conferenties opnieuw in de belangstelling. Sindsdien is de communis opinio dat de prins de op hol geslagen Juliana via zijn perslekken weer bij zinnen bracht, zodat zij brak met die bemoeizuchtige, zweverige Hofmans-kliek en die vermaledijde Oude Loo-conferenties. De afgelopen jaren is in diverse publicaties getracht dat beeld te nuanceren – zoals blijkt uit een overzicht van hoe sinds 1972 in met name wetenschappelijke studies over de kwestie is geschreven.*

Nadat de commissies hun werk hadden gedaan en Juliana zich min of meer bij de uitkomsten had neergelegd, verdween de hofcrisis naar de achtergrond. Het zilveren huwelijk van Juliana en Bernhard werd in 1962 op uitbundige wijze gevierd. Naar buiten toe moest de schijn worden hooggehouden dat de echtelieden weer innig verenigd waren en dat hun relationele problemen definitief tot het verleden behoorden. In feite bleef de prins vreemdgaan,[1] maar dat bleef grotendeels buiten de publiciteit. En daarna waren er andere perikelen aan het hof die alle aandacht van de pers opeisten: in 1964 de verloving van prinses Irene met de rooms-katholieke Spaanse troonpretendent Carlos Hugo de Bourbon de Parme en een jaar later de ophef rond het voorgenomen huwelijk van prinses Beatrix met de West-Duitse diplomaat Claus von Amsberg.

Hofland licht tegels

H.J.A. Hofland komt de eer toe als eerste serieus te hebben geschreven over wat toen nog de Hofmans-affaire heette. In 1972 stelde hij in zijn boek *Tegels lichten* dat de pers in 1956 vrijwel collectief had gefaald door er het zwijgen toe te doen. Daarnaast schetste hij een uitermate negatief beeld van Greet Hofmans, die volgens hem een grote invloed op Juliana had. Met haar 'hocus-pocus-pas' was Hofmans de kwade genius achter het conflict tussen koningin en prins. Hofland plaatste 'Raspoetin' Hofmans, 'evangelist' Kaiser en de 'esoterische' Oude Loo-conferenties binnen de pacifistische Derde Weg, net als *Het Parool* in 1952 had gedaan in het commentaar 'A queer country'.

Deze visie op Hofmans en het Oude Loo zou in de jaren daarna worden

overgenomen door andere auteurs, zoals de duo's Schenk & Van Herk en Arlman & Mulder.[2] Ook politici als W.F. de Gaay Fortman zag in Hofmans een intrigante, die 'heel andere doelen had dan een oplossing te vinden voor het gebrek van Marijke, zoals ze toen heette. Ik geloof dat de koningin door haar behoorlijk het hoofd op hol is gebracht'. De ARP'er voegde daar in zijn levensverhaal *Gaius* nog aan toe: 'juffrouw Hofmans had een funeste invloed op het denken over de Oost-Westverhouding en daarmee op de politiek van dat ogenblik'. Om vervolgens te concluderen: 'Deze invloed strekt zich uit tot Juliana, wier pacifistische en neutralistische denkbeelden erdoor worden aangewakkerd. Dit leidt tot grote spanning binnen haar huwelijk en hofhouding en allengs ook met het kabinet'.[3]

Willem Drees leek dat standpunt over Hofmans en haar invloed op de vorstin te delen. 'Zij trachtte naar alle kanten haar inzichten te doen uitkomen en geraakte daardoor steevast in moeilijkheden. Zij zette de koningin ook op tot grotere hardnekkigheid in het overleg met Stikker over de redevoeringen die de koningin in Amerika zou houden. Ja, dat was dus een heel ernstige zaak.' In zijn 'levensschets' borduurt de oud-minister-president daar in 1985 nog op door. 'De invloed van de gebedsgenezeres geraakt op een haast Raspoetinachtig niveau en Greet Hofmans woont zelfs van 1948 tot 1950 op paleis Soestdijk. In dat jaar wordt zij door prins Bernhard echter buiten de deur gezet. De prins-gemaal ziet met lede ogen toe welk een invloed Hofmans op zijn echtgenote uitoefent en bovendien onderkent hij de gevaren die de vrouw voor zijn huwelijk betekent.'[4]

Terugkijkend reduceerde Willem Drees de hele affaire tot 'een moederlijke kwestie'.[5] Juliana zou in gewetensnood zijn gekomen doordat zij tijdens haar zwangerschap rode hond had opgelopen en zo de vrucht in haar schoot had beschadigd. De nadruk kwam daarmee te liggen op de vrouwelijke zwakte van Juliana, terwijl met geen woord gerept werd over Bernhards buitenechtelijke escapades of diens politieke opvattingen.

Wagenaar stelt de genderkwestie

Dat is ook het oordeel van Marja Wagenaar in haar proefschrift over de Rijksvoorlichtingsdienst. 'Achteraf is Drees ervan overtuigd dat het conflict is terug te voeren op de moederlijke bezorgdheid van de vorstin over de oogkwaal van Prinses Marijke en niet op verschil van inzicht over staatsrechtelijke kwesties.' Wagenaar was overigens een van de eersten die het overspel van prins Bernhard bij de beschouwing betrok. 'Of alleen de moederlijke overbezorgdheid van de vorstin een rol heeft gespeeld in de crisis tussen haar en haar echtgenoot of dat ook de vermeende buitenechtelijke escapades van Prins Bernhard daarbij een rol hebben gespeeld blijft de vraag.'[6] In een noot voegt zij daar nog de bedenking aan toe: 'Het is passend bij de tijdsgeest van de jaren vijftig om de oorzaak van huwelijksproblemen vooral bij de vrouw te zoeken en de wijze waarop zij invulling geeft aan haar partnerschap en moederschap'.[7] Ook stelt zij nog: 'Of Greet Hofmans daadwerkelijk een grote

invloed heeft gehad dan wel dat zij als zondebok en bliksemafleider is gebruikt om de monarchie, verpersoonlijkt in Koningin Juliana en Prins Bernhard uit de wind te houden, blijft de vraag'.[8] Ondanks de vele vragen luidt ook Wagenaars stellige conclusie: 'Uiteindelijk vormt het contact met de gebedsgenezeres de aanleiding tot een huwelijkscrisis tussen Koningin Juliana en Prins Bernhard'.[9]

Bij voortduring wordt verondersteld dat Hofmans grote invloed op Juliana wist uit te oefenen, ook op de politieke denkbeelden van de vorstin, en dat dát de kern was van het conflict van 1956 – de 'gender'-bedenkingen van Wagenaar ten spijt.[10] Zonder een spoor van bewijs wordt steeds maar weer over het staatsbezoek aan de VS in 1952 gemeld dat 'in de speeches van Koningin Juliana duidelijk de invloed van Greet Hofmans waarneembaar' was.[11]

Dat laatste was onderdeel geworden van de canon rondom Hofmans en de crisis van 1956. Er wordt steevast een link gelegd tussen wat er in 1951/1952 was gebeurd (de conflicten die Juliana uitvocht met het kabinet over de te houden redevoeringen in de Verenigde Staten en de gratieverlening van oorlogsmisdadiger Willy Lages) en de crisis van 1956. De staatsrechtelijke botsingen tussen de koningin en het kabinet-Drees II worden zo een voorafschaduwing van de huiselijke confrontaties tussen Juliana en Bernhard. De grote vraag is of die twee zaken met elkaar te maken hebben. Volgens Drees was dat niet het geval. Hij meende dat de constitutionele kwesties in 1952 waren afgehandeld en dat er in 1956 sprake was van een privéconflict. Maar dat was niet de perceptie van de meeste beschouwers, die Hofmans en de Oude Loogroep zagen als de verbindende schakels tussen beide zaken.

Berteke Waaldijk zou de door Wagenaar aangestipte genderkwestie verder uitwerken. Zij wees op het feit dat Juliana haar vrouwelijkheid had benadrukt en zich daarmee kwetsbaar had gemaakt – en door politici niet serieus werd genomen. 'De retorische tegenstelling tussen een idealistische Juliana en realistische ministers van Buitenlandse Zaken vormt een goedkope herhaling van een oud patroon om vrouwen politiek inzicht te ontzeggen: zij zouden te emotioneel zijn.' Waaldijk pleitte voor een herinterpretatie van de Hofmansaffaire en gaf credits aan Juliana-biografen Van Herk en Schenk die in 1980 al het gedrag van Bernhard had geplaatst 'in het perspectief van gekrenkte mannelijke trots die veroorzaakt zou zijn doordat zijn vrouw omging met mensen die hij niet zag zitten'.[12]

Schenk en Van Herk hadden in hun biografie *Juliana, vorstin naast de rode loper* ook onderstreept dat Juliana niet bepaald de weg kwijt was in 1956. 'Er kwamen geruchten, ook uit de kring rondom de minister van Buitenlandse Zaken, mr. J.W. Beijen [sic], die geheel Bernhards visie op de Atlantische politiek deelde, en uit een bepaalde hofkliek dat Juliana "ontoerekenbaar" zou zijn, aan "godsdienstwaanzin" leed. Uit haar toespraken van die tijd komt Juliana verre van 'verward' tevoorschijn. Integendeel: met grootse visie, vèr vooruitziend, zag zij de problemen van een krankzinnige wapenwedloop, van de ecologische en klimatologische ontwikkelingen, van energieschaarste, van

schreeuwend onrechtvaardige welvaartsverdeling in de wereld. Ontoerekenbaar?'[13] Maar deze zienswijze werd vervolgens niet echt opgepikt.

Giebels brengt nuances aan

Wijlen Lambert Giebels gaf als eerste een genuanceerder beeld van het hofconflict in zijn dissertatie over 'onderkoning' Beel.[14] Hij omschrijft Hofmans opvallend positief: als iemand die geïnteresseerd was in oosterse filosofieën en een grote mensenkennis had. Ze was ongelukkig met de kwalificatie 'gebedsgenezeres', want ze bad niet en ze genas niet, maar maakte mensen 'beter', dat wil zeggen: zij leerde ze om te gaan met de kwalen die ze hadden.[15] Giebels beschouwde Hofmans vanwege haar boodschap van liefde en licht ook als voorloopster van de *New Age*-beweging.[16] Hij toonde bovendien aan dat Bernhard tegen Hatch een zeer negatief en onjuist beeld van Hofmans had gegeven – een beeld dat overigens de biografie niet had gehaald, maar dat wel door de prins werd rondgebazuind, zoals onder anderen de Amerikaanse journalist Daniel Schorr zou bevestigen.[17] Volgens Giebels was Hofmans toch vooral een 'praatpaal voor Juliana'.[18]

Giebels schetst ook een ander portret van Juliana dan gebruikelijk. Hij beschrijft de vorstin als een gewetensvolle vrouw, die niet seniel, niet labiel en zeker geen zachtgekookt eitje was. Als een van de eersten spreekt Giebels ook nadrukkelijk niet van een Hofmans-affaire maar van een Soestdijk-crisis, een huwelijkscrisis dus. Hij legt daarbij nog wel de nadruk op de politieke meningsverschillen tussen de echtelieden en spreekt over realisten (Bernhard c.s.) versus idealisten (Juliana c.s.), termen die volgens hem beter zouden passen dan de door Harry van Wijnen gebezigde tegenstelling tussen Atlantici en neutralisten.[19] Giebels noemt Juliana's idealisme overigens apolitiek van aard.[20] Wat de Oude Loo-conferenties betreft, tekent Giebels op dat de BVD na 1953 de interesse voor die bijeenkomsten lijkt kwijt te raken en dat ze dus niet (meer) als staatsgevaarlijk werden gezien.[21]

Volgens Giebels stuurde Juliana vanaf de zomer van 1955 aan op een echtscheiding, iets wat minister-president Drees koste wat kost wilde voorkomen.[22] De tactiek die Bernhard zou hebben toegepast om de 'pacifistische brandhaard' rond het paleis onschadelijk te maken, wordt door Giebels als volgt samengevat: isoleren, incrimineren en ridiculiseren. Een methode die de prins zou hebben afgekeken van de CIA. 'De *target* – zo moet het waarschijnlijk in CIA-termen worden genoemd – werd Greet Hofmans. Door haar een Raspoetin te noemen werd zij geïncrimineerd en door haar af te schilderen als een hocus pocus bedrijvende toverkol werd zij belachelijk gemaakt.'[23] Giebels prijst Juliana voor haar optreden tijdens het verdere verloop van de crisis. 'Door de commissie-Beel en door minister-president Drees is, naar het schijnt, op de koningin een zwaar beroep gedaan haar verantwoordelijkheid als draagster van de kroon te stellen boven persoonlijke gevoelens. Juliana heeft deze grootheid van geest op weten te brengen en daarom van de voorgenomen echtscheiding afgezien.'[24] Zij betaalde wel een zware prijs. En Drees

– die volgens Giebels door Hofland en Van Wijnen ten onrechte was bekritiseerd omdat hij te weinig doortastend zou zijn opgetreden richting Juliana – kreeg zijn zin: geen echtscheiding, geen abdicatie.[25]

Mulder en Koedijk voegen een affaire toe

In de voetsporen van Giebels nuanceren ook Gerard Mulder en Paul Koedijk de invloed van 'handoplegster' Hofmans op Juliana. Over de toespraken van de vorstin tijdens het staatsbezoek aan de Verenigde Staten in 1952 schrijven zij in hun studie over *Het Parool*: 'Of deze visies werkelijk zo ingrijpend door Greet Hofmans en de groep op het Oude Loo waren beïnvloed, staat lang niet vast. Desondanks lag het enigszins voor de hand dat de weinige insiders een verband veronderstelden tussen de komst van Greet Hofmans in Juliana's leven en de koppigheid waarmee de vorstin erop stond haar esoterische ideeën in haar eigen woorden uit te dragen'.[26]

Het Parool had een opmerkelijke rol gespeeld in de verslaggeving over dat staatsbezoek. Frans Goedhart had, zoals eerder opgemerkt, in die krant zijn ongenoegen over de volgens hem zeer zweverige Amerikaanse toespraken van Juliana geventileerd. Volgens Goedhart liep er een rode draad van Greet Hofmans via Juliana, het Oude Loo en de Derde Weg naar de communistische Sovjet-Unie. Mulder en Koedijk maken duidelijk dat Goedhart jaren later moest toegeven dat hij het verkeerd had gezien. Ook Madelon de Keizer schrijft in haar biografie over Goedhart dat hij in 1956 de visie dat Greet Hofmans 'een trekpop van bepaalde communisten zou zijn […] zelf al niet meer geloofde'.[27] Maar daarmee trad hij niet naar buiten en zo kon het gebeuren dat zijn achterhaalde visie door velen (onder wie Hofland) zou worden overgenomen.[28]

In hun studie over *Het Parool* leggen Mulder en Koedijk nog een belangrijk nieuw accent. Zij wijzen nadrukkelijk op de tot dan toe onderbelicht gebleven rol die Gerrie van Maasdijk in het hofdrama zou hebben gespeeld.[29] Zij zien de journalist, eigenaar van *De Telegraaf* en kamerheer in buitengewone dienst van Juliana, als een intrigant, als iemand die uit was op macht. Toen de betrekkingen met zijn jachtvriend Bernhard bekoelden, zo stellen Mulder en Koedijk, wisselde hij soepel van kamp en trachtte via Juliana zijn machtsstreven vorm te geven. Hij ging zitten stoken door Juliana in 1955 in te lichten over de buitenechtelijke escapades van haar echtgenoot en wellicht ook over diens vermeende financiële malversaties. Dat zou voor Juliana reden zijn geweest echtscheiding te overwegen. Mulder en Koedijk besteedden uitgebreid aandacht aan de affaire-Sims die, zoals hiervoor beschreven, leidde tot het ontslag van Van Maasdijk.

Mulder en Koedijk voegen aan de Hofmans-affaire en de hofaffaire dus wat zij noemen de affaire-Van Maasdijk toe. Probleem in hun redenatie is echter dat Van Maasdijk Juliana al in 1950 tijdens de in hoofdstuk vier beschreven wintersportvakantie met Ann Orr-Lewis had gewezen op de buitenechtelijke escapades van Bernhard – en dus niet pas in 1955. Blijft overeind

dat Mulder en Koedijk met de introductie van Gerrie van Maasdijk een breder perspectief geven aan de gebeurtenissen op en rond Soestdijk in die dramatische jaren. Daar zouden anderen op voortborduren.

Brouwer geeft Juliana credit

In zijn beschouwing over de moeizame formatie van het vierde kabinet-Drees in 1956 draagt Jan Willem Brouwer nieuwe munitie aan voor de visie dat Juliana niet bepaald de weg kwijt was in dat crisisjaar. De vorstin zou de vorming van het kabinet uitstekend hebben begeleid. Op haar staatsrechtelijke optreden in 1956 viel niets, maar dan ook niets aan te merken. Ook Mulder en Koedijk hadden er al op gewezen dat aan Juliana tijdens het voorlezen van de troonrede op 18 september 1956, dus in volle crisis, niets te merken viel.[30] Dit alles staat haaks op het beeld van een labiele, beïnvloedbare koningin.

Brouwer gaat ook uitgebreid in op het toenmalige artikel 25 van de Grondwet dat bepaalde: 'De Koning richt zijn Huis naar eigen goedvinden in'. Hierop beriep Juliana zich om het door de commissie-Beel min of meer opgelegde ontslag van haar particulier secretaris en ander hofpersoneel te traineren. Volgens rechtsgeleerden, zo stelt Brouwer, moest dat artikel niet te letterlijk worden genomen en diende het staatshoofd ook toen al het algemeen belang in het oog te houden – zoals later, in 1983, letterlijk in de vernieuwde Grondwet kwam te staan.[31]

Brouwer stelt vast dat de geruchtenstroom rond Hofmans na 1952 wegebde en dat er een einde leek te zijn gekomen aan de conflictueuze betrekkingen tussen de koningin en haar ministers. Weliswaar sprak Juliana in 1955 minister-president Drees aan op de betrokkenheid van Bernhard bij de Bilderbergconferenties, 'van scherpe conflicten tussen de koningin en het kabinet was echter geen sprake meer'.[32] Hij vraagt zich af 'waarom de kwestie juist in het voorjaar van 1956 weer in de publiciteit kwam en toen meteen zo hoog oplaaide'.[33]

Weenink en Daalder schetsen het Haagse perspectief

Hierna zijn het Wim Weenink en Hans Daalder die de hofkwestie belichten vanuit het perspectief van de Haagse politiek in hun biografieën van respectievelijk Johan Willem Beyen en Willem Drees. Weenink laat zakelijk zien welke rol minister van Buitenlandse Zaken Beyen in eerste instantie speelde als 'story killer': hij wist diverse door prins Bernhard ingestoken publicaties te voorkomen.[34] Daarna wordt duidelijk in wat voor spagaat Beyen in 1956 terechtkwam, nadat hij zich de woede van Juliana op de hals had gehaald en hoe hij min of meer werd vrijgepleit door de commissie-Van Hamel.[35] Weenink voegt dus aan de hofaffaire de affaire-Beyen toe. Opvallend is dat in de nalatenschap van Beyen vrijwel niets terug te vinden is over de door hem bezochte Oude Loo-conferentie van augustus 1953.[36]

Net als Brouwer constateert ook de Drees-biograaf Daalder dat het na de staatsrechtelijke problemen in 1951/1952 tot 1955 rustig bleef aan het hof.[37]

Aan de problemen begin jaren vijftig voegde Daalder nog wel de discussies rond prinses Armgard toe: Juliana en Wilhelmina keerden zich tegen de komst van Bernhards moeder naar Nederland en de prins zag daar de hand van Hofmans en ook de Piersons in.[38] Drees bleef benadrukken dat er zelfs nooit een staatsrechtelijk probleem was geweest: het optreden (en de woorden) van het staatshoofd waren immers altijd door het kabinet gedekt en de eenheid van de kroon was nooit verbroken. 'Ik blijf van mening dat 't in 1956 om een persoonlijke aangelegenheid ging en niet om een kwestie van wezenlijk constitutioneel belang.'[39]

Formeel had de minister-president daarin natuurlijk volledig gelijk. Maar er was wel een probleem op Soestdijk (dat constitutionele gevolgen kon hebben) en ook volgens historicus Daalder stond Greet Hofmans aan de basis daarvan. 'Haar aanwezigheid werd een zo ernstige splijtzwam in het koninklijk gezin en de hofhouding, dat het koningschap gevaar liep.'[40] De ondertitel van zijn boek luidt dan ook niet voor niets: *De zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958*. Tegelijkertijd nuanceert Daalder het verhaal dat Hofmans politieke invloed zocht. De beide keren dat zij (op initiatief van Juliana) met Drees sprak, uitte zij zich namelijk in nogal algemene religieuze termen, die erop neerkwamen dat de mens zich moest onderwerpen aan God.[41]

Ook meldt Daalder dat Drees aan Juliana kenbaar had gemaakt dat er over Hofmans zeer negatief werd gedacht. Een discussie met de koningin was volgens de minister-president als volgt verlopen:

Juliana: 'Vergelijken zij Mej. Hofmans werkelijk met Rasputin?'

Drees: 'Als persoon niet, maar wat positie betreft wel.'

De koningin vond die vergelijking verschrikkelijk.[42]

Drees stelde zich volgens Daalder bewust terughoudend op tijdens de hofkwestie. Dat kwam niet alleen omdat hij meende dat er geen politiek conflict was, maar ook omdat Juliana in tijden van crisis haar taken uitstekend bleef uitvoeren, zoals het leiden van de formatie van het nieuwe kabinet (Drees IV). Daar kwam bij dat het voor Drees een uitgesproken privézaak was met wie de vorst contacten onderhield en dus dat 'de kwestie wie suggesties aan de Koningin geeft op zich zelf irrelevant' is,[43] zolang alles wat Juliana deed door de ministeriële verantwoordelijkheid gedekt was. En in zijn optiek was dat ook zo. Met een citaat van een Amerikaanse diplomaat benadrukt Daalder dat Juliana niet bepaald een weifelend type was: 'When Her Majesty decided to do something "no one, not even His Royal Highness, could convince her otherwise – she is an extremely determined person"'.[44]

Giebels keert op zijn schreden terug

In 2007 kwam Lambert Giebels met een soort samenvattend overzichtswerk over de hofcrisis. Opmerkelijk is dat hij voor de oude benaming kiest en zijn boek *De Greet Hofmans-affaire* noemt. Dat is niet toevallig, want in de openingszin keert Giebels al meteen terug naar de klassieke 'Bernhard'-visie: 'Dat wat de Greet Hofmans-affaire is gaan heten, kwam voort uit groeiende onge-

rustheid van prins Bernhard en van de kabinetten-Drees over het feit dat koningin Juliana meer en meer onder invloed raakte van de paranormale gebedsgenezeres Greet Hofmans'.[45]

Giebels zet alle feiten nog eens op een rij. Hij begint traditiegetrouw met de problemen tussen Juliana en het kabinet in 1951/1952 en schrijft het gewijzigde standpunt van de vorstin inzake de gratieverlening van Lages toe aan de bijeenkomsten op het Oude Loo. 'Op de conferenties werd een religieus pacifisme gecultiveerd, waarvan de Hofmans-kring, en ook Juliana, was bezield. Ondanks het oudtestamentisch jargon van Kaiser verdroeg dit religieus pacifisme zich slecht met de mentaliteit van oog-om-oog-tand-om-tand, die de Oude Loo-kring ongetwijfeld zag als oorzaak van de herinvoering van de doodstraf in de naoorlogse strafrechtspraak.'[46]

Terwijl Giebels in 1995 nog meende dat Willem Drees ten onrechte werd bekritiseerd vanwege zijn terughoudende optreden in de affaire, geeft hij de politicus twaalf jaar later zelf een veeg uit de pan. Volgens Giebels trad de minister-president veel te laat en veel te slap op tegen Juliana. Zo greep hij niet in toen de Oude Loo-conferenties begonnen, 'terwijl hij zelf vaststelde dat de koningin door haar begunstiging van de conferenties, wegens de kritiek die daar op bestaande godsdiensten werd uitgeoefend, haar symboolfunctie voor de eenheid van de natie op het spel zette'.[47] Bovendien bleef Drees te lang volhouden dat de vriendschap van de koningin met de gebedsgenezers een privézaak was die het kabinet niet aanging, omdat de politiek er geen rol in zou spelen.[48]

Over Hofmans is Giebels eveneens minder positief gaan denken. Toch blijft hij van mening dat zij op Juliana een positieve uitwerking heeft gehad. De koningin zou overtuigd zijn geraakt van 'een heilige roeping', met als boodschap 'dat een niet door traditie, maar door God geleide vorstin haar onderdanen, die in topvorm uit de oorlog waren gekomen, tot een nieuw soort broederschap zou brengen'.[49] Dat is wat in de optiek van het Oude Loo een 'theocratie' moest zijn. Tegelijk moet Giebels toegeven dat Juliana's 'vriendschap met Greet Hofmans en haar inzet voor de Oude Loo-conferenties […] niet de oorzaak, maar het gevolg van haar religieus pacifisme' waren[50] – en dat lijkt dan weer in tegenspraak met de eerder gedane bewering dat de kring van het Oude Loo verantwoordelijk was voor de gratiëring van Lages. Giebels constateert verder nog dat zowel Drees als De Quay in de periode 1952-1955 niets schrijft over Hofmans,[51] dus dat zij toen blijkbaar niet als een probleem werd gezien.

Aan het rijtje intriganten op Soestdijk (Hofmans, Van Maasdijk) voegt Giebels Walraven van Heeckeren toe. Die zou Juliana hebben opgestookt tegen Bernhard en er bij haar op hebben aangedrongen Drees tot ingrijpen te bewegen. De minister-president moest ervoor zorgen dat de prins zijn betrokkenheid bij Bilderberg beëindigde. Ook volgens de commissie-Beel, zo meldt Giebels, was Van Heeckeren de belangrijkste stoorzender aan het hof.[52]

Hoewel Giebels de Bernhard-visie volgt, is hij niet mals voor de prins. Hij

citeert onder meer uit de dagboeken van Gerbrandy, die de houding van Bernhard 'door en door egoïstisch' noemt.[53] De oude oorlogspremier meende dat de prins, die hij als de bron achter het artikel in *Der Spiegel* beschouwde, net als de koningin ieder contact met de pers diende te mijden.

De toon over Juliana blijft positief. De koningin had volgens Giebels tegenover de commissie-Beel concessies gedaan om Hofmans uit de wind te houden.[54] Bovendien koos Juliana uiteindelijk voor haar huwelijk en daarmee voor de monarchie en dat verantwoordelijkheidsbesef wordt door de auteur gewaardeerd. Lijnrecht tegen de sinds Hoflands *Tegels lichten* algemeen geaccepteerde visie in, prijst Giebels ook het verantwoordelijkheidsbesef van de hoofdredacteuren om in 1956 een tijdlang niets over de hofkwestie te publiceren[55] – dat is zoiets als vloeken in de journalistieke kerk.

Giebels gaat uitgebreider dan de meeste historici vóór hem in op de Oude Loo-conferenties. Hij noemt de bijeenkomsten antiautoritair en antigodsdienstig – waar Giebels antikerks moet hebben bedoeld – en voert de na twee conferenties afgeserveerde voorbereider Van Dijk op als de *deep throat* van de BVD.[56] Hij voegt daar nog aan toe dat volgens een van de inleiders in Apeldoorn, Gilles Quispel, de conferenties geïnfiltreerd waren door mensen van de CIA, die op hun beurt agenten van de KGB zouden hebben aangetrokken.[57] Onduidelijk is wie dat dan geweest zouden moeten zijn. Ook suggereert hij dat de CIA Gustav Jung ervan had weerhouden naar Apeldoorn te komen. Probleem van *De Greet Hofmans-affaire* is dat Giebels in dit boek niet aan bronvermelding doet.

Fasseur bevestigt de Bernhard-visie

In 2008 verscheen van Cees Fasseur een monografie over de huwelijkscrisis van Juliana en Bernhard. Hij had toestemming gekregen de relevante documentatie in het Koninklijk Huisarchief in te zien. Eerder had hij op basis van bronnen uit dat privéarchief een tweedelige biografie van koningin Wilhelmina geschreven. Dat was blijkbaar tot tevredenheid van koningin Beatrix geschied en dus werd de Leidse jurist gevraagd een monografie te schrijven over *Juliana & Bernhard*, zoals de even eenvoudige als doeltreffende titel uiteindelijk luidde. De ondertitel geeft een verduidelijking: *Het verhaal van een huwelijk – de jaren 1936-1956*.

Fasseur geeft op basis van persoonlijke documenten inzicht in de problemen die in de jaren vijftig waren gerezen tussen de toenmalige koningin en prins. Hij mocht ook het tot dan toe altijd angstvallig geheimgehouden rapport van de commissie-Beel openbaar maken. Fasseur mocht echter niet alles inzien: zo lag er een embargo van vijftig jaar op vermoedelijk de meest interessante bron: de dagboeken van koningin Juliana. Die zullen pas in 2054 openbaar worden.

Toch bleef er genoeg over aan brieven, verslagen en aantekeningen om een beeld te schetsen van de problematische verhouding tussen Juliana en Bernhard, die uitmondde in de crisis van 1956. Fasseur spreekt in dat verband

overigens niet meer van een Greet Hofmans-affaire. Sterker nog: hij nuanceert de betrokkenheid van de doorgeefster bij de hofperikelen. Volgens Fasseur waren de echte boosdoeners Walraven en Rita van Heeckeren en Gerrie van Maasdijk. Omdat zij een wig wilden drijven tussen vorstin en prins, brachten zij de monarchie aan het wankelen. Fasseur meent dat de beïnvloedbare Juliana haar oren te zeer liet hangen naar haar Baarnse vriendenkring. Daarmee was zij de bron van de hofproblemen. Maar dankzij Bernhard was het uiteindelijk allemaal toch weer goed gekomen.

Fasseur citeert uitgebreid uit de documenten die hij heeft aangetroffen.[58] Op basis van zijn bronnenanalyse komt Fasseur tot de conclusie dat Juliana al tijdens de Tweede Wereldoorlog op de hoogte was van het overspel van prins Bernhard, onder meer met Ann Orr-Lewis. Zij zou daar geen problemen mee gehad hebben en de ontrouw van haar echtgenoot hebben aanvaard. 'Van zijn vriendinnen lijkt zij nooit een punt te hebben gemaakt, als wij althans Bernhard mogen geloven.'[59]

Overspel hoorde er volgens Fasseur in de hogere kringen nou eenmaal bij. Pas in de jaren vijftig zou Juliana, dankzij het gestook vanuit 'Baarn', problemen zijn gaan maken over het gedrag van de prins. 'Na 1950 – aldus Fasseur – brak voor het gezin op Soestdijk een zware tijd aan. Bernhard wenste zijn gedrag niet of slechts ten dele te conformeren aan wat van hem in zijn positie werd verwacht of aan de regels van het glazen huis waarin hij leefde. Wat wel

Begin 1950 lijkt het nog koek en ei tussen prins Bernhard en de perssecretaris van het hof, Gerrie van Maasdijk (tweede van links). Tijdens een persconferentie in Den Haag op 22 maart geeft de prins de pers de gelegenheid vragen te stellen over zijn aanstaande goodwilltoer. Tussen Van Maasdijk en de prins zit directeur van de RVD Joop Landré. Hij zou ruim een jaar later de eerste Oude Loo-conferentie bijwonen.

veranderde, was de bereidheid van Juliana dat gedrag te accepteren. Zaken die zij vroeger als min of meer vanzelfsprekend had aanvaard, werden in het vervolg afgekeurd.'[60]

Onder anderen Gerrie van Maasdijk klapte tegenover Juliana en Armgard uit de school over de buitenechtelijke escapades van Bernhard. Ook de prins had hij daarop aangesproken. Zoals te verwachten was, bleek die 'van deze opdringerigheid en bemoeizucht met zijn privézaken totaal niet gediend'.[61] Het leidde tot de definitieve breuk tussen Bernhard en Van Maasdijk, maar ook tot een verwijdering met Juliana. De vorstin bleek niet alleen vatbaar voor 'de inblazingen van Van Maasdijk', maar zij onderging ook 'de invloed van de kring van personen die zich om Greet Hofmans had geschaard. Dit proces moest op den duur haar huwelijk met Bernhard onder druk zetten'.[62]

Juliana keerde zich niet alleen tegen het buitenechtelijke gedrag van Bernhard, zij wenste evenmin dat diens moeder Armgard in Hilversum zou komen wonen, dus bij haar (en haar dochters) in de buurt. Ook achter dat verzet ontwaarde Bernhard – net als anderen die op weerwoord van Juliana stuitten – de geest van Hofmans.[63] Tegen (de nabijheid van) Bernhards secretaresse Kokkie Gilles en Armgards levensgezel Aleksei Pantchoulidzew uitte Juliana eveneens bezwaren. Dat zij bovendien eiste dat Bernhard stopte met de Bilderberg-conferenties, zou volgens Fasseur vooral het gevolg zijn geweest van het gedram van Walraven van Heeckeren.[64] De particulier secretaris van de koningin vermoedde dat Bernhard bezig was een complot te smeden tegen zijn bazin. Over de Van Heeckerens oordeelt Fasseur scherp.

> Geleidelijk leek de invloed van Van Heeckeren op het staatsrechtelijk doen en laten van de koningin te groeien, terwijl die van [directeur van het kabinet der Koningin] Tellegen navenant afnam. Was hij het instrument van Hofmans of handelde hij op eigen initiatief? Vermoedelijk was het een combinatie van beide. De pedante en eigenwijze Van Heeckeren, die onmogelijk een groot politiek licht kon worden genoemd, en zijn vrouw Rita behoorden tot het einde toe tot Hofmans' trouwste volgelingen. Ook de invloed van zijn moeder, de grootmeesteres, moet niet worden onderschat.[65]

Volgens Fasseur is het 'bijna verbazingwekkend' dat Juliana ondanks de adviezen van Van Heeckeren en anderen uit de Baarnse kring 'toch nog de staatsrechtelijke beperkingen van haar positie in het oog had weten te houden'. En ook was de koningin 'nooit regelrecht tegen de besluiten van haar ministers ingegaan'.[66] In navolging van eerdere auteurs concludeerde Fasseur dat Juliana in haar werk nooit haar boekje te buiten was gegaan en in 1956 normaal functioneerde als staatshoofd en onder meer tijdens de formatie uitstekend werk leverde. Ook, zo stelt Fasseur, 'was Juliana zich goed bewust van de grondwettelijke verhouding tussen staatshoofd en ministers; zij besefte dat haar handelingsvrijheid beperkt was'.[67]

Volgens Cees Fasseur behoorde Walraven van Heeckeren, hier bij het Oude Loo, samen met zijn vrouw Rita en Gerrie van Maasdijk tot de belangrijkste intriganten in het hofconflict.

Fasseur signaleert eveneens dat Drees bij voortduring bleef ontkennen dat er sprake was van een constitutioneel probleem tussen koningin en kabinet. Bovendien vond de minister-president dat Juliana zich door iedereen mocht laten adviseren: 'Wanneer de koningin bijzonder vertrouwen stelde in mejuffrouw Hofmans, was dat een zaak van Hare Majesteit, zolang het maar binnen de staatsrechtelijke perken bleef'.[68] En blijkbaar bleef het dat.

Voor Fasseur is het lastig om de visie van Wilhelmina op Hofmans te duiden. Hij begrijpt niet dat de oude vorstin zo onvoorwaardelijk de kant van haar dochter koos en vindt het kwalijk dat zij Juliana niet had gewaarschuwd zich 'te zeer door de nieuwkomer op het paleis te laten beïnvloeden'.[69] Wellicht zag Juliana's moeder het probleem niet of vond zij Bernhard en Armgard gevaarlijker dan Hofmans? Net als de commissie-Beel onderschrijft Fasseur in zijn eindafweging geheel de standpunten van Bernhard.

Fasseur over het Oude Loo

Fasseur concludeert dat Juliana wat betreft de bijeenkomsten op het Oude Loo ernstige inschattingsfouten maakte. 'Wat Juliana als privépersoon nastreefde, kon zij zich in het ambt van staatshoofd niet permitteren. Dit heeft zij onvoldoende ingezien. Haar besluit de conferenties openlijk te blijven steunen, vervreemdde haar van de christelijke partijen en kerken.'[70] Hier sluit Fasseur aan bij de opmerkingen van Giebels en Daalder dat 'in kerkelijke kringen onrust ontstond over de geringschattende wijze waarop in de Oude Loo-conferenties over de rol der kerken werd gesproken'.[71] Geen van de drie auteurs komt echter met een onderbouwing van die stelling. Het blijft bij een verwijzing naar de felle taal van het echtpaar Gerbrandy richting de 'heidense' Greet Hofmans, die 'symptomatisch zou zijn voor de in protestants-orthodoxe en katholieke kring bestaande diepe weerzin tegen de Hofmansgroep'.[72] Behalve bij het handjevol dominees dat het Oude Loo had bezocht, was de bekendheid met de conferenties zo gering dat veel Nederlanders zelfs niet eens van het bestaan op de hoogte waren. Tegenover Van Hamel had Juliana zelfs benadrukt dat de beslotenheid van de conferenties mede bedoeld was om de kerken en de 'anti-Hofmansgroepen' niet voor het hoofd te stoten. Bovendien had zij de kritiek die uit kerkelijke hoek tegen Hofmans was geventileerd, gepareerd met: 'eenvoudig bidden kan toch niet in strijd met de wet zijn?'[73]

Dat was het zeker niet, maar volgens Fasseur bewoog Juliana zich in politiek opzicht 'op glad ijs' wat het Oude Loo betrof. 'Nederland in de Koude Oorlog vroeg niet om vredesacties. Daar werd de hand van de communisten in gezien en vaak niet zonder reden. De vredesbeweging "de 3e weg", die een gelijknamig tweewekelijks blad uitgaf en "Juliana de Vredelievende" van harte steunde, gold als een clubje fellow-travellers dat met Moskou heulde uit angst voor een atoomoorlog. Het vaderland had aan hen geen boodschap. Het zette zijn kaarten op Amerika en de NAVO.'[74] Eerder al is duidelijk gemaakt dat de relatie tussen het Oude Loo en De Derde Weg in personele zin niet of nauwelijks bestond en ook Fasseur geeft aan dat Juliana zelf evenmin

aangemerkt wilde worden 'als een "fellow-traveller" der communisten of iets van dien aard. Dat ligt ver van mij'.[75]

Hoewel Fasseur dus aansluit bij het traditionele verhaal dat Bernhard de redder is geweest van de monarchie en de schuld voor de problemen bij (de vrienden van) Juliana lag, beseft hij terdege dat de afloop van de affaire voor de vorstin uitermate pijnlijk moet zijn geweest. 'Zij moet zich zeer verlaten en geïsoleerd hebben gevoeld toen de band met de Baarnse geestverwanten zo abrupt moest worden doorgesneden.'[76]

Van der Zijl en anderen ondermijnen Bernhards imago

Fasseur en veel auteurs vóór hem bekeken de huwelijkscrisis vooral door de bril van Bernhard. 'Als we Bernhard mogen geloven', schreef Fasseur al voorzichtigheidshalve. Dat is inderdaad maar zeer de vraag. De prins is niet bepaald een betrouwbare informant gebleken, zoals Annejet van der Zijl duidelijk heeft gemaakt in *Bernhard – Een verborgen geschiedenis*. Hoewel ze voor haar proefschrift vooral het leven van de prins tot aan zijn huwelijk in 1936 heeft onderzocht (voor de periode daarna ontbraken relevante toegankelijke bronnen), toont ze aan dat Bernhard het met de waarheid niet zo nauw nam en dat hij een talent had de publieke opinie te mobiliseren.[77] Alles werd ondergeschikt gemaakt aan zijn eigen imago – en dat van zijn moeder. Dat was in zijn jeugd al zo en het lijkt weinig waarschijnlijk dat hij daar ná zijn huwelijk met Juliana ineens mee stopte. Integendeel: zoals gezegd deinsde hij er niet voor terug om te pas en te onpas zijn visie op de gang der dingen weer te geven. Van der Zijl geeft aan dat ook in de hofcrisis van de jaren vijftig Juliana niet was opgewassen tegen de prins – zeker niet wat het genereren van welgevallige publiciteit betrof.[78]

Net als Annejet van der Zijl schildert ook Gerard Aalders de prins in diverse publicaties uitermate negatief af. Waar Van der Zijl eigenlijk ophoudt in 1937, gaat hij met name in *Niets was wat het leek* veel verder. De prins mocht dan 'charmant, charismatisch, aardig, attent, begaan, humoristisch en doortastend' zijn, hij was toch vooral 'inhalig, gierig, zelfzuchtig, egocentrisch en omkoopbaar' en 'loog en bedroog hij wanneer hem dat uitkwam'.[79] Volgens Aalders is er bovendien 'nauwelijks een minister of gezagsdrager geweest die zich openlijk tegen hem durfde te verzetten, laat staan hem een halt toe te roepen'.[80]

De belangrijkste les die uit de boeken van Aalders en Van der Zijl kan worden getrokken, is dat alles wat we via prins Bernhard hebben overgeleverd gekregen met een korrel zout dient te worden genomen – of wellicht zelfs genegeerd moet worden of simpelweg omgekeerd tegen het licht dient te worden gehouden. Dat geldt bijvoorbeeld voor veel van wat we denken te weten over de crisis van 1956, over Hofmans en de Oude Loo-conferenties. De 'kennis' daarover is voor een niet onbelangrijk deel gebaseerd op wat Bernhard, rechtstreeks maar veel vaker nog *off the record*, heeft verteld. Wat hij naar buiten bracht, stond niet zozeer in functie van de historische waarheid, maar vooral

van zijn eigen imago. Hij probeerde daarmee weg te komen door een schalks beeld van zichzelf te creëren, zichzelf als schavuit, als een charmante deugniet neer te zetten. Bovendien beriep Bernhard zich op 'een selectief geheugen'.[81]

Dat de prins er niet voor terugdeinsde om over de rug van zijn naasten zijn eigen reputatie op te krikken, is inmiddels wel duidelijk.[82] En terwijl het beeld van Bernhard kantelt, lijkt ook de visie op Juliana een herwaardering te ondergaan. Zo schetste Bert van Nieuwenhuizen in *Juliana, maatschappelijk werkster met een kroon* al in 2004 het beeld van een krachtdadige prinses tijdens de Tweede Wereldoorlog: 'Voor alles was Juliana in haar Canadese jaren een invloedrijk netwerkster en een ambassadrice voor de Nederlandse, de Europese en de geallieerde zaak'.[83] Jolande Withuis bevestigt en onderbouwt dat in *Juliana's vergeten oorlog*.[84] Juliana zat niet als een 'gewone' huisvrouw in Canada braaf haar dochtertjes op te voeden, maar zette zich nadrukkelijk in voor de belangen van het bezette vaderland. De prinses maakte tijdens de oorlog veel reizen, hield tal van toespraken, sprak militairen bemoedigend toe, kweekte veel goodwill in de Verenigde Staten en knoopte goede betrekkingen aan met de Amerikaanse president Franklin Roosevelt en vooral met diens vrouw Eleanor. Het imago van de 'gewone' Juliana lijkt dan ook in tegenspraak met haar zelfverzekerde optreden tijdens de oorlog en daarna, zoals in de aanloop naar het staatsbezoek aan de Verenigde Staten in 1952. Het tuttige beeld van de moederlijke Juliana lijkt volgens Withuis door mannen als prins Bernhard en de historicus Lou de Jong tamelijk doelbewust te zijn uitgedragen.[85]

Tellegen en het Bernhard-kamp

Tegen de trend van een soort rehabilitatie van Juliana in, staan de in 2014 verschenen biografieën van Jan de Quay en Marie Anne Tellegen.[86] Volgens Cees Meijer meende de katholieke politicus De Quay 'dat de grootste schuld in de kwestie rond de gebedsgenezeres bij Juliana lag'.[87] Veel meer staat er niet over de affaire omdat De Quay pas in 1958 minister-president werd, toen de storm al was geluwd.

Marie Anne Tellegen was veel directer bij de crisis betrokken. Zij was van 1945 tot 1959 immers directeur van het Kabinet der Koningin en als zodanig intermediair tussen Juliana en de ministers. Biograaf Wim Weenink maakt duidelijk dat zij tot het Bernhard-kamp behoorde, net als haar vriend Wim Beyen en de katholieke voorman Louis Beel, met wie ze eveneens vertrouwelijk omging.[88] Tellegen moest niets hebben van Hofmans en steunde in het conflict de prins – ook al had ze grote moeite met diens overspelige gedrag. Zo adviseerde zij Juliana uitdrukkelijk niet toe te geven aan Bernhards wens zijn maîtresse Ann Or Lewis mee te nemen op wintersportvakantie met het gezin naar Val d'Isère.[89]

Tellegen had een hekel aan Van Maasdijk en had het ook niet zo op Juliana's particulier secretaris Walraven van Heeckeren. Zij verfoeide met name diens openlijk geventileerde haat jegens Bernhard. Daarover schreef ze in de herfst van 1951 een 'vermanende' brief aan 'lieve chef' Juliana. Het zijn harde

woorden. 'Wie jouw man op een dergelijke wijze aantast en beledigt, tast jou aan en beledigt jou. Laat toch niemand in twijfel dat je dit niet tolereert, dat je je man hooghoudt, dat je van een ieder loyaliteit verwacht. Want anders, waarheen voert dan je weg? Naar eenzaamheid, gruwelijke eenzaamheid.'[90]

Met deze voorspellende brief ging Tellegen overduidelijk haar ambtelijke boekje te buiten. Maar het wordt haar niet verweten, integendeel: Weenink roemt ook in dit geval haar integriteit. Opvallend is dat Walraven van Heeckeren er in de geschiedschrijving bij soortgelijke vermaningen heel anders van afkomt: hem wordt juist nagedragen geen rekening te houden met de vereisten van zijn functie en zich ook te bemoeien met privézaken van de vorstin – zoals het door hem met afschuw gadegeslagen en voor Juliana als vernederend ervaren overspel van de prins. Komt dat omdat Tellegen aan de winnende kant stond en Van Heeckeren tot het verliezerskamp behoorde in het conflict tussen Juliana en Bernhard?

Hoe het ook zij, de communis opinio over de hofcrisis lijkt het beste te worden samengevat door Cees Fasseur in zijn boek over het huwelijk van Juliana en Bernhard.

> Achteraf kunnen wij vaststellen dat *Der Spiegel* Nederland en het koningshuis een grote dienst heeft bewezen door met zijn sensationele onthullingen te komen. Het valt moeilijk in te zien hoe anders, dus achter de schermen, een bevredigende oplossing had kunnen worden gevonden voor een probleem dat onoplosbaar leek. Daarvoor was Juliana in haar persoonlijke leven te zeer onder invloed van Hofmans en haar aanhangers geraakt. Het krediet voor het forceren van een beslissing in de crisis komt Bernhard toe. Hij vervulde de als altijd ondankbare rol van klokkenluider.[91]

Maar deze visie is, zeker gezien vanuit het perspectief van Juliana en haar vriendenkring van het Oude Loo, te eenzijdig. Met deze studie is getracht een ander, genuanceerder beeld van de kwestie te geven.

Conclusie

De kwetsbaarheid van Juliana

Voor koningin Juliana moet 1956 een *annus horribilis* geweest zijn. Het West-Duitse weekblad *Der Spiegel* gooide in juni de knuppel in het hoenderhok door met 'onthullingen' te komen over de voor prins Bernhard onhoudbare situatie aan het hof. Hij zou klem zijn komen zitten 'zwischen Königin und Rasputin', en met die laatste werd Greet Hofmans bedoeld. Door anoniem als klokkenluider op te treden, wilde de prins de 'gehypnotiseerde' Juliana weer bij zinnen brengen en de verstoorde verhoudingen op Paleis Soestdijk herstellen. De publicatie zette een golf van gebeurtenissen in gang, die voor Juliana dramatisch uitpakten. Weliswaar werd het koninklijk huwelijk gered, maar Juliana was degene die daarvoor een zware prijs betaalde. Op dwingend advies van een commissie van 'wijze mannen' onder leiding van politicus Louis Beel moest zij een streep zetten door een aantal zeer hechte vriendschappen, onder meer met Greet Hofmans; moest zij enkele bevriende personeelsleden ontslaan en moest zij de door haarzelf mee geïnitieerde Oude Loo-conferenties voortaan mijden. En dat alles niet tijdelijk, zoals zij zelf meende, maar definitief. Hoe kon het dat Juliana in dat crisisjaar zo kwetsbaar was, dat ze zo veel dierbaars moest opgeven?

Door onderzoek te doen naar de Oude Loo-conferenties is geprobeerd een antwoord te geven op die centrale vraag. Het maakte mogelijk de hofcrisis van 1956 en de aanloop daartoe te beschouwen vanuit het perspectief van de vriendenclub rond Juliana. Welke geest waarde er rond op het Oude Loo? Wat bezielde de 'bevoorrechten'? Wat wilden zij bereiken? En vooral: welke rol speelde Juliana daarbij? Zo kan worden nagegaan of het klopt wat door *Der Spiegel* (lees: Bernhard) en in navolging daarvan in de loop der jaren door anderen is beweerd over de kring rond Hofmans. Was er bijvoorbeeld sprake van een 'halb religiösen, halb wissenschaftlich-politischen Organisation' die verantwoordelijk was voor de Oude Loo-conferenties en die Juliana zou beheksen? In hoeverre hadden Hofmans en de anderen politieke bedoelingen waarvoor ze de koningin gebruikten?

Bij deze studie naar de Oude Loo-conferenties kon gebruik worden gemaakt van niet eerder geraadpleegde privéarchieven van de belangrijkste betrokkenen, zoals Wim Kaiser, Frans Mijnssen en Walraven en Rita van Heeckeren. Op grond daarvan werd van binnenuit een beeld geschetst van wat de

'voorhoede', zoals Juliana het omschreef, voor ogen stond. Het maakt meteen duidelijk welke misverstanden er ontstonden en hoezeer de bedoelingen van de kring rond Hofmans (bewust of onbewust) verkeerd werden begrepen.

De missie van het Oude Loo

Die 'voorhoede' – waartoe onder anderen ook Juliana's vriendinnen Rita van Heeckeren, Bep Pierson en Erna Mijnssen en een deel van het hofpersoneel behoorden – had een religieuze missie: het herstellen van Gods heerschappij op aarde. De groep rond Hofmans schreef de ellende in de wereld toe aan het feit dat de mens zichzelf als schepper was gaan beschouwen en de Schepper naar de achtergrond had gedrongen. Dat moest veranderen. Hoe dat moest gebeuren, kon niet geweten worden. Dat lag in de handen van God. Wel was duidelijk dat het zich vooral afspeelde op een hoger geestelijk niveau, los van de materiële aardse beslommeringen, los van de banale politieke realiteit.

Om het herstel van Gods heerschappij, ofwel een 'theocratie', te realiseren moest iedereen, individueel zijn of haar door God uitgestippelde weg onvoorwaardelijk volgen. Greet Hofmans speelde daarbij een centrale rol. Zij stond in direct contact met de Allerhoogste en kon via doorgevingen die zij van gene zijde ontving, mensen raad geven, op weg helpen.

Iedereen moest dus zijn of haar eigen door God bepaalde weg gaan. Dat betekende dat gelovigen in hun religieuze zoektocht de verkeerde richting werden opgestuurd als ze door andere mensen bedachte regels, dogma's en voorschriften volgden. Daarom bestond er in de Oude Loo-kring een afkeer van de georganiseerde kerken en vooral van het slaafse katholicisme. Maar ook politieke ideologieën (zoals communisme, pacifisme en fascisme) werden gezien als dwaalwegen op de route naar een door God geleide samenleving. Dat gold voor sommigen ook voor de wetenschap: de ratio had de mens weggeleid van zijn bestemming.

Een duidelijke marsroute richting 'theocratie' was er dus niet, daar ging alleen God over, maar wel leefde sterk het gevoel dat de basisgedachte – dat God uiteindelijk zou zegevieren – zo breed mogelijk moest worden verspreid. Daartoe dienden de Oude Loo-conferenties. Door zo veel mogelijk verschillende mensen naar Apeldoorn uit te nodigen, zou het besef dat God onoverwinlijk was zich vanuit Nederland als een olievlek over de rest van de wereld verspreiden. De latere conferenties in het West-Duitse Urberg dienden datzelfde geestelijke doel.

Tussen 1951 en 1957 werden op het Oude Loo zeventien conferenties gehouden, met Hofmans' rechterhand Wim Kaiser als de belangrijkste 'voorbereider'. Daarbij waren in totaal ruim 1.500 verschillende deelnemers uit binnen- en buitenland aanwezig – onder wie vooral buitenkerkelijke christenen, quakers en theosofen, maar ook moslims en hindoes ontbraken niet. Er werden zo'n honderd voordrachten gehouden (onder meer door de toen wereldberoemde joodse filosoof Martin Buber) over de meest uiteenlopende onderwerpen, maar in principe waren het allemaal individuele reflecties op de

basisgedachte 'God is onoverwinlijk'. Weliswaar was er op het Oude Loo veel aandacht voor mystici van diverse pluimage, voor oosterse religies en voor de islam, maar in wezen stond het christendom centraal. Uit de overwegend positieve reacties van de deelnemers blijkt dat de sfeer op de bijeenkomsten de meeste indruk maakte. Het samen met gelijkgestemden in een koninklijke omgeving nadenken, soms in stilte, over Gods bedoeling met de wereld, werd als heel bijzonder ervaren – zeker ook door Juliana, die vrijwel geen bijeenkomst oversloeg en er met volle teugen van genoot.

In de optiek van Hofmans en Kaiser was het Oude Loo onderdeel van een groter plan, met Nederland als gidsland. God had in 1948 met de inhuldiging van Juliana het signaal afgegeven dat er een nieuw tijdperk begonnen was. 'Inzet van de Theocratie' – zo had Hofmans doorgekregen. De nieuwe koningin zou de wereld laten zien dat het anders kon, dat het anders moest. Het ondertekenen van de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949 werd eveneens in dat licht bezien: eindelijk was er een staatshoofd dat niet aan aardse macht hing, maar een hoger belang diende. En dat deed het Oude Loo evenzeer.

Voor Juliana was een cruciale taak weggelegd. Overal ter wereld kon zij door middel van haar toespraken de geesten rijp maken voor de 'theocratie'. Dat deed ze ook, maar op zeer subtiele wijze. Haar zelfgeschreven redevoeringen bevatten ogenschijnlijk onschuldige godsdienstige uitspraken: dat God als schepper gehoorzaamd diende te worden, dat iedereen zijn eigen weg moest zoeken en dat na-aperij fout was. Aan die 'gecodeerde' boodschappen konden buitenstaanders geen aanstoot nemen, terwijl ze door de goede verstaanders (lees: Hofmans, Kaiser en de anderen uit de Oude Loo-kring) begrepen werden als behorend bij hun geestelijke missie.

De voorbereiders van de Oude Loo-conferenties was er alles aan gelegen om niet als 'sekte nummer zoveel' te worden afgeschilderd. Dat wilden ze ook niet zijn: er was immers geen vastomlijnde leer. Het was bovendien noodzakelijk dat zoveel mogelijk gelovigen mee zouden doen. En om dat te bereiken, kreeg iedereen in principe slechts één keer een uitnodiging voor de Oude Looconferenties. Dit was mede bedoeld om ongewenste groepsvorming te voorkomen. Daarnaast werden – op verzoek van minister-president Willem Drees – ook vertegenwoordigers van verschillende kerkgenootschappen uitgenodigd voor het Oude Loo.

Kortom: de Oude Loo-kring waarmee Juliana zich zeer verwant voelde, streefde naar een vreedzame door God geleide wereld. Dat was – zeker ook gezien de afkeer van door mensen bedachte ideologieën – iets heel anders dan een politiek pacifisme. Het was een religieus pacifisme. Er was dus geen sprake van een 'half religieuze, half wetenschappelijk-politieke organisatie', zoals *Der Spiegel* beweerde. Integendeel: van politiek en wetenschap moesten Kaiser en co niets hebben.

Bovendien blijkt nergens uit dat Juliana klakkeloos deed wat Hofmans en Kaiser voorschreven of dat ze door hen 'gehypnotiseerd' zou zijn – zoals prins

Bernhard via het West-Duitse blad naar buiten had gebracht. Er zijn meerdere momenten geweest dat met name Kaiser woedend was op de koningin, bijvoorbeeld omdat zij voor de Oude Loo-conferenties mensen uitnodigde die in zijn ogen niet de juiste instelling hadden. Juliana mag dan voor de 'bevoorrechten' van het Oude Loo als een boegbeeld hebben gegolden en hun ideeën in de wereld over het voetlicht hebben gebracht, in haar koninklijke rol kleurde zij keurig binnen de staatsrechtelijke lijntjes. Ze wist privé en publiek te scheiden: Juliana sprak zich in de beslotenheid van het Oude Loo nadrukkelijker uit dan in het openbaar als staatshoofd. Het lijkt erop dat Juliana – die zich in haar religieuze passie gesteund wist door haar moeder Wilhelmina – niet zozeer beïnvloed is geweest door de kring van het Oude Loo, maar door Hofmans en de anderen werd bevestigd in de religieuze opvattingen die ze al langer had.

Wellicht was voor Juliana één element nog belangrijker dan de religieuze missie die ze mee wilde helpen verwezenlijken. Dat was haar vriendschap met de leden van de groep rond Hofmans. Met een verwijzing naar een dichtregel van Jacob Israël de Haan zou gezegd kunnen worden dat Juliana 'naar vriendschap zulk een mateloos verlangen' had. Bij vriendschap hoorde in haar visie ook onvoorwaardelijke trouw en volkomen eerlijkheid. Dat eiste ze van haar vriendinnen. En die eerlijkheid ontving de vorstin ook.

Kritiek op de Oude Loo-kring

Dat Juliana zich met een groep gelijkgestemden boog over Gods bedoeling met de wereld, lijkt op het eerste gezicht vrij onschuldig – zeker in een tijd dat vrijwel iedereen in Nederland op een of andere manier godsdienstig was. Toch riep een aantal elementen vragen op. Het werd, onder meer door Eleanor Roosevelt, nogal aanmatigend gevonden dat de Oude Loo-kring meende in direct contact te staan met de Allerhoogste. Daarnaast viel de nadrukkelijk beleden afkeer van kerken logischerwijs niet in goede aarde bij diverse dominees die de Oude Loo-conferenties bezochten. Minister-president Drees had daar eveneens problemen mee. Hij wenste niet dat Juliana te nadrukkelijk geassocieerd zou worden met antikerkelijke opvattingen. Het staatshoofd hoorde boven de partijen te staan. De voorbereiders van het Oude Loo kwamen ook aan deze wens van Drees tegemoet: Juliana werd vanaf 1952 naar buiten toe niet langer geafficheerd als boegbeeld van de conferenties.

Niet alleen de rol van Juliana op het Oude Loo, ook het uitnodigingsbeleid voor de conferenties riep vragen op bij het kabinet. Soms ten onrechte, zoals bleek uit het misverstand rond Sarvepalli Radhakrishnan. De Indiase filosoof en ambassadeur in Moskou stond op een lijstje met mogelijke sprekers, maar werd niet uitgenodigd omdat Van Heeckeren duidelijk maakte dat zoiets gezien zijn diplomatieke status niet kon. In Den Haag wist men wel dat het Oude Loo Radhakrishnan wilde vragen, maar niet dat hij door ingrijpen van Juliana's particulier secretaris van de lijst was gehaald. Daardoor ontstond onder anderen bij minister van Buitenlandse Zaken Stikker en vermoedelijk

ook bij andere kabinetsleden de indruk dat de voorbereiders van het Oude Loo geen rekening wensten te houden met de precaire staatsrechtelijke positie van de koningin. Het misverstand droeg bij aan het negatieve imago van de conferenties en de kring rond Hofmans.

Dit alles versterkte het idee dat er zich, ondanks alle pogingen om het tegendeel te benadrukken, rond Hofmans toch een soort sekte had gevormd. En er was meer dat daarop leek te wijzen. Want hoewel er geen sprake was van een duidelijk omschreven leer, was er wel een soort profetes (Hofmans), die speciale, helderhorende gaven bezat, en een soort dogmaticus (Kaiser), die de zuiverheid van het gedachtegoed bewaakte. Er leek een 'inner circle' te zijn, een groep mensen die in tegenstelling tot de oorspronkelijke stelregel wel vaker dan één keer een uitnodiging voor het Oude Loo ontving.

Daar kwam bij dat de kring rond Hofmans een bijzonder taalgebruik bezigde. Vooral Kaiser had er een handje van om rijkelijk met moeilijke woorden te strooien, maar ook Hofmans hield er een eigen idioom op na, die haar doorgevingen vaak raadselachtig maakten. Degenen die bij het Oude Loo betrokken waren, hadden (meestal) wel een idee wat er zo ongeveer werd bedoeld, maar voor buitenstaanders was er vaak geen touw aan vast te knopen. Dit taalprobleem speelde een niet te onderschatten rol bij de gesprekken die de commissie-Beel voerde met bijvoorbeeld Hofmans. Wat zij zei, werd eenvoudigweg prietpraat gevonden. Ook dat straalde negatief af op het Oude Loo en daarmee op Juliana.

Wat het beeld voor de buitenwacht verder vertroebelde was dat de koningin een aantal van haar vrienden als personeel in dienst had. Zo behoorden particulier secretaris Walraven van Heeckeren van Molecaten, diens moeder grootmeesteres Adolphine Agneta van Heeckeren van Molecaten en hofdame Hannie van Till-Tutein Nolthenius tot de groep rond Hofmans. Ook kamerheer Gerrie van Maasdijk kon tot Juliana's vriendenkring worden gerekend, al was hij niet betrokken bij het Oude Loo.

Deze 'infiltratie' van Hofmansgetrouwen op Paleis Soestdijk voedde het vermoeden dat Hofmans haar macht langzaam maar zeker had uitgebreid en op die manier haar grip op Juliana had vergroot. Oud-voorbereider Van Dijk sprak zelfs van 'een doelbewust streven van een complot' en waarschuwde bevriende politici en de BVD daarvoor. Hij maakte echter nergens duidelijk waartoe die samenzwering zou dienen. In het onderzoek naar de Oude Looconferenties is geen spoor van bewijs gevonden dat Hofmans uit zou zijn op macht. Daar was zij niet mee bezig. Maar alleen al de suggestie van een complot, waar ook in *Der Spiegel* gewag van werd gemaakt, maakte Juliana kwetsbaar en versterkte het beeld dat zij een willoze speelbal van een kwaadwillende groep fanatici was.

Dat werk en privé door elkaar liepen, zorgde overigens wel voor onduidelijke verantwoordelijkheden. Walraven van Heeckeren ging uit bezorgdheid over het welbevinden van zijn vriendin/bazin zijn ambtelijke boekje soms te buiten door Juliana adviezen te geven aangaande haar omgang met prins

Bernhard – iets wat hij als vriend wel, maar als ondergeschikte niet behoorde te doen. Voeg daarbij dat de vrienden van Juliana (te) weinig oog leken te hebben voor de ingewikkelde en precaire staatsrechtelijke positie van de vorstin. Van Hamel sprak daar, tevergeefs zo lijkt het, onder meer Erna Mijnssen rechtstreeks op aan. In wezen begrepen Erna, Bep en Rita en de anderen niet wat er verkeerd kon zijn aan de missie waar zij zich met hart en ziel voor inzetten. Zij zagen dat Juliana gelukkig was op het Oude Loo en gunden hun vriendin dat van harte. Zij zagen ook dat Juliana ongelukkig was in haar huwelijk en gaven daarom de raad niet alles te pikken van haar overspelige echtgenoot.

Meer nog dan de geur van sektarisme rond het Oude Loo, de vage doorgevingen van Hofmans, de gebezigde taal en het toenemend aantal Hofmansgetrouwen aan het hof, was het de persoonlijkheid van Wim Kaiser die Juliana en haar vriendenkring op negatieve wijze parten speelde. De zelfbenoemde ideoloog van het Oude Loo was dogmatisch ondogmatisch. Hij had de waarheid in pacht – de waarheid dat iedereen zijn eigen, individuele weg moest gaan. Volgens Kaiser waren de boodschappen van Boven daarbij leidend. Opvallend genoeg dacht Hofmans zelf daar genuanceerder over: zij meende dat iedereen met de doorgevingen moest doen wat hem of haar goeddunkte.

Dat de doorgevingen voor Kaiser dwingende voorschriften waren, had hij in 1948 zelf in praktijk gebracht door na een boodschap van Hogerhand ontslag te nemen, de huur van zijn woning op te zeggen en met zijn jonge gezin in een soort hutje op de hei te gaan zitten om zich volledig te wijden aan zijn werk in dienst van God. Die onvoorwaardelijke overgave maakte indruk op Juliana, Wilhelmina, Bernhard en vele anderen.

Maar Kaiser meende dat iedereen zijn van God gegeven opdracht boven alles diende te stellen. Wie dat niet deed, kon op zijn toorn rekenen. Compromissen sluiten kwam in zijn vocabulaire niet voor. Het was alles of niets. Omdat hij zijn kritiek zonder onderscheid des persoons uitte, kreeg de rechtlijnige Kaiser het met vrijwel iedereen aan de stok – niet alleen met genodigden, maar ook met andere voorbereiders van de Oude Loo-conferenties als die in zijn ogen niet gepassioneerd genoeg bezig waren en niet deden wat volgens hem gedaan moest worden. De snel gekwetste Kaiser bezorgde met zijn gedram het Oude Loo een kwalijke reputatie.

Dat gebeurde zijns ondanks. Kaiser was in wezen geen slecht mens, maar had een schrijnend gebrek aan empatisch vermogen. Dat werd ook door Greet Hofmans gezien. Bij zijn doodsbed typeerde zij Kaiser als volgt: 'Hij had een groot gevoel voor de mensheid, maar geen gevoel voor mensen'.[1] Kaiser streefde niet naar wereldlijke macht. Hij zette zich volledig in voor wat hij als een Goddelijke en dus heilige opdracht beschouwde. Maar de manier waarop hij dat deed, riep vooral veel weerstand op en afkeuring. En daar schuilt meteen een belangrijk deel van de tragiek in van de zich onbegrepen wetende Kaiser.

Tegenwerkende tijdgeest

Juliana had niet alleen last van de wijze waarop tegen haar vriendenkring en de conferenties op het Oude Loo werd aangekeken. De koningin had op meerdere terreinen de tijdgeest tegen. In het decennium na de Tweede Wereldoorlog vierde de Koude Oorlog hoogtij. De ideologische strijd tussen het kapitalistische vrije westen en het communistische Oostblok beheerste het (politieke) denken. In Nederland en andere West-Europese landen werden communistische en pacifistische partijen verdacht van heulen met de vijand en alles wat neigde naar de zogeheten Derde Weg, de stroming die een alternatief zocht tussen beide machtsblokken, werd eveneens verketterd.

Dat *Het Parool* in de Amerikaanse toespraken van Juliana denkbeelden hoorde doorklinken 'die men bij pacifisten, mensen van "de derde weg" en sommige mystici pleegt aan te treffen', was dan ook een zware vorm van kritiek. Voor de goede verstaander (en dat waren in 1952 slechts een handjevol politieke en journalistieke ingewijden) was duidelijk dat de krant suggereerde dat de koningin onder invloed was geraakt van foute denkbeelden. Hofmans en het Oude Loo werden niet met zoveel woorden genoemd, maar wel bedoeld.

De kring rond Hofmans – en dus ook Juliana – werd zo verdacht gemaakt. Het droeg ook bij aan de suggestie dat Hofmans de redevoeringen zou hebben gedicteerd. Dergelijke aantijgingen waren niet terecht (zoals later ook de auteur van het betreffende redactionele commentaar, Frans Goedhart, zou toegeven), maar zetten wel de toon.

De vrouwenemancipatie die door de Tweede Wereldoorlog een impuls leek te hebben gekregen, ging na 1945 deels weer de ijskast in – en dat is de tweede voor Juliana nadelige ontwikkeling. In Nederland kreeg de toch al dominante gezinsideologie juist een extra impuls. De gedachte dat de man als kostwinner de scepter behoort te zwaaien en de vrouw in de wieg is gelegd om het huishouden te runnen, werd breed gedragen. Wettelijk was vastgelegd dat de man het hoofd van de echtverbintenis was. Dat maakte de staatsrechtelijke positie van Juliana nogal merkwaardig. Zij was koningin van een land waar getrouwde vrouwen handelingsonbekwaam waren en niet in overheidsdienst mochten werken. Zij was dus staatshoofd, maar thuis ondergeschikt aan haar echtgenoot. Prins Bernhard liet ook niet na te benadrukken dat Juliana de 'baas' was in het land, maar hij de baas in huis.

Door die gezinsideologie werd indertijd met de nodige argwaan gekeken naar oudere, vrijgezelle dames. Die hadden de huwelijksboot en daarmee hun vrouwelijke opdracht gemist. Dat gold bijvoorbeeld voor 'juffrouw' Hofmans, die bovendien door haar mediamieke gaven extra verdacht was en als een soort van heks, een intrigante, een Raspoetin kon worden neergezet.

Juliana werd als vrouw ondanks het feit dat zij de hoogste functie in het land bekleedde en uitermate populair was, door de heren politici niet altijd even serieus genomen. Ze was bepaald geen 'honorary male', niet 'one of the boys'. Ze benadrukte juist haar 'mevrouw'-zijn en haar moederschap. Boven-

dien hield ze zich nadrukkelijk bezig met 'softe' vrouwenzaken als religie, maar deed dat met een onvrouwelijke koppigheid.

Dat werd niet op prijs gesteld, zoals onder meer bleek bij de discussies in 1952 over de toespraken die Juliana in de Verenigde Staten wenste te houden. Ook bij de gesprekken met de commissie van 'wijze mannen' in 1956 vond Juliana, net als Wilhelmina en Hofmans, amper gehoor. De katholieke politicus Louis Beel was in de commissie de centrale man. Hij had zich in de jaren daarvoor laten kennen als een fervent verdediger van de gezinsideologie en stond vierkant achter Bernhard. Dat Beel het onderzoek naar de huwelijksperikelen op Paleis Soestdijk zou leiden, was dan ook niet gunstig voor Juliana. Vooral omdat een ander lid van de commissie, oud-oorlogspremier Gerbrandy, een orthodoxe protestant was die niet echt openstond voor buitenkerkelijke religieuze aspiraties zoals geventileerd op het Oude Loo. Nog altijd is niet duidelijk hoe die voor Juliana ongunstig samengestelde commissie-Beel precies tot stand is gekomen en wat haar rol daarbij geweest is.

In de naoorlogse periode vervulden bovendien de katholieke en protestantse kerken een centrale maatschappelijke rol – en ook dat was ongunstig voor het Oude Loo. Tachtig procent van de Nederlanders behoorde tot een kerkgenootschap. De kerken waren door hun verzetsrol versterkt uit de oorlog gekomen en leverden ook een bijdrage aan de ideologische strijd van het vrije westen tegen het goddeloze communisme van de Sovjet-Unie en de andere Oost-Europese heilstaten. De antikerkse houding van het Oude Loo werd dan ook afgekeurd. En dat terwijl de in Apeldoorn geventileerde opvattingen in wezen zeer christelijk waren en ook niet 'zweverig'. Het geloof dat God allesbepalend is, werd immers ook buiten Apeldoorn breed gedragen, zoals de nader beschouwde religieuze opvattingen van bijvoorbeeld Marga Klompé, Wim Beyen en Hilda Verwey-Jonker duidelijk maakten. Maar dat religieuze gevoel werd door het overgrote deel van de bevolking in kerkelijk verband beleefd en dat was op het Oude Loo precies niet de bedoeling.

Ook op andere terreinen zat het Oude Loo in zekere zin net naast de tijd. In Apeldoorn werd gesproken over middeleeuwse mystici, Krishnamurti en oosterse religies en werden moslims uitgenodigd. In dat zoeken naar de betekenis van andere godsdiensten waren de conferenties in zekere zin hun tijd vooruit: vanaf de jaren zestig zouden velen naar India, Tibet of Nepal afreizen om zich daar over te geven aan nieuwe spirituele ervaringen. In de jaren vijftig was dat nog verre van vanzelfsprekend. Het Oude Loo was echter geen voorbode van de *New Age*. Het was eerder traditioneel in de zin dat het de christelijke God centraal stelde en Jezus als na te volgen leidsman beschouwde. Bijbelfiguren als Job en Abraham werden om hun onvoorwaardelijke 'verticale gehoorgeving' aan de Heer voortdurend ten voorbeeld gesteld.

Opvallend was dat op het Oude Loo de vrouwen in de meerderheid waren en min of meer op voet van gelijkheid omgingen met de mannelijke deelnemers. Dat was in die tijd niet heel gebruikelijk. Tegelijkertijd was op het Oude Loo geen plaats voor de jeugd, die immers niet over de rijpheid beschikte om

te begrijpen waar het allemaal om ging. De jeugdcultuur van de jaren zestig vond in het Oude Loo dan ook geen voorafspiegeling.

Na 1956 zou 'alles' gaan schuiven, mede dankzij de groeiende welvaart. In Nederland verloren de zuilen langzaam maar zeker hun kracht, in het verlengde daarvan liepen kerken leeg en werd religieuze beleving voor veel gelovigen individualistischer en eclectischer, zeker met de opkomst van de *New Age*. Daarnaast lieten niet alleen vrouwen, maar ook jongeren zich maatschappelijk steeds meer gelden. Maar al die ontwikkelingen kwamen voor het Oude Loo (en dus ook voor Juliana) te laat.

Als het gaat om de afkeuring die het Oude Loo ten deel viel, is een nuancering op zijn plaats. De omvang van die kritiek mag niet worden overschat. Tot 1956 hadden de meeste Nederlanders geen weet van het bestaan van de bijeenkomsten in Apeldoorn en wisten dus niets van de opvattingen die daar heersten. Juliana zou er in 1956 ook op wijzen dat de beslotenheid van de conferenties mede was bedoeld om andersdenkenden niet voor het hoofd te stoten. Het was ook slechts in relatief kleine kring bekend wat zich op en rond het hof afspeelde. Tot de ingewijden behoorde de spraakmakende elite van politici en journalisten. En juist zij hadden weinig of geen affiniteit met de wereld van Hofmans en het Oude Loo. Opvallend is bovendien dat tot 1956 de naamsbekendheid van Greet Hofmans niet erg groot was: in artikelen werd ze zelden of nooit genoemd en bijvoorbeeld minister Beyen spelde haar naam steevast verkeerd als 'Hofman'.

Juliana klemgezet

Het Oude Loo had het tij niet mee en ook de mysterieuze doorgevingen van Hofmans, het soms merkwaardige taalgebruik van de kring en het gedram van mensen als Kaiser droegen niet bij aan een positieve waardering van de missie waar Juliana met hart en ziel aan verknocht was. Toch lijkt dit alles niet genoeg om te verklaren waarom de ogenschijnlijk onschuldige conferenties en alles wat daarbij hoorde de koningin in 1956 in zo'n lastig pakket brachten.

Want constitutioneel was er evenmin een probleem, zoals minister-president Willem Drees niet naliet te benadrukken. Alle handelingen van de koningin hadden (toegegeven: soms met moeite) de goedkeuring gekregen van het kabinet. In de zaak van oorlogsmisdadiger Lages trad Juliana veel minder eigengereid op dan lang is verondersteld en ook haar aanvankelijk omstreden en door prins Bernhard gehekelde 'Amerikaanse' toespraken waren ministerieel gedekt. Na 1952 waren er eigenlijk geen problemen meer gerezen tussen koningin en kabinet. Ook in het crisisjaar 1956 gedroeg Juliana zich, ondanks de grote druk waaronder zij moest werken, staatsrechtelijk voorbeeldig en handelde ze onder meer de lastige kabinetsformatie volgens de regels af.

Wat was dan wel het probleem? Het Oude Loo lijkt onderdeel te zijn geworden van een soort machtsstrijd die Juliana uitvocht met haar echtgenoot prins Bernhard. Eind 1949 was het huwelijk onder druk komen te staan,

waarbij de prins met een beschuldigende vinger richting Hofmans wees. Hij ontzegde 'doorgeefster' daarom de toegang tot Paleis Soestdijk, maar daarmee waren de problemen niet voorbij.

In 1955 escaleerden de verhoudingen tussen koningin en prins. Juliana kreeg steeds meer moeite met de buitenechtelijke relaties van haar man en ook zijn betrokkenheid bij de Bilderberg-conferenties zinde haar niet. Gezien de chronologie van de gebeurtenissen, ligt het voor de hand dat vooral de pogingen van Juliana de prins – via Drees – onder een soort curatele te stellen en hem onder meer het voorzitterschap van Bilderberg te ontzeggen, voor Bernhard de druppel waren die de emmer deed overlopen. Door te lekken naar de buitenlandse pers (eerst naar Sefton Delmer en vervolgens *Der Spiegel*) ging hij vol in de tegenaanval.

Bernhard lijkt daarbij vooral oog te hebben gehad voor zijn eigen hachje. De prins lijkt zijn eigen vrienden en vriendinnen belangrijker te hebben gevonden dan zijn echtgenote, maar moest zijn huwelijk met haar wel in stand houden, want het leven dat hij leidde was daaromheen gebouwd. Hij wilde dat leven voortzetten, zonder de kritiek daarop van zijn echtgenote en/of haar vriendenkring. Juliana's eerste biografen hadden het vermoedelijk dan ook goed gezien toen zij concludeerden: 'Het vermoeden rijst dat Bernhard een gunstig image van hemzelf […] belangrijker vond dat een oplossing "in de minne" op Soestdijk'.[2]

De prins bracht de vrienden van Juliana ernstig in diskrediet door ze te beschuldigen van sektevorming, communistische sympathieën en machtswellust en door Hofmans met Raspoetin te vergelijken. Juliana zou, aldus de prins, het willoos slachtoffer zijn van de intriges van Kaiser en co. Het waren merendeels onzinnige verdachtmakingen, maar deze Koude Oorlogretoriek ging er bij bevriende journalisten en politici, die toch al zo hun twijfels hadden over wat er rondom Juliana allemaal gaande was, in als Gods woord in een ouderling.

Ook Beel, Gerbrandy en Starkenborg Stachouwer, de drie wijze mannen, leken Bernhards visie te volgen. Bovendien vond het kabinet-Drees, met voorop minister van Buitenlandse Zaken Beyen, Bernhards betrokkenheid bij Bilderberg niet bezwaarlijk, maar eerder bevorderlijk voor de Nederlandse (handels)belangen. Bilderberg was voor Drees, Beyen en Beel bekend terrein, terwijl het Oude Loo voor hen ongrijpbaarder en daarmee risicovoller was. Ze begrepen waar Bernhard mee bezig was, maar wat Juliana bezielde, begrepen ze niet of wilden ze niet begrijpen. Het deed er in hun optiek ook niet toe.

Cruciaal in de hofcrisis van 1956 was namelijk dat Drees en Beel hetzelfde belang hadden als Bernhard: het huwelijk van koningin en prins moest worden gered en abdicatie moest worden voorkomen. Daaraan werd alles ondergeschikt gemaakt. En dus trok de koningin – kwetsbaar geworden door de grotendeels onterechte verdachtmakingen – aan het kortste eind en moest zij de omgeving waarin ze zich acht jaar lang gelukkig had gevoeld, het Oude Loo, vaarwel zeggen. Voorgoed, zo bleek spoedig. Terwijl ze in *Der Spiegel*

was afgeschilderd als 'eine weiche weibliche Seele', maakte Juliana uiteindelijk een rationele ('mannelijke') keuze voor haar huwelijk en voor de monarchie, en volgde ze niet haar hart.

Juliana's keuze leidde tot heftige confrontaties met haar vriendinnen, met name met Rita van Heeckeren. Zij en ook Erna Mijnssen en Bep Pierson voelden het zwichten voor de wensen van Bernhard, want zo zagen zij dat, als verraad aan hun hoge, door God gegeven opdracht. In hun ogen had Juliana een verkeerde afslag genomen en dat lieten ze onverbloemd weten. Met name het feit dat Juliana naliet in het openbaar Hofmans te verdedigen, viel bij hen verkeerd. Hofmans zelf daarentegen lijkt voor Juliana's stappen wel begrip op te hebben kunnen brengen, zoals ze Van Hamel liet weten.

De eerlijkheid van haar vriendinnen mag dan door de vorstin gewild en gewaardeerd zijn, ze leidde wel tot een voor haar zeer pijnlijke breuk. Juliana kwam aan twee kanten klem te zitten. De vriendengroep van het Oude Loo keerde zich van haar af en tegelijkertijd bleef haar echtgenoot zijn uithuizige gang gaan. Ook na 1956 bleef Bernhard Bilderberg, zijn journalistieke en zakelijke vrienden en zijn maîtresses trouw – met alle gevolgen van dien.[3] En Juliana? Nadat het stof van de hofperikelen enigszins was neergedaald, vroeg zij Annie M.G. Schmidt een blijspel te schrijven voor haar en de vriendinnen die zij nog over had[4] – zodat zij kon gaan toneelspelen.

Bijlage 1

Overzicht inleiders op de Oude Loo-conferenties

1e conferentie

24.07.1951
Bep Pierson-van Tienhoven (openingswoord)
Max Thurian

25.07.1951
Bep Pierson-van Tienhoven (inleiding)
H.M. de Koningin: *Enige opmerkingen over de ontwikkeling der mensheid in het heden. [zie bijlage 3]*

27.07.1951
Wim Kaiser

31.07.1951
Philip Metman
a. leest brief Barbara Waylen en 'message' van koningin Juliana voor *[zie bijlage 4]*
b. geeft reactie daarop
His Highness Ismail Izzet Hassan ('improvisatie')

01.08.1951
Philip Metman: *Conflict and revelation.*
B.H.M. Vlekke ('improvisatie')

02.08.1951
G.J.H. Gijmink: *Op weg naar existentieel-geestelijke vernieuwing.*
Joop van Dijk (slotwoord)

2e conferentie

16.11.1951
Frans Mijnssen (openingswoord)
Prof. W. Hartner: *Humanism and progress.*

17.11.1951
Prof. H.Th. Fischer: *The reality of faith.*

18.11.1951
J.H. Jaarsma
Prof. H.W.F Stellwag (slotwoord)

3e conferentie

25.07.1952
Wim Kaiser (openingswoord)
Prof. E.L. Selleger: *The intellect transformed from Ruler to Server*.
Prof. J.N. van der Ley ('improvisatie')
D.H. Meynen ('improvisatie')

26.07.1952
Pir Vilayat Inayat Khan
W.J. Kool ('improvisatie')
Jo Zeegers-Claessen ('improvisatie')

27.07.1952
A.G. Vreede: *The moral crisis of today*.
L. Hoyack ('improvisatie')
Wim Kaiser
Bep Pierson-van Tienhoven (slotwoord)

4e conferentie

29.05.1953
Bep Pierson-van Tienhoven (openingswoord)
Baron Erik Palmstierna: *Modern Trends*.
Graf Karlfried von Dürckheim: *Die Exercitienpraxis des Zen-Buddhismus als Beispiel für Möglichkeit und Grenzen menschlichen Bemühens*.

30.05.1953
Alphonse Maeder: *Kann eine religiös orientierte Psychotherapie zum Frieden in der Welt beitragen?*
Kenneth Walker: *The Evolution of Man*.

31.05.1953
Dina van Dalfsen: *The Eternal Faithfulness of God*.
Hans Roser: *Religiöse Fragen in der Industrie*.
Frans Mijnssen (slotwoord)

5e conferentie

28.08.1953
Frans Mijnssen (openingswoord)
André Tolédano: *Religions and the Peace of the World*.
Leslie H. Leslie-Smith: *Man: an embodied paradox*.

29.08.1953
Prof. Martin Buber: *Der Spruch vom zinsgroschen und unsere Zeit*.

30.08.1953
Prof. Theophil Spoerri: *Existentialismus und die heutige Jugend*.
William Aspden: *The search for reality*.
Wim Kaiser (slotwoord)

6e conferentie

29.01.1954
Wim Kaiser (openingswoord)
Phirozshah Mehta: *The realization of God*.
Gerald Bailey: *Christianity and communisme – unity and divergence*.

30.01.1954
Hans Müller-Eckhard: *Die abendländische Krankheit und das Menschenbild Dostojewskijs*.
Prof. E.J.F. Thierens: *Youth – Idealism – Optimism*

31.01.1954
Prof. R. van Brakell Buys: *Meister Eckehart and our age*.
Bep Pierson-van Tienhoven (slotwoord)

7e conferentie

28.05.1954
Bep Pierson-van Tienhoven (openingswoord)
Le comte François de la Noë: *Du monde des apparences aux réalités de la foi*.
Lord Hugh Dowding: *The road to peace*.

29.05.1954
Prof. Gilles Quispel: *Tradition und Neuschöpfung*.
Adelaide Gardner: *The sense of insecurity and the search for God*.

30.05.1954
Prof. Annemarie Schimmel: *Ich folge der Religion der Liebe*.
Frans Mijnssen (slotwoord)

8e conferentie

27.08.1954
Frans Mijnssen (openingswoord)
Georges Grosjean: *Réflexion sur la nature et la conduite de notre vie*.
N. Sri Ram: *The world in travail*.

28.08.1954
Fritz Feigel
Juan Mascaró: *Light, love and life*.

29.08.1954
Prof. C.J. Bleeker: *Reconception of religion: the world's need*.
Wim Kaiser (slotwoord)

9e conferentie

28.01.1955
Wim Kaiser (openingswoord)
W. Tudor Pole: *Some spiritual issues underlying world problems*.
Chr. Mueller: *Die Geisteskrankheit als Gegenwartsproblem*.

29.01.1955
Nadjim oud-Dine Bammate: *Le destin spirituel de l'homme musulman*.
Prof. F.A. Vening Meinesz: *For our western civilization a moral renaissance is vitally needed*.

30.01.1955
Rudolf Daur: *Gewaltlosigkeit und Widerstand*.
Bep Pierson-van Tienhoven (slotwoord)

10e conferentie

20.05.1955
Bep Pierson-van Tienhoven (openingswoord)
Martti Siirala: *Was sagt uns die Begegnung mit einem Geisteskranken?*
Prof. Sofi Huri: *Ken'an Rifai*

21.05.1955
Stephan Hopkinson: *Symbolism and its effect upon belief*.
Prof. Lev. A. Zander

22.05.1955
Arthur Meyer: *Die Entdeckung des absoluten im Leben der Persönlichkeit als individuelle Gotteserfahrung*.
Frans Mijnssen (slotwoord)

11e conferentie

26.08.1955
Frans Mijnssen (openingswoord)
Leslie Paul: *The meaning of human existence*.
Erwin Zippert: *Die inneren Gründe für die Weltanschauungsnöte der Gegenwart*.

27.08.1955
Albrecht Goes: *Vertrauen in das Wort*.
Ariane de Berg: *Voir, comprendre, agir*.

28.08.1955
Don Salvador de Madariaga: *Peace and freedom*.
Wim Kaiser (slotwoord)

12e conferentie

27.01.1956
Wim Kaiser (openingswoord)
Prof. Stig Wikander: *Parole sacrée, écriture sacrée, images sacrée*.
J.H. Venema: *Initiation into divine mysteries based on the ancient song of God, the Bhagavad Gita*.

28.01.1956
Heinrich Schild: *Gegenwart und Zukunft der selbständig Schaffenden in der industrialisierten Gesellschaft*.
Arne Runeberg: *The conflict between religious and scientific thought*.

29.01.1956
W. Grigor McClelland: *National loyalty and world brotherhood*.
Bep Pierson-van Tienhoven (slotwoord)

13e conferentie

25.05.1956
Bep Pierson-van Tienhoven (openingswoord)
Daniel van der Meulen: *Begegnungen von Muslims und Christen*.
Carl-Martin Edsman: *Histoire et religion*.

26.05.1956
Prof. Hans Biäsch: *Homo divinans – der angesprochene und antwortende Mensch*.
Tom Hopkinson: *The need for a new relationship between man and woman*.

27.05.1956
Wim Kaiser: *Religion and religions*.
Frans Mijnssen (slotwoord)

14e conferentie

31.08.1956
Frans Mijnssen (openingswoord)
André Trocmé: *De trois manières de servir la vérité*.
Lawrence Hyde: *The personal and the cosmic*.

01.09.1956
Prof. Erland Ehnmark: *Creation and continued revelation*.
Theodore Beskine: *The transcendent and immanent reality of the new age*.

02.09.1956
Prof. Gustav Mensching: *Toleranz und Wahrheit in der Religion*.
Wim Kaiser (slotwoord)

15e conferentie

01.02.1957
Wim Kaiser (openingswoord)
Oscar Köllerström: *The son of man, and every son of man*.
Prof. Pandit Tarachand Roy: *Der Geist des Hinduismus*.

02.02.1957
E. Graham Howe: *Self – not self*.
Richard K. Ullmann: *A religious approach to international technical aid*.

03.02.1957
Wilh. Becker: *Erneuerungsgruppen und ihre Bedeutung für das Volksleben*.
Bep Pierson-van Tienhoven (slotwoord)

16e conferentie

24.05.1957
Bep Pierson-van Tienhoven (openingswoord)
Prof. Dame Kathleen Lonsdale: *The responsibility of scientists and citizens*.
K.E. Freitag: *Erlebnis der Mystik*.

25.05.1957
Prof. Friedrich Heiler: *Einheit und Zusammenarbeit der Religionen*.
V.P. Underwood: *Must death rule our life?*

26.05.1957
Norbert Loeser: *Die moderne Kunst und das religiöse Erlebnis*.
Frans Mijnssen (slotwoord)

17e conferentie

30.08.1957
Frans Mijnssen (openingswoord)
A.J.H. van Leeuwen: *Freedom and brotherhood*.
Henriette Jordan: *Begegnung mit der Realität Gottes*.

31.08.1957
Carl G. Diehl: *God the inescapable*.
Richard Grunow: *Macht und Ohnmacht, Kreuz Christi, Krieg und Frieden*.

01.09.1957
George Gibson: *God and his people: structure of community*.
J.W. Kaiser (slotwoord)

Bijlage 2

Overzicht aantal deelnemers, aantal vrouwen en aantal buitenlanders per conferentie*

	jaar	*deelnemers*	*vrouwen*	*buitenlanders*
1e conferentie	1951	112	49	6
2e conferentie	1951	97	52	9
3e conferentie	1952	88	43	3
4e conferentie	1953	93	50	5
5e conferentie	1953	153	82	17
6e conferentie	1954	71	34	16
7e conferentie	1954	131	71	21
8e conferentie	1954	151	91	39
9e conferentie	1955	70	42	11
10e conferentie	1955	153	88	31
11e conferentie	1955	180	102	30
12e conferentie	1956	144	82	19
13e conferentie	1956	200	114	31
14e conferentie	1956	158	94	36
15e conferentie	1957	98	50	19
16e conferentie	1957	141	85	24
17e conferentie	1957	150	88	25
	totaal:	2.190	1.217	342

* *De getallen zijn bij benadering: ze zijn gebaseerd op de deelnemerslijsten, die soms op het laatste moment werden aangepast; wat de buitenlanders betreft is er vooral gekeken naar de adressen, daarbij kan het een enkele keer voorkomen dat er in het buitenland wonende Nederlanders wel en in Nederland wonende buitenlanders niet zijn meegeteld, maar dat zal slechts marginale verschillen opleveren.*

Bijlage 3

Inleiding koningin Juliana op eerste Oude Loo-conferentie, uitgesproken op 25 juli 1951.**

Enige opmerkingen over de ontwikkeling der mensheid in het heden

Het teken van deze tijd is hetzelfde als bij herhaling in de menselijke geschiedenis is voorgekomen en het beduidt, dat een zekere destructie tot een noodwendigheid is geworden.

Het is het verkeerde mensenwerk, dat deze destructie treffen moet, de verkeerde menselijke inmenging in het natuurlijke, het harmonieuze, het Goddelijk-geordende verloop der tijden.

In onze tijd is het ons vernuft, dat de kans heeft gekregen het fatale punt te worden, dat – met zijn enorme resultaten, die ons voor een goed deel onrustbarend uit de hand zijn gelopen – ons op de weg heeft gebracht naar uiteindelijke vernietiging.

Ik hoef hier nauwelijks de atoombom met name te noemen als het hoogtepunt van dit alles. In handen van misdadige totalitaire systemen, bedreigen deze en andere dingen het menselijke leven zelf hier op aarde, en, in 't algemeen, is dit voor de mensheid geen geschikt speelgoed.

En toch is dit nog geen verloren wereld, maar één die voor een keus staat.

De grondfout die wij hier maken, is, dat wij onze intelligentie zich in sneller tempo laten ontwikkelen, terwijl wij te traag zijn met het bespoedigen van de ontwikkeling van wat men zou kunnen noemen het hart.

Toch zou dit het nastreven hebben betekend van ons werkelijke doel en onze wezenlijke bestemming.

Maar de tijden in hun natuurlijke verloop, zouden nooit uit zich zelf vernietiging veroorzaakt hebben, want in iedere tijd ligt de absolute wetgeving van God vast als dominerende factor.

Als wij mensheid en mens beschouwen, dan zien wij hoe de huidige wereldtoestand wankelt tussen: aan de ene kant het menselijk vernuft met zijn resultaten als hetgene dat wil heersen en aan de andere kant de mogelijkheid van het menselijk kiezen tussen het weren of het ondergaan hiervan.

Het te weren betekent: ditzelfde vernuft plus zijn resultaten, doeltreffend, efficiënt te maken door ze uitsluitend op wijze manier te gebruiken, met het doel de tegenwoordige wereldsituatie te saneren en te reorganiseren.

Weerstaat men het kwaad, dan rijst tegelijk het gehele menselijke peil.

Het te ondergaan betekent: in te stemmen met de persverse doeltreffendheid en de overheersing van het vernuft, de vernietiger. Huilt men met de wolven mee, dan wordt men een medeplichtige.

Maar nog zijn wij geen verloren mensheid, maar één, die voor een keus staat.

Het ontduiken van de Goddelijke wet zal altijd inhouden dat een kortzichtig beleid gaat worden gevoerd en dit is noodlottig.

Maar het zal tenslotte naar zijn eigen vernietiging voeren, omdat God's Wetgeving altijd ontbindt, wat niet tot Zijn Orde is.

Anderzijds kan de menselijke inmenging ook in harmonie zijn met de van God gegeven Wet. Want de mens wordt er nu eenmaal door opgenomen en geleid, terwijl hem toch zijn eigen absolute vrijheid van handelen wordt gelaten.

Dus dit geeft op zichzelf aan de mens mede-verantwoordelijkheid, die gelijk is aan zijn bekwaamheid tot mensenliefde en niet mensenhaat.

Onze autonomie reikt precies evenver als ons besef dat harmonieuze mensen-samenleving mogelijk is, en wel door zich op grond van mensen-respect erin verantwoord te voelen. Iedereen wete zich hierbij betrokken, op zijn of haar plaats, in zijn of haar eigen verantwoordelijkheid. Het vertreden van de eerbied voor onze medemens brengt vernietiging der samenleving en chaos.

Hier begint de grens van de menselijke onmacht zich duidelijk af te tekenen. Hier eindigt het gebied van de menselijke vrije wil en hier begint de Goddelijke inmenging. God's hulp, of genade, of leiding, of welke naam er aan wordt gegeven, wordt dan opgewekt.

Wij zijn uiteindelijk volstrekt machteloos, omdat onze bestemming in God's handen ligt en niet in de onze.

Nu is de tijd gekomen, waarin de mens zijn hantering van de wetenschap moet herzien. Er is geen enkele reden, waarom wij in den blinde op dezelfde weg zouden blijven voortstrompelen! Integendeel, wij zullen ons moeten bezinnen op het hervinden van hóe de schakel moet liggen, die mens en God moet verbinden.

Nu ligt die schakeling nog te zeer in verkeerde richting, inplaats van ons te herleiden naar de harmonie tussen mens en God.

De mens moet de Mens hierin bijstaan, met geen ander motief, dan het leven voor hem hier op aarde te beveiligen tegen vernietiging, ontstaan door misbruik van God's Wet.

Dit is onze eerste plicht.

Daarachter ligt de zekerheid – en 't is ons goed recht die ons heiligst eigendom te weten – dat er geen inniger band mogelijk is, dan tussen Schepper en schepsel.

In plaats van bezorgd te zijn over het voortbestaan van ons stoffelijk lichaam, tot iedere prijs, als ons hoogste doel, mogen wij doordrongen zijn van de verzekering, dat de mens in zijn wezen onaantastbaar is, door tijd noch gebeuren.

Er bestaat in wezen geen tegenstelling God - mens of mens - God.

De mens is op weg naar God toe.

Hij heeft de vrijheid van keus van zijn pad, hoewel hij nooit buiten het gezichtsveld van het wakend oog van God kan komen.

Wij kunnen recht vooruit oprukken, in actieve, creatieve medewerking met

God's gegeven wet; wij kunnen passief gaan neerzitten, misschien in gelatenheid afwachtend of er iets langs zal komen dat ons kan voortzeulen; wij kunnen ronddartelen met voorwaartse en achterwaartse bochten en ommetjes; wij kunnen ons ook omdraaien en teruglopen, maar dit leidt naar een dood, dieper dan die van het lichaam, hoewel nooit geheel definitief.

Maar er is ons de kans gegeven, voorwaarts te gaan naar een dieper en hoger leven.

Liefde ontduikt haat,

Vrede ontduikt oorlog – en, de mens ontkomt God niet.

God kan door geen schepsel overwonnen worden, want Hij is de Grondlegger der Schepping.

** Archief Stichting Open Veld Werk, met pen staat boven de Engelse vertaling bijgeschreven: 'Adress H.M. 25 july 51' en boven een Nederlandse versie staat getypt: 'NIET VOOR PUBLICATIE'. Dit is de voordracht van Juliana tijdens de eerste conferentie. In de anonieme samenvatting staat over de lezing van Juliana: '*H.M. de Koningin* bracht […] de onmacht naar voren, die gevoeld wordt doordat wij op een punt van ontwikkeling van de wereld zijn gekomen, waarbij menselijke kracht alleen te kort schiet om een catastrophe te voorkomen en ons hart ten achter is gebleven bij ons vernuft. Wij zullen ons moeten herleiden in de hantering van wetenschap en de schakel moeten terugvinden, die mens en God verbindt. Wij moeten elkaar hierbij helpen. Wij zijn geen verloren wereld, maar één, die voor een keus staat. Duidelijk sprak Zij uit, dat het in de wereld niet moet gaan om vooruitgang, maar om menselijke waardigheid en aanvaarding van verantwoordelijkheid voor de medemens. Er is nog een kans om voorwaarts te gaan naar een dieper en hoger leven. God wint het. Wij moeten ons laten inschakelen in Zijn plan en niet vrezen voor ons stoffelijk voortbestaan, want in wezen is de mens de mens als schepsel van God onaantastbaar'.

Bijlage 4

Tekst koningin Juliana, op 31 juli 1951 tijdens eerste Oude Loo-conferentie voorgelezen door Philip Metman.***

Message from Queen Juliana to the Meeting of the Christian Leadership at Schloss Mainau

The mercy of God is still and forever there, to meet human expectations towards peace and brotherhood. So is the recognition of man's inability ever to achieve them, without appealing to this mercy.

No human ingenuity can disentangle the problems of his time, for virtually everything can be explained away intellectually. The real reasons behind our distress, as God must see them, are hidden to us, as long as we stand on our human level which is much too low, and means our complete impotence to see anything at all the way God does. So deep and low is our humiliation for not having understood Gods creation in simplicity. It would have been a simple thing, for one, to have respected each other's life.

Therefore neither God nor His Creation can be blamed for the difficulties. But man will only be able to be rehabilitated in His Creation when becoming His Creature who *dwells* on the earth and does not destroy it.

As the world has declared itself to be opposed to its Creator, which is obvious by all human entanglement, and by the staggering, immoderate trampling upon His Creation – likewise He cannot deny the world His answer – by this very mercy. And never was there such emergency, and never was mankind so sadly estranged from this mercy.

So, in distress, it has been tried over and over again to look for emergency-exits in uncounted varieties of as many ideologies, but they have all been proved to be either ideas, too much man-made, or ideals too much man-soiled or man-spoiled, conflicting with each other, and so alas, they have all shown their own man-made limitation. It will go with them as with a balloon, which is over-inflated, and which – like every ideology – bursts.

The Insider of all Times, however, is not merely the vacuum, free from all conflicting ideologies.

Neither is He just a problem, cast in a form, tangible for the human brain.

He is the only Champion, whose fight makes sense, against all nonsense.

Incomprehensible, elusive, He appears and disappears, visible on the field of action of our soul only part of the time from our spiritual level. For every single human life He is *the* Problem. But over and above all puzzling and pains, He leaves us that one certainty: that He is not only our Problem, but also our only emergency-exit.

To confess to Him our impotence, to admit to Him our distress, is the only confession which leads towards the saving of the world.

For He will give us wings on which to fly in the immensity of the free air, to float on the breeze and the gale of the Holy Spirit. Whatever appealing or appalling tasks He may give us, we will never again sink away in dull despair. He can bring us out on a higher level, from where we can see further and deeper, – clearer, as though our world, its difficulties and their causes became transparent to our eyes; clearly seeing it in its struggle on its way to God.

*** Archief Stichting Open Veld Werk. In een anoniem verslag van de eerste conferentie staat over deze tekst geschreven: 'De inhoud van de boodschap van H.M. de Koningin kwam in hoofdzaak neer op een ernst maken van allen met de tijd waarin wij leven, een gebruik maken van de goede krachten van de menselijke wil in harmonie met God, om de verkeerd gerichte, naar chaos voerende ontwikkeling te stuiten'.

Bijlage 5

Boodschap van H.K.H. Prinses Wilhelmina****

Confronted with a new era in the history of mankind, it can not be but a grave responsibility for all who are called upon to promote Christian leadership, to seek the true way leading to fulfilment.

Only when raised to where one receives enlightenment of the Holy Spirit, it is possible to behold the dire needs of mankind in these modern times and to take active part in furthering the Peace as it has been made clear to us in Christ's Teaching.

Christ's Victory is a spiritual victory: a victory over the evils in the world of to-day, bringing light where darkness reigned before. This example we must follow. We must strive to rid the world of evil human passions by changing the human mind. Only this can bring about His Peace, which is a Peace of the heart; surpassing all reasoning; enlightening and inspiring all our thoughts and doings in daily life; implying perfect relationship and solidarity amongst fellowman.

The task is ours to prepare this lesson: to sow it all over the world in all walks of life!

Only this can help to overcome the uprootedness and despair of multitudes and give them fresh hope and courage for our future and that of the coming generations.

Like spring forces its way in nature, bursting with indomitable strength through the chains wrought by winter, likewise the Love and Power of the Prince of Peace will break the iron bonds in which the world of to-day is still enslaved.

**** Archief Stichting Open Veld Werk, niet voorgedragen maar onder deelnemers van de eerste Oude Loo-conferentie verspreide boodschap van prinses Wilhelmina.

Bijlage 6

Message of Her Majesty Queen Juliana of the Netherlands. I.C.C.L.-conference 22-26 May 1952.*****

If new life has to be given to this world, in a way as you are trying to find at this meeting, one looks involuntarily for a new beginning.

A new beginning can never mean a latent lingering around point zero, nor can it be a couple of contortions from sheer lack of power – a *new* beginning must be sound, as a contrast to all old failures, if it is born from dire need!

The only reasonable thing there is, is our relationship of human cohesion. And to widen and enlarge a rupture can only cause a pitiful haemorrhage, leading in the end to the final blow to mankind as such and all it is worth.

In this time – now, – we all, together, stand face to face with this fact.

This makes demands, the like of which have never before been made to human beings!

Looking backward, and making up the balance of the deeds of Man, this creative image of the Creator, we see these deeds always turn the scale by the destruction of human cohesion, and never by lifting it up.

Look at the dislocated state of present world economy for a proof.

How to start a clearing, that will clear up the chaos? What human calculations will bring us a higher outcome of all this than the sum total of bankruptcy, (numbering) 0,0?

We have always believed in the value of possessions we stored in our – human – safe. The human safe – our accumulated values – is no longer as "safe" as it should be. Bonds and shares, subtle registrations of quotations and rates of exchange as they used to be, have lost their gilt edges and now show yellow, withered, ones.

Too many influences and valuations result in a muddle of problems and possibilities and the rate of exchange reflects no longer the true value of things.

The fundamental structure of stocks is being lost. This makes their security insecure and colourless.

Christianity should make us set ourselves aside, and we know we can count *on* God.

He has not only planned the great outlines of the history and development of mankind, but also of our individual lives down to the smallest detail, – and all for our good.

Our horizon is far too limited, but that we might overlook His outline. We only sometimes believe to discern a fragment of it. This always fills us with awe and admiration, and also with a sense of being utterly powerless. How can we ever bring anything into being that would be against His Plan?

God's leadership is the only real directive, the only valid purpose in His Creation. By yielding our minute smallness to His overwhelming greatness, we accomplish an act of utter realism.

Without this, we will always be inclined to think, we can exist without the Source of Life. Every time we develop an initiative which obviously bears the Trade mark "made in earth", imitating one that should be made in Heaven, it carries the germ of Death in itself, right from its origin. As a proof of this we see it become rival to, and collide with, other plans, and die a natural or violent death.

We may plan and labor hard all our lives, for many purposes. But as responsible persons, who would like to be Christians, we feel we are in the first place brothers and sisters as children of God and want to follow our eldest brother Jesus Christ.

We are free to make plans and do deeds in countless variations. Our plans are often not carried out as we conceived them. We muddle on throughout the ages. But God knows the intention, with which we work. If we have *given ourselves* in a life-work which ended a failure, that is of no importance to God – for Him it is the giving of oneself that matters only. He accepts that gift, in Christ. It has become part of the Heavenly Treasure and will be used in due time, to the benefit of something – sometimes quite obvious, and sometimes unknown to us.

There is an inner certainty, which graciously indulges every human endeavor. This exists in Heaven, where our attempts must be followed with a pitiful and patient smile. This exists in ourselves too, as we know that when we do our very utmost, we may leave the rest to God.

Setting out only for the real Source of Life is the only sure way to enable us to be in harmony with Divine Intervention. It is the only way by which we can come to know a freedom to act, which is absolutely boundless: that is whenever we act in the Holy Spirit – for this opens an endless and timeless realm for us.

Any personal human initiative may, by surrender to God, be brought onto the level of God's Leadership of the world.

In doing so, His will can be done in earth as it is in Heaven.

***** Archief Stichting Open Veld Werk. Juliana hield tijdens het ICCL-congres in Noordwijk, in mei 1952, een inleiding die overigens niet in het voorlopige programmaboekje vermeld stond. Haar (titelloze) toespraak werd indertijd ook niet vrijgegeven voor publicatie.

Noten

Inleiding

1 GA, 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 19.
2 De lezing werd gehouden door A.E.G. Mantz-van der Meer, die in 1989 bij professor Gilles Quispel zou promoveren op een proefschrift getiteld: *Op zoek naar loutering, oorsprong en ontwikkeling van de enkratitische ascese tot in het begin van de dertiende eeuw n.Chr.*, Hilversum 1989.
3 GA, 1140-inv.nr. 51.
4 GA, 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 20.
5 Juliana's tweede dochter, prinses Irene (1939), was in de aanloop naar haar huwelijk met de Spaanse troonpretendent Carlos Hugo de Bourbon de Parme in 1964 overgestapt naar de Rooms-Katholieke Kerk. Na haar echtscheiding in 1981 sloeg ze een andere, meer spirituele weg in en verliet ze de Rooms-Katholieke Kerk.
6 GA, 1140-inv.nr. 10 – losse ansichtkaart.
7 Privéarchief Van Bree, Brief Van Heeckeren aan Van Bree, 23.06.1997.
8 Van Bree, 'In dit huis heerst liefde', passim.
9 *Der Spiegel*, 13.06.1956, 31-36.
10 Zie o.a. Van der Zijl, *Bernhard – Een verborgen geschiedenis*, Withuis, *Juliana's vergeten oorlog* en Aalders, *Niets was wat het leek*.
11 Van Rooden, *Religieuze regimes,* 125.
12 De Baar, Kuiper & Renders (red), *Biografie & Religie,*7.
13 De Baar, Kuiper & Renders (red), *Biografie & Religie,*10.
14 Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, somt er een aantal op, die gemeen hebben dat het gaat om zoeken naar God en/of een Goddelijke Waarheid. 'Religie houdt ons voor dat alles wat er gezegd en gedaan wordt, bijdraagt aan dit zoeken en dat wij al zoekend vormgeven aan de liefde die ons met God verbindt.' (37)
15 Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 73 en 91, wijst erop dat John Dewey in *A common Faith* (1934) 'het religieuze' definieert als het besef deel uit te maken van en een plaats te hebben in een groter geheel en daar in vol vertrouwen bescheiden en dankbaar tegenover te staan.' Religies zijn volgens Dewey, in de woorden van Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 81, 'samenhangende visies die een specifieke blik op de wereld en het menselijke bestaan uitdrukken en cultiveren'.
16 Achterin het boek is een lijst opgenomen met alle geïnterviewden en de datum van het interview.
17 Omdat ik de ongeïnventariseerde documentatie heb bekeken, kan ik bij de annotatie niet verwijzen naar inventarisnummers, maar zal ik de bronnen (voornamelijk brieven) zo nauwkeurig mogelijk omschrijven: door wie op welke datum geschreven en aan wie gericht.
18 Zo is er in brieven van sommige bewindslieden sprake van 'Hofman', wat aangeeft dat de naamsbekendheid van het medium tot 1956 niet heel groot was.
19 Weenink, *Vrouw achter de troon,* 325.

20 Officieel heet het gebouw tegenwoordig 'Het Oude Loo'. Ik heb er in deze studie voor gekozen om 'het Oude Loo' te schrijven, niet alleen omdat het indertijd ook de meest gebruikte schrijfwijze was, maar ook omdat er anders sprake zou zijn van 'de Het Oude Loo-conferenties'. In dit boek zal het Oude Loo staan voor zowel het gebouw, de conferenties als de vriendenkring rond Juliana en Hofmans. Door de context zal duidelijk zijn welke betekenis wordt bedoeld.

Deel I

Hoofdstuk 1

1 Gebaseerd op opmerkingen van Ismay Kaiser en Rita's nichtje Loukie de Vaere-Nitschmann en haar echtgenoot Charles de Vaere.
2 GA 1140-inv.nr. 51.
3 Aldus Walraven van Heeckeren, GA 1140-inv.nr. 51; volgens Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 143, kwam zij pas in november 1947 in dienst, maar dat is onwaarschijnlijk omdat zij een maand eerder al nadrukkelijk aanwezig is tijdens de doopplechtigheid van prinses Marijke op 9 oktober 1947 in Utrecht; het is Rita Pennink die de dopeling dan de Domkerk binnendraagt. Bovendien zit er in de fotocollectie van het NA onder meer een foto van Rita die ergens in de bossen bij Baarn de drie oudste prinsesjes voorleest, de foto is gedateerd juli 1947, zie: http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/3/tstart/o/q/zoekterm/rita%20pennink
4 Waterink, *Onze jonge Koningin thuis*,167-175.
5 De kwalificaties zijn ook afkomstig van Rita's nichtje Loukie de Vaere-Nitschmann en haar echtgenoot Charles de Vaere en van Hein Mijnssen, Ismay Kaiser en Eudia Pierson, kinderen van de organisatoren van de Oude Loo-conferenties, die in hun jeugd allemaal Rita Pennink goed hebben gekend.
6 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 51.
7 GA 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 4.
8 GA 1140-51: volgens Rita's latere echtgenoot Walraven van Heeckeren van Molecaten heeft Rita voorafgaand aan de inhuldiging en voorafgaand aan de soevereiniteitsoverdracht met nachtelijke briefjes de koningin ervan overtuigd haar verantwoordelijkheid te nemen.
9 GA 1140-51.
10 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 187.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Carola van Riemsdijk aan Kaiser, 21.06.1949, over een recente bijeenkomst. Ze zegt zich achteraf te schamen 'dat ik gevallen ben voor uiterlijkheden – en wel over het ietwat hysterisch aandoende enthousiasme van mevrouw Penning [sic] en de kreet "De kern moet verzamelen". Ik zag de secte verrijzen! Maar 't is net als U zegt, je moet daar doorheen kunnen kijken, 't was heel kinderachtig!'
12 Privéarchief De Vaere, brief Wilhelmina aan Rita Pennink, 01.08.1949.
13 Volgens Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 260, zouden Juliana en Bep al eerder kennisgemaakt hebben. Kort na de oorlog was Bep Pierson betrokken bij de door Kees Boeke opgerichte ICC en op 14 december 1945 net als 'haar goede vriendin' Juliana aanwezig op de eerste conferentie in Amsterdam. Bep zou daarna Juliana's secretaresse waarschuwen voor medeleden Anthony Guépin en Petrus Rienstra van Stuyvesande omdat zij 'niet zuiver' zouden zijn geweest in de oorlog. De dagboekaantekeningen van Bep lijken erop te wijzen dat de echte vriendschap pas in 1947 ontstond.
14 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby' van Bep Pierson voor haar dochter Eudia, 51; archief Pierson, kopie in bezit auteur.

15 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 51. Een *dicky* was een indertijd gangbare benaming voor een zitplaats in de kofferbak.
16 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 52.
17 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 52-53.
18 De typeringen van Eudia Pierson, Ismay Kaiser, Hein Mijnssen en Ton Boersma, oud-werknemer van Pierson.
19 De bibliotheek was tot medio 2012 nog gedeeltelijk intact in het huis in Leersum, waar Bep en Bob Pierson naartoe waren verhuisd en waar nu een kleindochter woont. In de boekenkast bevonden zich ook boeken van (beoogd) inleiders van de Oude Loo-conferenties zoals J.W. Kaiser, Hans Müller-Eckhard (*Das unverstandene Kind*), Barbara Waylen (*The story of Francis Banks*) en Max Picard (*De vlucht voor God*). Deze boeken zijn inmiddels in bezit auteur.
20 Archief Pierson, brief Bep Pierson aan haar dochter Eudia, 24.08.1951.
21 Volgens Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 140 en 460, noot 36, waren die avond verder nog aanwezig: Gerrie en Pauline van Maasdijk, grootmeester Gijs van Hardenbroek, Bernhards secretaresse Kokkie Gilles, hoogleraar J.F. Nuboer en enkele adjudanten en secretarissen met hun dames. Fasseur merkt nog op dat Greet Hofmans niet aanwezig was.
22 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 53.
23 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 56.
24 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 57.
25 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 60; zie ook Daalder, *Drees en Soestdijk*, 34, die een brief van prins Bernhard van 11.10.1951 citeert over de problemen rond prinses Armgard met daarin de zinsnede: 'J[uliana] eerst geheel voor – dan een weekend in Noordwijk (Pierson ook) en komt terug geheel tegen', daarmee de indruk wekkend dat zijn echtgenote door de Piersons is omgepraat.
26 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 51.
27 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 54; Mariet was een klasgenote/vriendin van Beatrix op *De Werkplaats* in Bilthoven en vanaf 1951 op het Incrementum in Baarn, zie o.a. Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 291 en 305.
28 Hilberdink, *Met het intellect van het gevoel*, passim.
29 De beschrijvingen zijn gebaseerd op gesprekken met o.a. Hein en Lot Mijnssen en schoonzoon Ton Etty.
30 *Vivekananda en vedanta*, 7-8; http://www.arsfloreat.nl/documents/Vivekananda.pdf.
31 Zie hoofdstuk 7.
32 Begin februari 1951 benaderde Stellwag dichteres Ida Gerhardt met de vraag of zij bereid was 'Latijn te geven aan een kleine groep kinderen, onder wie prinses Beatrix', zie: www.let.vu.nl/staf/mh.koenen/379_Collectie_Ida_Gerhardt.pdf
33 Zie o.a. Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 129, die spreekt over 'haar aarzeling'.
34 *Juliana Regina 1948-1953*, 2.
35 *Juliana Regina 1948-1953*, 2; er is vermoedelijk geen koning te vinden die bij zijn ambtsaanvaarding benadrukt zal hebben dat hij behalve vorst ook vader is en beide taken even belangrijk vindt.
36 Archief Mijnssen, brief Erna Mijnssen aan koningin Juliana, 01.07. 1956.
37 Privéarchief Pierson, 'Onze Baby', 52.

Hoofdstuk 2

1 GA 1140-49, register – privéarchief, voorgeschiedenis,7; het citaat komt uit de nagelaten geschriften van Walraven van Heeckeren; op een andere plaats daarin maakt hij de volgende notitie: '06/09'48 Inhuldiging koningin Juliana (Inzet theocratie, selectie adel en volk dat boven de regering uitgroeit)', GA 1140-49, register – privéarchief, beknopte chronologie.

2 Van Ditzhuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink', 373; zie ook: Schenk & van Herk, *Juliana*, 168; Jansen van Galen & Vuijsje, *Drees wethouder van Nederland*, 82-83.
3 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 153-154; zie ook Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 40, die zich baseerde op uitspraken van Walraven van Heeckeren.
4 KB, KW79 E236, Archief Kars, map 3, brief Cor en Leny Kars aan Juliana, 10.04.1948.
5 Het navolgende is onder meer gebaseerd op Bredenhoff & Offringa, *Greet Hofmans*; Bosmans 'Hofmans, Margaretha'; Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*; Fasseur *Juliana & Bernhard* en Kloek *Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*.
6 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 20.
7 KB, KW79 E236, Archief Kars, map 2, uit brieven van Kaiser aan Cor Kars, 27.09.1948, 02.10.1948, 02.11.1948 en 21.01.1949, blijkt dat tot zeker januari 1949 Exler de leidsman was.
8 De verhalen over de wijze waarop prins Bernhard kennismaakte met hetgeen over Hofmans werd verteld, verschillen nogal; onduidelijk is wie als eerste de prins op het bestaan van 'doorgeefster' attent maakte en wie dat nog meer deden: volgens Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 167 was Koot de eerste, maar volgens een ooggetuigenverslag uit het privéarchief B. de Vries onder de titel 'Hofkwestie', werd generaal Koot er door het Hof juist op uitgestuurd om het verhaal van Olda van Riemsdijk te verifiëren; duidelijk is dat de prins van verschillende zijden op het bestaan van Hofmans werd geattendeerd.
9 KB, KW79 E236, Archief Kars, map 1, brief Hofmans aan Cor en Leny Kars, 03.11.1948, waarin Hofmans over dat gesprek schrijft dat generaal Koot 'zich volkomen bewust was van de groote verantwoordelijkheid van zijn taak in deze'.
10 Uitspraak Walraven van Heeckeren van Molecaten tijdens gesprek met auteur, 13.06.1997.
11 Archief B. de Vries, Den Haag, handgeschreven notitie, waarschijnlijk van de hand van Koos de Vries, met als titel 'Hofkwestie', H1-H2. Het ongedateerde verslag is vermoedelijk pas enkele jaren later opgesteld en daarom is er abusievelijk sprake van 'prinses' Juliana en niet van 'koningin' Juliana.
12 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 163.
13 NA 2.22.06, map 247; zie ook Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 51; Daalder, *Drees en Soestdijk*, 25-27.
14 Erna Mijnssen in een gesprek met de auteur, 04.04.1997; zie ook Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 36.
15 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 241.
16 GA, aantekeningen Van Heeckeren van Molecaten, zie ook Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 35: Hofmans hield zitdagen bij onder meer de familie Kars in Amsterdam, bij mevrouw Woessink in Eerbeek, bij de familie Frieling in Nieuw Zinderen, bij De Vries in Assen en bij de familie Wildeman in Groningen. Op Woessink na zouden alle echtparen bij wie Hofmans zitdagen hield, te gast zijn op een van de Oude Loo-conferenties.
17 Hein Mijnssen in een gesprek met de auteur, 02.03.2011.
18 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 378.
19 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 404, de uitspraak is van de echtgenote van Pieter Sjoerds Gerbrandy; de oud-minister-president was ook zelf niet gecharmeerd van Hofmans.
20 Zie o.a. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 125, typeringen van De Quay, die Hofmans in zijn dagboek omschreef als: 'de intrigante, hysterica, gevaarlijke vrouw'. Overigens schreef hij haar naam foutief als 'Hofman'.
21 Onder anderen Erna Mijnssen, Eudia Pierson en Hein Mijnssen; zie ook Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 216: 'Greet Hofmans had een goed psychologisch inzicht in mensen. Haar kracht lag in empathie, in het vermogen tot het aanvoelen van anderen, in het zich inleven in de persoon van degene die advies en hulp zocht. Zij versterkte of bevestigde dan als het ware wat de hulpvrager dacht of wenste en daarmee ook diens zelfvertrouwen'.
22 Gesprek met Eudia Pierson, 12.05.2010.
23 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 187.

24 Aalders, *Niets was wat het leek*, 428 noot 25, waar geciteerd wordt uit de dagboeken van Jan de Quay en diens gesprekken met Jeanette Geldens, particulier secretaresse van Wilhelmina; op 17.06.1949 staat te lezen: 's avonds Jeanette. Weer lang gepraat vooral over spiritistische seances van de prinses, mej. H. en geloof van Koningin en Prins in deze zaak. Van alle kanten besproken.'
25 GA, 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 7; KB, KW79 E236, Archief Kars, map 1, brief Hofmans aan Cor en Leny Kars, 21.04.1949.
26 KB, KW79 E236, Archief Kars, map 2, brief Kaiser aan Kars, 04.02.1949: 'Eergisteren telefonisch verzoek uit Soestdijk om te komen. Gisteren gingen we samen, omdat het juist de eerste van drie periodieke dagen van Greet was.'
27 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 44.
28 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 178, het was goed gezien: prinses Marijke zou later, toen ze Christina heette, een zangopleiding volgen, diverse cd's opnemen en zingen op de uitvaart van zowel haar moeder als haar vader (2004) én bij het huwelijk van haar petekind prins Bernhard jr. (2000).
29 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 58: 'Stel juffr. Hofmans op één lijn met een profetes uit het Oude Testament. Ik zou zonder dit niet meer kunnen leven.'; citaat is feitelijk afkomstig uit Daalder, *Drees en Soestdijk*, 27, die het enigszins anders optekende: 'Ik stel juffr. Hofmans op één [lijn?] met een profeet uit het Oude Testament', en: 'Ik zou zonder dit niet meer kunnen leven.'
30 Mededeling van Erna Mijnssen in een gesprek met de auteur, 04.04.1997; zie ook Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 175.
31 Brouwer, *Parlementaire Geschiedenis*, 63; Van Wijnen, *De prins-gemaal*, 276.
32 Mededelingen van Hein Mijnssen en Lot Mijnssen en Tom Etty.
33 Privéarchief Mijnssen, brief Juliana aan Erna Mijnssen vanuit St. Anton am Arlberg, 31.12.1951; Hima Kesarcodi was een danseres en vriendin van de Mijnssens.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan zijn zoon Dick, 07.08.1952.
35 Kaiser zou een aantal boeken van Exler erven, zoals *Cosmologie, de astrologie als levensleer* en *Cosmologie, wetenschappelijke opstellen*, allebei van A.E. Thierens en verschenen in 1912 en 1913. De boeken stonden in de bibliotheek van Kaiser die deels bij zijn dochter Ismay is terechtgekomen en waarin verder nog boeken stonden van Martin Buber, P.C. Boutens, de *Bhagavad Gita* (getuige de opdracht cadeau gekregen van Frans Mijnssen in juni 1952), Gilles Quispel, Gustav Meyrink (*De Golem*) en Dane Rudyan (*Astrologie, aanleg en karakter*).
36 Mail Ismay Kaiser, 22.02.2014.
37 Scheffer, *Alles doet mee*, passim.
38 Kaiser vond Nietzsche geniaal en droeg diens gedicht *Aus hohen Bergen* steevast bij zich, zo schreef hij op 30.10.1958 aan dr. Friedrich Würzbach, president van het Nietzsche Gesellschaft, in München: 'Persönlich habe ich den empfindlichen genialen Menschen [Nietzsche, HvB] immer sehr geschätzt und schon vor vielen Jahren kopiierte ich sein Gedicht "Aus hohen Bergen" um es immer bei mir zu tragen, eben weil diese Erfahrung mir so nahe liegt in meinem eigenen einsamen Gang.'
39 Scheffer, *Alles doet mee*, 184.
40 Scheffer, *Alles doet mee*, 157-158.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bonde Jensen, 24.07.1956.
42 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 24.
43 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 06.08.1949.
44 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan directie van de N.V. Stoomvaart Maatschappij "Nederland", 20.04.1948.
45 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan niet nader gespecificeerde vrienden, 21.04.1948.
46 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan huisarts, 08.05.1948.
47 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Hart, een oud-collega van SMN, 07.02.1949.

48 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'beste welgezinde', 04.02.1949; zie ook brief Kaiser aan De Hart, een oud-collega van SMN, 07.02.1949.
49 Archief Stichting Open Veld Werk; brief Kaiser aan De Hart, een oud-collega van SMN, 07.02.1949.
50 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'beste welgezinde', 04.02.1949.
51 Archief Stichting Open Veld Werk, citaten afkomstig uit twee brieven van Kaiser aan respectievelijk 'beste welgezinde' en De Hart, een oud-collega van SMN, 04.02.1949 en 07.02.1949.
52 Archief Stichting Open Veld Werk, in een brief van Juliana aan Kaiser, 26.02.1952 wenst zij hem een goed jaar toe en schrijft vervolgens: 'moge de sport, om over kinderziektes heen te komen de sport van dit Olympische jaar worden, en vele kampioenen en bollebozen opleveren! Nu zal ik maar eens ophouden met mijn malle wensen, want U begrijpt wel hoe ik het meen.' Ze tekent met 'Uwe Juliana'.
53 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Rita Pennink aan Kaiser, 22.06.1949.
54 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Rita Pennink aan Kaiser, 27.10.1949.
55 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Erna Mijnssen aan Kaiser, ongedateerd.
56 Archief Mijnssen, brief Erna Mijnssen aan haar kinderen, 26.11.1957.
57 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Mees, 25.10.1950; Mees is uitgenodigd voor de lezing op 02.11.1950; De bijeenkomsten waren in principe maandelijks, echter niet in september en oktober 1950, zie: Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bosman, 28.09.1950.
58 Archief Stichting Open Veld Werk, correspondentie van Kaiser met Bennett, april1950.
59 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Rita Pennink, 24.07.1950.
60 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Jan Leene van het Rozenkruisersgenootschap in Haarlem, 16.06.1946.
61 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Nic Perk, 08.10.1950.
62 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Nic Perk, 25.08.1950, waarin letterlijk staat: 'In plaats van door het Woord tot den Meester (Geliefde) te komen, komen wij door den Meester pas echt tot het Woord.'
63 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Geunieerde Loges van Theosophen' afdeling Den Haag, 04.01.1949.
64 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Nic Perk, 25.08.1950.
65 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Nico Sikkel, 28.08.1945: 'ik behoor niet tot een partij. Volgens mij is het evident, dat een partij nooit het geheel kan dienen. Elke partij begaat de (philosopisch natuurlijke) arrogantie van zich te identificeeren met de kern, het ware van "het" volk.'
66 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Kurt Franck uit Salmünster, 10.02.1957: 'Der Russische Kommunismus [sei] ja gar kein Kommunismus, sondern allgemeine Sklavernei […] Es existiert darin gar keine Freiheit, nur Willkür; gar keine Menschenliebe nur Machtslüsternheit'.
67 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Hoyack, 14.11.1951.
68 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan de Stichting Vrienden van de Oecumenische Raad van Kerken in Nederland, 28.06.1950.
69 Archief Stichting Open Veld Werk, brieven 'Jan' aan Kaiser, 23.10.1948 en 15.02.1949.
70 Archief Stichting Open Veld Werk, brief 'Herman' aan Kaiser, 27.06.1953.
71 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van 'Jan' aan Kaiser, 20.08.1950 en brieven van Kaiser aan 'Jan', 24.08.1950; 04.01.1951 en 10.04.1951.
72 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Polderman aan Kaiser, 12.12.1951.
73 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Polderman, 15.12.1951; Polderman zou in 1952 en 1953 twee keer de conferenties op het Oude Loo bijwonen.
74 Archief Stichting Open Veld Werk, brief 'Frits' (Hofmans?) aan Kaiser, 17.03.1950.
75 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Stelloo aan Kaiser, 26.03.1957.
76 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Stelloo, 27.03.1957.

77 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan mw. Harmsen, 22.02.1952: 'Job beschouw ik als een van de waardevolste boeken van het Oude Testament.'
78 KB, KW79 E236, Archief Kars, map 2, brief Kaiser aan Cor Kars, 22.03.1951, waarin hij schrijft dat ze elkaar al dertig jaar kennen en waarin hij zich zeer positief uitspreekt over hun jarenlange vriendschap.

Hoofdstuk 3

1 Archief B. de Vries, Den Haag, handgeschreven notitie, vermoedelijk van de hand van Koos de Vries zelf, met als aanhef 'Het logboek van het Oude Loo en van het Open Veld'.
2 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 441-442.
3 Zie voor een uitgebreide analyse van prinses Wilhelmina in deze periode: Van Bree, 'Een religieuze 'aanraking' in de winter van 1949', in Mirjam de Baar et al, *Biografie & religie*, 130-147.
4 Alle boeken en brochures van Wilhelmina zijn uitgegeven door W. Ten Have N.V., Amsterdam.
5 *Vrede door Recht*, officieel orgaan van de Internationale Christelijke Vredesbeweging afdeling Nederland. Eerste jaargang, nummer 1, december 1951-maart 1952.
6 De Beaufort, *Wilhelmina 1880-1962*, 263.
7 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 445.
8 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 320.
9 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 225.
10 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 81.
11 *Verbondenheid*, 1962, 9: 'Er bestaat ontegenzeggelijk een wisselwerking tussen doen en geloof; daden sterken het geloof en het geloof sterkt daden. *Daarom moeten onze daden en woorden ingesteld zijn op ons geloofsleven. Wij moeten onze band met Christus en Zijn liefde in ons doen en laten tonen en leven uit de eenvoud van een Hem toegewijd hart*.' [cursivering in de oorspronkelijke tekst].
12 Booy, *Het is stil op het Loo*, 187.
13 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 94.
14 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 156.
15 Wilhelmina, *De Grote Onbekende*, 3-4.
16 Wilhelmina, *Adventsboodschap*, 1950, 7; zie ook Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 404: 'Wij staan op een keerpunt in de geschiedenis der mensheid. [...] Zien wij niet in de om ons ontspruitende belangstelling voor een vernieuwing van het leven van enkeling en samenleving, in de geest van Christus, reeds een voorteken van die nieuwe werkelijkheid?'
17 Wilhelmina, *Het besef van universele gemeenschap*, 3-4 en 8.
18 *De koningin sprak*, 13 en 61.
19 Zie ook Schaap, *Het recht om te waarschuwen*, passim.
20 Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 543.
21 Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 543.
22 De brieven zaten in de nagelaten papieren van Wim Kaiser en zijn inmiddels opgenomen in het Archief Stichting Open Veld Werk.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 03.06.1949.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 24.05.1949.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, Soestdijk, 04.08.1949: 'Gaarne verneem ik van U of van doorgeefster het antwoord.'
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 19.09.1949.
27 De meeste biografieën over Wilhelmina vermelden wel de religieuze opvattingen van de prinses, maar vrijwel nergens wordt haar contact met Greet Hofmans beschreven; zie o.a. Felderhof & Middelhoff, *Temidden van haar volk*, 252 en 254; Thijs Booy, *Het is stil op het Loo*, 85; De Beaufort, *Wilhelmina 1880-1962*, 263 en 265.

28 Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 562.
29 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 176; Fasseur trekt die conclusies onder meer uit de zinsnede van Wilhelmina in een brief aan Juliana van 06.01.1949 waarin zij stelt op dat moment wel even zonder Hofmans te kunnen; die zin ('Ofschoon ik gaarne nog eens met Mej. Hofmans zoude spreken, kan ik wel zonder haar verder op 't ogenblik') kan evengoed andersom worden uitgelegd, nl. dat ze inmiddels voldoende kracht heeft geput uit de contacten met doorgeefster dat ze een tijdje vooruit kan. Bovendien trekt Fasseur geen conclusies uit het feit dat Wilhelmina haar dochter nergens waarschuwt voor een te dominante rol van Hofmans in haar leven.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, blocnotekrabbel Wilhelmina aan Kaiser, 10.08.1949.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, blocnotekrabbel Wilhelmina aan Kaiser, 19.09.1949.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, map Prinses Wilhelmina, brieven 07/09.09.1949.
33 Archief Stichting Open Veld Werk/Archief Kaiser, losse brieven in map Pinksterboodschap 1949.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, blocnotekrabbel Wilhelmina, Paleis Voorhout, 06.10.1949.
35 Visser 't Hooft, *Memoires*, 315-317, roemde Wilhelmina als zeer betrokken bij de oecumene. Zij schreef diverse brieven aan hem en de Wereldraad van Kerken. Daarin stond onder meer het volgende: 'Na mijn troonsafstand heb ik het als mijn plicht gezien, Christus op universele wijze te dienen en de mensen in de gehele wereld uit hun verdeeldheid de weg te wijzen naar de eenheid in Christus.' Ook was zij de mening toegedaan dat 'de kerk verdeelt, het Evangelie verenigt'. Zij vond het met het haar kenmerkende ongeduld – aldus Visser 't Hooft in zijn herinneringen – schandalig dat de christenen verdeeld waren en wilde een universele Kerk op aarde.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 05.08.1949.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, blocnotekrabbel Wilhelmina aan Kaiser, 19.08.1949: 'Philips was zondag steeds aan het woord. Hij had zich geheel voorbereid op een uiteenzetting van Moral Rearmament zooals deze beweging *nu* is, en heeft mij veel gegevens achtergelaten […]. Hij staat op het standpunt van de *onmisbaarheid* van de *toepassing* in de praktijk van bovengenoemde beginselen in zijn industrie. Sterker overtuiging is niet denkbaar!'
38 Archief Stichting Open Veld Werk, beschouwing Kaiser over Morele Herbewapening, 04.09.1949; vergelijk deze opvatting met het citaat uit Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen,* 225, waarin Wilhelmina schrijft dat het christendom geen 'gewone' godsdienst is, geen ideologie. Jaren later zou Kaiser aan dr. Van der Ley in soortgelijke bewoordingen over Caux schrijven: 'Moderne morele herbewapening, de Caux-beweging van Frank Buchmann kan in ernst slechts gezien worden als een poging om het Evangelie opnieuw en anders te verraden, namelijk door het als "ideologie" in dienst van liberaal kapitalisme te mobiliseren in verweer tegen communistische en dergelijke ideologieën. Buchmann heeft deze fundamentele blasphemie zelf uitgesproken. Het typerende van deze en verwante mobilisaties is dat zij (vgl. bijv. "de derde Weg") behept zijn met de euvels van beide andere wegen, en dit zelf niet beseffen.' Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van der Ley, 11.02.1955.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 08.10.1949.
40 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 12.10.1949.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 24.04.1950.
42 Veenendaal & Kelder, *ZKH*, 98: 'Vanaf de zomer van 1950 ontwikkelt zich een hechtere band tussen Wilhelmina en Van Maasdijk. Hij redigeert soms haar toespraken , bespreekt met haar de politiek en maakt zijn opwachting wanneer dat gewenst is.' Ook Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 137, meldt dat Van Maasdijk 'soms de Engelstalige tekst van haar religieuze boodschappen en bespiegelingen' verzorgde.
43 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 09.10.1950.
44 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 15.10.1950.

45 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Kaiser, 13.12.1950.
46 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Beaufort, 12.10.1951.
47 Archief Stichting Open Veld Werk, map losse brieven.
48 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 337.
49 Dit blijkt onder meer uit mondelinge informatie aan auteur door de familie Mijnssen: Niet lang nadat Wilhelmina op 28 november 1962 was overleden, werd bij Greet Hofmans een pakje bezorgd in opdracht van wijlen de prinses. Alleen de gulle geefster en de ontvangster hebben geweten wat daarin zat. Blijkbaar wilde Wilhelmina nog een laatste gebaar maken richting de vrouw die zij hoog was blijven achten; ook mevrouw Bijl merkte in een gesprek met auteur op dat Hofmans en Wilhelmina regelmatig samen in de tuinen van Paleis Het Loo wandelden en dan urenlange gesprekken voerden.
50 Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 557.
51 Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 558: 'Misschien zorgde ook de nog te bespreken affaire-Greet Hofmans voor enig uitstel.'

Hoofdstuk 4

1 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 187.
2 Prins, *Huis Molecaten*,110.
3 Prins, *Huis Molecaten*,110.
4 'Nationalistische jongerenorganisatie opgericht in 1927; voortgekomen uit de in 1925 opgerichte Jongeren Bond tegen Eenzijdige Ontwapening; stelde onafhankelijk te zijn van iedere politieke en godsdienstige overtuiging; voelde zich zeer verbonden met het vorstenhuis en met defensieaangelegenheden, maakte propaganda voor militaire luchtvaart en Koninklijke Marine; zette zich af tegen jongerenorganisaties als AJC en NBAS; vooral aanhang in de provincies Gelderland en Overijssel; nadat de afdeling Den Haag van het NJV een belangrijke rol had gespeeld bij het organiseren van een aanhankelijkheidsmanifestatie aan het Oranjehuis op 29 juni 1940, de verjaardag van Prins Bernhard, werd het NJV in de loop van 1940 door de Duitse bezetter verboden; na de bevrijding werd het NJV weer actief en bleef dit tot 1952; het NJV werd officieel ontbonden in 1953.'; bron IISG, Amsterdam, http://www.iisg.nl/archives/en/files/n/ARCH02562.php
5 GA 1140-inv.nr. 11 – reizen en evenementen, 9.
6 Prins, *Huis Molecaten*, 110.
7 Zie o.a. het dagboek van A.A. van Heeckeren van Molecaten – Groeninx van Zoelen, GA, 0519 Huis Molecaten, nr. 312 en ook Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 135-142.
8 Prins, *Huis Molecaten*, 118.
9 GA 1140-inv.nr. 13, chronologisch overzicht, 9.
10 GA 1140-49, register – privéarchief, voorgeschiedenis, 3.
11 GA 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 3.
12 GA 1140-inv.nr. 13, chronologisch overzicht, 14.
13 GA 1140-49, register – privéarchief, voorgeschiedenis, 7.
14 GA 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 5.
15 GA 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 6 en 1140-inv.nr. 13, chronologisch overzicht, 15.
16 De citaten zijn afkomstig van onder meer Hans van Loon, Loukie en Charles de Vaere en Hein Mijnssen. Zij vellen daarmee een totaal ander oordeel dan Fasseur, die in *Juliana & Bernhard* negatief over Walraven van Heeckeren schrijft en hem als particulier secretaris 'ongeschikt' noemde, Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 188.
17 GA 1140-inv.nr. 13, chronologisch overzicht, 13.
18 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 200.
19 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 201; als onderbouwing wordt een citaat gegeven uit een brief van Rita aan Juliana, 26.07.1950, waarin zij schrijft: 'Wat hebben Greet, jij en ik

toch een innige band, al foeteren we elkaar wel eens uit! Dikke zoenen.' Een innige band lijkt toch wat anders dan een leiband…

20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Rita Pennink aan Kaiser, ongedateerd (maar vermoedelijk rond 20.07.1950 geschreven, want ze laat weten op 08.08.1950 weer op Soestdijk te zijn en ze kreeg op 24.07.1950 antwoord van Kaiser).

21 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 144 ('omdat Rita begin 1951 haar functie neerlegde') en 187 ('Toen zij in februari 1951 vertrok'). Opvallend is wel dat Bep Pierson zich kwaad maakte over het ontslag van Rita. Zij zag het als een opstapje naar het verwijderen van Greet Hofmans van het paleis – en dat was dus goed gezien. Gehoopt werd door Bep en de anderen dat Juliana zich, met steun van Hofmans, als 'Vredeskoningin' zou ontpoppen, Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 217-218.

22 Privéarchief De Vaere, Zeist, brief Wilhelmina aan Rita Pennink, 06.03.1950.

23 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 201; ook voor de bewering op dezelfde pagina dat Walraven van Heeckeren 'zich in het verleden nogal laatdunkend over zijn latere echtgenote had uitgelaten', ontbreekt het bewijs.

24 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 201, schrijft dat Hofmans en de koningin optraden als getuigen en suggereert daarmee dat zij de huwelijksakte mee hebben ondertekend en dus meer waren dan gewone gasten. Andere bronnen melden echter dat Walravens broer Eric en Bob Pierson als getuigen optraden: *Juliana Regina 1951*, 27 en *Juliana Regina 1948-1953*, 123. Dat laatste blijkt te kloppen. Naast Bob Pierson en Eric van Heeckeren zetten ook Habbo Paul Hans Nitschman (broer van Rita) en Johann Gerhard van Maasdijk hun handtekening onder de huwelijksacte. Archief gemeente Buren, burgerlijke stand, acte opgemaakt in Zoelen op 10 maart 1951.

25 GA, 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, 6.

26 Volgens een anoniem verslag in het Archief B. de Vries, 2/3, lag aan het conflict mede ten grondslag dat doorgeefster Hofmans (DG) zich niet voor Bernhards karretje wilde laten spannen: 'Aan DG deed de Prins verschillende beloftes indien zij bereid zou zijn hem te steunen bij verschillende acties welke hij wilde ondernemen, welke echter niet de instemming hadden van de Koningin. Hij ging hierbij zelfs zover DG ronduit te vragen te trachten de koningin hieromtrent van mening te doen veranderen. Nadat DG dit weigerde ontstond tussen haar en de Prins een grote spanning. Intussen was ook een conflictsituatie ontstaan tussen de Prins en W.J.K., die hem ronduit zijn oordeel had gegeven omtrent verschillende gedragingen. W.J.K. verbrak de vriendschapsbanden.' W.J.K. moet gelezen worden als J.W.K., de initialen van Kaiser.

27 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 186.

28 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 196.

29 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 197.

30 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 200.

31 Privéarchief Pierson, paginanummerloos reisverslag van Bep Pierson.

32 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 198. In het boek wordt uitermate negatief over Gerrie van Maasdijk geoordeeld. Fasseur omschrijft hem als 'paard van Troje' en 'scheurmaker'. De kinderen van Gerrie van Maasdijk klaagden daarop Fasseur aan wegens smaad, maar in maart 2011 oordeelde een rechtbank in Amsterdam dat de auteur niets te verwijten viel omdat zijn visie met voldoende archiefmateriaal was onderbouwd.

33 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 199.

34 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 200.

35 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 212; de bewijsvoering dat Juliana die eerdere relaties 'als vanzelfsprekend' zou hebben aanvaard, is weinig overtuigend.

36 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 219.

Hoofdstuk 5

1 Archief Stichting Open Veld Werk, inventarisatie archief van Walraven van Heeckeren van Molecaten, 1, gele ordner inv.nr. 2 'Corresp. met de koningin en Barbara Waylen, wiens boekje de aanzet was voor 't Oude Loo'.
2 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 227.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson, 18.05.1951; elders beschreef Kaiser zijn opdracht als volgt: 'Een paar weken geleden werd me na een initiatief van de Koningin opgedragen m'n vrije gooi te doen wat betreft de uitvoering van haar "idee" Nederlanders en buitenlanders uit te nodigen om zich uit te spreken ten aanzien van een door een klein aantal mensen hier beleden waarheid: "God Grondlegger der wereld en dus onoverwinlijk. Het oorlogsgevaar kan door niets worden tegengegaan dan door oriëntering hierin." [...] Niets wordt georganiseerd, alles blijft berusten op zelfontstijging in plaats van zelfglorifiëring.' Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan G.H. Mees, 18.06.1951.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Carola gravin van Rechteren Limpurg aan Bep Pierson, 25.05. 1951.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Bep Pierson aan Carola van Rechteren Limpurg, geschreven eind mei/begin juni 1951.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Van Dijk, 12.06.1952.
7 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Maasdijk, 24.05.1951; zie ook: inventarisatie archief van Walraven van Heeckeren van Molecaten, p.2, ordner 2 map L.M.: 'Mei-Juni '51: Corresp. JWK met mr. dr. I.G. van Maasdijk – gevraagd als voorbereider'.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Maasdijk aan Kaiser, 07.06.1951; daarin schrijft hij tot zijn besluit te zijn gekomen na onder meer een 'diep aangrijpende bespreking met Prinses W. […] en door onthutsende (zeer goed bedoelde) brief van de gastvrouwe die mij noodde en zo graag erbij had op 12 juni'.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Maasdijk aan Kaiser, 13.06.1951.
10 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 231.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, toespraak Bep Pierson, 12.06.1951.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, toespraak Kaiser, 12.06.1951, cursivering in de tekst als onderstreping.
13 De informatie over de geschiedenis van het Oude Loo komt, tenzij anders vermeld, uit Van der Laan *Het jachtslot Het Loo te Apeldoorn* en de Winkler Prins Encyclopedie Koninklijk Huis 2005.
14 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 119.
15 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 119.
16 Van der Laan, *Het jachtslot Het Loo te Apeldoorn*, 28.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, openingswoord Bep Pierson, 25.05.1956.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan G.H. Mees, 18.06.1951.
19 De kinderen van Frans en Erna Mijnssen maakten in gesprekken met de auteur duidelijk dat hun ouders altijd alles samen deden.
20 Schenk & van Herk, *Juliana,* 59.
21 Schenk & van Herk, *Juliana,* 60, cursivering in de oorspronkelijke tekst.
22 Beschrijving onder meer gebaseerd op http://boyinra.nl/, opgeslagen op 15.01.2015.
23 Schenk & van Herk, *Juliana,* 73.
24 Schenk & van Herk, *Juliana,* 73 en 77.
25 Wttewaal van Stoetwegen *De freule vertelt*, 36-37.
26 Opmerkelijk genoeg wordt in de geschiedschrijving van de NCSV, Van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985*, niets gezegd over Juliana's aanwezigheid bij de bijeenkomsten.
27 Schenk & van Herk, *Juliana,* 134.

28 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 95.
29 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 254.
30 *Juliana Regina 1948-1953* 1953, 62.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 26.12.1949.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 26.12.1949.
33 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 31.08.1949.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 26.12.1949.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 30.12.1949.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 31.08.1949.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Juliana aan Kaiser, 01.12.1950.
38 Van Nieuwenhuizen *Juliana – maatschappelijk werkster met een kroon*, 43; zie ook Withuis, *Juliana's vergeten oorlog*, passim.
39 Interview met Hein Mijnssen, 02.02.2011.
40 Brief Juliana aan haar vriendinnen, 1948, onder meer geciteerd in artikel 'De koppige koningin' van Fred. J. Lammers in *Trouw* 29.04.1999, http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2554035/1999/04/30/De-koppige-koningin.dhtml

Deel II

Hoofdstuk 6

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 24.06.1951.
2 Onduidelijk of het hierbij gaat om longarts Willem Bronkhorst (1888-1960) of om predikant en kerkhistoricus Alexander Johannes Bronkhorst (1914-1994); de laatste lijkt het meest voor de hand te liggen, maar hij was in 1951 nog geen hoogleraar, dat werd hij pas in 1954.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 24.06.1951.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 24.06.1951.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan de andere voorbereiders, 29.06.1951.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan de voorbereiders, ca.10.07.1951.
7 Weenink, *Vrouw achter de troon,* 268 en 418 noot 94.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief De Graaff, 06.07.1951.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Bernhard, 26.06.1951.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief De Graaff aan Bep Pierson, 11.07.1951.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan de voorbereiders, ca.10.07.1951.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Gijmink, 06.07.1951.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson, 04.07.1951.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wijnmalen, 23,07.1951.
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Ortega y Gasset aan Van Dijk, 27.07.1951.
16 Weenink, *Vrouw achter de troon,* 328.
17 BHIC, Archief De Quay, inv.nr. 35, dagboek Jan de Quay, 29.07.1951: 'Verder met Jeanette Geldens en Bogaartz [een pater die overigens niet op de deelnemerslijst te vinden is] met moeilijk geval van die dwaze bijeenkomst op Loo, alwaar HM met Mej Hofman [sic] seances geeft. […] Vanavond Gabriel Smit + ega over zelfde zaak. Met zijn zessen toch veel gelachen'.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wijnmalen, 23.07.1951: 'Wij hebben goede hoop, dat wij U de tweede periode (31 Juli, 1 en 2 Aug.) toch hier zullen zien. Mej. H. is dan alleen Dinsdag tot het diner aanwezig.'
19 Hun aanwezigheid kan onder meer worden afgeleid uit de aanhef van diverse voordrachten: 'Your majesty, your royal highness, ladies and gentlemen'. Andere bronnen bevestigen dat Wilhelmina regelmatig aanschoof bij de lezingen.
20 Zie voor een letterlijke weergave van de lezing van Juliana bijlage 4.

21 Archief Stichting Open Veld Werk, Bep Pierson, openingswoorden, 21.07.1951.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, los vel met indeling en voorschriften.
23 Zie voor een letterlijke weergave van de lezing van Juliana bijlage 3.
24 Philip Metman (1892-1967) schreef onder meer *Mythos und Schicksal* (1936), *The problem of essence and form in Christianity* (1946) en *Some reflections on the meaning of illness* (1954).
25 Tot aanhangers van het personalisme behoorden onder meer ook Philip Kohnstamm, Willem Banning en Hendrik Brugmans, die werden uitgenodigd voor het Oude Loo maar daar niet zouden komen. Zie o.a. Meijer *Jan de Quay*, 138 en http://nl.wikipedia.org/wiki/Personalisme en http://nl.wikipedia.org/wiki/Denis_de_Rougemont gelezen op 29.08.2014.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, map Intriges, laster en verdachtmaking – los blad met onder kopje *Nederlandse vraagstukken* het één pagina grote artikel *Het Hof en Mej. Hofmans (Een persoonlijke ervaring)*.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan W.A. Dolleman, 13.11.1951.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, notitie W.A. Dolleman uit Santpoort, alle hiernavolgende citaten zijn afkomstig uit deze evaluatie.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, notitie W.A. Dolleman uit Santpoort, p.8; zie ook Archief Stichting Open Veld, brief Kaiser aan Livinus Selleger, 20.10.1952: 'Hierbij een exemplaar van de korte speech welke H.M. de Koningin hield op de eerste Bijeenkomst O.L. Wij hadden toen gevraagd of al het personeel, dat er een uurtje tussenuit kon, aanwezig mocht zijn. En het was wel een goed moment toen het zaaltje volstroomde met zoveel mensen, dat ze er nauwelijks in konden staan.'
30 Archief Stichting Open Veld Werk, notitie W.A. Dolleman uit Santpoort, p.8/9, ook de navolgende citaten komen uit deze evaluatie.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, notitie W.A. Dolleman uit Santpoort, p.18.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, 'B.' (Bep Pierson) schrijft op 17.09.1951 aan Frans Mijnssen over het verslag: 'Heb je ooit zoiets treurigs gezien? Dit stuurde Ds. Ter Haar Romeny me, die me aanbood om een reactie te geven van enkele deelnemers op het gebodene!!! Ik *geloof* dat hieraan ook nog Sjollema en Mej. Pont meewerkten'. De andere twee auteurs van het stuk waren S.J. Sjollema en W.G. Woltjer-Fabriek.
33 Archief Stichting Open Veld Werk, losse notitie (wat cursief staat, was in oorspronkelijke tekst onderstreept).
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 05.08.1951.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 11.08.1951.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson, 09.08.1951.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 22.07.1951.
38 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 11.08.1951.

Hoofdstuk 7

1 Archief Stichting Open Veld Werk, folder van World Congress of Faiths betreffende congres van 18-21 juli 1952 in Cambridge, bij organisatie zijn betrokken baron Erik Palmstierna, professor Sir S. Radhakrishnan en H.N. Spalding, Esq.
2 B. Waylen (ed.), *Creators of the modern spirit*, 64-66.
3 S. Radhakrishnan, *The Hindu view of life*, 16: 'It is an unfortunate legacy of the course which Christian theology has followed in Europe that faith has come to connote a mechanical adherence to authority. If we take faith in the proper sense of truth or spiritual conviction, religion is faith or intuition.'
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief J.W.R. Thompson aan J.L. Pierson, 04.07.1951.
5 Tot de organisatie behoorde K.D.D. Henderson (aanwezig op de Oude Loo-conferentie van mei 1956); Kaiser werd op het bestaan ervan geattendeerd door miss Anna-Greta

Vilén (Archief Stichting Open Veld Werk, brief Vilén, 28.02.1955), die haar naam had doorgekregen van een van de inleiders, Palmstierna. Vilén werkte voor de Union en zou in 1955 en 1956 twee keer naar Apeldoorn komen.

6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Waylen, 08.10.1951.

7 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 31; hij schrijft dat Stikker aan de nota 'aanstoot' nam, dat vind ik een nogal zware term voor een vrij zakelijke opsomming, waarin ook ruimte wordt gelaten voor een mogelijke, toekomstige ontmoeting van koningin Juliana met de filosoof-diplomaat Radhakrishnan.

8 Nota 13 september 1951, Archief AOK/AZ/KMP, inv.nr.357. in het Nationaal Archief, 2.03.01.

9 Archief Stichting Open Veld Werk, op omslag een lijst met namen van sprekers voor de tweede bijeenkomst.

10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Waylen, 08.10.1951; zie ook: Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Spalding, 05.03.1952: 'You will understand that we would have been so happy to have Prof. Radakrishnan as a speaker at the Old Loo, but the fact that these Meetings are held in Palace grounds and that H.M. the Queen personally attends several addresses and interchanges of views, excludes the presence of all foreign politicians.'

11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van der Meulen, 17.02.1956; ook in 1954 was nog geprobeerd Radhakrishnan naar Apeldoorn te halen, maar ook dat mislukte, zoals Kaiser aan Hans Roser liet weten: 'S.Exc. Prof. Radakrishnan hat abgesagt für August, weil er sich nicht freimachen kann. Auch das ist sehr bedauerlich.' Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Roser, 31.03.1954.

12 Dit is een nuancering van het standpunt van Fasseur, die in *Juliana & Bernhard*, 188, over Walraven van Heeckeren schrijft dat die 'bitter weinig begrip' toonde voor 'de constitutionele positie van de koningin in het Nederlandse staatsrecht'.

Hoofdstuk 8

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Eleanor Roosevelt, 29.08.1951. Op een losse notitie staat bij de naam Walter Schubart 'is onbereikbaar of gestorven'. Dat laatste klopt: de Letse hoogleraar is in 1941 gedeporteerd naar Siberië en sindsdien verdwenen en dus vermoedelijk in gevangenschap gestorven. Hij was niet de enige: ook P.D. Ouspensky stond op de lijst met beoogd sprekers, maar werd later doorgestreept 'vanwege overleden'. Blijkbaar had Greet Hofmans dat niet van boven doorgekregen…

2 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Eleanor Roosevelt, 29.08.1951.

3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser 18.10.1951.

4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan prins Bernhard, 29.08.1951.

5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan prins Bernhard, 31.10.1951.

6 Archief Stichting Open Veld Werk, losse notitie Kaiser.

7 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 27-28.

8 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Drees aan Bep Pierson, november 1951.

9 De Joodse natuurkundige, pedagoog, theoloog en filosoof Philip Kohnstamm (1875-1951) was in 1917, op 42-jarige leeftijd lidmaat van de Nederlandse Hervormde Kerk geworden – dit met name vanwege zijn grote belangstelling voor het Nieuwe Testament. Zijn 'bijbels personalisme' betekende dat hij via Jezus een persoonlijk contact zocht met God; Kohnstamm stond open voor andere kerkelijke gezindten – zie: Harryvan & Van der Harst *Max Kohnstamm*, 20-21 en 33; zie ook verdediging van de kerk door Kohnstamm in Van den Berg *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging*, 93.

10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kohnstamm aan Bep Pierson, 30.10.1951.

11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Kohnstamm, 02.11.1951.

12 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Kohnstamm aan Bep Pierson, vermoedelijk rond 09.11.1951.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Bep Pierson aan Kohnstamm, na 09.11.1951.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, lezing Hartner, *Humanism and progress*.
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Aurelia van Riemsdijk, 27.11.1951. Zie ook ongedateerde brief van Kaiser aan Wilhelmina, vermoedelijk ook eind 1951: 'Het gehalte der "kritiek" is U onder anderen uit de vragen welke de zo ernstige en eerlijke Dr. Jaarsma te beantwoorden kreeg, wel gedemonstreerd. […] Dr. Jaarsma's moedige belijding van de technische ontaardheid der geneeskunde was wel het eenvoudigst en krachtigst. En moedig ontmaskerde hij de aanmatiging dergenen die andere beletten willen wat zij zelf niet kunnen.'
16 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 31.
17 Onuitgegeven inventarisatie archief van Walraven van Heeckeren van Molecaten, p.2, ordner 2 map R., 'Daar kwam het tot een scherpe confrontatie tussen J.W.K. en mrs. R., die resoluties e.d. verwachtte, die ze dan mee kon nemen naar Parijs waar, alwaar zij als gedelegeerde voor de USA was aangewezen'.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Kaiser aan Wilhelmina. Op 25.11.1951 bedankt L. de Beaufort namens Wilhelmina voor de brief.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 26.12.1951.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Eleanor Roosevelt aan Kaiser, 24.11.1951.
21 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Eleanor Roosevelt aan Kaiser, 24.11.1951 met daaronder de opmerkingen van Kaiser.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, losse notitie d.d. 23.11.1951; de doorgeving luidde: 'Mevr. R. zou niet weten, hoe haar moeizaam opgebouwde visie te herleiden naar de Ene onontkoombare Oplossing. Want de voor haar uitgehakte Weg is natuurlijk in samenvoeging met de aan zijden draad hangende wereldse zekerheid niet zo een, twee, drie zichtbaar, en gegeven àls zichtbaar. Zij zal dus moeten beginnen met de mensheid niet te zien door haar Amerikaanse objectiviteit, en vreemd genoeg, voor haar *niet steekhoudend* tegenover de doorstreping die Het Oude Loo voor deze objectiviteit gaf. Bovendien is haar uitzicht toch nog altijd van uit het balanspunt "wereldoorlog òf discrimination naar de *on*verwachte Genade". Natuurlijk geeft W[im]'s brief voor haar de sterke druk, dat ze toch te beperkt heeft ondervonden èn verwacht: onmiddellijk verhoor van noodkreet door God.'
23 Archief Stichting Open Veld Werk, overgetypt interview Eleanor Roosevelt zonder bronvermelding; het is een vervolg op de eerdere opmerking dat 'I felt that it was almost arrogant to expect to establish with the Almighty a direct and conscious connection' en dat door Daalder, *Drees en Soestdijk*, 31, zonder bronvermelding wordt geciteerd als komende uit een 'krantenkolom'.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, knipsel uit *New York Herald Tribune*, Parijse editie, 21.11.1951.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Roosevelt aan Bep Pierson, 03.12.1951.
26 GA 1140-45 nr. 160, brief Walraven van Heeckeren aan Jan van der Hoeven, 06.01.1958.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, overgetypt fragment van brief Roosevelt aan Juliana, 21.11.1951.
28 NA, 2.21.326, 317, brief Van Rooyen aan Tellegen, 22.11.1951; Weenink, *Vrouw achter de troon*, 276.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, *L'Eglise Réformée de France*, 10.04.1952.
30 Zie hoofdstuk 2.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bennett aan Bep Pierson, 20.11.1951.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Couvee aan Bep Pierson, 04.12.1951.
33 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Metman, 03.12.1951.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Aurelia van Riemsdijk, 27.11.1951.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Kaiser aan Carola van Rechteren, ongedateerd; Kaiser schrijft 'Smit' waar hij Smitt bedoelt.

Hoofdstuk 9

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 26.12.1951.
2 B. Waylen (ed.), *Creators of the modern spirit*, 173.
3 B. Waylen (ed.), *Creators of the modern spirit*, 154-157.
4 Het is in de bronnen en de literatuur hierover niet duidelijk in hoeverre zij daarvoor de al dan niet formele toestemming van haar moeder Wilhelmina nodig had, die immers op het nabijgelegen Paleis het Loo woonde; zie o.a. Daalder, *Drees en Soestdijk*, 27, die schrijft dat het Oude Loo 'door prinses Wilhelmina ter beschikking werd gesteld'.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 19.07.1951.
6 Archief Stichting Open Veld Werk/Archief Mijnssen, map 1951-1.
7 Archief Stichting Open Veld Werk, losse notitie 'SPREKERS -:- EERSTE PLAN'.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Pierson aan Waylen, 31.08.1951.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Pierson aan Waylen, 08.10.1951.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 21.11.1951. Het boek is overigens niet meer terug te vinden in de grotendeels bewaard gebleven bibliotheek van Bob en Bep Pierson.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen, 10.11.1951.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 26.12.1951; Archief Kaiser, brief Waylen aan Kaiser, 04.05.1952.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, losse lijst; de aangekruiste namen waren: ds. J.F. Berkel, D. Canter, ir. J.F. Fock, mevrouw Fock-ter Meulen, prof. dr. W. Hartner, mevrouw J. Heering-Anema, mrs. Eleanor Hollybaugh, echtpaar de Man-de Vicq, mej. Müller-Kühlenthal, de beide jonkheren Van Riemsdijk en mevrouw Van Riemsdijk, H.A. Robbé Groskamp, Eleanor Roosevelt, prof. H.L.M. van Rooyen, Gen. Majoor F. van 't Sant, mevr. N. Smitt-Avis, echtpaar van Till-Tutein Nothenius, H.W. Tuffrey, barones Van Tuyll van Serooskerken-Boreel, mr. T.S. de Vries van Doesburgh, ds. I.P. van der Waal, echtpaar van Warmelo, Barbara Waylen.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, brieven van Kaiser aan Waylen 5.12,1951 en 20.12.1951; en van Waylen aan Kaiser 08.12.1951.
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 06.01.1952 en brief Kaiser aan Waylen, 08.01.1952, waarvan de tekst luidde: 'Surely the world will ultimaltely be a theocracy, and I fully and warmly appreciate your saying that the atom-energy discovery embodies the "ultimatum" to man's selfwilled attitude, behaving as murderers and robbers instead as "guests" on earth.'
16 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 13.02.1952.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Waylen, 16.02.1952.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Waylen, 16.04.1952.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, 'Punten ter overdenking voor Mrs. B.W. als afgesproken op het Oude Loo. Nov. '51.'
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mijnssen aan Waylen 28.01.1952.
21 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 25.02.1952.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Waylen, 16.02.1952.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson, 01.05.1952.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Waylen, 06.05.1952.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Kaiser, 08.05.1952; Waylen schreef onder meer: 'You could be a worthy vessel if you would humble yourself and not allow your suspicious nature to judge the motives of others. If you would cease to limit the spiritual work in Holland by your tyrannical influence on those who are not of the same mind as yourself, but of equal value to Him whom they also serve'. Kaiser zette er met rood potlood boven: 'Dit is te bar. Onbeantwoord.'
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 21.04.1952; brief Waylen aan Kaiser, 06.04.1952 en 04.05.1952.

27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 16.05.1952.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 16.05.1952.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 12.07.1952.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Waylen aan Pierson, 08.05.1952: 'it is quite plain that neither of you understand me or my work'.
31 GA, archief van Heeckeren, 1140-45, brief Waylen aan Montessori, 25.09.1952.
32 GA, archief van Heeckeren, 1140-45, brief Waylen aan Juliana, 14.11.1952.
33 GA, archief van Heeckeren, 1140-45, brief Waylen aan Juliana, 03.11.1952.
34 GA, archief van Heeckeren, 1140-45.
35 Zo schreef ze 'World Peace Proposals to the Hague', opgenomen in *The Arbitrator, journal of the international arbitration league*, vol.81 no.1 summer-autumn, 1952.
36 Exemplaar uit de collectie van Bep en Bob Pierson, in bezit van de auteur.

Hoofdstuk 10

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Carola van Rechteren, 26.11.1951.
2 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Carola van Rechteren, 26.11.1951.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Aurelia van Riemsdijk, 27.11.1951.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, 'gesprek van prof. Stellwag en J.M.F.A. van Dijk met Dr. W. Drees op 20 December 1951', 1; zie ook Daalder, *Drees en Soestdijk*, 27-28.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, 'gesprek van prof. Stellwag en J.M.F.A. van Dijk met Dr. W. Drees op 20 December 1951', 2.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, 'gesprek van prof. Stellwag en J.M.F.A. van Dijk met Dr. W. Drees op 20 December 1951', 2.
7 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 241.
8 Zoals al was gebleken uit de in hoofdstuk 2 geciteerde brief van Juliana aan Erna Mijnssen vanuit Hotel Post, St. Anton am Arlberg, Tirol, 31.12.1951.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Dijk, 07.02.1952.
10 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 242; NA, Archief Einthoven, map 48: WENKEN VOOR DE VOORBEREIDERS VAN "HET OUDE LOO", doorgekregen 21 Jan.1952 's avonds. Doorgevingen Hofmans na gesprek van Stellwag en Van Dijk met Drees. Enkele punten uit de tekst: 1. Bezinnen op de politieke tendenzen die opkooksels zijn van de achterbakse doeltreffendheid van eigen kortzichtigheid, namelijk tekort aan visie op de wereldstructuur, is een volkomen levenloze variant op "Het Oude Loo"; 2. Bezinnen op de huidige spanningen oorlog en waanzin als oorlog, is gelijk een elastieke ledepop tot schildwacht te willen bevorderen om "Het Oude Loo" te bewaken. En dus "Het Oude Loo" als speelgoed-afdeling der wereld te willen opbergen; 6. De genoegdoening: insider-Oude Loo ligt dus niet in een van de bovengenoemde gewichtigheden, doch in de borgstelling: Christus als knecht te dienen in "Het Oude Loo".
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Stellwag, 31.01.1952.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Frans Mijnssen aan Stellwag, 06.02.1952.
13 Vermoedelijk was Bep Pierson de enige die door Kaiser werd vrijgepleit van lafhartige aanvallen op zijn persoon.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Kaiser aan 'Erna en Frans, Bep en Bob, Rita en Walraven', 07.02.1952.
15 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 29.
16 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Van Dijk, 07.02.1952.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Van Dijk, 11.02.1952.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Van Dijk, 10.05.1952.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Van Dijk, 10.05.1952; zie ook Daalder, *Drees en Soestdijk*, 28-29.
20 Zie hoofdstuk 8.

21 GA, 1140-45, nr.10; Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser, 13.05.1952.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mijnssen aan Van Dijk, 15.05.1952.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Van Dijk, 15.05.1952.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Dijk aan Bob en Bep Pierson, 15.05.1952.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Carola van Rechteren aan Bep Pierson, 18.05.1952.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Carola van Rechteren, 20.05.1952.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Van Dijk, 12.06.1952.
28 NA, Archief Einthoven, 2.21.231, map 50.
29 NA, Archief Einthoven, map 50, brief Van Dijk aan Einthoven, 14.6.1952.
30 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 75, noemt Van Dijk een 'deep throat' van Einthoven, dus een infiltrant voor de BVD.
31 NA, Archief Einthoven, map 50.
32 NA, Archief Einthoven, map 50, brief Van Dijk, 23.01.1953.
33 NA, Archief Einthoven, 2.21.231, map 46, brief Metman aan Van Dijk, 09.11.1952.
34 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 78.
35 KB, KW79 E236, Archief Kars, brief Kaiser aan Kars, 22.09.1951.

Hoofdstuk 11

1 Zie o.a. *Juliana Regina 1948-1953*, p.110 en *Het Parool*, 23.11.1950, met als kop: 'Koningin Juliana pleit voor een "wereld van eendracht"'.
2 http://blogs.rnw.nl/haa/h000217-224-koninklijk-bezoek-aan-engeland-royal-state-visit-to-great-britain-1950-11-21.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 19.11.1950.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Juliana aan Kaiser, 01.12.1950.
5 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 221; hij wijst erop dat de redevoeringen in Frankrijk en Groot-Brittannië en die in de VS 'in toon en inhoud' niet veel van elkaar verschilden en dat voorafgaande aan de staatsbezoeken in de twee eerst bezochte landen er geen 'constitutionele conflicten' over de toespraken waren geweest.
6 Walraven van Heeckeren in gesprek met auteur, 13.06.1997; zie ook Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 96.
7 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 42; NA, Archief Stikker inv.nr.67, brief van prins Bernhard aan Stikker, 28.02.1952; zie ook Van Wijnen, *De prins-gemaal*, 134-135.
8 Struycken was met Juliana overeengekomen dat alleen díe oorlogsmisdadigers zouden worden geëxecuteerd, die zowel bij het eerste vonnis als in Cassatie tot de doodstraf waren veroordeeld. Als één van de rechterlijke instanties anders had beslist, als er ook maar één mogelijkheid tot twijfel was, kregen ze alsnog gratie; http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2005-2006/De-laatste-doodstraf.html .
9 http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2005-2006/De-laatste-doodstraf.html .
10 http://resourcessgd.kb.nl/SGD/19651966/PDF/SGD_19651966_0002982.pdf .
11 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 266.
12 Piersma, *De drie van Breda*, 48, 56 en 63 ; Daalder, *Drees en Soestdijk*, 36-39.
13 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 280-281.
14 Over de vraag wat de inbreng van Hofmans zou zijn geweest bij de speeches voor de VS is verschillend geoordeeld: Hofland (*Tegels lichten*) vermoedt dat de invloed groot was, terwijl Giebels (*De Greet Hofmans-affaire*, 93-96) daar veel genuanceerder over denkt; als Hofmans zich al met de speeches bemoeid heeft en als Juliana al om doorgevingen hierover gevraagd heeft, zal 'doorgeefster' vooral bevestigd hebben dat de vorstin op de goede weg was.
15 Van der Maar & Meijer, *Herman van Roijen*, 293: Van Roijen verklaarde tegenover koningin Juliana dat het effect van het staatsbezoek door haar toespraken, die 'door

kwaadwilligen door ridiculisatie kunnen worden uitgebuit', zelfs in het water dreigde te vallen.

16 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 48; NA, Archief Stikker, memorandum Boon, d.d. 23.03.1952.

17 Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 130.

18 Volgens *Juliana Regina 1948-1953*, 169, was er sprake van 55 toespraken; Schenk & Van Herk, *Juliana*, 194, houden het op 65 lange toespraken (waarvan 15 zeer lange); Arlman & Mulder *Van de prins geen kwaad*, 128, hebben het over 17 grote toespraken.

19 *Koninklijke woorden*, p.15.

20 *Koninklijke woorden*, p.17.

21 *Koninklijke woorden*, p.19.

22 *Koninklijke woorden*, p.16.

23 *Koninklijke woorden*, p.40.

24 *Koninklijke woorden*, p.22.

25 *Koninklijke woorden*, p.15, zie ook p.59.

26 *Koninklijke woorden*, p.45.

27 Wat Juliana daarover zei verschilde weinig van wat haar dochter, koningin Beatrix, in haar kersttoespraak van 2010 opmerkte: 'Dagelijks merken we dat over uitgangspunten en verwachtingen ten aanzien van het algemeen belang verschillend wordt gedacht. Het gevaar bestaat dat het gemeenschappelijke wordt verzwegen en verschillen worden uitvergroot. Dan worden muren van vermeende tegenstellingen opgetrokken en verharden standpunten. Maar het is juist belangrijk te zoeken naar wat verbindt en elkaar over en weer te bemoedigen.'

28 *Koninklijke woorden*, 51.

29 *Koninklijke woorden*, 45.

30 *Koninklijke woorden*, 41.

31 *Koninklijke woorden*, 38.

32 *Koninklijke woorden*, 40.

33 *Koninklijke woorden*, 39.

34 *Koninklijke woorden*, 10 (er staat in de originele tekst maar een accent op het woord eén).

35 *Koninklijke woorden*, 60

36 *Koninklijke woorden*, 58.

37 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 102, die er zonder bronvermelding over zegt: 'Waarschijnlijk had ze willen antwoorden: Gooi alle wapens in de oceaan. Maar dat was een van de zinnen die ze op aandrang van haar censoren had geschrapt. Volgens Stikker ontweek Juliana de vraag met de nietszeggende woorden: "I have no idea whatsoever". Hier voegde Juliana nog aan toe: 'but try it and you will be amazed at the result'; zie ook Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 139. De toevoeging is er door Walraven van Heeckeren in zijn eigen exemplaar van die uitgave met de hand in de kantlijn bijgeschreven.

38 Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 131-133, en Van der Maar & Meijer, *Herman van Roijen*, 295-296.

39 Van Wijnen, *De prins-gemaal*, 142; Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 132, citeren Stikker anders: 'Naar mijn smaak zijn er drie geweest die bepaald niet slecht waren'. Het woordje 'niet' is hier abusievelijk toegevoegd; zie: NA, 2.21.183.09, collectie 347 H.N. Boon, map 70, brief Stikker aan Boon, 20.04.1952.

40 Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 131.

41 *Het Parool*, 26.04.1952.

42 Keizer, *Frans Goedhart,* 258.

43 Waaldijk, *Tussen moeder en dochter*, 27, wijst er ook op dat het pacifisme van Juliana en pleidooien voor vrede en ontwapening, tijdens de Koude Oorlog vaak werden 'geseksueerd: vooral goedgelovige en overgevoelige vrouwen zouden de ernst van de strijd tussen oost en west niet inzien'.

44 Keizer, *Frans Goedhart,* 261, 265.
45 Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 257. Daarnaar gevraagd hadden de dochters van Wim Kaiser geen idee wie Sem Davids was, wat de term 'boezemvriend' zeer dubieus maakt, als Kaiser en Davids al vriendschappelijke contacten onderhielden.
46 *Koninklijke woorden*, 59.
47 Jesaja 40:3, geciteerd in de Bijbelvertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1972, 855.
48 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 51.
49 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 32.
50 Volgens Schenk & Van Herk, *Juliana*, 195, ontmoette Eleanor Roosevelt het koninklijk paar op haar buitenhuis Val Kill cottage; vermoedelijk heeft ze Juliana ook nog een keer apart gesproken in haar woning bij Hyde Park in New York, zoals gesteld door Daalder, *Drees en Soestdijk*, 32 en 58; zie ook Weenink, *Vrouw achter de troon,* 365-366; Brouwer, *De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?,* 62; en Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 2008, p.269.
51 D. Schorr, *Staying tuned*, 38-39.
52 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 29.04.1952.

Hoofdstuk 12

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brochure; de Nederlandse naam van het ICCL luidde: Internationale Raad voor Christelijk Leiderschap.
2 *Utrechts Nieuwsblad*, 27.05.1952, 5.
3 *Utrechts Nieuwsblad*, 27.05.1952, 5; voor een letterlijke weergave van de lezing, zie bijlage 6.
4 Zie hoofdstuk 19.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief van Kaiser aan Juliana.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief van Kaiser aan Juliana; zie ook inventarisatie archief van Walraven van Heeckeren van Molecaten, p.1, ordner 2 map I.J., '4/5'52. Verwijtende brief JWK aan H.M. inzake haar wens voor orth.chr.Sprekers.'
7 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief van Kaiser aan Juliana; bovenaan de getypte brief staat met de hand bijgeschreven: 'niet overhandigd door Gr. bij bespreking, hoewel "perfect" genoemd'.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, doorgeving 10.05.1952.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Frans Mijnssen aan Wilhelmina, 19.05.1952.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, schets voor/van logboek van Walraven van Heeckeren van Molecaten, p.2, onder 1952 staat: 'juli Reis mej. H. naar Frankrijk met familie Oosterveld'; Greet Hofmans zou niet alle conferenties bijwonen, ook op de bijeenkomst van januari 1956 was ze niet aanwezig.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wilhelmina aan Frans Mijnssen, 08.07.1952: 'Hooggeachte Heer Mijnssen, U dankend voor uw schrijven van 19 Mei en de mij toegezonden bescheiden, wil ik U mededeelen dat ik niet aanwezig zal zijn op het Loo op het tijdstip dat de bijeenkomst op het Oude Loo zal plaats hebben en dus deze niet zal kunnen bijwonen. Met de meeste hoogachting, Prinses Wilhelmina.'
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Spalding aan Kaiser, 16.07.1952: 'my brother is so unwell that I feel I must not leave him at the moment'; zie echter ook brief Frans Mijnssen aan Kristensen, 26.05.1952, waarin hij schrijft: 'Prof. Spalding heeft ons plotseling afgezegd'. Blijkbaar is hij later daarop teruggekomen, om zich vervolgens alsnog af te melden.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, telegram mevrouw Heinemann aan Kaiser, 19.07.1952; brief mevrouw Heinemann aan Kaiser, 18.07.1952.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Van Os aan Kaiser, juli 1952.
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Heinemann aan Kaiser, 22.07.1952.

16 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Heinemann, 31.07.1952.
17 Zij stond wel op de deelnemerslijst van de derde Oude Loo-conferentie vermeld, dus vermoedelijk was ze wel aanwezig, maar om de een of andere reden hield ze geen inleiding.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Jan Heering, 07.08.1952, waarin nog staat dat Van Dijk met zijn lasterpraat ook bij de Sellegers op bezoek is geweest, die daarover aan Kaiser hebben geschreven.
19 NA, Archief Einthoven, map 46, brief Van Dijk aan Heinemann, 05.08.1952.
20 NA, Archief Einthoven, map 46, brief Heinemann aan Van Dijk, 09.08.1952.
21 NA, Archief Einthoven, map 46, brief Van Dijk aan Heinemann, 30.08.1952.
22 NA, Archief Einthoven, map 46, brief Heinemann aan Van Dijk, 06.09.1952. Dat de voorbereiders ook van deze dreigementen op de hoogte waren, blijkt uit de 'Schets voor/van logboek', opgesteld door Walraven van Heeckeren van Molecaten. Op p.2, onder '1952' staat: '25-07 Derde Oude Loo Bijeenkomst. Drie sprekers hadden afgezegd op 't laatste moment, door interventie van v. Dijk via veiligheidsdienst (bedreigd met paspoortmoeilijkheden)'. Kaiser schrijft aan Kappers, vermoedelijk op 24.07. 1952: 'Intussen heb ik wel indicaties die er op wijzen, dat het uitvallen der sprekers deels gevolg kan zijn van intense verdachtmaking onzer onderneming. Dit is verleden jaar terstond begonnen, zowel van kerkelijke (Protestants èn Rome) als van politieke zijde.'
23 NA, Archief Einthoven, map 46, brief Van Dijk aan Heinemann, 15.09.1952.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Walker aan Kaiser, 10.06.1953.
25 NA, Archief Einthoven, map 51; in een 'Nota van KB aan HBVD, betreffende *Bezoekers aan Het Loo*' staat te lezen: 'Prof. HEINEMAN uit Oxford zou een bezoek gebracht hebben ten paleize en door een kapitein (adjudant?) zijn gewaarschuwd dat de bijeenkomsten met mej. HOFMAN onwelkom zijn aan Z.K.H. Prins Bernhard en de ministerraad'.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Walker, 12.06.1953.
27 KB, KW79 E236, Archief Kars, brief Kaiser aan Kars, 22.09.1951.
28 *Trouw*, 24.11.2000, artikel 'Invloed Greet Hofmans schromelijk overschat'; volgens Quispel was Metman een spion voor de CIA.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde toespraak, mei/juli 1952.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, welkomstwoord Kaiser, 25.07.1952.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, lezing Selleger, zie bijlage 1voor titels van de lezingen op de conferenties.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Spruitenburg-Dwars aan Frans Mijnssen, 28.07.1952.
33 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Willink aan Frans Mijnssen, 02.08.1952.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Everaars-Verburgh aan Frans Mijnssen, 05.08.1952.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Eecen aan Frans Mijnssen, geschreven op briefpapier van Hotel de Keizerskroon in Apeldoorn en gedateerd 'zondagmorgen', dus 27.07.1952.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Matthes aan Frans Mijnssen, 25.05.1952.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Matthes aan Frans Mijnssen, 13.08.1952.
38 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 04.08.1952.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 04.08.1952.
40 Archief Stichting Open Veld Werk, kattenbelletje Kaiser, 11.08.1952.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 08.08.1952.

Deel III

Hoofdstuk 13

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van der Ley, 11.06.1953.
2 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Buys, 12.01.1956.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan mw. De Beaufort, 19.05.1952.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Erna en Frans, Bep en Bob, Rita en Walraven', 07.02.1952.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Mijnssen, 08.08.1952.
6 Kaiser en Mijnssen logeren dan bij Madame d'Hauteville, 50 Boulevard Malesherbes, een van de deelnemers van de Oude Loo-conferentie van januari 1955.
7 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Mijnsen, mei 1955 en Frans Mijnssen, slotwoord 22.05.1955.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Van Dijk, 11.02.1952.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Fentener van Vlissingen, 25.05.1955. Dat Kaiser anderen beschuldigt van zelotisme, ofwel onverdraagzaam bestrijden van andersdenkenden, mag wel een gotspe worden genoemd. Met 'spleen' wordt bedoeld een niet al te serieus te nemen lichte vorm van depressiviteit of Weltschmerz.
10 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 243.
11 GA, onuitgegeven Schets voor/van logboek van Walraven van Heeckeren van Molecaten, p.2, onder 1952 staat: 'juli Reis mej. H. naar Frankrijk met familie Oosterveld'.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Jan', 26.01.1954; in 1954 was ze twee keer in Venezula getuige een brief Hofmans vanuit Maracaibo aan Cor en Leny Kars, 22.12.1954, KB, KW79 E236, Archief Kars.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, telegram Hofmans, 26.01.1956.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan A.M. Barnard, 03.02.1956: 'How we all would have loved to have her at Het Oude Loo.'
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Hofmans, 10.05.1952.
16 Archief Stichting Open Veld Werk, diverse losse lijsten met namen, o.a. een getypt vel met als aanhef 'SPREKERS -:- EERSTE PLAN'.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, aantekening op dossiermap Oude Loo 7 en Oude Loo 8.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, aantekening op dossiermap Oude Loo 7 en Oude Loo 8.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bleeker aan Kaiser, 05.09.1954; Kaiser had in een brief op 20.02.1954 nog expliciet aan Bleeker gevraagd om 'enige namen en adressen uit Skandinavië'.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Thompson aan Bob Pierson, 04.07.1951.
21 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Thompson aan Bob Pierson, 04.07.1951, citaten afkomstig van met pen bijgeschreven commentaar (vermoedelijk van Kaiser).
22 Archief Stichting Open Veld Werk, map Oude Loo-7.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan prof. G.C. Engel, 04.07.1951.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Mehta, 30.11.1953.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Kaiser, 10.12.1953.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Jaarsma, 08.11.1951; brief Kaiser aan prof. Van Os, 05.06.1952, daarin schrijft Kaiser onder meer over het gegeven dat Nederlandse inleiders een buitenlandse taal moeten bezigen: 'Verleden jaar hebben twee dominees ons in deze in den steek gelaten. Wij hebben toen verlangd, dat zij smiddags een kort resumé in het Engels gaven, wat echter vanzelfsprekend maar een lapmiddel is.' In een brief aan Albrecht Goes, 07.09.1955, haalt Kaiser nogmaals uit naar de weigerachtige dominees van de eerste conferentie: 'Es ist aber auch bei uns so, dass die Pfarrer nicht gehören zu denjenigen die am meisten bereit sind, diesen wertvollen entgegenkommenden

Schritt zu machen. […] Zwei Holländische Pfarrer haben vor wenigen Jahren geweigert als Redner in einer Fremdsprache zu sprechen. Schande!'

27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Ariëns Kappers aan Kaiser, 07.02.1952.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Ariëns Kappers, 11.02.1952.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Tudor Pole aan Mijnssen, 24.12.1954.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Heiler, 10.05.1954.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Tom Hopkinson aan Kaiser, april 1955.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Tom Hopkinson, 26.04.1955.
33 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Beaufort, 24.10.1951; Kaiser wil niet alle door Wilhelmina voorgedragen dominees tegelijk uitnodigen, want 'er komen toch al weer zoveel dominees en theologen op de lijst', dat hij dan ook zijn 'hart vasthoudt voor de "onbevooroordeeldheid en ontvankelijkheid" welke de gasten zo grif beloven'.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Jeanette, Jan en Angèlique Willink, 19.06.1952.
35 Zie o.a. Meijer, *Jan de Quay*, 19 en 34.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frans Mijnssen, 24.06.1951.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Thierens aan Kaiser, 02.11.1953.
38 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Meyes aan Frans Mijnssen, 04.07.1952.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Meursing, 12.06.1952.
40 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Willink, 20.10.1951.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Willink, 20.10.1951.
42 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Willink aan Kaiser, 25.06.1952.
43 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Willink, 26.06.1952 .
44 Archief Stichting Open Veld Werk, map O.L.3.
45 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 29.10.1951.
46 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan De Graaff, 12.11.1951; zie ook hoofdstuk 6.
47 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan mevrouw Ariëns-Kappers, 01.02.1952; brief Kaiser aan Jeanette, Jan en Angèlique Willink, 19.06.1952, brief Kaiser aan J.J. de Vries, 19.06.1952.
48 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Selleger aan Kaiser, 04.02.1952.
49 Informatie over Quakers voornamelijk gebaseerd op IJspeert, *De quakers*, 77, 83, 138 en 116-117.
50 IJspeert, *De quakers*, 65.
51 IJspeert, *De quakers*, 152.
52 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Ariëns Kappers aan Kaiser, 07.02.1952; IJspeert, *De quakers*, 49.
53 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Ariëns Kappers aan Kaiser, 03.02.1952.
54 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Ariëns Kappers aan Kaiser, 07.02.1952; Kappers schrijft daarin verder nog: 'Het feit dat Het Oude Loo geen organisatie-vorm wenst en het beginsel van het "priesterschap aller gelovigen", ongeacht kerk en beroep, doorvoert is een mooie gedachte'.
55 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Sturge, 24.05.1952.
56 McClelland noemde ook Richard K. Ullmann, eveneens een quaker, die op 02.02.1957 in Apeldoorn een lezing zou houden.
57 http://resources3.kb.nl/010850000/pdf/DDD_010852610.pdf ; *De Waarheid*, 28.07.1951, 1.
58 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Ariëns Kappers, 05.02.1952.
59 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Thierens, 20.12.1953 .
60 http://www.egoproject.nl/archief-debooijfamilie/Vrij%20Katholieke%20Kerk.htm en http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrij-katholieke_Kerk.
61 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Polderman, 20.05.1952.
62 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Polderman aan Kaiser, 21.05.1952.

63 Archief Stichting Open Veld Werk, brochures van World Congress of Faiths betreffende congres van 18-21 juli 1952 in Cambridge (Newnham College) en een 'week-end conference' 18-21 september 1953 in Bentveld; zie ook Braybrooke, *A wider vision*, hoofdstuk 5: http://www.religion-online.org/showchapter.asp?title=3378&C=2775.
64 Braybrooke *A wider vision*, hoofdstuk 5: http://www.religion-online.org/showchapter.asp?title=3378&C=2775.
65 Archief Stichting Open Veld Werk, map the centre for spiritual and religious studies I, losse brochure van het 'Centre for spiritual and religious studies'.
66 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Alison Barnard aan Kaiser, 12.10.1955.
67 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Palmstierna aan Kaiser, 26.03.1955.
68 Sprekers die zowel voor CSRS als het Oude Loo spraken, waren naast Tolédano en Palmstierna onder meer Lawrence Hyde, Theodore Beskine, E. Graham Howe en Köllerström. Deelnemers die voor beide conferenties werden uitgenodigd waren onder meer Alison Barnard, R.G.L. Barrett, J. Beavis, Thetis en Helen Blacker, rev. J.F.B. Chitty, K.D.D. Henderson, B. The Matheson,F.R. Middleweek, R.N. Pares, J.W. Purnell, P. Skelton en V.P. Underwood.
69 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wildeman aan Mijnssen, 20.06.1952.
70 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Beaufort, 24.10.1951.
71 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerd schrijven van 'Gr.' (Hofmans) aan 'Lieve Wim' (Kaiser).
72 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Willink, 27.06.1952.
73 Archief Stichting Open Veld Werk, lossie notitie van Kaiser na eerste conferentie.
74 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Kaiser aan Carola van Rechteren, waarin Kaiser zijn beklag doet over de door Juliana uitgenodigde Smitt-Avis, 'die nota bene de lijst der uit te nodigen mensen (bij Walraven ten behoeve van de recherche) ter inzage geeft aan een theologische professor en dus aan hèm laat zien, welke ministers (bijv.) zijn uitgenodigd'. Dat gebeurde vermoedelijk voorafgaand aan de tweede conferentie, dus vermoedelijk screende de BVD al meteen vanaf de eerste conferentie.
75 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson, 16.08.1953.
76 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson, 16.08.1953.
77 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Kaiser, 19.08.1953.
78 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Avelingh, 18.05.1956.
79 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Avelingh, 18.05.1956.
80 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Groot & Goverts, 19.09.1955.
81 Zie hoofdstuk 10.
82 NA, Archief Einthoven, 2.21.231 map 51, anoniem verslag KB 04.12.1953.
83 *De Telegraaf*, 21.02.1953.
84 NA, Archief Einthoven, 2.21.231 map 51, anoniem verslag KB 04.12.1953.

Hoofdstuk 14

1 Archief Stichting Open Veld Werk, map invitaties, 'open lijst genodigden'.
2 Van der Steen, *Drift & Koers,* 299.
3 Hooghiemstra lijkt te suggereren dat Greet Hofmans de hand gehad zou hebben in het weghalen van de prinsesjes van *De Werkplaats*; zowel Hofmans als Boeke bemoeide zich volgens de Boekebiografe immers met de opvoeding van Marijke; Hooghiemsta, *De geest in dit huis is liefderijk*, 307-310.
4 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 79.
5 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 186.
6 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 127.
7 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 147.
8 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 138, noot 158.

9 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*,156.
10 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 87.
11 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 88.
12 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 141.
13 Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk*, 92 en 258/259.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, map afzeggingen eerste conferentie.
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Dissel, 11.02.1953; daarin schreef Kaiser: 'Jung hebben we uitgenodigd, toen hij verleden jaar hier was, en de Koningin ontmoette. Maar hij vindt zichzelf te oud en vreest dat het "maar inflatie" wordt als hij spreekt. Bovendien heeft hij zijn eigen Eranos-Tagungen waar hij jaar in jaar uit aanbeden wordt door zijn vereerders'; volgens Quispel, geciteerd in Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 82, zou de CIA Jung ervan weerhouden hebben de uitnodiging voor het Oude Loo te accepteren.
16 Archief Stichting Open Veld Werk, map contact met enkelingen en instellingen I (juni 1951-september 1955).
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Huxley aan Kaiser, 10.09.1952.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Dame Leslie Whateley, 16.04.1953; daarin dankt Dame Leslie Whateley, directeur van The World Bureau in Londen, de organisatie hartelijk voor de uitnodiging, maar liet weten in mei meteen na de kroning van koningin Elizabeth II met man en zoon voor een vakantie naar Kenia te gaan.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Ariëns Kappers, 03.06.1952.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Roser, 03.05.1953.
21 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Picard aan Kaiser, 09.03.1956.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Picard aan Kaiser, 15.04.1956.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Picard aan Kaiser, april 1956.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, map OL 7-9.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, map contact met enkelingen en instellingen I (juni 1951-september 1955).
26 Zie hoofdstuk 8.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bijdendijk aan Kaiser, 08.07.1951.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, brief G. Lieftinck aan Frans Mijnssen, 02.07.1951.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Oldewelt aan Kaiser, 15.07.1951.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Oldewelt, 18.07.1951.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, brief IOOF aan Kaiser, 29.04.1953.
32 A. Prins van Wijngaarden (club: Zwolle), 'Religieuze bezinning op "Het Oude Loo"' (ondertitel of motto: 'Zij, die samen werken, vechten niet'), Rotary, jg 21, no.4, November 1953, district 66/67 (resp. Hilversum/Vlaardingen), 107-110.
33 J.L. Vleming (oud-lid Zwolle) in Rotary, jg 21, no.5, December 1953, district 66/67 (resp. Hilversum/Vlaardingen), 160/161; opvallend genoeg staat in dezelfde uitgave een artikel van L. Bouwman met als titel 'Enkele gedachten over gebedsgenezing', waarin de naam Greet Hofmans niet voorkomt.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan mevrouw Goldtschmidt, 22.01.1957.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Roser, 03.05.1953.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Beaufort, 29.10.1951.
37 Bredenhoff & Offringa, *Greet Hofmans*, 38.
38 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Krishnamurti, 25.06.1951; Kaiser schrijft daarin onder meer dat de genoemde namen zijn uitgenodigd 'not because they have attained Oneness, but because they have somehow admitted the limitations of their views and therefore are accessible to the love of the Only Alone'.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Krishnamurti aan Kaiser, 14.07.1951; zie ook Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling*, 78: 'Toen hij half augustus [1951] in Ojai terugkwam besloot K[rishnamurti] zich een jaar terug te trekken. Hij gaf geen interviews en bracht zijn tijd in eenzaamheid door, mediterend, wandelend en "rondscharrelend in de

tuin", zoals hij het zelf in een brief aan Lady Emily [Lutyens] uitdrukte. […] In november 1951 begon hij weer te reizen, maar zonder openbare toespraken te houden'.

40 Kroft, *Waarheid zonder weg,* 78.

41 Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling*, 20.

42 http://www.jiddu-krishnamurti.net/en/1927-1928-1929-early-writings/krishnamurti-early-writings-26-ommen-camp-1929 ; opgeslagen op 29.06.2011; originele citaat zou luiden: 'I maintain that Truth is a pathless land, and you cannot approach it by any path whatsoever, by any religion, by any sect.', http://mens-en-samenleving.infonu.nl/filosofie/9222-krishnamurti-inspirerend-filosoof.html - zie ook volgende noot.

43 Kroft, *Waarheid zonder weg,* 89.

44 http://www.katinkahesselink.net/jk_nl/krisnamurti-biografie-2.html.

45 Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling*, 24. In de loop der jaren werden Krishnamurti's teksten, toespraken (vaak inclusief de discussie met toehoorders) en delen uit zijn dagboeken gebundeld en in tal van talen uitgegeven. De Britse schrijver Aldous Huxley, een goede vriend van hem en ook een beoogd spreker op het Oude Loo, schreef voor *The first and last freedom* een uitgebreid voorwoord; Kroft, *Waarheid zonder weg,* 27, Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling*, 86. Onder titels als *Vrijheid en meditatie*, *Mens zijn zonder maatstaf*, *De toekomst is nu* en *Innerlijke vrijheid* werden de boeken in Nederland uitgegeven door onder meer Servire, de uitgeverij van Carolus Verhulst die samen met Kaiser ook een Oude Loo-reeks in het leven zou roepen.

46 Kroft, *Waarheid zonder weg,* 133, 165, 109 en 75: citaat Krishnamurti: 'Propaganda is een leugen. Je kunt een idee propageren, maar de waarheid niet'.

47 http://mens-en-samenleving.infonu.nl/filosofie/9222-krishnamurti-inspirerend-filosoof.html.

48 Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling*, 28.

49 Geciteerd in Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling*, 54; zie ook Krishnamurti, *Innerlijke eenvoud*, 33: 'Iedereen behoort een individu te zijn, gezond en evenwichtig, dat niet behoort tot een specifiek land of ras of een bepaalde ideologie aanhangt. Misschien zal er dan vrede en geestelijke evenwichtigheid in de wereld komen'.

50 http://mens-en-samenleving.infonu.nl/filosofie/9222-krishnamurti-inspirerend-filosoof.html; opgeslagen januari 2013.

51 Archief Stichting Open Veld Werk, Nederlandse versie van de aan Krishnamurti geschreven brief (op briefpapier van het Mapleton Hotel, Londen) door Greet Hofmans, 23.04.1952.

52 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Krishnamurti aan Hofmans, 24.04.1952.

53 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Folkersma, april 1952; in gelijkaardige bewoordingen liet Kaiser zich in dezelfde tijd ook uit in brieven aan 'Ismay' (een Engelse vriendin naar wie zijn jongste dochter vernoemd was) en Walraven van Heeckeren; een paar jaar later dacht Kaiser echter anders over de Londens uitstap, toen schreef hij aan Fokersma dat hij in de Britse hoofdstad had geprobeerd Krishnamurti open tegemoet te treden, maar daarvoor in ruil slechts 'volkomen misplaatste afhoudendheid' had ontvangen, Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Folkersma, 06.05.1955.

54 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Krishnamurti, 05.06.1953, waarin staat dat Krishnamurti 'in consultation with the same Lady' (als in 1952) wordt uitgenodigd en daarmee wordt dan koningin Juliana bedoeld.

55 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Krishnamurti aan Kaiser, 16.06.1953.

56 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Krishnamurti, 23.06.1953.

57 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Krishnamurti aan Kaiser, 25.07.1953.

58 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Krishnamurti, 31.07.1953: 'I rather suppose she expects you to revert to it as implied in your provisional reply in April 1952'.

59 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 31.07.1953.

60 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Hoogstrate uit Kappelle-Biezelinge, met wie hij de eerste weken van maart 1953 een uitgebreide correspondentie voerde;

Hoogstrate vindt onder meer dat Kaiser 'koud-genadeloos en onbarmhartig' is, brief 13.03.1953; waarna Kaiser laat weten er verder 'het zwijgen toe' te doen, brief 14.03.1953.
61 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Folkersma, 06.05.1955.
62 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan J.M. Selleger, 02.06.1955.
63 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bletz, 13.05.1955.
64 Zie onder meer de lezing van K.E. Freitag, *Erlebnis der Mystik*, uitgesproken tijdens de zestiende Oude Loo-conferentie, waarin Krishnamurti veelvuldig wordt aangehaald.

Hoofdstuk 15

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Mijnssen, 24.07.1953.
2 Zie bijlage 2 voor een overzicht van aantal deelnemers, verhouding man/vrouw en aantal buitenlanders per conferentie.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Eysselsteyn, 15.10.1954.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Dissel, 24.06.1952.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Roser, 02.12.1952
6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Roser, 24.11.1952.
7 Mededeling van wijlen Niels Cornelissen, de jongste zoon van de betreffende huisarts.
8 Montijn, *Hoog geboren*, 331.
9 In een recensie van Ursula den Tex' boek *Anna baronesse Bentinck* in *Virtus* 10 (2003), p. 182; geciteerd in Montijn, *Hoog geboren*, 57: 'Voor de Nederlandse adel brak na de Tweede Wereldoorlog een periode aan die door de historicus en antropoloog Yme Kuiper het "grote wegkruipen" is genoemd. Standsverschil was ineens iets hopeloos ouderwets. De doorbraak (het idee dat religieuze scheidslijnen niet meer bepalend zouden zijn voor de politiek) en de wederopbouw hadden daarmee afgerekend: in een moderne democratie mocht aangeboren onderscheid – afgezien van het staatshoofd zelf – geen rol meer spelen. Het werd een taboe, haast even onbespreekbaar als seks in de negentiende eeuw was geweest.'
10 Dit is het aantal individuele gasten dat Apeldoorn bezocht, dat is lager dan de som van alle gasten van alle conferenties samen, omdat een aantal genodigden meerdere keren naar het Oude Loo kwam (zie verderop).
11 Zie Montijn, *Hoog geboren*, 22, die ook verwijst naar onder meer Kuiper, *Adel in Friesland* , 399-404.
12 Montijn, *Hoog geboren*, 181.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Willink, 20.10.1951.
14 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 27-28; zie ook hoofdstuk 8.
15 Gesprek met 'Beep' de Vries, 31.07.2008.
16 Weenink, *Vrouw achter de troon,* 275.
17 Weenink, *Vrouw achter de troon,* 443.
18 Weenink, *Vrouw achter de troon,* 441.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief van Marga Klompé, juli 1951, waarin ze laat weten maar één of twee dagen aanwezig te kunnen zijn.
20 Jungschleger & Bierlaagh, *Marga Klompé,* 60.
21 Mosterd, *Marga Klompé 1912-1986,*.42.
22 Jungschleger & Bierlaagh, *Marga Klompé,* 61, cursiveringen in het origineel.
23 Jungschleger & Bierlaagh, *Marga Klompé,* 60.
24 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 169.
25 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 438.
26 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 169-170; in haar dagboek noteerde Marga Klompé op 10.09.1948 iets soortgelijks na haar eerste bezoek aan Rome, dat uitgroeide tot een soort pelgrimage: 'Vanmorgen in de kerk is mij iets heel duidelijk geworden. Wil ik iets

goeds doen op politiek gebied, dan zal ik volkomen instrument moeten zijn, dat wil zeggen de geestelijke verdieping moet voor alles gaan.' Borgman (ed.), *In liefde en rechtvaardigheid*, 23 en p.39.
27 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 140.
28 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 140.
29 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 140-141.
30 Klompé, *Europa bouwt*, 49.
31 Borgman (ed.), *In liefde en rechtvaardigheid*, 25, dagboeknotitie 07.11.1948.
32 Mostert, *Marga Klompé 1912-1986,* 117.
33 Hoogstwaarschijnlijk in het kielzog van Van Dissel, die veel met Kaiser correspondeerde, kwamen nog andere Eindhovenaren naar Apeldoorn, zoals het echtpaar H. Bienfait en hun buren op het Floraplein, het echtpaar Mulder-Swanenburg de Veye, die in 1953 het Oude Loo bezochten.
34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Selleger, 29.05.1952.
35 De omschrijvingen zijn van Peter Kars en Jet Wildeman, die in exact dezelfde bewoordingen over 'mejuffrouw' Van den Honert spraken.
36 Interview Peter Kars, 26.05.2009.
37 De uitdrukking is van hun schoondochter Elsie Franken-Holt, interview 13.09.2012, waarop het grootste deel van de informatie over Gerard en Ruth Franken is gebaseerd.
38 Interview Peter Kars, 26.05.2009.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Wijk aan Kaiser, 02.07.1951. Nadat 'Gré' eind oktober 1951 in Den Haag aan het einde van zo'n dag in elkaar was gezakt, kreeg Van Wijk van Kaiser het dringende verzoek het aantal bezoekers bij volgende sessies beperkt te houden. Dit om nieuwe oververmoeidheid te voorkomen. Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Wijk, 30.10.1951; zie ook KB, KW79 E236, Archief Kars, map 2, brief Kaiser aan Kars, 30.10.1951 waarin een kopie van de brief aan Van Wijk is toegevoegd en de vraag wordt gesteld of ook Cor en Leny Kars bij de zitdagen in hun huis het aantal mensen beperkt willen houden.
40 Interview Beep de Vries 08.07.2010.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Wijk, 10.04.1951.
42 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Wijk aan Kaiser, 12.04.1955.
43 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Wijk, 13.04.1955. Ondanks zijn afzegging stond Jan van Wijk toch gewoon op de deelnemerslijst van die tiende Oude Loo-conferentie.
44 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Wijk aan Kaiser, 02.07.1951.
45 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Franken, 19.03.1952.
46 Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 355, 407, 450-452.
47 Daalder, *Drees en* Soestdijk, 254 (noot 24), Aalders, *Bernhard*, 166.
48 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 210.
49 Archief Stichting Open Veld Werk, los getypt vel met als aanhef 'SPREKERS -:- EERSTE PLAN'
50 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van 't Sant aan Kaiser, 09.07.1951.
51 Archief Stichting Open Veld Werk, deelnemerslijst van de tweede conferentie waarop met rode x staat aangegeven wie volgens Kaiser 'onwelgezind vijandig' waren.
52 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 212; volgens Van 't Sant-biograaf Sytze van der Zee (@mail 27.12.2014) sloeg de bewondering die Van 't Sant aanvankelijk had voor Hofmans na een paar jaar om in afkeer. Hij zag de groep rond Hofmans als een bedreiging voor de monarchie en zou vooral naar de Oude Loo-conferenties zijn gegaan om een oogje in het zeil te houden.
53 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 211 meldt abusievelijk dat Van 't Sant slechts één Oude Loo-conferentie bijwoonde, die van november 1951; ook Kikkert, *Crisis op Soestdijk*, 155 en Klinkenberg, *Prins Bernhard*, 374 (noot 15) noemen slechts een conferentie waaraan Van 't Sant zou hebben deelgenomen, die van 20-22 mei 1955.

54 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 157; volgens Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, 452, werd het contact tussen Van 't Sant en Wilhelmina pas in 1956 weer hersteld; volgens sommige auteurs was Van 't Sant al in 1952 naar Nederland teruggekeerd en woonde hij eerst bij zijn dochter in Rotterdam, zie o.a. Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 107, http://nl.wikipedia.org/wiki/Fran%C3%A7ois_van_'t_Sant en http://ontdekdenhelder.wordpress.com/2012/05/22/francois-van-t-sant/
55 Daalder, *Drees en* Soestdijk, 226.
56 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van 't Sant, 13.01.1957.
57 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Savornin Lohman, 29.08.1955.
58 Zie hoofdstuk 20.

Hoofdstuk 16

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Mevrouw van Heeckeren', 23.02.1953; hij schrijft over de te verwachten sprekers: 'Wij houden deze namen "geheim", omdat bij mededeelzaamheid aan outsiders zeker weer tegen-actie te wachten staat. Voorlopig zijn dus alleen de "voorbereiders" hiervan op de hoogte.'; zie ook brief Kaiser aan Leslie Smith, 28.07.1953: 'The audience accept our invitation without knowing *whom* they are going to hear and *what* they are going to hear'.
2 Archief Stichting Open Veld Werk, brief De La Noë aan Mijnssen, 07.05.1954.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mijnssen aan De La Noë, 12.05.1954.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mijnssen aan Müller, 21.01.1955.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Biäsch, 05.04.1956 en brief Biäsch aan Kaiser, 09.04.1956.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan De Madariaga, 12.07.1955.
7 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Wilhelmina, 24.07.1953.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Mijnssen, 10.01.1954.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Mijnssen, 10.01.1954, '(?!)' in de originele tekst.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief De Berg aan Mijnssen, afgestempeld op 15.08.1955.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, losse notitie bij conferentie augustus 1955.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel van E. Frater Smid, artikel in *Nieuwe Stemmen*, 39ste jaargang, febr. 1956, no. 2, 23-25.
13 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel van Werner Reist in het West-Duitse blad *Deutscher Bund*, 1953.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel van C. Sypkens in *Mazdaznan Tijdschrift*, juli 1953.
15 Kaiser, welkomstwoord 27.01.1956.
16 Ds C. Aalders, ds G.J.H. Gijmink, rt. rev. dr. A.G. Vreede, pasteur G. Grosjean, pfr. R. Daur, rev. Stephan Hopkinson, rev. dr. Phil. Arthur Meyer, pasteur André Trocmé, pastor Wilh. Becker, rev. dr. George Gibson; rev. Köllerström.
17 Tenzij anders vermeld, komen de hierna volgende citaten en parafraseringen uit de inleidingen die genoemde sprekers op de Oude Loo-conferenties hielden; zie voor de titels van de lezingen bijlage 1.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Heiler aan Kaiser, 10.05.1954.
19 Rudolf Daur, 30.01.1955, *Gewaltlosigkeit und Widerstand*: 'Dass wir trotzdem hier so als Brüder und Schwestern mitleben dürfen in dierser schönen Gemeinschaft, ist uns stündlich neu beglückend. Es soll ein kleines Zeichen der Dankbarkeit sein, wenn ich heute versuche, Ihnen etwas von dem zu sagen, was die Herzen vieler Deutschen heute bewegt und verpflichtet'.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van der Meulen, 05.02.1956.

21 Archief Stichting Open Veld Werk, anonieme samenvatting van de eerste conferentie.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van der Meulen, 05.02.1956: 'Ongetwijfeld hebt U vele relaties met Mohammedanen en mochten daarbij zijn, die als Spreker in aanmerking komen, dan zal ik U zeer verplicht zijn voor Uw recommandatie en bemiddeling in deze'.
23 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 249.
24 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brieven Kaiser aan resp. Jan van Wijk, 08.10.1950, en Guérite De Bruyn Kops, 12.11.1951.
25 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Wildeman aan Mijnssen, 15.01.1952.
26 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief De Vries aan Kaiser, 23.06.1952.
27 Binger, *Martin Buber*, 11, cursivering in de originele tekst.
28 Binger, *Martin Buber*, 19-20.
29 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief B. Pierson aan L. van Rechteren Limpurg, 02.06.1951.
30 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Buber, 24.08.1951.
31 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Buber aan Kaiser, 30.04.1953 en brief Kaiser aan Buber, 05.05.1953: 'Wie richtig betonen Sie dass Gott den Isaak als Opfer bestimmt! Daran hängt ja alles, dass der Mensch nicht selbst das Opfer bestimmt. Und wie klar und unzweideutig hat Gott das Was, Wo und Wann immer bekannt gegeben'.
32 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Buber aan Kaiser, 13.05.1953.
33 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Maeder, 25.06.1953.
34 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Buber aan Kaiser, 27.06.1953.
35 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Buber, 30.06.1953.
36 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Buber aan Kaiser, 12.07.1953.
37 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Juliana, 16.07.1953.
38 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Bierschenk, 03.07.1953.
39 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Buber aan Kaiser, 27.06.1953.
40 Binger, *Martin Buber*, 7-9.
41 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser, ongedateerde lijst, waarop verder nog de namen staan van mevrouw E.C. van Poeteren uit Wageningen, ds. A. van Briemen (?) uit Bentveld, mevrouw de Miranda uit Blaricum, mej. van Daalen en ds. Fr. Kuiper uit Amsterdam; zij zouden geen van allen naar Apeldoorn komen.
42 Onder het pseudoniem Georg Munk had Paula Buber-Winkler onder meer de romans *Am lebendigen Wasser* en *Muckensturm* gepubliceerd.
43 *Rotary*, jg 21, no.4, November 1953, district 66/67 (resp. Hilversum/Vlaardingen), 107-110.
44 Interview H.J. Witteveen, 29.02.2012.
45 Juliana, *Toespraak voor de Nederlandse Jeugd*, 12.09.1953, 6.
46 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Verhulst, 17.09.1955.
47 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Kaiser aan Leslie Smith, 31.12.1953.
48 *Archief Stichting Open Veld Werk*, brief Buber aan Kaiser, 18.09.1953.
49 Of dat ook gebeurd is, valt niet meer na te gaan; het boek is niet terug te vinden in de overgebleven bibliotheek van Wim Kaiser, mededeling Ismay Kaiser via mail, 28.02.2013.
50 Adelaide Gardner, 19.05.1954, *The sense of insecurity and the search for God*; zie ook: W. Tudor Pole, 28.01.1955, *Some spiritual issues underlying world problems*.
51 Zie o.a. William Aspden, 30.08.1953, zonder titel; François de la Noë, 28.05.1954, *De monde des appearances aux realites de la foi;* Georges Grosjean, 27.08.1954, *Reflexions sur la nature et a conduite de notre vie*.
52 Toespraak koningin Juliana in Kopenhagen, 21.05.1953, 32-33.
53 Annemarie Schimmel, 30.05.1954, *Ich folge der Religion der Liebe*: 'es handelt sich darum, dass man gleichförmig wird mit dem göttlichen Willen'.
54 Kenneth Walker, F.R.C.S., 30.05.1953: *The Evolution of Man*. Walker was een aanhanger van Gurdjieff, over wie hij een boek schreef: *A study of Gurdjieff's teaching* (1957).

55 Sofi Huri, 20.05.1955: *Ken'an Rifai*. Sofi Huri omschreef zichzelf in haar lezing op 20.05.1955 als afkomstig uit een Arabisch christelijke familie en als dochter van een 'sage', een diepreligieuze priester; bij het bestuderen van islamitische mystici maakte zij kennis met Rifai, over wie haar lezing ging.
56 Juan Mascaró, 28.08.1954, *Light, love and life*; het jaïnisme is een eeuwenoude religie en (vegetarische) levenswijze, met als symbool onder meer de rechtsdraaiende swastika, die vooral in India veel aanhangers telt.
57 Archief Stichting Open Veld Werk, uitgetypt anoniem verslag van de eerste conferentie, 3; samenvatting van de brief van Waylen.
58 N. Sri Ram, 27.08.1954, *The world in travail;* Juan Mascaró, 28.08.1954, *Light, love and life*.
59 Quispel meende eveneens dat er op het Oude Loo nauwelijks over politiek werd gerept. 'Ook Greet Hofmans had het daar nooit over.' Geciteerd in: http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2529794/2000/11/24/Invloed-Greet-Hofmans-schromelijk-overschat.dhtml.
60 G.L. van Dalfsen, 31.05.1953, *The Eternal Faithfulness of God*.
61 De Madariaga, die onder meer ambassadeur voor Spanje in de VS en Frankrijk was geweest, was ten tijde van de Oude Loo-conferenties stateloos; hij was tijdens de Spaanse burgeroorlog fel anti-Franco en vluchtte naar Engeland. Na de dood van Franco zou hij naar Spanje terugkeren. In 1973 kreeg hij de Karel de Grote Prijs voor zijn bijdrage aan vrede in Europa.
62 Kaiser, welkomstwoord 28.01.1955.
63 Georges Grosjean, 27.08.1954, *Reflexions sur la nature et a conduite de notre vie*; zie ook F.A. Vening Meinesz, 29.01.1955, *For our western civilization a moral renaissance is vitally needed*.
64 Kaiser, inleiding 27.07.1951.
65 Kaiser, slotwoord 28.08.1955.
66 Kaiser, openingswoord 01.02.1957.
67 Kaiser, slotwoord 01.09.1957.
68 http://www.openminds.tv/royals-ufos-pt-2-680/ opgeslagen op 01.03.2013.
69 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Jan', 23.08.1954.
70 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Jan', 23.11.1954.
71 Interview in *de Volkskrant*, geciteerd op http://www.skepsis.nl/adamski.html ; opgeslagen op 01.03.2013.
72 Andersom was Adamski ook onder de indruk geraakt van Juliana; na afloop zou hij aan de verzamelde pers hebben gezegd: 'The world would be better off if there were more people like her'. Hoffman, *Queen Juliana,* 143.
73 GA, 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, losse kaart, december 1991.
74 Zie onder meer Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 249; Bredenhoff & Offringa, *Greet Hofmans,* 71; Kikkert, *Bernhard*, 211.
75 GA, 1140-inv.nr. 13, chronologisch overzicht, p.27.
76 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 168.
77 Aalders, *Niets was wat het leek,* 296-297.
78 Zie hoofdstuk 23.
79 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Erika Sprenger-Steinmüller aan Kaiser, 05.06.1954.
80 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Mensching, 11.09.1956.
81 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan E.L. Selleger, 17.12.1951.
82 Archief Stichting Open Veld Werk, notitie van Kaiser tijdens elfde conferentie, augustus 1955.
83 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Jet C. Schurink-Doeksen aan 'de voorbereiders', 04.02.1955. Volgens een potloodaantekening werd de brief ter inzage gegeven aan 'H.M., mevr. V. Heeckeren, Bep, Frans, Rita'.

84 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"' van 'een deelneemster uit Denemarken', in *Het Vaderland*, 08.09.1955.
85 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"' van 'een deelneemster uit Denemarken', in *Het Vaderland*, 08.09.1955. De 'gast uit New York' was E. van Waveren.
86 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 01.09.1955.
87 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Verhulst aan Kaiser, 14.09.1955.
88 Archief Stichting Open Veld Werk, los lijstje met cijfers, 30.06.1957.
89 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 10.10.1955.
90 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Verhulst aan Kaiser, 16.11.1955.
91 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Verhulst aan Kaiser, 16.12.1955.
92 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 17.09.1955.
93 Archief Stichting Open Veld Werk, brief dochter Aspden aan Kaiser, 20.10.1955.
94 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan weduwe Aspden, 07.09.1956.
95 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Müller-Eckhard aan Kaiser, 10.08.1956.
96 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Müller-Eckhard, 11.08.1956.
97 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Müller-Eckhard aan Kaiser, 14.08.1956.
98 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 21.08.1956.
99 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Verhulst aan Kaiser, 28.10.1955.
100 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 31.10.1955.
101 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Verhulst aan Kaiser, 02.11.1955.
102 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 12.07.1958.
103 Archief Stichting Open Veld Werk, gegevens van Servire, 31.12.1964.

Hoofdstuk 17

1 Wellicht het belangrijkste document in het Koninklijk Huis Archief is een dagboek dat Juliana heeft bijgehouden; daarvan is bepaald dat het pas in 2054, vijftig jaar na haar dood, openbaar mag worden gemaakt.
2 Rotary, jg 21, no.4, November 1953, district 66/67 (resp. Hilversum/Vlaardingen) 107-110, artikel van A. Prins van Wijngaarden (club: Zwolle), 'Religieuze bezinning op "Het Oude Loo"'; daar staat over de Oude Loo-conferentie van augustus 1953 letterlijk: 'Koningin Juliana is bij alle bijeenkomsten aanwezig geweest en was ook bij aankomst en vertrek van de gasten, niet alleen als gastvrouw maar ook om iedereen te leren kennen. […] En omdat onze Koningin een Vorstin des Vredes is, zal het U duidelijk zijn, dat H.M. hun, die de vrede willen dienen, gastvrijheid verleende op "het Oude Loo", aldus dit streven onderstrepend'.
3 Rotary, jg 21, no.4, November 1953, district 66/67 (resp. Hilversum/Vlaardingen) p.107-110, artikel van A. Prins van Wijngaarden (club: Zwolle), 'Religieuze bezinning op "Het Oude Loo"', cursivering in originele tekst.
4 *Algemeen Handelsblad*, 05.06.1954, artikel 'Geestelijke bezinning op het Oude Loo'.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, los artikel E. Frater Smid uit onbekend tijdschrift, p.107-110.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, los artikel Werner Reist uit (vermoedelijk) *Deutscher Bund*, met als titel 'Het Oude Loo'.
7 Interview Beep de Vries, 31.07.2008.
8 Quispel omschreef in *Trouw*, 24.11.2000, de groep die hij op het Oude Loo rond Juliana aantrof als volgt: 'de bankier Pierson met zijn lieve vrouw, een deftige verzekeraar met echtgenote, een dokter Fentener van Vlissingen, barones [sic] Van Heeckeren van Molecate en zijn vrouw, alsmede zijn moeder die over de lakeien als "die kerels" sprak. Verder de heer Kaiser, oud-secretaris van de directie van de Maatschappij Nederland, een opgewonden standje met een knappe vrouw, koningin Juliana en juffrouw Hoffmans [sic] die niets zei'.

9 Artikel 'Invloed Greet Hofmans schromelijk overschat', *Trouw*, 24.11.2000, geraadpleegd op 03.07.2014 via http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2529794/2000/11/24/Invloed-Greet-Hofmans-schromelijk-overschat.dhtml.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Fentener van Vlissingen aan Kaiser, 10.09.1953.
11 Hierover bestaat wat verwarring. Volgens Giebels had Wilhelmina het kasteel ter beschikking gesteld. In feite zal het een combinatie zijn: Juliana was als vorstin de baas over het Oude Loo, maar zal in overleg met Wilhelmina (en hoogstwaarschijnlijk op voorstel van Kaiser en met instemming van Hofmans) het kasteel hebben vrijgemaakt voor de conferenties.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'de Leden van het Comité van voorbereiding', 29.06.1951.
13 Archief Stichting Open Veld Werk/Archief Stichting Open Veld Werk, brief Frans Mijnssen aan Sypkens, 15.06.1953.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, *Mazdaznan Tijdschrift*, juli 1953, 4-7, artikel "Het Oude Loo", C. Sypkens.
15 Rotary, jg 21, no.4, November 1953, district 66/67 (resp. Hilversum/Vlaardingen) 107-110, artikel van A. Prins van Wijngaarden (club: Zwolle), 'Religieuze bezinning op "Het Oude Loo"'.
16 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Frater Smid, 15.08.1953.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Vreede aan Kaiser, 31.07.1952.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Kaiser aan Vreede, augustus 1952.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Fjellander, 23.03.1955.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, *Door inzicht tot daad*, mei-juni 1953. Aan die uitgave van de Broederschapsfederatie werd onder meer meegewerkt door Oude Loo-gangers als Helma Kool, L.J. Polderman, C. Sypkens, Pam G. Rueter, H. Pothof en Witteveen.
21 'Bhakta', *Het Oude Loo*, in: *Door inzicht tot daad*, maandblad van de Broederschapsfederatie, uitgave mei-juni 1953.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Polderman, 25.06.1953.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Daur, 06.05.1955.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Heeckeren, 28.11.1951.
25 Interview echtpaar Le Coultre (aanwezig op de conferentie van augustus 1955), 06.05.2008; dat ze chocolademelk inschonk is wellicht een verwarring met de beroemde conference van Wim Sonneveld, logischer is dat ze koffie en thee serveerde, er is in de documenten verder nergens sprake van chocolademelk.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Walker, 04.04.1953.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Tudor Pole aan Mijnssen, 31.12.1955.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Tolédano aan Mijnssen, 02.09.1953.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Mijnssen, 13.02.1954.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Mijnssen, 07.02.1954.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Dürckheim aan Kaiser, 27.06.1953.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief F. Boasson aan het Comité, 03.09.1953.
33 *Nieuwe Stemmen*, jg. 39, no. 2, febr. 1956, 23-25, artikel E. Frater Smid, 'Bijeenkomst op Het oude Loo'.
34 http://nl.wikipedia.org/wiki/Koning_Ashoka; http://en.wikipedia.org/wiki/Ashoka.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief George Rogers aan Bep Pierson, 21.04.1953.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Vreede aan Kaiser, 31.07.1952.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Dastur Framroze A. Bode aan Purnell, 21.07.1955.
38 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Arthur J. Meekel aan Kaiser, 04.02.1955.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel uit *Het Vaderland* van 08.09.1955 met als titel 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"'.
40 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Katz aan Kaiser, 24.02.1956.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'de leden van het comite van voorbereiding', 07.07.1951.
42 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bode, 26.07.1955.

43 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Nieuwenhuijsen aan Kaiser, 05.09.1955.
44 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde notitie Kaiser (vermoedelijk uit 1954). Daarin geeft hij aan wie de door Juliana en Wilhelmina uitgenodigde 'foute' gasten waren: 'Mensen als Pater Wersch van De Tijd, Ds Gijmink, Ds Couvee, Mej. Geldens, Hr. en Mevr. Landré, Mej. Pont, Mej. Tellegen, Mej. Tjeenk Willink, Ds Berkel, Mrs. Roosevelt, "Prof." H.L.M. van Rooyen, Mevr. Smitt-Avis, om van anderen maar te zwijgen, konden onmogelijk sympathiek tegenover deze Vredes-bevordering staan, kwamen dus alleen maar quasi-argumenten halen voor hun verwerping en hun verdachtmaking ter wille van hun onzalige groepering'.
45 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Rita van Heeckeren, 23.02.1953.
46 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Van Rechteren Limpurg, 07.11.1951. Zie hoofdstuk 8.
47 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief uit 1951 van Kaiser aan Carola van Rechteren.
48 Archief Stichting Open Veld Werk, kattebelletje Kaiser, 11.08.1952; zie ook hoofdstuk 12.
49 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Kaiser aan Juliana; zie ook inventarisatie archief van Walraven van Heeckeren van Molecaten, p.1, ordner 2 map I.J., '4/5'52. Verwijtende brief JWK aan H.M. inzake haar wens voor orth.chr.Sprekers'.
50 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Bep Pierson aan Van Dijk, 15.05.1952.
51 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Selleger-Elout, 30.01.1952.
52 Zie hoofdstuk 11.
53 Toespraak koningin Juliana in Kopenhagen, 21.05.1953, 32-33.
54 Juliana, Toespraak voor de Nederlandse Jeugd, 12.09.1953, 5-6.
55 Juliana, Toespraak voor de Nederlandse Jeugd, 12.09.1953, 8.
56 Kerstboodschap Juliana 1955, 38.
57 Kerstboodschap Juliana 1954, 34.
58 Kerstboodschap Juliana 1949, 14.
59 Kerstboodschap Juliana 1952, 23 en 25.
60 Kerstboodschap Juliana 1949, 13.
61 Kerstboodschap Juliana 1950, 17.
62 Kerstboodschap Juliana 1952, 24.
63 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 421.
64 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 392.
65 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 174-176.
66 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 227.
67 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 245.
68 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 247.
69 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 247.
70 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 260 en 340.
71 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 262.
72 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 183.
73 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 214: Juliana 'meende dat Mej. Hofmans nu eenmaal over de unieke eigenschap beschikte van een onmiddellijke en duidelijke geïnspireerdheid van omhoog. 'Maar', zei de Koningin, 'U weet Mej. Hofmans zegt er altijd bij: U moet uit haar doorgevingen nemen wat U ervan begrijpt'.'
74 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 270-271.

Hoofdstuk 18

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Jeannette Willink aan Kaiser, 22.11.1951.
2 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"' van 'een deelneemster uit Denemarken', in *Het Vaderland*, 08.09.1955.

3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Beep de Vries aan Kaiser, 03.08.1952.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, artikel 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"' van 'een deelneemster uit Denemarken', in *Het Vaderland*, 08.09.1955; zie ook de inleiding van Prof. Ir. E.J.F. Thierens, 30.01.1954, die zegt dat de deelnemers 'abandoned the hustle of the outside world'.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief De la Noë aan Kaiser, 02.06.1954.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Schimmel aan Kaiser, 03.06.1954.
7 Archief Stichting Open Veld Werk, brief W.H. Fokker aan Kaiser, 07.09.1956.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief H. Felderhoff aan Kaiser, 03.09.1956.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief 'Stefan' aan Kaiser, 02.12.1951.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Dürckheim aan Kaiser, 27.06.1953.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief E. Chits aan Kaiser, 12.09.1956.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief May Weston aan Kaiser, 05.08.1956 (het schrijven is vermoedelijk verkeerd gedateerd in augustus, bedoeld zal zijn: september).
13 Archief Stichting Open Veld Werk, brief jonkvrouw dr. M.J. Hartsen aan Kaiser, 16.06.1957.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Aspden aan Kaiser, 08.09.1953.
15 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wikander aan Kaiser, 24.02.1956.
16 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Schimmel aan Kaiser, 03.06.1954.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Taco M. de Jong aan Kaiser, 30.05.1955.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Müller-Eckhard aan Kaiser, 11.04.1954.
19 Ds. E. Frater Smid, 'Bijeenkomst op Het oude Loo', in: *Nieuwe Stemmen*, maandblad van De Vrije Gemeente, 39e jaargang, febr. 1956, no. 2, 23-25.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief H. Groot aan Kaiser, 06.09.1954.
21 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Thierens aan Kaiser, 19.09.1953.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Katz aan Kaiser, 24.02.1956.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Aspden aan Kaiser, 24.09.1953.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Erika Sprenger aan Mijnssen, 06.09.1956.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Beep de Vries aan Hofmans, 10.06.1954. Over die bijzondere ervaring op zaterdagavond raakte Beep niet uitgepraat. In een brief aan 'beste meneer Kaiser' kwam ze er nogmaals op terug. 'Ik schreef al aan Juffrouw Hofmans hoe we op Zaterdagmiddag met een groepje bij elkaar waren, waarbij ons gesprek zò geleid werd (ik geloof wel dat ik dit zo zeggen mag) dat een van ons opstond omdat het hem te machtig werd en wegging. De stilte die hierna ontstond was zo "weldadig" dat het haast was alsof ik het kon vastpakken. Mensen die van buitenaf binnenkwamen maakten een grapje over ons stil zijn, en als uit een spontane gedachte gaven we elkaar een hand. Dat je zoiets beleven mag hè?' Archief Stichting Open Veld Werk, brief Beep de Vries aan Kaiser, 27.06.1954.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Kaiser, 07.02.1954.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Lund aan Kaiser, 26.06.1956.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan The Matheson, 31.05.1955, waarin Kaiser uitlegt dat Hofmans op vrijdagavond laat 'aanschoof bij een discussie met Siirala en dr. Van Vlissingen'.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Dürckheim aan Kaiser, 27.06.1953.
30 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Aspden aan Kaiser, 08.09.1953.
31 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Schimmel, 31.01.1955: 'Wenn Frl. Hofmans und ich beisammen waren, da wurde ich durch eine Anweisung beauftragt an Sie zu schreiben, dass die neue geistige Arbeit, welche damals in den Anweisungen für Sie gemeint wurde, jetzt sehr nahe gekommen ist'.
32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Schimmel aan Kaiser, 03.02.1955.
33 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Köllerström aan Mijnssen, 05.02.1957: 'I would be grateful if you would be kind enough to tell miss Hofmans how very appreciative I am of her help, and of my very high regard for her'; brief Tolédano aan Kaiser, 09.1953: 'I think Mevr. Hoffman was right when she told me not to restrain my nerves'.

34 Archief Stichting Open Veld Werk, brieven Grosjean aan Kaiser, 23.09.1954 en Kaiser aan Grosjean, 11.10.1954; wat de doorgevingen behelsden is niet overgeleverd.
35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Loon-Bossevain aan Kaiser, 03.09.1954.
36 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Sprenger-Steinmüler, 07.05.1954.
37 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Fentener van Vlissingen, 25.05.1955.
38 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bleeker, 20.02.1954.
39 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Erika Sprenger, 07.10.1954.
40 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Johanna Madeleine Selleger-Elout, 02.06.1955.
41 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Palmstierna, 26.09.1955.
42 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Barnard, 15.05.1957.
43 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Palmstierna, 26.09.1955.
44 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Jan', 03.02.1954.
45 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Hulzebos aan Kaiser, 04.02.1954.
46 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bleeker, 20.02.1954.
47 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Quispel aan Rita van Heeckeren, 07.05.1957.
48 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Daur, 06.05.1955.
49 Archief Stichting Open Veld Werk, kopie uit *Freies Christentum*, 01.05.1955.
50 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Daur aan Kaiser, 09.03.1956.
51 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan C. van Loon-Boissevain, 23.09.1954.
52 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan C. van Loon-Boissevain, 23.09.1954.
53 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Engel, 18.02.1956.
54 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Polderman aan Kaiser, 21.05.1952.
55 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Polderman, 24.05.1952.
56 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Deutman, 23.03.1954.
57 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Wikander aan Kaiser, 24.02.1956.
58 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Blaak aan Kaiser, 08.09.1955.
59 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Kaiser, 07.02.1954.
60 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mehta aan Kaiser, 04.09.1953.
61 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Hulzebos aan Kaiser, 03.07.1956.
62 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Hulzebos, 04.07.1956; uit die brief blijkt dat de andere brief aan Kaiser van capt. John Hutchings afkomstig was.
63 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Selleger aan Kaiser, 29.09.1954.
64 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Aspden aan Kaiser, 08.09.1953.
65 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Daur, 16.03.1956.
66 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Tolédano, 30.06.1953.
67 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Paul Tournier, 09.12.1951.
68 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Frans Mijnssen aan Kitsos, 13.06.1955. Frans Mijnssen stuurde op verzoek van inleidster Sofi Huri medicijnen naar haar zieke zoon Thelemaque Kitsos, die in het Griekse Piraeus woonde. In het begeleidende schrijven maakte Mijnssen duidelijk dat pillen eigenlijk niet het geëigende middel waren om beter te worden. 'I told your mother that the quintessence of recovery cannot, as I think, be based on medicines, but only by changing a man's life and that the spiritual side of this is a very sincere matter. So, if you like, I can give you the address in my country of someone who can help you more better than the medicines, I am sending you herewith.' Zonder twijfel doelde Mijnssen hier op Greet Hofmans.
69 Kenneth Walker, 30.05.1953, *The Evolution of Man*. Ook Sri Ram vond, precies een jaar later, de conferenties van groot belang. N. Sri Ram, 27.08.1954, *The world in travail*: 'I value very highly the honour of taking part in this Conference, where people of different schools of thought, with different backgrounds, are able to come together and freely speak on matters of fundamental importance from their respective points of view'. Zijn wens was dan ook: 'may arise out of conferences like this, because there are different people here, all in earnest, all with open minds, sincerely seeking, wanting to find out the truth about human living, what is to be achieved, what is worthwhile'.

70 Leslie H. Leslie-Smith, 28.08.1953, *Man: an embodied paradox*.
71 GA, 1140-inv.nr. 10 – coïncidenties, losse kaart.
72 Net als alle andere artikelen in de krant wordt er geen naam van de betreffende journalist vermeld, maar aangezien de directie van de krant bestond uit J.A. en N. Hazewinkel en die naam (zonder voorletters, maar met als adres Rijksstraatweg 32, Haren) ook voorkomt op de deelnemerslijst van de eerste conferentie, is het meer dan waarschijnlijk dat een van beiden de auteur is.
73 *Nieuwsblad van het Noorden*, 64e jaargang no.191, 16.08.1951, 1.
74 *Algemeen Handelsblad*, 28.07.1952.
75 Archief Stichting Open Veld Werk, uit een brief Quispel aan Kaiser, 11.06.1954, blijkt dat de redacteur in kwestie L. Aletrino was.
76 *Algemeen Handelsblad*, 05.06.1954.
77 C. Sypkens, *Het Oude Loo*, in: *Mazdaznan Tijdschrift*, uitgave juli 1953, 7.
78 'Een deelneemster uit Denemarken' (Bets Bonde Jensen-Elze), 'Bijeenkomst op "Het Oude Loo"', in: *Het Vaderland*, 08.09.1955.
79 Archief Stichting Open Veld Werk, uit niet nader te duiden tijdschrift gescheurd artikel over de Oude Loo-conferentie van mei 1953, p.107-110.
80 E. Frater Smid, 'Bijeenkomst op Het Oude Loo', in: *Nieuwe Stemmen*, maandblad van De Vrije Gemeente, 39e jaargang, febr. 1956, no. 2, 23-25.
81 Zie ook hoofdstuk 6 voor de reacties van onder meer Raoul Stéphan in het weekblad *L'Eglise Réformée de France*.
82 De naam Werner Reist komt niet voor op de gastenlijst van de bijeenkomst van mei 1953. Ofwel is hij op het laatste nippertje toegelaten, ofwel is er een fout gemaakt, ofwel is Reist een pseudoniem.
83 Archief Stichting Open Veld Werk, Werner Reist, 'Het Oude Loo', een vermoedelijk uit het tijdschrift *Deutscher Bund* van 1953 gescheurd artikel.
84 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Frans Mijnssen aan Bep Pierson, 03.06.1954.
85 Voor zover de totale kosten te traceren zijn bedroegen die in guldens respectievelijk: 608,22 (mei 1954), 1.101,25 (augustus 1954), 905,22 (januari 1955), 2.291,33 (mei 1955), 840,49 (augustus 1955), 2.400 (januari 1956), 928,40 (mei 1956) en 2.139,60 (augustus 1957).
86 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Aspden aan Mijnssen, 02.09.1954.
87 Archief Stichting Open Veld Werk, rekening 22.08.1951, order nr. 2280, gericht aan Fa. F.C. Mijnssen, Herengracht 124, Amsterdam; het bedrag werd gegireerd op 27.08.1951.
88 De voorbereiders bestelden op 09.09.1953 bij het Fototechnisch en Cartografisch Bedrijf van de Koninklijke Luchtvaart Mij. N.V. op Schiphol vijftig foto's no. 18121 met als formaat 18 x 24 centimeter; de kosten bedroegen f. 2,85 per foto.
89 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Walker, 21.07.1953 en 26.07.1953.
90 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde brief Leslie Smith; verder kwamen er bedankbrieven voor de foto van onder meer de inleiders Dürckheim, Van Dalfsen, Roser, Maeder, Palmstierna en Fischer.
91 De 'niet kostbare broodmaaltijd' zou in eerste instantie worden verzorgd door Hotel Bloemink in Apeldoorn, onderdeel van Smits Restaurants. De maaltijd bestond uit drie belegde broodjes (twee met vlees en een met kaas) en een kop koffie. De prijs daarvan bedroeg f 2,15 per persoon en dat was inclusief bediening. De afspraken werden op 8 juni 1952 bevestigd door 'C. v. Hout (Dir.)'. Maar vijf dagen later werd de catering alsnog gegund aan Hotel De Keizerskroon, die voor drie broodjes en een kop koffie slechts f 1,75 per persoon in rekening bracht.
92 Dat gebeurde onder meer op 3 augustus 1956, op 5 januari 1957, op 3 mei 1957, 7 augustus 1957 en 3 januari 1958 en zo verder tot augustus 1959.
93 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan A.A. van Heeckeren van Molecaten, 14.06.1956.

Hoofdstuk 19

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan mw. Posthumus-van der Groot uit Amsterdam, 13.08.1953.
2 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Vilén aan Kaiser, 28.02.1955.
3 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Vilén, 02.03.1955.
4 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Olgers, 02.07.1954.
5 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Oosterveld aan Kaiser, 22.09.1951.
6 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Oosterveld, 28.09.1951.
7 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Hoogewerff aan Mijnssen, 31.10.1953; andere leden van *Inzicht* waren mevrouw Th.H.E.P. van Valkenburg-Léon, A.D. van Buren Schele, mr. W.J.J. van Rossum en P.C.J. van Hoboken.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, knipsel uit *Voorburgse Courant*, 09.10.1953.
9 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mijnssen aan Hoogewerff, 04.11.1953.
10 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Hoogewerff aan Mijnssen, 05.11.1953.
11 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mijnssen aan Hoogewerff, 08.11.1953.
12 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Hoogewerff aan Mijnssen, 14.11.1953.
13 Zie hoofdstuk 13.
14 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Tolédano aan Kaiser, 09.1953.
15 *Inzicht, Centrum voor universele gedachten*, brochure voor lezing in Den Haag op 19.03.1954 door prof. A.D. Tolédano, *Religion before materialism and existentialism*.
16 Archief Stichting Open Veld Werk, lijst met deelnemers aan de conferentie van oktober 1956 in Cliftonville.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Verhulst, 21.08.1956.
18 Het Keyserling-Gesellschaft für Freie Philosophie was in 1920 opgericht door Hermann Graf Keyserling en werd in 1946 heropgericht. De Baltisch-Duitse filosoof Keyserling (1880-1946) wilde een bijdrage leveren aan de geestelijke wederopbouw van de wereld. De voordrachten die hij voor zijn Schule der Weisheit in Darmstadt organiseerde, zag hij als instrumenten in een orkest dat een 'Symphonie des Geistes' uitvoerde.
19 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Barnard, 03.02.1955.
20 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Müller aan Kaiser, 05.09.1954.
21 De omschrijvingen van Erika Sprenger-Steinmüller zijn van de dochters van Wim Kaiser, Wies en Ismay.
22 De exacte tekst van die paragraaf over het doel van het INF luidde: 'insbesondere Jugendlichen beizustehen, welche durch Vertreibung oder durch die Not der Zeit nicht zu einer Existenz gelangen können, welche ihrem Leben Inhalt gibt und sie befähigt, ihre Kräfte auch für das Wohl der Allgemeinheit einzusetzen'.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, ongedateerde kladnotitie: Kaiser had bij het bedenken van de nieuwe naam de Allerhoogste een handje geholpen door op een kladpapiertje alvast wat voorzetten te geven voor alternatieve namen voor het INF, zoals: Urberger Tafelrunde, Urberger Initiative, Urberger Versuch, Urberg-Überbrückung, Urberger Überbrückings Initiative für Notlindering jeder Form, Überbrückungszentrum Urberg, Urberger Kontaktcentrum.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, Extract 647.
25 Archief Stichting Open Veld Werk, 'Inleiding gehouden bij de derde Urberg Conferentie 22/23 September 1956'.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, 'vervolg Urberg Conferentie 22-23 Sept. 1956', 2.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, 'Doorgeving tijdens Tweede U.C.C.-Conferentie, 2-3 Juni 1956'; uitroepteken in originele tekst.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, los vel met Nederlandse tekst uitgesproken door Hofmans.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, 'Doorgeving tijdens Tweede U.C.C.-Conferentie, 2-3 Juni 1956'. De letterlijke tekst van een doorgeving dienaangaande luidde: 'Das INF und

der Studenhof sind gegründet auf Durchgebungen des Meisters und werden ihre volle Aufgaben auf sich nehmen *und vollbringen*'.

30 Archief Stichting Open Veld Werk, doorgeving 16.10.1957, uit Duits terugvertaald.

31 Archief Stichting Open Veld Werk, 899 'Na de Nabetrachting op Maandag, 21 Oct.'57 's avonds de volgende Doorgeving'.

32 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Erika Sprenger, 19.01.1958.

33 Archief Stichting Open Veld Werk, 'Doorgeving na de vergadering van 1 Februari 1958, in Baarn ten huize van den Heer en Mevrouw van Heeckeren van Molecaten'. De letterlijke tekst luidt: 'De verwachtingen om (het) UCC. tot een bevorderlijke Werking te maken voor de Wereldvrede in verband met de strijd der volkeren, door het Overbruggingswerk via de Doorgevingen te doen plaats hebben, heeft door de uitgesproken gewetensbezwaren van Mevr. Sprenger-Steinmüller, Mej. M. de Jong, Dr. H. Schild, […] in verband met deze groep mensen zijn zin voor de samenwerking hierin verloren, daar voor mij juist in deze Overbrugging via de Doorgevingen de enige waarachtige Grond voor het uitvoeren van een dergelijke levende Mogelijkheid lag'.

34 Archief Stichting Open Veld Werk, brief aan 'Herrn Dr. Heinrich Schild', 02.02.1958.

35 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Erna Mijnssen aan 'Herr und Frau Dr. Steinmüller, Gummersbach', 04.02.1958; zie ook brief Erna Mijnssen aan Hönl, 04.02.1958. Volgens Mijnssen was de schuld van het breuk binnen het UCC gelegen in het feit dat 'es sich herausgestellt hat dasz Frau Sprenger-Steinmüller nicht gesinnt ist die Durchgebungen die mittels Frl. Hofmans für den UCC. gegeben werden, als bindend anzuerkennen und zur Ausführung zu bringen'. En dat terwijl 'der Urberger Contact Centrum auf die Durchgebungen gegründet worden ist. Wenn also jetzt die Bindung mit der Ur-Quelle verbrochen wird sind [wir] der Meinung dasz eine Zusammenarbeit im Rahmen des UCC. weiter keinen Sinn mehr hat'.

Hoofdstuk 20

1 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Oldewelt, 18.07.1951.

2 Harinck & Van Trigt (red.), *'In de vergifkast'?*, 103.

3 J. de Graaf, *NRC*, 08.05.1956, in: http://karlbarth.nl/graaf-invloederopa/ , bekeken op 29.08.2014.

4 McLeod, *The religious crisis of the 1960s*, 261.

5 Taylor, *Een seculiere tijd*, 411.

6 Taylor, *Een seculiere tijd*, 675.

7 Sengers (ed.), *The Dutch and their gods*, 133; zie ook Boerwinkel, *Kerk en secte*, 115: 'De door de kerk niet bevredigde intellectueel zoekt z'n heil niet bij secten als die van Jehova's getuigen. Hij komt voornamelijk terecht bij de Anthroposophie en de Christengemeinschaft, de Soefibeweging, de Chr. Science en de Vrij-katholieke Kerk, of in Occultisme en Astrologie'. De genoemde groeperingen zijn op het Oude Loo dan ook ruim vertegenwoordigd.

8 Harinck & Fikse-Omon, *'In de vergifkast'?*, 48.

9 Harinck & Van Trigt (red.), *'In de vergifkast'?*, 158.

10 McLeod, *The religious crisis of the 1960s*, 29.

11 Sengers (ed.), *The Dutch and their gods*, 113.

12 ames Kennedy noemt de periode 1945-1965 'de glorietijd van religieuze subculturen', Sengers (ed.), *The Dutch and their gods*, 33; VU-hoogleraar Harinck omschrijft het tijdvak 1850-1950 als 'de eeuw van de kerk', waarna tussen 1950 en 1960 de kerken weliswaar dominant blijven, maar de verbrokkeling heeft ingezet. Vanaf 1960 is een steeds individuelere omgang met religie zichtbaar.

13 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 318.

14 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 315.

15 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 317.
16 Harinck & Van Trigt (red.), *'In de vergifkast'?*, 24.
17 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 322.
18 Zie o.a. Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, passim; zie ook Harinck & Van Trigt (red.), *'In de vergifkast'?*, 159: Anders lag het bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Die nam juist afstand van protestants-christelijke organisaties (zoals de CHU en het CNV) en daarmee ook van de verzuiling. De hervormden wilden volgens de historici George Harinck en Paul van Trigt 'een open, persoonlijk en op de nationale gemeenschap gericht protestantisme' uitdragen.
19 McLeod, *The religious crisis of the 1960s*, 33 en 35.
20 McLeod, *The religious crisis of the 1960s*, 34.
21 Sengers (ed.), *The Dutch and their gods*, 165.
22 Harinck & Van Trigt (red.), *'In de vergifkast'?*, 51.
23 Sengers (ed.), *The Dutch and their gods*, 115. In overeenstemming hiermee is de conclusie die werd getrokken na de in hoofdstuk 2 beschreven bijeenkomst in 1950 in Assen, waarin Greet Hofmans aan de tand was gevoeld over het vermeende onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst. Met betrekking tot gebedsgenezing heette het in het verslag: 'Het is een aanklacht tegen de medische wereld, dat er zovelen naar toelopen. Laat de medicus vooral gestimuleerd worden, aan het psychische voldoende aandacht te wijden.' NA 2.22.06, map 247, p.9.
24 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 28.
25 Zie hoofdstuk 10.
26 Leertouwer et al., *Kerken, sekten en wereldgodsdiensten*, 93.
27 *Welt am Sonntag*, 07.10.1956/nummer 41, 3.
28 Wilson, 'An analysis of sect development', 4; zie ook Schnabel, *Tussen stigma en charisma*, 78.
29 Boerwinkel, *Kerk en secte*, 23-29.
30 De zes andere hoofdzonden zijn: hebzucht, onkuisheid, jaloezie, onmatigheid, opvliegendheid en gemakzucht.
31 Boerwinkel, *Kerk en secte*, 29.
32 Boerwinkel, *Kerk en secte*, 28.
33 NA 2.21.231, map 50, brief A. van Heeckeren van Molecaten aan Van Dijk, 17.05.1952. Letterlijk staat er: 'Daar wij het voorrecht hebben via Mej. Hofmans alle verantwoordelijkheid voor onze beslissingen door hare Doorgevingen te laten leiden zijn Dreesjes etc. van nihil belang'. Ook schrijft zij: 'Alles staat of valt met het geloof in de Bron van de doorgevingen door Mej. Hofmans'.
34 NA 2.21.213, map 50, brief Van Dijk aan 'Amice' L. Einthoven, 14.06.1952; zie ook kopie brief Van Dijk aan koningin Juliana, 12.06.1952, door afzender doorgestuurd aan BVD-baas Einthoven.
35 NA 2.21.213, map 46, brief Metman aan Van Dijk, 09.11.1952, door ontvanger doorgestuurd naar BVD-baas Einthoven.
36 NA 2.21.213, map 50, brief Van Dijk aan voorbereiders, 12.06.1952 aan voorbereiders. Daarin schrijft hij onder meer: 'Er heeft zich een magische cirkel gesloten, waarbinnen zich een spel van ondoorgrondelijke menselijke hartstochten, ijdelheid van woorden en verwarring van begrippen mengt met valse mystiek, parapsychologische verschijnselen en een schizophrene ideeënwereld. Allen die zich binnen deze cirkel bevinden beklaag ik diep. Ik zou hen willen helpen, zo ik kon, maar de groepshypnose is niet meer met woorden te keren.'
37 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 421.
38 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 392.
39 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 337.
40 NA 2.21.213, map 46, brief Metman aan Van Dijk, 09.11.1952.
41 Giebels, *Beel*, 400.

42 Zie hoofdstuk 16.
43 Kaiser, slotwoord 01.09.1957; zie ook hoofdstuk 15,
44 Sengers (ed.), *The Dutch and their gods*, 181.
45 Heelas, *The New Age Movement*, 26.
46 Heelas, *The New Age Movement*, 20.
47 Heelas, *The New Age Movement*, 48.
48 Aupers/Hanegraaf in Sengers 2005, p.182-183; de term *New Age* werd in deze betekenis voor het eerst gebruikt door Alica Bailey in haar boek *Discipleship in the New Age* uit 1944.
49 Heelas, *The New Age Movement*, 38, signaleert naast overeenkomsten tussen orthodoxe christenen en *New Age*-aanhangers als het belangrijkste verschil: 'The New Age is Self-directed; conservative Christianity is in the hands of God. The conservative Christian believes that salvation ultimately lies with external agency. Rather than the quest for perfection being – essentially – one's own responsibility, the Transcendent has to act.' De genoemde overgave aan God gold zeker ook voor de verder niet zo religieus conservatieve voorbereiders van het Oude Loo.
50 A.J.H. van Leeuwen, *Freedom and brotherhood*, 30.08.1957, benadrukt dat de problemen in de wereld te maken hebben met het veronachtzamen van 'the old teachings of the despised World-Saviours', want zij hebben de antwoorden daarop. Dus is het zaak dat de mens 'accept and apply the Great Principles of Spiritual Enlightenment, given unto us by Wyasa, Buddha, Srî Krshna, Mozes, Jesus, Mohammed and still many Others, Whose names are not so well known to our Western humanity'. Hij staat open voor andere leermeesters dan Christus.

Deel IV

Hoofdstuk 21

1 Tom Hopkinson, 26.06.1956, *The need for a new relationship between man and woman.*
2 Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 75.
3 Bosch, 'Worstelen met gender en de biografie', 50; zie ook Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 75.
4 *De Gids*, november 1967.
5 Zie hoofdstuk 20.
6 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 118; zie ook Ribberink, 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig', 28 en 29.
7 Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 91.
8 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 132 en Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 93.
9 Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 205; zie ook Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 121.
10 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 79 en Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 205.
11 Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse', 223.
12 Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 203.
13 Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 205.
14 Giebels, *Beel*, 140 en 153, die duidelijk maakt dat Beel in 1946 Vos al had willen 'lozen'; zie ook Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 60; Van der Steen, *Drift & Koers*, 126; Van Galen & Vuijsje, *Drees wethouder van Nederland*, 80; en Daalder & Gaemers, *Premier en elder statesman*, 103, die melden dat Vos in 1948 'op eigen verlangen niet meer als minister' terugkeerde.
15 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 141 en Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse', 221.
16 Het ontslag van huwende ambtenaressen gebeurde op grond van artikel 97 van het Algemeen Rijksambtenarenreglement; zie o.a. Plantenga, 'De kantelende tijd', 144 en Giebels, *Beel*, 366.

17 Giebels, *Beel*, 366.
18 Plantenga, 'De kantelende tijd', 144.
19 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 183.
20 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 186 ; de Tweede Kamer telde indertijd 100 leden.
21 Wttewaal van Stoetwegen, 'De motie Tendeloo', in: *Vrouwenbelangen*, oktober 1955, jg 20, nr 10; geciteerd in Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 188.
22 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 189.
23 *Der Spiegel* 13.06.1956: 'Das Land wird von meiner Frau regiert; in unseren vier Wänden bestimme ich.'; Norel, *Ons koninklijk gezin*, 56 omschreef het zo: 'Bernhard was de steun voor zijn vrouw, de kameraad van zijn kinderen, de baas in huis.'
24 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 190.
25 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 193-194.
26 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 195.
27 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 18.
28 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 240.
29 Blok, 'Weduwen, maagden en virago's', 154. De term 'honorary male' is afkomstig van de Amerikaanse Allison Heisch; zie ook Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 19 en 152-159. Dit 'generaliserende concept […] om de wezenskenmerken van de vrouwelijke leider te begrijpen of te verklaren', is overigens niet onomstreden, zie bijvoorbeeld Bosch, 'Worstelen met gender en de biografie', 56.
30 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 244.
31 Fasseur, *Wilhelmina, de jonge koningin* en *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas*, passim; Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 24; Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 156. Opvallend genoeg behandelt Linders als zij de *honorary male* ter sprake brengt wel Wilhelmina, maar niet Juliana.
32 Letterlijk zei Juliana op 6 september 1948: 'Ik wil hier met nadruk vaststellen, dat voor een Koningin haar taak als moeder even belangrijk is, als voor iedere andere Nederlandse vrouw'. *Juliana Regina 1948-1953*, 2.
33 Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk', 165.
34 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 24.
35 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 22.
36 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 31.
37 Blok, 'Weduwen, maagden en virago's', 165.
38 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 27.
39 Blok, 'Weduwen, maagden en virago's', 164.
40 Linders, *Frappez, frappez toujours!*, 204.
41 Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk', 164.
42 Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk', 169.
43 Ribberink, 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig', passim
44 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Purnell, 11.06.1956.
45 Zie hoofdstuk 14.
46 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 30.
47 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 28.

Hoofdstuk 22

1 Zie o.a. Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 16.
2 Van der Maar & Meijer, *Herman van Roijen*, 280.
3 http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2009/april/Gerda-Havertong-kende-Juliana-als-eerlijk-en-dapper.html, bekeken op 28.06.2013; zie ook: Koningin Juliana, *Koninklijke woorden*, p.15.
4 Pomian, *Joseph Retinger*, 259.

5 Rijkens, *Handel en wandel*, 134-146.
6 Aubourg, 'Organizing Atlanticism', 94.
7 Hatch, *Prins Bernhard*, 284; zie o.a. ook: Pomian, *Joseph Retinger*, 231 en Hendrikse, *Prins Bernhard*, 37.
8 Hatch, *Prins Bernhard*, 283.
9 Pomian, *Joseph Retinger*, 251.
10 Aubourg, 'Organizing Atlanticism', 94.
11 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 73 en 88; Aalders, *Niets was wat het leek*, 320.
12 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 75.
13 Bill, *George Ball*, 53; Aubourg, 'The Bilderberg Group', 42-43. Opvallend was dat er relatief weinig christendemocraten werden uitgenodigd.
14 CPN staat voor Communistische Partij Nederland, de partij haalde in 1946 bij de Tweede Kamerverkiezingen ruim tien procent van de stemmen, daarna zou de aanhang geleidelijk slinken en in 1990 ging de partij met de PSP, PPR en EVP op in GroenLinks.
15 Hatch, *Prins Bernhard*, 276.
16 Pomian, *Joseph Retinger*, 252.
17 Pomian, *Joseph Retinger*, 254.
18 Pomian, *Joseph Retinger*, 254: 'In addition to the plenary meetings, meals and drinks were occasions for some of the most interesting, stimulating and often amusing exchanges.'
19 Aubourg, 'The Bilderberg Group', 48: 'The debates were held under the "Chatham House Rule" of non-publicity and non-attribution of all the comments made, either in the press or in the conference reports.'
20 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 95-96.
21 De Jongh, 'De prins en de pers', 9.
22 Bilderberg Meetings, Fredensborg, Denmark, May 11-13, 1956, list of participants. In later jaren zouden meer journalisten de uitnodiging aannemen Bilderberg bij te wonen, onder hen de Nederlanders Herman Sandberg van *Het Parool* (1968), Jérôme Heldring van *NRC* (1969), W.L. Brugsma van *HP* (1970) en André Spoor, *NRC* (1971). Ook internationaal vermaarde journalisten als Thomas L. Friedman van *The New York Times* en mediamagnaten als Henry R. Luce van *Time Inc.*, Axel Springer en Rupert Murdoch zouden aanwezig zijn op een of meer Bilderberg-bijeenkomsten; zie Aalders, *De Bilderbergconferenties*, 172-219.
23 Philipsen, '"For Better or for Worse"?', 365.
24 Hatch, *Prins Bernhard*, 274.
25 Philipsen, '"For Better or for Worse"?', 370-371.
26 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 112. Nadat was besloten dat het aantal conferenties werd beperkt tot een per jaar, werd het aantal deelnemers per conferentie opgeschroefd tot tussen de tachtig en de honderd per keer.
27 Bill, *George Ball*, 53.
28 In 1966 en in 1967 moest prinses Beatrix verstek laten gaan omdat ze toen respectievelijk op huwelijksreis en hoogzwanger was.
29 Bilderberg Meetings, final list of participants, Knokke, Belgium, April 21-23, 1972; zie ook Schenk, *De Prins der Nederlanden*, 79, die zich vergist in het jaartal waarin de eerste vrouwen werden uitgenodigd.
30 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 138-139.
31 Hatch, *Prins Bernhard*, 281.
32 Bill, *George Ball*, 61.
33 Pomian, *Joseph Retinger*, 256.
34 Aubourg, 'Organizing Atlanticism', 95.
35 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 82.
36 Philipsen, '"For Better or for Worse"?', 381-382, cursivering in de tekst.
37 Rijkens, *Handel en wandel*, 141.
38 Hatch, *Prins Bernhard*, 282.

39 Pomian, *Joseph Retinger*, 255: 'Within a few years […] Prince Bernhard became the true centre of all the loyalties and effective bonds'.
40 Hatch, *Prins Bernhard*, 279; hij bleef echter maar één dag, waarna hij doodziek door Juliana naar Nederland werd teruggehaald.
41 De Jongh, 'De prins en de pers', 9.
42 Hatch, *Prins Bernhard*, 282.
43 Philipsen, '"For Better or for Worse"?', 386.
44 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*,74-75 en 91: de aanvankelijke aarzeling van de Amerikanen om zich aan Bilderberg te committeren lag volgens haar mede aan 'the bad reputation, not only of Joseph Retinger, but also of Prince Bernhard'; zie ook Van der Zijl, *Bernhard – Een verborgen geschiedenis*, 368 en 440.
45 Philipsen, '"For Better or for Worse"?', 382.
46 Pomian, *Joseph Retinger*, 254.
47 Rijkens, *Handel en wandel*, 140.
48 Bill, *George Ball*, 54.
49 Hatch, *Prins Bernhard*, 282.
50 Bill, *George Ball*, 54.
51 Rijkens, *Handel en wandel*, 276.
52 Rijkens, *Handel en wandel*, 146.
53 Aubourg, 'The Bilderberg Group', 50; Philipsen, '"For Better or for Worse"?', 364.
54 Pomian, *Joseph Retinger*, 256, Hatch, *Prins Bernhard*, 280, *De Bernhard-interviews*, 108.
55 Bilderberg Meetings Information, October 1996, 9.
56 Aubourg, 'The Bilderberg Group', 48.
57 Bill, *George Ball*, 53-54; zie ook: Hatch, *Prins Bernhard*, 276.
58 Aalders, *De Bilderbergconferenties*, 33; Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 91.
59 Bill, *George Ball*, 104.
60 Aalders, *De Bilderbergconferenties*, 15-18.
61 Archief Stichting Open Veld Werk, map afzeggingen eerste conferentie, met daarin brieven van dr. J.H. van Roijen (op briefpapier van Hotel des Indes in Den Haag) en prof. M. Kohnstamm uit Ermelo; Kohnstamm was op het Oude Loo vermoedelijk uitgenodigd door Wilhelmina, van wie hij tussen 1945 en 1948 particulier secretaris was geweest. Max Kohnstamm was, ondanks zijn fascinatie voor het Bijbelboek Job in Apeldoorn niet echt op zijn plaats geweest: door de ontberingen van de oorlog was hij van zijn geloof gevallen en afgegleden richting 'agnostisering' (Harryvan & Harst 2008, p.70). Max Kohnstamm bezocht wel de Bilderberg-conferenties van 1961, 1962, 1963, 1964, 1967, 1969, 1970, 1971, 1972 en 1973.
62 Archief Stichting Open Veld Werk, lezing ds. G.J.H. Gijmink: *Op weg naar existentieel-geestelijke vernieuwing*, 02.08.1951; zie over De Rougemont ook hoofdstuk 6.
63 Bak, *Bewogen en bevlogen*, 16-17.
64 Philipsen, *Diplomacy with ambiguity*, 62: in het rapport dat de basis legde voor de conferenties was sprake van vier trefwoorden die centraal moesten staan: 'unofficial', 'dialog', 'rationality' en 'apolitical'.
65 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 138; Weenink, *Johan Willem Beyen*, 373.
66 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 129; Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 291.
67 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 73-77: Juliana schreef over Bilderberg brieven aan Drees op 01.10.1955, 10.01.1956, 02.05.1956 en 29.05.1956. Giebels (*Beel*, 129) en Fasseur (*Juliana & Bernhard*, 284) zien achter het verzet van Juliana tegen Bernhards bemoeienis met Bilderberg de hand van de groep rond het Oude Loo. Met name haar particulier secretaris Walraven van Heeckeren van Molecaten zou de door hem gehate Bernhard voortdurend in een kwaad daglicht hebben willen stellen.
68 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 284.
69 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 213, meldt dat Pieter Sjoerds Gerbrandy in de zomer van 1956, als lid van de commissie-Beel, te rade zou gaan bij CHU-senator F.C. Gerretson

(CHU), en die 'liet er geen twijfel over bestaan dat zijns inziens de prins-gemaal "uit staatsrechtelijk en staatkundig oogpunt" verboden moest worden om aan bijeenkomsten deel te nemen "die uiterlijk een niet-politiek karakter dragen, maar gewoonlijk een politieke inslag hebben"'.

70 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 373-374; Daalder, *Drees en Soestdijk*, 75.
71 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 81.
72 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 76; Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 284; Van Kleffens zou de Bilderberg-conferenties van 1955-1, 1955-2, 1956, 1957-2, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1964 bijwonen en was lid van het zogeheten Steering Committee
73 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 376, die toevoegt dat Beyen 'niet acuut' later veranderde in 'verontrust ons niet'; Beyen schreef overigens consequent 'Hofman' in plaats van Hofmans. Zie ook Daalder, *Drees en Soestdijk*, 85-86.
74 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 376.
75 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 71, verwijst naar de notulen van de ministerraad van 12.04.1954 waarin over de organisatie van de komende bijeenkomst in Hotel Bilderberg te lezen staat: 'Aangezien de groep [organisatoren HvB] op de achtergrond wil blijven, heeft men de gedachte ZKH de Prins te vragen van hem de uitnodiging voor deze conferentie, waarmede de Regeringen niets te maken hebben, te laten uitgaan'. Over deze mededeling werd in de ministerraad verder niet gediscussieerd, dus blijkbaar werd het goed gevonden dat Bernhard voor Bilderberg uitnodigde.

Hoofdstuk 23

1 Het tijdschrift was al twee dagen eerder beschikbaar, maar werd in Nederland op verzoek van het kabinet Drees-III aanvankelijk niet gedistribueerd.
2 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 303: 'Het staat wel vast dat hij [Delmer] met medeweten van de prins in de loop van mei 1956 Jacobi heeft ingelicht en hem, hetzij rechtstreeks hetzij via de prins, zijn materiaal of althans een groot deel daarvan ter beschikking heeft gesteld'.
3 Broertjes & Tromp, *De prins spreekt*; Van Amerongen, *Bernhard, zakenprins*.
4 Zo werd een publicatie van de Amerikaanse journalist Daniel Schorr in *Time* in 1952 voorkomen en ook een artikel van Sefton Delmer voor de *Daily Express* in 1956 haalde de krant uiteindelijk niet; zie o.a. Weenink, *Johan Willem Beyen*, 376.
5 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 74, signaleert dat op de Amerikaanse ambassade in Den Haag weliswaar werd nagedacht over de situatie aan het hof en over de vraag of dat gevolgen kon hebben voor de trouw van NAVO-bondgenoot Nederland, maar anders dan *Der Spiegel* had gesuggereerd, hadden de Amerikanen zich 'zeer afstandelijk van de ontwikkelingen gehouden, aangezien het moeilijk viel vast te stellen waar geruchten eindigden en harde feiten begonnen'.
6 Later zou blijken dat Claus Jacobi, een goede vriend van Sefton Delmer, het artikel had geschreven.
7 Opvallend is overigens dat die 'von einem Augenzeugen' afkomstige informatie eigenlijk van niemand anders dan prins Bernhard afkomstig kon zijn! Desondanks duurde het nog decennialang voor duidelijk werd dat de prins daadwerkelijk de belangrijkste bron voor het artikel was geweest.
8 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 275-276.
9 Zie hoofdstuk 19 en Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 292-293.
10 Zie o.a. Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 322.
11 Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 326; Daalder, *Drees en Soestdijk*, 161, wijst erop dat ook *De Telegraaf* op de hand van de vorstin was en voegt daaraan toe dat Gerrie van Maasdijk, kamerheer in buitengewone dienst van Juliana, van beide bladen (*De Telegraaf* en *Haagse Post*) mede-eigenaar was.
12 De labadisten vormden in de 17e eeuw een Nederlandse piëtistische, mystieke sekte. Jean

de Labadie (1610-1674) was hun inspirator en naamgever. Hij streefde naar een zuivere kerk van alleen ware gelovigen. De labadisten zochten vooral naar de innerlijke aanwezigheid van God in de mens en legden minder nadruk op de Heilige Schrift. Tot de groep behoorde onder meer Anna Maria van Schurman of Schuurmans (1607-1678), humaniste, taalkundige, theologe, insektenkundige en kunstenares. (bronnen: http://nl.wikipedia.org/wiki/Labadisten en http://nl.wikipedia.org/wiki/Anna_Maria_van_Schurman; versie 23.10.2013). De Zwijndrechtse Nieuwlichters of 'geestdrijvers' waren een 19e-eeuwse godsdienstige broederschap onder leiding van de Puttershoekse schipper Stoffel Muller en zijn jonge echtgenote Maria Leer. Zij wilden een gemeenschap inrichten volgens de gebruiken van de eerste christengemeente. Luxe werd afgezworen en alle bezit behoorde toe aan de broederschap. De groep, die afkerig was van kerkelijke voorschriften, vestigde zich rond 1816 eerst in Waddinxveen, vervolgens in Puttershoek en daarna in Polsbroekerdam om tenslotte in 1829 in Zwijndrecht terecht te komen. Na het overlijden van Muller in 1833 viel de groep uit elkaar. (bronnen: http://nl.wikipedia.org/wiki/Zwijndrechtse_nieuwlichters en http://www.marxists.org/nederlands/domela/1901/geschiedenis/10.htm; versie 22.10.2013).

13 *Elseviers Weekblad*, 23.06.1956, 4-8.
14 *De Volkskrant*, 30.06.1956, 'Driemanschap stelt onderzoek in', 1.
15 Dat het overwogen had kunnen worden, blijkt uit het advies dat Willem Drees in oktober 1956 kreeg van de Leidse jurist jhr. W.J.M. van den Bergh van Eysinga om gesprekken met Juliana te voeren samen met minister Klompé en hij had daarbij gewezen op het voordeel van het geslacht van de bewindsvrouw: 'Zij is cordaat, doch ook een vrouw, wat tegenover de Koningin voordeelen kon hebben'. Daalder, *Drees en Soestdijk*, 187.
16 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 304, 307 en 312.
17 Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 545.
18 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 126-127; Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 545.
19 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 176.
20 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 325.
21 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 318-352.
22 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 327-329.
23 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 327 en 337; Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 545.
24 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 338.
25 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 335 en 327, waar Van Maasdijks visie wordt samengevat: 'wie het in haar [Juliana's] omgeving in bepaalde kwesties niet met de koningin eens was, had echter de neiging haar afwijkende denkbeelden op rekening van de doorgeefster te schuiven'. Volgens Fasseur was dit 'vermoedelijk goed gezien'.
26 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 335.
27 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 392 en 340.
28 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 340.
29 Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, passim.
30 Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 545.
31 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 335-336.
32 Giebels, *Beel*, 417; Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 358.
33 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 145.
34 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 349.
35 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 143.
36 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 350.
37 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 355.
38 Voor de citaten uit het rapport van de Commissie-Beel, zie Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 448-449.
39 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 346 en Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 546.
40 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 346-347.

41 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 97.
42 *Haagse Post*, 20.10.1956.
43 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 186.
44 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 148.
45 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 394.
46 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 185.
47 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 195.
48 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 381.
49 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 390.
50 NA, Archief Van Hamel, 2.21.081, map 381, brief Van Till-Tutein Nolthenius aan Van Hamel, 09.12.1956.
51 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 388-389.
52 Bredenhoff & Offringa, *Greet Hofmans*, 124-125, menen dat Van Maasdijk en Van Heeckeren in de affaire-Sims het slachtoffer waren geworden van een intrige van François van 't Sant, die hen erin zou hebben laten lopen; een visie die door Daalder, *Drees en Soestdijk*, 212, van de hand wordt gewezen.
53 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 165-166, Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 364, en Mulder & Koedijk, *Léés die krant!*, 327; deze wens zou een reactie kunnen zij op de brief van 25.08.1956 die de vorstin van de voorbereiders van de Oude Loo-conferenties had ontvangen, waarin zij hun ontgoocheling uitspraken over wat gezien werd als Juliana's 'desavouering van "Het Oude Loo" en dus ook van de bedoeling der voorbereiders dezer Bijeenkomsten'; zie ook hoofdstuk 24.
54 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 371.
55 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 371; Mulder & Koedijk, *Léés die krant!*, 327.
56 Daalder & Gaemers, *Premier en elder statesman*, 333; zie voorlezen troonrede op: http://www.britishpathe.com/video/queen-juliana-opens-parliament/query/juliana, bekeken op 02.02.2015.
57 Koningin Juliana 1976, 44-45; in die uitgave van alle kerstboodschappen staat in de derde zin abusievelijk 'trachten wij' afgedrukt; in *Juliana Regina*, 1957, 13, staat het logischer 'trachten zij'.
58 Archief Stichting Open Veld Werk, *De 3e weg*, nummer 11.07. 1956, 4 pagina's tellende uitgave die volledig aan de kwestie rond Juliana is gewijd.
59 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Van Heeckeren aan auteur, 22.04.1997; het gehele citaat luidt: 'In mijn tijd heb ik nooit horen spreken van een Soester- of Baarnvleugel op Soestdijk. Evenmin heb ik iets gehoord over neutralisten of Atlantici! Dat laatste is mogelijk geïnspireerd door de dialectiek van de toenmalige 'Derde Weg-beweging', waarmee ik echter zelf nooit contact heb gehad'.
60 Brouwer, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?', 63: tijdens de reis naar de VS was volgens minister Stikker tegenover een Kamercommissie 'naar buiten toe niets gebleken […] van een voorkeur voor een derde weg'. Volgens Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 83, was PSP-oprichter en aanhanger van de Derde Weg G.H. Slotemaker de Bruïne op het Oude Loo geweest, maar in de verslagen, correspondentie en deelnemerslijsten is zijn naam nergens terug te vinden.
61 Het is waarschijnlijk E.W. Tillema uit Rotterdam, aanwezig op Oude Loo-conferentie van augustus 1956.
62 Archief Stichting Open Veld Werk, los vel van ongedateerde brochure *Contact*, 108.
63 *Welt am Sonntag*, 07.10.1956, 3; zie ook hoofdstuk 20.
64 Archief Stichting Open Veld Werk, briefwisseling tussen Kaiser en Dowding, die dit ongedateerde artikel meestuurde.
65 *The News Chronicle*, 23.06.1956, 4; Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 310, spreekt van een interview van United Press met Dorothy Hopkinson, dat getuige de aangehaalde citaten exact hetzelfde was als het artikel dat zij had geschreven.
66 Archief Stichting Open Veld Werk, brief S. Hopkinson aan B. Pierson, 28.06.1956.

67 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Mascaró aan F. Mijnssen, 25.06.1956.
68 Archief Stichting Open Veld Werk, brief F. Mijnssen aan Mascaró, 02.07.1956.
69 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Purnell aan Kaiser, 10.07.1956.
70 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Purnell, 19.07.1956.
71 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Hutchings aan Kaiser, 24.06.1956.
72 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Ellis aan Kaiser, 20.07.1956.
73 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 162 en 165.
74 Zie hoofdstuk 25.
75 Onder anderen Daniel Schorr getuigde daarvan toen hij in een interview voor de NOS vertelde dat de prins hem uitnodigde in een hotelkamer, in Du Vieux Doelen in Den Haag, een fles scotch op tafel zette en zei: 'Let's talk'; documentaire Juliana en Greet Hofmans, diverse keren uitgezonden in de week na het overlijden van Juliana in maart 2004.
76 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 213.

Hoofdstuk 24

1 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 365.
2 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, op 365 staat letterlijk: 'Correspondentie uit deze of een latere periode tussen haar en Hofmans of met trouwe vriendinnen van weleer, zoals Erna Mijnssen en Bep Pierson, is in het Koninklijk Huisarchief niet aangetroffen'.
3 Privéarchief De Vaere, brief Juliana aan Rita van Heeckeren, 16.11.1956.
4 Privéarchief De Vaere, kladversie brief van Rita van Heeckeren aan Juliana, 20.11.1956.
5 Privéarchief De Vaere, ansichtkaart van Juliana aan Rita van Heeckeren, 25.01.1957.
6 Privéarchief De Vaere, brief Rita van Heeckeren aan Juliana, 25.03.1957; 'mama' is vermoedelijk Rita's schoonmoeder A.A. van Heeckeren van Molecaten.
7 Privéarchief De Vaere, ongedateerde kladbrief Rita van Heeckeren aan 'koninklijke hoogheid' Wilhelmina; in het archief bevindt zich ook een brief van Wilhelmina, geschreven op Paleis Het Loo en gedateerd 22.10.1956, die een reactie zou kunnen zijn op de brief van Rita van Heeckeren; de tekst daarvan luidt als volgt:
Waarde Rita, Voor uw schrijven betuig ik u mijn oprechten dank. Gij zult begrijpen dat ik als insider daarop niet kan ingaan en dit zeker ook niet verwachten. Ik hoop dat gij een goede vacantie gehad hebt
Met vriendelijke groeten, Pr. Wilhelmina.
8 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Erna Mijnssen aan Juliana, 01.07.1956.
9 Privéarchief Mijnssen, kladversie ongedateerde brief Erna Mijnssen aan Wilhelmina, vóór 22.10.1956.
10 Privéarchief Mijnssen, brief Wilhelmina aan Erna Mijnssen, 22.10.1956.
11 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, p.354.
12 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, p.378.
13 NA, Archief Van Hamel 2.21.081, map 381-382, brief Bep Pierson aan Van Hamel, 09.10.1956.
14 NA, Archief Van Hamel 2.21.081, map 381-382, brief Van Hamel aan Erna Mijnssen, 09.12.1956.
15 De lezing van prof. dr. Gustav Mensching zou onder de titel *Verdraagzaamheid en Waarheid in Godsdienst* verschijnen als deel 6 in de reeks "Het Oude Loo". Carolus Verhulst, de eigenaar van uitgeverij Servire, heeft zelf de – geautoriseerde – vertaling geleverd. Het feit dat deze lezing vertaald en uitgegeven werd, betekent vermoedelijk dat de strekking ervan de goedkeuring van de voorbereiders en met name van Kaiser kon wegdragen. Er is immers slechts een zeer klein deel van de voordrachten in boekvorm verschenen.
16 *Elseviers Weekblad*, 15.09.1956, 4.
17 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser, Mijnssen en Pierson aan Juliana,

25.08.1956; bij hun namen onder de brief stond vermeld over de vierde voorbereider: 'douairière baron E.E. van Heeckeren van Molecaten vertoeft buitenlands'.
18 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Juliana aan voorbereiders, 20.10.1956.
19 De lezing van Köllerström werd onder de titel *De Zoon des Mensen en elke Mensenzoon* als deel 7 opgenomen in de reeks "Het Oude Loo" van Servire. De wat kreupele vertaling is opnieuw gemaakt door uitgever Carolus Verhulst. Dat deze rede is uitgekozen voor de reeks lijkt niet toevallig. Hij weerspiegelt in grote lijnen de gedachten die ook door Kaiser zijn verwoord.
20 Juliana 1976, 42; in de kersttoespraak van 1956, die Bep Pierson hier citeert, staat overigens niet 'door mensenhanden gemaakt' maar 'door mensen gemaakt'.
21 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Juliana aan Kaiser, 08.04.1957.
22 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Juliana, 10.04.1957.
23 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Juliana aan Kaiser, 13.04.1957.
24 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan Bep Pierson en Frans Mijnssen, 07.03.1957.
25 George Gibson, *God en Zijn Mensen*; Carl Gustav Diehl, *God de Onontkoombare*; Norbert Loeser, *De moderne kunst en de religieuze beleving*.
26 Archief Stichting Open Veld Werk, Kaiser slotwoorden 01.09.1957.
27 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Juliana aan Kaiser, 29.11.1957.
28 Archief Stichting Open Veld Werk, notitie Kaiser, 29.11.1957.
29 Archief Stichting Open Veld Werk, brief Kaiser aan 'Douairière E.W. Baron van Heeckeren van Molecaten, Mevrouw Mr. E.C. Pierson-van Tienhoven, Heer F.C. Mijnssen en Baron en Barones W.J. van Heeckeren van Molecaten', 29.11.1957.
30 De bijeenkomsten zouden in 1958 worden voortgezet onder naam 'Open Veld'. Deze bijeenkomsten werden (op een enkele uitzondering na) gehouden in Figi in Zeist. Er waren onder de deelnemers minder buitenlanders, maar onder de genodigden zaten meer jongeren. Met de dood van Hofmans in 1968 kwam ook aan die bijeenkomsten een einde.

Hoofdstuk 25

1 In 1967 werd hij voor de tweede keer vader van een buitenechtelijke dochter, na Alice (1954) kwam in Parijs Alexia ter wereld. De moeder was de jonge Hélène ('Poupette') Grinda. Zie Broertjes & Tromp, *De prins spreekt*, 17-19.
2 Schenk & van Herk, *Juliana*, 194 en 208; Arlman & Mulder, *Van de prins geen kwaad*, 125.
3 Breedveld & van Galen, *Gaius*, 232
4 Huis & Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees*, 111-112; zie ook Jansen van Galen & Vuijsje, *Drees wethouder van Nederland*, 150, waar stellig wordt beweerd dat Juliana 'politiek onder invloed van deze gebedsgenezeres' was geraakt.
5 Huis & Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees*, 113.
6 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst,* 149.
7 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst,* 475.
8 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst,* 149.
9 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst,* 143.
10 Zie o.a. Rehwinkel, *De minister-president*, 64: 'Hofmans bleek een vrouw die met haar gedachten over de wereld en de mensheid steeds grotere invloed op het staatshoofd wist uit te oefenen'; en eveneens volgens Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst,* 143 mocht Hofmans 'zich ook graag met politieke zaken bemoeien'.
11 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst,* 142.
12 Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter', 28.
13 Schenk & van Herk, *Juliana*, 215.
14 Giebels, *Beel*, 391-420.

15 Giebels, *Beel*, 398.
16 Giebels, *Beel*, 400.
17 Interview Daniel Schorr in *Juliana en Hofmans*, een NOS-documentaire gemaakt door Han van Bree en uitgezonden in april 2004, in de week na het overlijden van koningin Juliana.
18 Giebels, *Beel*, 401-403.
19 Van Wijnen, *De prins-gemaal*, 126; ook werd het conflict soms nietszeggend omschreven als een strijd tussen Bernhardianen en Julianen of tussen de Baarn-vleugel en de Soester-vleugel, in de foute veronderstelling dat Juliana en Bernhard ieder een eigen vleugel van Paleis Soestdijk zouden hebben betrokken. Zie ook brief Van Heeckeren aan Van Bree, 22.04.1997: 'In mijn tijd heb ik nooit horen spreken van een Soester- of Baarn-vleugel op Soestdijk. Evenmin heb ik iets gehoord over neutralisten of Atlantici!'
20 Giebels, *Beel*, 409.
21 Giebels, *Beel*, 406.
22 Giebels, *Beel*, 411.
23 Giebels, *Beel*, 413-414.
24 Giebels, *Beel*, 417.
25 Giebels, *Beel*, 419.
26 Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 252.
27 De Keizer, *Frans Goedhart,* 279.
28 Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 247-256.
29 Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 310-336.
30 Mulder & Koedijk, *Lées die krant!*, 327.
31 Brouwer, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?', 58; artikel 41 van de grondwet van 1983 luidt: 'De Koning richt, met inachtneming van het openbaar belang, zijn Huis in.'
32 Brouwer, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?', 64.
33 Brouwer, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?', 65.
34 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 369 en 375.
35 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 389; in Weenink, *Vrouw achter de troon*, 275 en 420 noot 124, blijkt dat Beyen toch iets over die conferentie aan het papier had toevertrouwd; zie daarvoor hoofdstuk 15.
36 Daarop geattendeerd liet Weenink mij weten dat het vermoedelijk niet zo was dat de oud-minister wegens het latere verloop van de gebeurtenissen willens en weten alle sporen naar het Oude Loo had willen uitwissen; dat er niets in het archief te vinden was, hing eerder samen met slordigheid van Beyen. In de biografie van Marie Anne Tellegen uit 2014 beschrijft Weenink nog wel kort een notitie van Beyen over de door hem bijgewoonde Oude Loo-conferentie van 1953; Weenink, *Vrouw achter de troon*, 275. Zie vorige noot.
37 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 64; Weenink, *Vrouw achter de troon*, 276-277.
38 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 34-35. Opvallend genoeg wordt aan die kwestie geen aandacht besteed in het laatste deel van de Drees-biografie dat in 2014 verscheen en de jaren 1948-1988 beschrijft.
39 Daalder & Gaemers, *Premier en elder statesman*, 442; zie ook Daalder, *Drees en Soestdijk*, 93 en 103.
40 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 15.
41 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 23-25; in dat verband is ook het citaat van Beyen op 87 over een gesprek met Claus Jacobi van belang: 'Mej Hofman [sic] trachtte niet in rechtstreeks contact met de Ministers te komen en de Koningin deed nooit blijken van invloed van Mej. Hofman op haar meningen'.
42 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 257, noot 13, waarin ook te lezen valt dat de vergelijking met Raspoetin al eerder gevallen was, o.a. in brief van H.L.M. van Rooyen aan Geldens, 22.11.1951, Archief Tellegen, inv.nr. 317.
43 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 94.
44 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 54.
45 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 7.

46 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 92.
47 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 93; zie ook Daalder, *Drees en Soestdijk*, 219.
48 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 158.
49 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 60.
50 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 93.
51 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 125.
52 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 208.
53 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 207.
54 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 219.
55 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 160.
56 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 69-77.
57 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 82.
58 Controle van de bronnen door derden is tot nu toe niet mogelijk geweest omdat het Koninklijk Huisarchief dat na Fasseur vooralsnog aan niemand heeft toegestaan, ook niet aan Juliana-biografe Jolande Withuis.
59 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 109-110.
60 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 212.
61 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 198.
62 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 212.
63 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 255 en 335.
64 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 277 en 284.
65 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 291.
66 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 325.
67 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 263.
68 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 305.
69 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 176.
70 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 250.
71 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 219; zie ook Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 350, en Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 93.
72 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 404.
73 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 383.
74 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 250.
75 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 382.
76 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 425.
77 Van der Zijl, *Bernhard – Een verborgen geschiedenis*, 346.
78 Van der Zijl, *Bernhard – Een verborgen geschiedenis*, 366-367.
79 Aalders, *Niets was wat het leek*, 8.
80 Aalders, *Niets was wat het leek*, 9.
81 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 44.
82 Dat werd al benadrukt door Schenk & Van Herk, *Juliana*, 219.
83 Van Nieuwenhuizen, *Juliana – maatschappelijk werkster met een kroon*, 43.
84 Opvallend genoeg wordt in het literatuuroverzicht van Withuis' *Juliana's vergeten oorlog* het boek *Juliana, maatschappelijk werkster met een kroon* van Van Nieuwenhuizen niet vermeld.
85 Withuis, *Juliana's vergeten oorlog*, 51-57.
86 In de eveneens in 2014 verschenen biografie van Pieter Sjoerds Gerbrandy, *Eigen meester, niemands knecht*, besteed Cees Fasseur amper twee samenvattende pagina's aan de affaire rond Greet Hofmans, 545-546.
87 Meijer, *Jan de Quay*, 235.
88 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 306.
89 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 273.
90 Weenink, *Vrouw achter de troon*, 278.
91 Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 311.

Conclusie

1 Mededeling van Kaisers schoonzoon Pieter Minnema (1930-2013), interview 24.04.2009.
2 Schenk & van Herk, *Juliana*, 219.
3 In 1967 werd prins Bernhard vader van zijn tweede buitenechtelijke dochter (Alexia) en in 1976 bracht hij de monarchie in diskrediet toen bekend werd dat hij zich had laten omkopen door de Amerikaanse vliegtuigbouwer Lockheed.
4 Dat toneelstuk kreeg als titel *Vrouwen om dr. Deninga* , waarbij de arts in kwestie een overspelige echtgenoot blijkt te zijn (!). De in de nalatenschap van Annie M.G. Schmidt teruggevonden tekst vormde de basis voor *Annie M.G. op Soestdijk*, een toneelstuk van Janine Brogt en Ton Vorstenbos dat op 4 november 2014 in Utrecht in première ging.

Bronnen

Archieven
Archief Stichting Open Veld Werk, Den Haag/Amsterdam (waarin ook ondergebracht de op de Oude Loo-conferenties betrekking hebbende documenten uit de archieven van Frans Mijnssen en Wim Kaiser)
Gelders Archief, Arnhem
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Nationaal Archief, Den Haag
Privéarchief Kaiser, Amsterdam
Privéarchief Mijnssen, Elspeet/Nijmegen
Privéarchief Pierson, Leersum
Privéarchief De Vaere, Zeist

Interviews
Ton Boersma, 2 februari 2011
Sophie Booy-Van Randwijck, 25 juni 2009
Frits en Anna Le Coultre, 6 mei 2008
Rogier Fentener van Vlissingen (via skype), 15 september 2012
Elsie Franken-Holt, 13 september 2012
Walraven van Heeckeren van Molecaten, 13 juni 1997
Ismay Kaiser, div.
Wies Minnema-Kaiser en Pieter Minnema (1930-2013), 24 april 2009
Peter Kars, 26 mei 2009
Erna Mijnssen-s'Jacob, 4 april 1997/26 september 1997/21 juli 1998
Hein Mijnssen, 2 februari 2011
Lot Mijnssen en Tom Etty, div.
Mariet The-Mijnssen, 7 maart 2012
Eudia Pierson, 12 mei 2010/29 augustus 2012
Henk Sitter, 14 juli 2009/10 november 2009
Berend Jan Udink, 21 maart 1997
Loukie en Charles de Vaere, 26 januari 2011
Bernadine 'Beep' de Vries-Bessem, 31 juli 2008/8 juli 2010
Jet Wildeman, 17 augustus 2012
H.J. Witteveen, 26 september 1997/29 februari 2012

Literatuur
Gerard Aalders, *Bernhard – Zakenprins* (Soesterberg 2011).
Gerard Aalders, *De Bilderbergconferenties – organisatie en werkwijze van een geheim trans-Atlantisch netwerk* (Amsterdam 2007).
Gerard Aalders, *Niets was wat het leek, Prins Bernhard* (Amsterdam 2014).
Maarten den Admirant, *De Oranjes in hogere sferen* (Amsterdam 2007).
Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie* (Amsterdam 1994).

Patrick Allegaert (red.), *Gestoorde vorsten* (Gent 1999).
Martin van Amerongen, *Bernhard, zakenprins (1911-2004)* (Amsterdam 2005).
Hugo Arlman & Gerard Mulder, *Van de prins geen kwaad* (Alphen aan den Rijn 1982).
Valérie Aubourg, 'Organizing Atlanticism: the Bilderberg Group and the Atlantic Institute, 1952-1963', in: Giles Scott-Smith & Hans Krabbendam (eds), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (London/Portland, Oregon, 2003, 92-105).
Valérie Aubourg, 'The Bilderberg Group: Promoting European Governance Inside an Atlantic Vommunity of Values', in: Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht & Michael Gehler (eds), *Transnational Networks in Regional Integration – Governing Europe 1945-83* (New York 2010, 38-60).

Peter Bak, *Bewogen en bevlogen – het Europese elan van prinses Beatrix* (Amsterdam 2005).
Henriette L.T. de Beaufort, *Wilhelmina 1880-1962* (Den Haag 1965).
A. J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (Den Haag 1991).
De Bernhardinterviews – 12 in Elsevier verschenen gesprekken met het idool van martiaal en behoudend Nederland (Amsterdam 2014).
James A. Bill, *George Ball – behind the scenes in U.S. foreign policy* (New Haven 1997)
Juliette Binger, *Martin Buber* ('s-Graveland 1947).
F. Boerwinkel, *Kerk en secte* ('s-Gravenhage 1956, 2e druk).
Anton Blok, 'Weduwen, maagden en virago's: prominente politieke vrouwen en hegemonische masculiniteit', in: Frank Bovenkerk, Frank Buijs & Henk Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid – opstellen voor André J.F. Köbben* (Assen/Maastricht 1990, 153-176).
Thijs Booy, *Het is stil op het Loo* (Amsterdam 1963).
Erik Borgman, *Overlopen naar de barbaren* (Kampen 2009).
Erik Borgman, Iris Plessius & Mirjam van Reisen, *In liefde en rechtvaardigheid – het dagboek van Marga Klompé 1948-1949* (Hilversum 2012).
Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing – Nederlands katholicisme 1953-2003* (Amsterdam 2012).
Mineke Bosch, 'Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie', in: *BMGN*, 127-3 (2012, 50-67).
J. Bosmans, *Romme – biografie 1896-1946* (Utrecht 1991).
J. Bosmans, 'Hofmans, Margaretha'. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 5 (Den Haag 2001).
P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen* (Assen 1953/1965, 32e druk).
Marcus Braybrooke, *A wider vision: a history of the World Congress of Faiths, 1936-1996* (London 2006).
A. Bredenhoff & J.T. Offringa, *Greet Hofmans, occult licht op een koninklijke affaire* (Kampen 1996).
Han van Bree et al., *Katholiek Nederland in de periode 1958-1965*, onuitgegeven verslag doctoraalwerkgroep (Utrecht 1980).
Han van Bree, 'Een religieuze "aanraking" in de winter van 1949 – Wilhelmina's overgave aan Greet Hofmans', in: Mirjam de Baar, Yme Kuiper en Hans Renders (red), *Biografie & Religie, de religieuze factor in de biografie* (Amsterdam 2011, 130-147).
Han van Bree, 'In dit huis heerst liefde – De schijn van Hollandse huiselijkheid bij de Oranjes in de jaren vijftig', in: *Holland*, Historisch Tijdschrift jg. 44 nr. 3 (2012, 155-163).
Willem Breedveld & John Jansen van Galen, *Gaius – de onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996).
Pieter Broertjes & Jan Tromp, *De prins spreekt* (Amsterdam 2004).
Jan Willem Brouwer, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?', in: Jan Willem Brouwer & Peter van der Heiden (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, Deel 6, Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959 – Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004, 57-79).

Jan Willem Brouwer & Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof, P.J.S. de Jong, een biografie* (Amsterdam 2011).
Martin Buber, *Chassidische vertellingen* (Utrecht 2006).
Martin Buber, *De vertellingen van Rabbi Nachman* (Utrecht 2011).
Jet Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse – grondslagen van de verzorgingsstaat', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jg.13, nr. 2 (1992, 218-234).

Fernand Comte, *De heilige boeken* (Utrecht 1995).
Niels Coppes, Marjan van Heteren, Mieke Jansen, *Franz Ziegler – virtuoos fotograaf (1893-1939)* (Zutphen 2009).

Hans Daalder, *Drees en Soestdijk. De zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958* (Amsterdam 2006).
Hans Daalder & Jelle Gaemers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam 2014).
Reinildis van Ditzhuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink, lid Eerste Kamer 1946-1969', in: A. Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof* (Den Haag 1990).

Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006, 2e druk).

Cees Fasseur, *Wilhelmina, de jonge koningin* (Amsterdam 1998).
Cees Fasseur, *Wilhelmina, krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001).
Cees Fasseur, *Juliana & Bernhard* (Amsterdam 2008).
Cees Fasseur, *De gekroonde republiek* (Amsterdam 2011).
Cees Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht – Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014).
H.H. Felderhof & C.A.M. Middelhoff, *Temidden van haar volk, ontmoetingen met Koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1963).

Lambert J. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning* (Den Haag 1995).
Lambert J. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire* (Amsterdam 2007).
Maria Grever, 'Koningin Wilhelmina en het feminisme', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jg.2, nr.3 (1999, 4-19).
Maria Grever, '"Meer dan zichzelf". Politiek en sekse bij koningin Beatrix', in: C.A. Tamse, *De stijl van Beatrix – de vrouw en het ambt* (Amsterdam 2005, 73-96).
Philippe Groeneveld, *Koningin Wilhelmina, een geschreven portret* (Zaltbommel 1990).

George Harinck & Paul van Trigt (red.), *'In de vergifkast'? – protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer 2013).
Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd – ontstaan, ontwikkelingen en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1961/1975).
Anjo G. Harryvan & Jan van der Harst, *Max Kohnstamm – leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008).
Alden Hatch, *Prins Bernhard – zijn plaats en functie in de moderne monarchie* (Amsterdam 1962).
Paul Heelas, *The New Age Movement* (Oxford 1996/1999, 3e druk).
Huib Hendrikse, *Prins Bernhard* (Amsterdam 1961).
Wim Hilberdink, *Met het intellect van het gevoel – het vergeten schrijverschap van Frans Mijnssen* (Sittard 1997).
William Hoffman, *Queen Juliana, the story of the richest woman in the world* (London 1980).
H.J.A. Hofland, *Tegels lichten* (Amsterdam 1972/1985, 5e druk).
Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk – Het leven en de Werkplaats van Kees Boeke (1884-1966)* (Utrecht 2013).

Han van der Horst, *Nederland, de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* (Amsterdam 2009, 7e druk).
Coos Huijsen, *Beatrix, de kroon op de republiek* (Amsterdam 2005).
Coos Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje* (Amsterdam 2012).
Frits Huis & René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees – levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht 1985).

Marianne IJspeert, *De quakers* (Kampen 2006).

John Jansen van Galen & Herman Vuijsje, *Drees wethouder van Nederland* (Alphen aan den Rijn 1980, 2e druk).
Rufus M. Jones, *The luminous trail* (New York 1949, 3e druk).
Herman de Jongh, 'De prins en de pers', in *Panorama*, nr.30 (1965, 8-9).
Koningin Juliana, *27 kerstboodschappen van de Koningin 1948-1975* (Nieuwkoop 1976).
Koningin Juliana, *Koninklijke woorden van H.M. Koningin Juliana tijdens haar reis door de V.S. van Amerika en Canada* (Amsterdam 1952).
Koningin Juliana, *Toespraak H.M. Koningin Juliana voor de Nederlandse jeugd, uitgesproken in de Koopmansbeurs te Amsterdam op zaterdag 12 september 1953*, Uitgave Nederlandse Jeugd Gemeenschap (z.j. [1953]).
Ineke Jungschleger & Claar Bierlaagh, *Marga Klompé, een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht 1990).

J.W. Kaiser, *Sprokenwijsheid* (Amsterdam 1946).
J.W. Kaiser, *Gods Dienst en Godsdiensten* (Den Haag 1956).
Madelon de Keizer, *Frans Goedhart, journalist en politicus (1904-1990)* (Amsterdam 2012).
J.G. Kikkert, *Wilhelmina, vorstin tussen verleden en toekomst* (Houten 1988).
J.G. Kikkert, *Crisis op Soestdijk* (Breda 1996).
J.G. Kikkert, *Bernhard – een leven als een prins* (Soesterberg 2004).
Wim Klinkenberg, *Prins Bernhard – een politieke biografie* (Haarlem 1986, 3e druk).
Els Kloek, *Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013).
Marga Klompé, *Europa bouwt* (Den Haag 1954).
Hans van der Korft (red.), *Waarheid zonder weg, honderd jaar Krishnamurti* (Den Haag 1995).
Jiddu Krishnamurti, *Innerlijke eenvoud – over denken en luisteren zonder vooroordeel* (Amsterdam 2000).
Yme Kuiper, *Van de Berg van Waarheid naar de vlakte van het individualisme – een historisch- en religieus-antropologisch perspectief* (oratie) (Groningen 2007).

H.A.A. van der Laan, *Het jachtslot Het Loo te Apeldoorn* (Apeldoorn 1984).
H.G. Leertouwer et al., *Kerken, sekten en wereldgodsdiensten* (Kampen 1997, 3e druk).
Anneke Linders, *Frappez, frappez toujours! – N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd* (Hilversum 2003).
Joshua Livestro, *De adem van grootheid – Nederland in de jaren vijftig* (Amsterdam 2006).
Mary Lutyens, *Krishnamurti – jaren van vervulling* (Deventer 1983).
Paul Luykx & Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? – cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

Rimko van der Maar & Hans Meijer, *Herman van Roijen (1905-1991) – een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013).
Renée Maas, *Numerologie* (Utrecht 2005).
R. Marsman, *Haar werk ging door, prinses Juliana in Noord-Amerika* (Den Haag 1948).
R. Marsman, *Vier koningskinderen* (Baarn z.j. [1948]).
Hugh McLeod, *The religious crisis of the 1960s* (Oxford 2010).
Cees Meijer, *Jan de Quay (1901-1985) – Een biografie* (Amsterdam 2014).

Philipp Metman, *Mythos und Schicksal* (Leipzig 1936).
Arie L. Molendijk, *"Een hoogstbelangrijke wetenschap" – De beoefening van de Kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw* (oratie) (Groningen 2000).
Ileen Montijn, *Hoog geboren – 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam 2012).
Erik Mossel, *Bhagavad Gita – de dialoog tussen Krishna en Arjuna uit de Mahabharata* (Katwijk 2001, 2e druk).
Gerard Mostert, *Marga Klompé 1912-1986, een biografie* (Amsterdam 2011).
Gerard Mulder & Paul Koedijk, *Lées die krant!* (Amsterdam 1996).

Bert van Nieuwenhuizen, *Juliana – maatschappelijk werkster met een kroon* (Soesterberg 2004).
K. Norel, *Ons koninklijk gezin* (Zwolle 1961).

Robert Swami Persaud, *Gnosis* (Utrecht 2005).
Ingeborg Philipsen, *Diplomacy with ambiguity. The history of the Bilderberg Organisation 1952-1977* (Kopenhagen 2009).
Ingeborg Philipsen, '"For Better or for Worse"? The Bilderberg Meetings and the Lockheed Affair', in: Giles Scott-Smith & Valérie Aubourg (eds.), *Atlantic, Euratlantic or Europe-America* (Paris 2011, 362-391).
Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenissen, 1945-1989* (Amsterdam 2005).
Janneke Plantenga, 'De kantelende tijd – opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jg. 13, nr. 2 (1992, 140-161).
Saskia Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk – de politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jg. 13, nr. 2 (1992, 162-182).
John Pomian, *Joseph Retinger – Memoirs of an Eminence Grise* (Sussex 1972).
Hennie de Pous-de Jonge, *Reiken naar een nieuwe wereld* (Kampen 2005).
Ronald Prins, *Huis Molecaten* (Hattem 2003).

S. Radhakrishnan, *The Hindu view of life* (London 1927).
S. Radhakrishnan, *An idealist view of life* (London 1929).
J.P. Rehwinkel, *De minister-president – eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991).
Anneke Ribberink, 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig', in: *Kleio*, 9 (1989, 26-29).
Anneke Ribberink, 'Questions of gender: Marga Klompé (1912-1986), the first woman cabinet minister in the Netherlands compared to other political woman leader', paper ESSCH (Wenen 2014).
Paul Rijkens, *Handel en wandel – nagelaten gedenkschriften 1888-1965* (Rotterdam 1965).
Peter van Rooden, *Religieuze regimes, over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).

Jord Schaap, *Het recht om te waarschuwen* (Amsterdam 2007).
Paul Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid – Herman Wolf 1893-1942* (Amsterdam 2013).
M.G. Schenk, *De Prins der Nederlanden* (Baarn 1973).
M.G. Schenk & Magdaleen van Herk, *Juliana vorstin naast de rode loper* (Amsterdam 1980).
M.G. Schenk & J.B.Th. Spaan, *De koningin sprak* (Utrecht 1945).
Paul Schnabel, *Tussen stigma en charisma* (Deventer 1982).
Daniel Schorr, *Staying tuned. A life in journalism* (New York 2001).
Kees Schuyt & Ed Taverne (red.), *1950 welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
Erik Sengers (ed.), *The Dutch and their gods – secularisation and transformation of religion in the Netherlands since 1950* (Hilversum 2005).

Margit van der Steen, *Drift & Koers, de levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011).
Dick Slootweg, Willem van Beusekom & Co de Kloet, *Ach ja ... de jaren vijftig* (Amsterdam 1974).

C.A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam 1980).
Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2009).
Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen*, (Tübingen 1923, 3e druk).

Harry Veenendaal & Jort Kelder, *ZKH – Hoog spel aan het hof van Zijne Koninklijke Hoogheid* (Amsterdam 2009).
W. Visser 't Hooft, *Memoires – een leven in oecumene* (Amsterdam/Brussel/Kampen 1971).
Swami Vivekananda, *Vivekananda en vedanta*, *zeven lezingen* (Amsterdam 2005).
Hélène Vossen, Janneke Plantenga en Monique Volman, 'Omstreden consensus en onbetwiste strijd – sekse en sekseverhoudingen in de periode 1947-1973', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jg. 13, nr. 2 (1992, 133-139).

Berteke Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter, Juliana en het koningschap als maatschappelijk werk', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jg. 2, nr. 3 (1999, 20-32).
Marja Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst – geheimhouden, toedekken en openbaren* (Den Haag 1997).
J. Waterink, *Onze jonge Koningin thuis* (Wageningen 1948).
J. Waterink, *Onze Prins in het publiek en binnenskamers* (Wageningen 1951).
Barbara Waylen (ed.), *Creators of the modern spirit, towards a philosophy of faith* (London 1951).
W.H. Weenink, *Johan Willem Beyen, bankier van de wereld, bouwer van Europa* (Amsterdam 2005).
W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon, Marie Anne Tellegen 1893-1976* (Amsterdam 2014).
Harry van Wijnen, *De prins-gemaal* (Amsterdam 1992).
Prinses Wilhelmina, *Adventsboodschap* (Amsterdam 1950).
Prinses Wilhelmina, *De Grote Onbekende* (Amsterdam 1950).
Prinses Wilhelmina, *De Grote Onbekende en de naaste toekomst* (Amsterdam 1950).
Prinses Wilhelmina, *De Heer is mijn herder* (Amsterdam 1961).
Prinses Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
Prinses Wilhelmina, *Het besef van universele gemeenschap* (Amsterdam 1951).
Prinses Wilhelmina, *Verbondenheid* (Amsterdam 1962).
Bryan R. Wilson, 'An analysis of sect development', in: *American Sociological Review*, vol. 24, nr. 1 (February 1959, 3-15).
Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute – over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995).
Jolande Withuis, *Juliana's vergeten oorlog* (Amsterdam 2014).
Bernard Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie, Twee eeuwen Thesaurie en thesauriers van het Huis Oranje-Nassau, 1775-1975* (Hilversum 2010).
Jkvr. Mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt* (Baarn 1973).

Annejet van der Zijl, *Bernhard – Een verborgen geschiedenis* (Amsterdam 2010).

Register

Aalders, C. 92, 93, 96,
Aalders, Gerard 11, 232, 233, 370
Adamski, George (1892-1965) 230-233
Agnelli, Giovanni (1921-2003) 314
Ailly, Arnold Jan d' (1902-1967) 179
Amsberg, Claus von (1926-2002) 357
Ariëns Kappers, P.N. 169-171
Arlman, Hugo 358
Armgard, prinses zur Lippe Biesterfeld (1883-1971) 26, 67, 331, 336, 363, 367, 369
Aschwin, prins zur Lippe-Biesterfeld (1914-1988) 26, 331
Aspden, William (?-1955) 236, 258, 259, 264, 269
Backhouse, Margaret 170
Bailey, Gerald (1903-1972) 170, 171, 223, 224, 260
Ball, George W. (1909-1994) 312-318
Balma, Paula (1910-?) 94, 200, 232, 233, 249
Bammate, Nadjim oud-Dine (1922-1985) 212, 213, 214
Banning, Willem (1888-1971) 162, 168, 179, 183, 217
Barth, Karl (1886-1968) 79, 220, 281, 282
Beatrix, prinses (1938) 21, 23, 27, 37, 42, 66, 180, 242, 315, 320, 335, 336, 357, 365
Beaufort, A.J. de 242
Beaufort, Henriëtte de 50
Beaufort, L.J.C. de 145
Beaufort-baronesse van Hardenberg, Loukie de 56
Becker, Wilhelm 352
Beek, M.A. 217
Beekhoff, R.J. van (1908-1975) 64, 196
Beel, Louis (1902-1977) 12, 131, 177, 254, 290, 299, 302-303, 308, 329-337, 343, 348, 349, 351, 352, 355, 360, 362, 364, 365, 369, 371, 373, 377, 380, 382
Bennett, J.G. (1897-1974) 44, 114
Bentwich, Norman (1883-1971) 117, 118, 148, 150, 151, 216
Berdayev, Nicolas (1874-1948) 117
Berg, Ariane de 210, 212, 223
Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J. (1882-1967) 55, 56, 168, 181
Bernhard, prins (1911-2004) 9-13, 16, 21-24, 26, 29, 31, 33, 36, 37, 42, 43, 58, 59, 61, 62, 64, 66-68, 70, 81, 87, 89, 103, 104, 107, 108, 110, 131, 134-138, 142, 145, 167, 168, 193, 194, 203, 204, 214, 219, 231-233, 241-243, 253, 282, 290, 299, 302, 304, 306-308, 309-324, 325-338, 340, 341, 342, 348, 357-372, 373, 376, 378-383
Beskine, Theodore 350
Bessem-Steensma, Lieneke 199
Beyen, Johan Willem (1897-1976) 167, 194, 196, 206, 320, 321, 323, 328, 330, 334, 336, 362, 371, 380, 381, 382
Biäsch, Hans (1901-1975) 208
Blaak, H. 263
Blavatsky, Helena Petrovna (1831-1891) 293
Bleeker, Claas Jouco (1898-1983) 162, 163, 173, 222
Bloemsma, J. 176
Blok, Anton 306
Boeke, Kees (1884-1966) 27, 66, 162, 179-181
Boerwinkel, Feitse (1906-1987) 288-290
Bonde Jensen-Elze, Bets 267
Bonhoefer, Dieterich (1906-1945) 220
Bonvoisin, Pierre de (1903-1982) 312
Booy, Thijs (1923-2003) 51, 162, 168, 181, 212
Booy-baronesse Van Randwijck, Sophie (1923-2009) 52
Bosch, Mineke 300

Bouman, P.J. (1902-1977) 179
Bourbon de Parme, Carlos Hugo de (1930-2010) 357
Brakell Buys, R. van 181, 242, 260
Brouwer, Jan Willem 362
Brugmans, Hendrik (1906-1997) 105
Bruyn Kops, C. de 192
Buber, Martin (1878-1965) 29, 69, 162, 186, 189, 201, 202, 203, 206, 214-219, 220, 233, 269, 374
Buchman, Frank (1878-1961) 45, 55-57
Buytenhuys, M. 339
Cabot, John M. (1901-1981) 145
Cadbury, Betty (1884-1976) 179
Calkoen-van Thienen, H.F. 173
Campe, Margaret van 193
Clark, Kenneth 241
Cornelissen, R.L. 192, 198
Cramm von Steinberg, Jutta von (1885-1972) 193
Daalder, Hans 362-363, 369
Dalfsen, Dina van (1905-1993) 171, 212
Dante Alighieri (1265-1321) 220
Darbishire, Stephen 230
Daur, Rudolf (1892-1976) 208, 213, 224, 236, 245, 262, 274
Davids, Sem (1897-1969) 144
Delmer, Sefton (1904-1979) 313, 323, 325, 332, 333, 334, 337, 382
Diehl, Carl Gustav (1906-1995) 236, 354
Dijckmeester, Frans (1917-2003) 64
Dijk, Joop van 71, 95, 97, 103, 123, 124-125, 127-133, 136, 150-151, 159, 176, 182, 280, 281, 286, 290, 331, 365, 377
Dissel, J.E. van (1890-1973) 168, 198
Dolleman, W.A. 95-97
Dönhoff, Marion Gräfin (1909-2002) 315
Donker, L.A. (Leendert) (1899-1956) 137, 305
Doornenbal, E. 192
Dostojevski, Fjodor Michailovitsj (1821-1881) 201, 220, 354
Doudart de la Grée, H.C.F.X. 167
Dowding, Lord Hugh (1882-1970) 212, 230-233, 339
Doyer, Letty M. (?-1972) 181
Drees, Willem (1886-1988) 11,12, 31, 100, 102, 108, 123-125, 127, 128, 130, 131, 133, 135-138, 143, 148, 149, 153, 171, 177, 194, 243, 245, 253, 290, 321, 323, 324, 328, 330, 332, 334-335, 337, 348, 358-359, 360, 362-364, 369, 375, 376, 381, 382
Dulles, John Foster (1888-1959) 315
Dürckheim, Karlfried graaf von (1896-1988) 164, 176, 212, 246, 259
Edsman, Carl Martin (1911-2010) 228
Ehnmark, Erland (1903-1966) 163, 350
Eijnatten, Joris van 283
Einstein, Albert (1879-1955) 69, 162, 203, 215
Einthoven, Louis (1896-1979) 131, 132, 150, 176-177, 290, 331
Eisenhower, Dwight (1890-1969) 311, 312, 315, 316
Ellis, Mabel 341
Endt, Friso (1921) 337
Engel, Henk 262-263
Engelsman, B.A. 216
Erhard, Ludwig (1897-1977) 257, 314
Everaars, C. 167
Exler, Marie Jacobus Johannes (1882-1939) 32-33, 39, 42, 60
Fasseur, Cees 52, 54, 57, 62, 67, 68, 71, 79, 136, 137, 214, 323, 253, 254, 330, 333, 343, 345, 365-370, 372
Feigel, Fritz 223, 260
Fentener van Vlissingen, Reinoud (1921-1984) 192, 198, 200-201, 241, 350
Fentener van Vlissingen-van Oostdijk, Gerie (1919-1997) 198
Fischer, H.Th. (1901-1976) 99, 107, 110, 191
Fjellander, Ingrid 244
Folkersma, A.F. (1873-1963) 97, 184, 186-188
Franken, Gerard (1896-1992) 198, 200-202, 235, 274, 350
Franken-Gaines, Ruth (1896-1988) 198, 200-202, 274, 350
Frater Smid, E. 198, 239-240, 243, 257, 267
Gaay Fortman, W.F. de (1911-1997) 358
Gaitskell, Hugh (1906-1963) 310
Gandhi, Mahatma (1869-1948) 69, 117, 222, 354
Gardner, Adelaide 212
Geerts, G.J. 339
Geldens, Jeannette (1902-1999) 89, 113, 131
Gerbrandy, Pieter Sjoerds (1885-1961) 203, 329-334, 365, 369, 380, 382
Gerhardt, Ida (1905-1997) 179
Geyl, Pieter (1887-1966) 179
Gibson, George 236, 354
Gide, André (1869-1951) 220
Giebels, Lambert (1935-2011) 36, 40, 133, 360-361, 363-365, 369

Gijmink, G.J.H. (1913-1979) 88, 92-93, 148, 163
Gilles, C.M. 'Kokkie' (1918-2006) 321, 333, 337, 367
Goedhart, Frans (1904-1990) 143-144, 146, 171, 189, 361, 379
Goes, Albrecht (1908-2000) 212-213
Goetmakers, A.W. (1897-1976) 172
Graaff, F.A. de (1905-1962) 87-88, 107, 131, 168, 311, 331
Graevenitz, Phyllis von 66
Graham Howe, Eric (1896-1975) 352
Graham, Billy (1918) 284
Greidanus, Tj. 167, 198
Grosjean, Georges (1891-1981) 226, 228, 259, 260
Grunow, Richard 354
Gubbins, Sir Colin (1896-1976) 310
Guenther, A.M. 147
Gurdjieff, George Ivanovitsj (1866-1949) 220, 293
Haar Rommenie, N.J. ter 97
Hamel, J.A. van (1880-1964) 35, 335, 348, 349, 362, 369, 378, 383
Hardenbroek, Gijs van (1902-1960) 331
Hartner, Willi 107, 110, 163
Hartog, Jan de (1914-2002) 179
Hassan, Nabil Ismail Izzet (1920) 92, 105, 193, 212, 213, 214
Hatch, Alden (1898-1975) 310, 316, 321, 360
Healey, Denis W. (1917) 312, 314
Hebly, J.A. (1923-2001) 168
Heeckeren van Molecaten, Eric van (1916-1984) 64
Heeckeren van Molecaten, Evert Walraven baron van (1897-1942) 32
Heeckeren van Molecaten, Rita zie: Pennink-Nitschmann, Rita
Heeckeren van Molecaten, Walraven baron van (1914-2001) 9, 10, 11, 15, 16, 33, 44, 48, 59-64, 77, 103-104, 113, 122, 126, 127, 133, 136, 138, 148, 161, 162, 176, 196, 203, 210, 231, 232, 235, 306, 321, 325, 327, 331, 333-337, 339, 342, 344, 350, 356, 364, 366, 367, 368, 371, 372, 373, 376, 377
Heeckeren van Molecaten-Groeninx van Zoelen, Adolphine Agneta baronesse van (1885-1967) 32, 38, 71, 124, 127, 130, 133, 147, 160, 161, 207, 210, 211, 230, 268, 270, 290, 325, 327, 333, 336, 342, 346, 377
Heiler, Friedrich (1892-1967) 162, 164, 173, 212, 354
Heinemann, F.H. (1889-1970) 117, 148, 150-151
Heinz II, Henry J. (1908-1987) 312, 314
Hendrix, Dinie (1905-?) 196, 201
Herk, Magdaleen van 358, 359
Heyn, Gerrit (1895-1984) 198
Hiltermann, G.B.J. (1914-2000) 334
Høegh, Leif (1896-1974) 312
Hoekstra, Pieter (1917-2006) 192
Hoeven, Jan van der (1911-1988) 26, 113, 350
Hofland, H.J.A. (Henk) 357, 361, 365
Hofmans, Frits (1896-1964) 32, 94
Hofmans, Frits jr. 198
Hofmans, Greet (1894-1968) 9-17, 24, 31-38, 40-45, 49-55, 57-58, 59-64, 66, 68, 69-70, 73, 74, 76, 77, 85, 88, 89, 93, 94, 108, 113, 114, 119, 120-121, 124-126, 128-133, 137, 144, 146, 149, 155, 159, 160-161, 167, 174-175, 177, 183, 185-188, 192, 194, 198-199, 201, 203, 210, 216, 230, 252-254, 258-260, 262, 264, 268, 273-279, 281, 287, 288, 290-291, 292, 294, 295, 299, 302, 308, 323, 325-342, 343-349, 352, 353, 356, 357-372, 373-383
Hofmans, Hermien (1903-1936) 32
Hofmans, Lies (1899-1966) 32
Honert, Leny van den 198, 200, 201, 235
Höngen, Elisabeth (1906-1997) 196
Hooft, Maria J. 't 315
Hoogewerff, J.J. 272-273
Hoorn, L. van 192
Hoornik, Ed. (1910-1970) 179
Hopkinson, Dorothy (?-1993) 339-341
Hopkinson, Stephan (1908-2004) 164, 233, 260, 341
Hopkinson, Tom (1905-1990) 163, 164, 226, 299-300, 305, 307, 340, 341
Houwaard, C. 339
Huber, Hans 277
Huri, Sofi (1897-1983) 207, 212, 221, 222, 260, 268
Hutchings, John F. 341
Huxley, Aldous (1894-1963) 162, 181, 228
Hyde, Lawrence (1894-1957) 350
Ingen-Jelgersma, J.C. van (1892-1969) 148, 150
Iqbal, Mohammed (1877-1938) 213
Irene, prinses (1939) 10, 21, 23, 26, 30, 37, 66, 180, 242, 357

Jaarsma, J.H. (1912) 107, 110, 112
Jackson, Charles D. (1902-1964) 312, 315
Jacobi, Claus (1927-2013) 334
Jong, Année Rinzes de (1883-1970) 271
Jong, Lou de (1914-2005) 81, 371
Jong, Martine de (1926-2001) 198, 278, 279, 327, 333, 350
Jong, Taco M. de 257
Jonsson, Greta (1888-1950) 203
Jordan, Henriette 171, 212, 228
Juliana, koningin (1909-2004) *passim*
Jung, Carl Gustav (1875-1961) 93, 162, 181, 201, 206, 220, 227, 293, 365
Kaayk, T. 192
Kaiser, Ismay (1945) 15, 40, 48
Kaiser, Jan Willem 'Dick' (1933) 15, 40, 48
Kaiser, Johan Willem 'Wim' (1897-1960) *passim*
Kaiser, Wies (1932) 15, 40
Kaiser-Westendorp, Maria Hendrika 'Rie' (1908-1999) 39, 42, 48, 207
Kars, Cor (1901-1967) 15, 16, 32, 48, 94, 167, 174, 190, 197, 198-202, 205, 285, 350
Kars, Henk (1935-2008) 199
Kars, Peter (1938-2012) 32
Kars-Sligting, Leny (1908-1994) 32, 48, 167, 174, 197, 198, 200, 201, 205, 232, 350
Katz, Margarita 246, 258
Keizer-Sligting, Jo 201, 205, 232
Kennedy, John F. (1917-1963) 315
Kesarcodi, Hima 39, 89, 196, 249
Kesarcodi, Prebby 249
Khan, Vilayat Inayat (1916-2004) 152, 153, 167, 173, 227
Kiesinger, Kurt-Georg (1904-1988) 314
Kissinger, Henry (1923) 314
Klaasesz, J. (1907-1997) 335
Kleffens, E.N. van (1894-1983) 323
Klompé, Marga (1912-1986) 89, 194-195, 196, 206, 305, 330, 380
Koedijk, Paul 144, 361-362
Kohnstamm, Max (1914-2010) 181, 320
Kohnstamm, Philip (1875-1951) 108-110, 127, 128, 182
Köllerström, Oskar 172, 236, 259, 352
Kool, Helma 153, 211
Kooper, W.A.J. 200
Koot, Henri (1883-1959) 33, 89, 131
Kraemer, Hendrik (1988-1965) 162
Kraft, Ole Bjørn (1893-1980) 312
Krishnamurti, Jiddu (1895-1986) 29, 32, 40, 45, 47, 69, 97, 143, 162, 168, 179-188, 201, 202, 203, 206, 222, 264, 380
Kuiper, Yme 193
Kurz, Gertrude (1890-1972) 168
Lages, Willy (1901-1971) 137, 359, 364, 381
Legh, Cynthia (1896-1983) 164, 208
Leslie, Desmond (1921-2001) 230-231
Leslie-Smith, H. 226, 265, 270
Ley, J.N. van der 153, 159
Leyds-Vlaming, Thea 200
Lieburg, Fred van 283
Lier, Bertus van (1906-1972) 196
Lindeman, Dora (1918-2008) 196
Linders, Anneke (1946-2005) 303
Lindquist, Signe (1896-1983) 259
Loeser, Norbert (1906-1958) 237, 354
Lonsdale, Dame Kathleen (1903-1971) 171, 212, 227, 354
Loon, J.A. van 192, 198, 350
Loon-Boissevain, C. van 259, 350
Luns, Joseph (1911-2002) 315
Lunshof, H.A. (1904-1978) 329
Maasbach, Johan (1918-1997) 284-285
Maasdijk, Eleonore van 64
Maasdijk, I.G. (Gerrie) van (1906-1997) 56, 59, 60, 64-68, 71, 181, 331, 336-337, 342, 361-362, 366-367, 368, 371, 377
Maasdijk-baronesse Van Tuyll van Serooskerken, Pauline van (1914-1974) 60, 64-68, 71, 181
MacDonald-Bayne, Murdo (1887-1955) 182
MacMillan, Harold (1894-1986) 315
Madariaga, Don Salvador de (1886-1978) 69, 117, 118, 163, 208, 223, 224, 236, 260
Maeder, Alphonse (1882-1971) 164, 216, 227, 242
Malaparte, Curzio (1898-1957) 220
Margriet ('Pietie'), prinses (1943) 21, 22, 24, 26, 63, 64, 66, 180, 349
Marijke (Christina), prinses (1947) 10, 11, 21-23, 32, 33-34, 36, 57, 61, 63, 64, 121, 180, 327, 346, 349, 358
Marsman-Barendregt, Rina (1897-1953) 168
Mascaró, Juan (1897-1987) 162, 221, 222, 228, 260, 341
Matthes, Chris 154-155, 167
McClelland, Grigor (1922-2013) 171
McLeod, Hugh 283

McNamara, Robert (1916-2009) 315
Meer-Rutgers, Etty van der 200
Meertens, P.J. (1899-1985) 339
Mehta, Phirozshah (1902-1994) 162, 163, 173, 209, 245, 259, 263, 264, 274
Meijer, Cees 371
Meister Eckhart (1260-1328) 19, 40, 215, 222
Mekeel, Arthur J. (1909-2005) 246
Mensching, Gustav (1901-1978) 200, 236, 286, 287, 339, 350
Metman, Philip (1892-1967) 88, 90, 92, 99, 118, 132-133, 151, 176, 286, 290
Meulen, Daniel van der (1894-1989) 104, 214
Meursing, E.E. 166
Meyer, Arthur 260, 274
Meyes, A. 166
Michels, F.W. 339
Mijnssen, André (1938) 28, 30
Mijnssen, Frans Christiaan (1903-1979) 15, 16, 27-29, 37, 39, 41, 44, 48, 61, 63, 64, 68, 71, 85, 89, 99, 101, 110, 120, 123-128, 133, 147, 149, 154, 159, 160, 161, 166, 167, 174, 179, 180, 183, 196, 198, 200, 207, 208, 211, 214, 235, 243, 268, 270, 272-273, 274, 277-279, 327, 331, 341, 350, 355, 373
Mijnssen, Hein (1933) 16, 28
Mijnssen, Lot (1944) 16, 28
Mijnssen, Mariet (1935) 16, 26, 27, 28, 63
Mijnssen-s'Jacob, Bernadine 'Erna' (1911-1999) 9, 11, 15, 21, 26-29, 30, 37-41, 43, 44, 61, 64, 68, 77, 89, 101, 118, 123, 125, 126, 159, 179, 180, 183, 186, 196, 198, 199, 200, 207, 249, 272, 274, 277-279, 327, 331, 335, 342, 346-349, 374, 378, 383
Mollet, Guy (1905-1975) 310, 314
Montaigne, Michel de (1533-1592) 220
Montessori, Maria (1870-1952) 162, 196, 203
Montessori, Mario (1898-1982) 132, 167, 196
Montessori-Pierson, Ada (1914-?) 121
Montijn, Ileen 193
Mulder, Gerard 144, 358, 361-362
Mulderije, Hendrik (1896-1970) 108, 136-137
Müller, Bernhard (1916-2007) 274
Müller, Christian (1921-2013) 208
Müller-Eckhard, Hans (1907-1964) 227, 235, 236, 257, 260
Myer, Adrian 230
Nehru, Jawarhalal (1889-1964) 102, 104, 143
Niemöller, Martin (1892-1984) 162, 182
Nietzsche, Friedrich (1844-1900) 40, 214, 220, 354
Nieuwenhuizen, Bert van 371
Nijland, Jan 199
Nijland-van Alphen, Etty (1917-2004) 199
Nitze, Paul H. (1907-2004) 312-315
Noë, François de la (1895-1968) 193, 208, 212, 268
Noordenbos, Oene (1896-1978) 339
Orr-Lewis, Ann (1906-1996) 66-68, 361, 366
Ortega y Gasset, José (1883-1955) 29, 88, 162, 202, 354
Os, Ch.H. van 128, 148, 150
Osborn, Thomas Lee (1923-2013) 284-285
Ouspensky, P.D. (1878-1947) 182, 202
Oven, J.C. van (1881-1963) 305
Over-den Blanken, Annie 200, 201
Pahud de Mortanges, Charles Ferdinand (1896-1971) 193
Pallandt van Eerde, Philip baron van (1889-1979) 97, 184
Palmstierna, Erik baron (1877-1959) 117, 118, 162, 173, 212, 216
Pantchoulidzew, Aleksei (1888-1968) 367
Pascal, Blaise (1623-1662) 220
Peacock, Arthur (1924-2006) 173
Pennink-Nitschmann, Rita (1912-2005) 9-11, 15, 21-24, 26, 30, 33, 38, 42-45, 59, 61, 62-67, 69, 77, 81, 87, 91, 100, 118, 126, 133, 161, 162, 186, 190, 196, 208, 210, 231, 249, 262, 278-279, 306, 331, 333, 342, 343-345, 348, 356, 366-368, 373, 374, 378, 383
Philips, Frits (1905-2005) 55, 198, 320
Philipsen, Ingeborg 316
Picard, Max (1888-1965) 181-182
Pierson, Eudia (1941) 16, 23-26, 30, 63, 66, 67
Pierson, Jan Lodewijk 'Bob' (1908-1979) 24-29, 38, 43, 44, 64-68, 69, 71, 72, 102, 123, 126, 128, 129, 132, 159, 163, 183, 196, 200, 207, 217, 219, 232, 233, 249, 268, 270, 277-279, 327, 331, 341, 363
Pierson-van Tienhoven, Bep (1902-1993) 9, 11, 21, 24-30, 38, 43, 44, 62-68, 69-76, 81, 87, 90, 91, 104, 105, 107-109, 113, 114, 118-122, 123, 124, 126, 127-129,

130, 132, 133, 147, 154, 155, 159, 160-161, 167, 176, 182, 183, 196, 200, 207, 208, 211, 215, 217-219, 248, 249, 251, 268, 279, 307, 327, 331, 341, 342, 347-349, 352, 355, 363, 374, 383
Pinay, Antoine (1891-1994) 310
Pirelli, Alberto (1882-1971) 312
Plesman, Albert (1889-1953) 181
Polderman, L.J. 47, 263
Pompidou, Georges (1911-1974) 315
Pothof, H.F.G. 172
Prins van Wijngaarden, A. (?-1958) 183, 218, 239
Purnell, J.W. 163, 191, 274, 341
Quaroni, Pietro (1898-1971) 310
Quay, Jan de (1901-1974) 89, 364, 371
Quispel, Gilles (1916-2006) 151, 240-241, 262, 365
Radhakrishnan, Sarvepalli (1888-1975) 29, 69, 101-104, 105, 117, 118, 125, 136, 173, 181, 247, 271, 376
Ramondt, Sophie (1900-1993) 168
Ranitz, Coen de (1905-1983) 179
Raspoetin, Grigori Jefimovitsj (1869-1916) 11, 12, 37, 114, 128, 131, 133, 160, 287, 325, 347, 357, 358, 360, 363, 373, 379, 382
Raven, C.E. (1885-1964) 271
Ravensdale, Lady Mary Irene (1896-1966) 173
Rechteren Limpurg, Adolph Reinhard Zeger graaf van (1909-1962) 33
Rechteren Limpurg-baronesse van Lynden, Carola gravin van (1900-1986) 70-71, 73, 116, 123, 130, 133
Reist, Werner 267-268
Reitzenstein, H.J. baron von (1881-1969) 173
Repelaer van Driel-van der Willigen, Wilhelmina Adolphine (1896-1988) 167, 193, 348
Retinger, Joseph H. (1888-1960) 310-312, 316, 317
Riemens, J.W.E. 339
Riemsdijk, Attie van (1909-1976) 33
Riemsdijk, Olda van (1943-2011) 33
Riemsdijk-baronesse Van Heeckeren van Molecaten, Aurelia van (1912-1967) 33, 71, 123, 127, 133
Rifai, Ken'an (1867-1950) 222
Rijkens, Paul (1888-1965) 179, 310, 315, 317
Rockefeller, David (1915) 312, 314, 317
Röell, Catharina Elisabeth Boudewina 'Binebeth' (1911-1995) 168, 331
Roijen, J.H. van (1905-1991) 137, 142, 145, 162, 181, 320
Roland Holst, Adriaan (1888-1976) 179
Romein, Jan (1893-1962) 179
Romme, C.P.M. (Carl) (1896-1980) 165, 305
Roosevelt, Eleanor (1884-1962) 81, 105, 111-113, 114, 116, 119, 121, 136, 145-146, 149, 167, 203, 233, 376
Roosevelt, Franklin D. (1882-1945) 81, 371
Rooyen, H.L.M. van 113, 114
Rosenberg, Ethel (1915-1953) 309
Rosenberg, Julius (1918-1953) 309
Rosenberg, Ludwig (1903-1977) 312
Roser, Hans (?-1955) 176, 191-192, 208, 213, 216
Rost van Tonningen, Nico (1889-1979) 131
Rougemont, Denis de (1906-1985) 92, 312, 314, 320
Royen-Goldschmidt, Gusta van (1913-2005) 196
Rumi, Maulana Jalaluddin (1207-1273) 213, 222
Runeberg, Arne (1912-1979) 227
Rusk, Dean (1909-1994) 315
Rutten, F.J.Th. (1899-1980) 108
Salimei dai Salimbeni, Alfredo M. 193
Sant, François van 't (1883-1966) 36, 162, 202-204, 330, 350, 356
Sartre, Jean-Paul (1905-1980) 220
Savonarola, Girolamo (1452-1498) 143
Savornin Lohman-Pierson, Hermine Agnès de (1903-1980) 196
Sayn-Wittgenstein Hohenstein, prinses Clara Maria zu (1894-1978) 193
Scheffer, Paul 40
Schenk, M.G. (1907-1991) 358, 359
Schild, Heinrich 224, 226, 277, 279
Schimmel, Annemarie (1922-2003) 163, 164, 173, 212-213, 221, 236, 257, 259, 268, 350
Schmidt, Annie M.G. (1911-1995) 383
Schmidt, Helmut (1918) 314
Schorr, Daniel (1916-2010) 146, 360
Schreuder, Jan 201
Schubart, Walter (1897-1942) 105
Schut, P. 339
Schweitzer, Albert (1875-1965) 69, 85, 118, 162, 181, 203, 215, 222, 227, 354
Selleger, E.L. (1876-1967) 148, 152, 168, 191, 197, 198

Selleger, Johanna Madeleine (1875-1957) 197, 198, 264
Shakespeare, William (1564-1616) 220
Shute, Neville (1899-1960) 162
Sickinghe, C.J.L.M. 242
Siirala, Martti (1922-2008) 260
Sims, Victor 336-337, 361
Smit, Gabriël (1910-1981) 89, 99
Smit, Joke (1933-1981) 300
Smith, Walter Bedell (1895-1961) 315
Smitt-Avis, Nelly (1909-1984) 108, 115, 116, 119, 168, 247, 327, 331
Söderblom, Nathan (1866-1931) 220, 354
Sonderman, Gerben (1908-1955) 22, 23
Spaak, Paul Henri (1899-1972) 315
Spalding, H. N. (1877-1953) 101, 173, 271
Spalding, Kenneth J. (1879-1962) 102, 117, 118, 120, 148, 150, 151, 216
Spang jr., Joseph P. (1893-1969) 312
Spoerri, Theophil (1890-1974) 93, 220, 225
Sprenger-Steinmüller, Erika (1911-1998) 192, 198, 233, 258, 260, 274-280, 350
Sri Ram, Nilakanta (1889-1973) 222, 226, 228
Staf, C. (Kees) (1905-1973) 131, 290, 330
Starkenborgh Stachouwer, A.W.L. Tjarda van (1878-1988) 329-332, 382
Steenberghe, Max (1899-1972) 312
Steinmüller, Carl Hugo (1872-1959) 275
Stelloo, Corn. 47
Stellwag, Helena 'Willy' (1902-1996) 29, 71, 96, 97, 99, 100, 108, 111, 123-127, 133, 159, 280
Stéphan, Raoul (1889-1965) 114, 164
Stikker, Dirk U. (1897-1979) 102-104, 125, 133, 134, 136-138, 142, 145, 290, 315, 358, 376
Storm, Paul (1900-2000) 196
Struycken, Teun (1906-1977) 137
Sturge, Paul (1891-1974) 170
Summerskill, Shirley (1931) 315
Sypkens, C. 243
Taets van Amerongen-Jorissen, J. 167
Tarachand Roy, Pandit (1890-1964) 352
Taylor, Charles (1931) 282
Tellegen, Marie Anne (1893-1976) 16, 31, 60, 89, 131, 137, 138, 168, 305, 330, 331, 367, 371-372
Tendeloo, Corry (1897-1956) 303-305
Thierens, Elie (1882-1967) 228, 257
Thomassen, Jan (1907-1951) 36, 42, 59, 61, 87
Thompson, J.W.R. (1906-1965) 102, 163
Thurian, Max (1921-1996) 85, 88, 91, 93, 95
Till-Tutein Nolthenius, H.P.J. (Hannie) van (1908-1986) 63, 327, 335, 342, 345, 377
Tjeenk Willink, Martina (1905-1992) 31, 36, 168, 330
Tombe, A.L. des (1907-1987) 196
Toonder, Marten (1912-2005) 191
Toonder-Dick, Phiny (1912-1990) 191
Toynbee, Arnold (1889-1975) 85, 88, 105, 162, 181, 220, 354
Trocmé, André (1901-1971) 350
Tsirintanes, A.N. (1903-1977) 148
Tudor Pole, W. (1884-1968) 164, 208, 228, 240, 245
Tussenbroek-Hulst, Jo van (1895-1989) 200, 235
Udink, Berend Jan (1926) 320
Ullmann, Richard K. (1904-1963) 352
Umbgrove-Bauduin, H.M. (1903-1991) 167
Varagnac, André (1894-1983) 181
Vening Meinesz, F.A. (1887-1966) 208, 227
Vereide, Abraham (1886-1969) 147
Verhulst, Carolus (1900-1985) 168, 198, 219, 234-236, 274, 354
Verwey-Jonker, Hilda (1908-2004) 179, 330, 380
Vilén, Anna-Greta (1896-1973) 271
Viruly, Adriaan (1905-1986) 167
Visser 't Hooft, W.A. (1900-1985) 55, 56, 79
Vivekananda, Swami (1863-1902) 29, 293
Vlekke, B.H.M. (1899-1970) 60, 92, 320
Vos, Hein (1903-1972) 302
Voûte, C.C. 167
Vreede, A.G. (1877-1966) 152-155, 172, 243-244, 246
Vries, Jacobus Johannes (Koos) de (1905-1984) 166, 167, 198-200, 214, 235, 236, 258, 350
Vries-Bessem, Bernadine 'Beep' de (1918) 15, 16, 166, 167, 198-200, 236, 240, 255, 258, 350
Waaldijk, Berteke 306, 359
Wagenaar, Marja 358-359
Walker, Kenneth (1882-1966) 151, 176, 216, 220, 221, 242, 245, 260, 270
Waterink, Jan (1890-1966) 331
Waylen, Barbara (1906-1980) 69, 88, 101, 102, 104, 112, 116, 117-122, 148, 151, 191, 222
Weenink, Wim 194, 362, 371-372

Werfel, Franz (1890-1945) 26, 29, 123
Wersch, Leo van (1903-1973) 97
Wijckerheld Bisdom, C.R.C. (1908-1995) 335
Wijers, Th.R.J. (1891-1973) 34
Wijk, Jan van 198-201
Wijnen, Harry van 360-361
Wijnmalen, G.P. (1880-1962) 88, 92
Wildeman, Bonno Teije (1910-1956) 174, 183, 197, 198-200, 214, 350
Wildeman, Wietske 199
Wildeman-Pik, Ina (1910-1993) 197, 198-200, 350
Wilhelmina, prinses (1880-1962) 10, 13, 23-24, 26, 31, 36, 43, 49-58, 59, 62, 64, 67, 74-76, 77-79, 85, 88-91, 99-100, 110, 112-114, 131, 147-149, 155, 162, 167, 168, 174, 175, 179, 181, 193, 194, 198, 202-204, 209, 212, 218, 222, 242, 243, 246-248, 255, 290, 305, 331, 332, 345-348, 363, 365, 369, 376, 378, 380
Willink, Angelique 166, 174
Willink, Jan 166, 167, 174, 198
Willink, Jeannet 166, 167, 174, 198
Wilson, Bryan R. (1926-2004) 287-288, 290
Winkler, Johan (1898-1986) 179
Winkler, Paula (1877-1958) 218
Withuis, Jolande 11, 371
Witteveen, H.J. (Johan) (1921) 218
Wolf, Herman (1893-1942) 40
Wolff-Gerzon, Alice Sara (1892-1977) 217
Wttewaal van Stoetwegen, freule C.W.I. (1901-1986) 78, 303, 305, 330, 331
Ykema-Steenbergen, Rie 350
Zaiss, Hermann (1889-1958) 284
Zander, Lev/Leon A. (1893-1964) 163, 233, 260
Zeegers-Claessen, Jo 153, 212
Zeeland, Paul Van (1893-1973) 310, 314
Zijl, A. v.d. 167
Zijl, Annejet van der 11, 370
Zippert, Erwin (1902-1956) 225, 233-237, 260, 274

Summary

In June 1956 a German magazine, *Der Spiegel*, published an article about the growing tensions at the Dutch court. According to an anonymous journalist, from the account of an anonymous informant, Prince Bernhard was in serious trouble because his wife, Queen Juliana, was 'hypnotized' by a faith healer called Greet Hofmans and her allies. Hofmans was labelled as a 'Rasputin' and her friends were said to have formed a sectarian group – a 'semi-religious, semi-scientific-political organization', responsible for a series of conferences at the Oude Loo, a medieval castle near Apeldoorn. Some members of this group worked at Paleis Soestdijk, in the Queen's staff.

The article in *Der Spiegel* caused great uproar, especially in government circles, because major constitutional problems would arise if these tensions were to lead to divorce of the Queen and Prince Consort. Prime minister Willem Drees (leader of the socialist party PvdA) took a firm stand: no divorce, no abdication. A commission of three so-called 'wise men', under the chairmanship of the influential Catholic politician Louis Beel, was asked to intervene. As a result of this, and to save marriage and monarchy, Queen Juliana had to break all ties with Hofmans and her friends of the Oude Loo group. She also had to dismiss a number of her staff members and was forced to abstain from participating in the Oude Loo conferences. This was a great sacrifice for the Queen, to whom friendships were important and who had greatly enjoyed 'her' conferences (she was one of the initiators).

Prince Bernhard, on his side of the bargain (as only became known fifty years later!), had to promise not to spread negative rumours about what happened between the Palace walls, to stay away from journalists and to abstain from inviting people Juliana disliked to Soestdijk. He never paid heed to these promises, but instead forced Juliana to keep hers by informing a journalist friend, off the record, about the outcome of the commission's work! Moreover: the Prince was praised as the saviour of the monarchy for bringing his wife back to her senses. In the end it turned out that he himself had been the anonymous informant of *Der Spiegel*.

Since 1956, the royal crisis has mostly been written about from a political or constitutional point of view, based on the information Prince Bernhard spread about his wife and the Hofmans group. His view that Juliana was a

more or less insane marionette of a sinister sect and that he had to force her back to reality by spreading the news about this dangerous (pacifistic or even communistic) Hofmans clique, is still dominant – even though it's becoming more and more clear that the Prince was, to say the least, biased and not very reliable. What was, for instance, unknown (or neglected) for a long time was that Bernhard's adultery was one of the reasons the royal marriage was under great pressure.

In this study the 1956 crisis is described from a different point of view than the usual one. Thanks to a number of family archives not previously investigated, the story of the Hofmans group can be told. What kind of people were they, what were their religious beliefs, what was the relationship between them and with Queen Juliana? The focus lies on the Oude Loo conferences. Why and by whom were they organized, who was invited, who were the speakers, what did they talk about and what impression did the conference leave on the participants and the outside world?

These questions bring us to the central theme of this survey: why was Queen Juliana so vulnerable in 1956 that she was forced to give up all that was so dear to her, i.e. her friendships, her conferences and her staff members? To answer this, religion and gender in the Netherlands in the post-war decade have to be taken into account, as well as the international situation, especially the Cold War and trans-Atlantic cooperation (for instance in the Bilderberg conferences of which Prince Bernhard was the chairman).

As the archives showed, the conferences at the Oude Loo were strongly Christian in belief, although other religions (like Islam en Hinduism) were more than once the subject of discussion in Apeldoorn. The goal was to restore belief in the notion of 'God founder of the world and therefore invincible'. That man had put himself in the centre instead of God, was seen as the cause of all trouble (and illness) in the world. The leading idea at the Oude Loo was that if every man and woman individually reinforced his or her relationship with the Almighty, peace would be at hand. Everybody had to play his part in bringing about the so called 'theocracy': a vague future unknown to humankind in which God's rule over the world was restored.

The Oude Loo conferences were the vehicle for spreading this idea from Holland to the rest of the world. The organizers considered themselves, in the words of Queen Juliana, as 'privileged forerunners' – thanks to the special gifts of Greet Hofmans, who was considered an intermediate between God and believers. She had direct contact with 'the other side' and could therefore give advice to anyone who wanted to put their future in the hands of God. What people did with the messages Hofmans handed down, was their own business. According to the Oude Loo group, churches and other man-made organizations and (political or religious) ideologies were only distracting people from the right, divine path and should therefore be avoided.

At the Oude Loo Juliana wanted to be a participant like any other – which of course she was not. The conferences had a special impact because of the fact that the Queen (and her mother as well sometimes) was involved in it, even though Juliana wanted no privileges. She participated enthusiastically in the discussions, and between the speeches she served drinks for the audience. Notwithstanding that, Hofmans and her friends saw the Queen as the figurehead of their religious movement. Because of her high position she was able to send the message of God to the world at large. During state visits and in her speeches at Christmas for instance she spoke words that the Hofmans group considered as being in accordance with their ideas – for ordinary listeners (like the Americans during the state visit in 1952) they were just ordinary Christian thoughts. At the same time Juliana was careful to keep a sharp distinction between her thoughts spoken in private and in public. Between the thick walls of the Oude Loo castle her words were more outspoken than when she was acting as a Queen.

The Hofmans group did not want to be considered as a sect, but as an informal community without strict rules. In the beginning, the rule was that participants were invited to the Oude Loo conferences only once, in order to spread the word of God as widely as possible. But over time, a particular group of people emerged that visited the conferences more than once, and some of them even became regular attendees. What they had in common was that they were mostly non-churchgoing Christians who believed in Hofmans as a kind of biblical prophetess.

The problem was that the Oude Loo, and the group associated with it, were seen as suspect by outsiders. One of the reasons was the guru-like status of medium Hofmans. For example, Eleanor Roosevelt (who attended the second Oude Loo-conference) stated 'that it was almost arrogant to expect to establish with the Almighty a direct and conscious connection'. It was not only *Der Spiegel* that compared Hofmans with the faith healer Rasputin, the Russian monk who had held a firm grip on the Tsarist court after curing the youngest son of Tsar Nicolas II.

Probably even more harmful to the reputation of the Oude Loo conferences was the personality of the main organizer, Wim Kaiser. He was the ideologist of the 'theocratic' Oude Loo movement. For him the messages Hofmans handed down were holy obligations and had to be followed – just as he himself had done in 1948 by resigning from his job, giving up his house and leading his wife and children into exodus to live a life in the service of the Almighty.

This deed was highly praised by Queen Juliana and her mother Wilhelmina, who were impressed by Kaiser's devotion to God. They also appreciated his frank way of speaking. Kaiser did not distinguish between royalty or, say, farmers or craftsmen: he just said what he had to say. And he mostly took a firm position: he rejected what he considered as compromises. To live up to God was hard and demanded what he called 'vertical obedience' or uncondi-

tional surrender to the word of the Almighty, as was shown by Abraham and Job in the Bible. The problem was that he lacked any kind of empathy, and his behaviour gave the conferences a bad reputation with quite a few people (Eleanor Roosevelt amongst them). The tragic thing about Kaiser is that he strongly believed he was doing something good for humankind; but he could not (under)stand individual humans.

The rumour that the Oude Loo group formed a kind of sect around medium Hofmans; their opposition to the (strong post-war) status of the established churches; and the way Kaiser behaved, not only gave the Oude Loo conferences a bad reputation, but also had a negative impact on Queen Juliana. Many politicians, journalists and clergymen had difficulties understanding what was going on in and around Apeldoorn and what Juliana was up to. She was believed to be out of control and out of her mind – even though there was hardly any problem between her and the governing socialist-Catholic coalition to fuel that claim.

What harmed Juliana was the negative way in which Prince Bernhard (mostly off the record) spoke about the Hofmans clique. It seemed that the main problem Bernhard had with Hofmans and the other friends of his wife, was not so much their religious beliefs as the way they – as he saw it – interfered in his marriage and therefore threatened his way of life. He strongly believed they pressed his wife to criticize his sexual behaviour (which indeed Juliana's friends abhorred) and his involvement in the trans-Atlantic Bilderberg conferences (which Juliana indeed asked prime minister Drees to put an end to).

Another problem for Juliana was that women in the post-war period were not taken seriously. Once married, a woman in the Netherlands was not allowed to work in public service, and was subordinate to her husband. This did not change in the Netherlands until 1956/1957, but until then Prince Bernhard had every right to say (as he actually did!) that although his wife was the head of state, he was head of the household. This gender situation contributed strongly to the vulnerability of Juliana in 1956, because as a woman she had to deal with strong male opposition during the crisis.

Being a man, on the other hand, Bernhard held a strong position. He and the leading Dutch politicians of those days shared the objective that a divorce had to be avoided: Bernhard because his life was built on being married to the Queen of the Netherlands; and Drees, Beel and others because they feared constitutional problems – abdication of the popular Juliana was the most likely outcome of a divorce and would no doubt have resulted in an electoral trouncing for the parties involved, first and foremost the PvdA. All this, plus the dynastic interests of her House, was too strong a force for Juliana to resist. She was unable to withstand the pressure put on her to give notice to certain members of her staff and (temporarily as she believed for a time) to put

an end to her friendship with Hofmans and the others and to abstain from visiting the Oude Loo conferences. For the Queen this was a tragic decision to take, more so because her friends refused to understand why she surrendered completely to the wishes of her husband and the government and therewith forsook what she had held to be a holy mission in the service of God Almighty for some eight years.

More than thirty years later, in 1988, Juliana accidently met one of her old Oude Loo friends, Rita van Heeckeren. They took up their old relationship, drank tea together from time to time and sent each other Christmas cards. After three years, this renewed friendship came to an end. Without explanation Juliana wrote that she was no longer able to see Rita or otherwise remain in contact with her. Rita and her husband Walraven (one of the staff members Juliana was forced to fire in 1956) supposed that Prince Bernhard was (again) the cause of this new farewell – which turned out to be a definitive one. Juliana died in 2004, not ever seeing her adored friend again, with whom she had shared a religious mission. A mission towards a better, peaceful world under the rule of God. A mission in which she had been very proud to participate.

Dankwoord

Net als Juliana voel ik mij 'bevoorrecht'. En dat om een heleboel redenen. Om te beginnen ben ik bevoorrecht door het liefdevolle gezin waarin ik in Veldhoven opgroeide. Met een zachtaardige vader en een wijze moeder, die niets met geschiedenis zegt te hebben maar wel een grote en oprechte belangstelling heeft voor de medemens – en dat is essentieel voor een historicus. Ik ben blij dat zij de totstandkoming van dit proefschrift heeft mogen meemaken. Ook mijn drie zussen, mijn zwagers, peettante, andere tantes en ooms en neven en nichten gaven en geven mij een rijk gevoel.

Bovendien had ik het geluk op de lagere en middelbare school les te krijgen van bevlogen docenten, die mij de liefde voor geschiedenis en literatuur bijbrachten. Meester Theo Verhagen en leraar Jacques Peeters staan daar model voor. Het is spijtig dat onze geschiedenisleraar Emiel Verstraeten te jong gestorven is om mijn promotie mee te maken. Ook Henry Campman is er niet meer, maar gelukkig zijn er uit die schooltijd nog veel vrienden over.

Bevoorrecht was ik ook omdat een studiebeurs mij in staat stelde geschiedenis te studeren. Dat was zonder staatssteun voor mij nooit mogelijk geweest omdat mijn ouders dat simpelweg niet hadden kunnen betalen. Dat dergelijke beurzen niet meer bestaan, is een kwalijke zaak en ontneemt scholieren uit de lagere sociale klassen de mogelijkheid hun capaciteiten ten volle benutten – en dat terwijl de maatschappij als geheel toch veel rijker is dan in de jaren zeventig, toen ik naar de universiteit ging.

In Utrecht en daarna in Gent kreeg ik opnieuw te maken met gedreven docenten die hart hadden voor hun vak en hun studenten. Een van de hen was prof. dr. Ed Jonker, die toen niet zal hebben bevroed dat hij mij nog eens op weg zou helpen richting een dissertatie (over een koninklijk onderwerp nog wel). Ook prof. dr. Romain Van Eenoo zal ik dankbaar blijven voor de enthousiasmerende wijze waarop hij mijn doctoraalscriptie begeleidde.

In beide steden en aan het Nederlands instituut in Rome heb ik al studerend vrienden opgedaan die mij mijn verdere leven trouw zouden blijven. Ruud Moll, Jan van Muilekom, Joost Lagendijk en Aart van Dam hebben mijn geschiedenisvlam levend gehouden dankzij inspirerende bijeenkomsten – al meer dan dertig jaar lang een feest. In Rome en daarna bracht Romke Visser op mij zijn bevlogenheid voor de geschiedenis en de bredere verbanden over. Peter Renard, Carl en Frank Schelstraete, Claire Gijssels en Marleen

Maes en allen die daarbij horen, houden de hechte band met het geliefde Vlaanderen warm. Echte vriendschap kent geen grenzen.

Bevoorrecht was ik ook doordat ik kort na mijn afstuderen de kans kreeg aan de reeks *Het aanzien van* te werken. In de loop der jaren heb ik in het boekenvak tal van bijzondere mensen ontmoet, waarmee ik nog steeds contact heb. Zo heeft Frans Duivis zijn scherpe blik over deze dissertatie laten gaan en mij voor diverse uitglijders behoed.

Met het schrijven van *Het aanzien van het Huis van Oranje* begon mijn belangstelling voor het Nederlandse koningshuis. En omdat eenoog koning is in het land der blinden, mocht ik in de jaren negentig bij de NOS documentaires maken over de Nederlandse monarchie – indertijd een non-item voor zichzelf respecterende journalisten. Een van de documentaires, over Juliana en Greet Hofmans, zou een kleine twintig jaar later uitmonden in dit proefschrift. Bij de research daarvoor kwam ik in contact met mensen die Hofmans nog persoonlijk hadden gekend. Van hen kreeg ik documenten mee die mij zouden leiden naar de privéarchieven waarop dit onderzoek is gebaseerd. Het is een waar voorrecht geweest ooggetuigen als Erna Mijnssen en Walraven van Heeckeren van Molecaten te hebben mogen ontmoeten. Zij hebben iets in gang gezet, waarvan ze het eindresultaat niet zouden meemaken.

Maar om via hen tot een dissertatie te komen, was er nog een tussenstap nodig. Dat mij gevraagd werd zitting te nemen in de kernredactie van de *Winkler Prins Encyclopedie Koninklijk Huis* was om meerdere redenen een voorrecht. Niet alleen door de strenge, maar liefdevolle leiding van Maggy Groenewald, maar ook door het samenwerken met Ino Wubben, Piet Lekkerkerk, Frank Tebbe en Helm Horsten en de contacten met diverse auteurs ontstond er een boeiend 'koninklijk' netwerk. Later zouden prof. dr. Coen Tamse, prof. dr. Mieke Aerts en dr. Jeroen van Zanten mij adviseren om bij prof. dr. Henk te Velde te gaan promoveren op het onderzoek naar koningin Juliana en de Oude Loo-conferenties.

Zo kwam ik in Leiden terecht, aan de universiteit die nog gesticht is door Willem van Oranje zelf. Ook dat bleek een voorrecht. In Henk te Velde vond ik een inspirerende begeleider, die mijn neiging tot overdaad probeerde te temperen en aan mijn onderzoek richting trachtte te geven. Toen ik in 2008 bij hem kwam en zei niet zeker te weten of zo'n langdurig promotietraject wel iets voor mij was, gaf hij het advies gewoon te beginnen. Gelukkig heb ik die raad opgevolgd. Zeker ook de bijeenkomsten met mijn medepromovendi (en de daarop aansluitende etentjes) had ik voor geen goud willen missen. Ik hoop dat deze lotgenoten beseffen hoezeer ze hebben bijgedragen aan het welslagen van mijn onderzoekstraject – wellicht volstaat daarvoor het lezen van de inleiding!

Ook anderen hebben mij geholpen op het wetenschappelijke pad. Zo kreeg ik nuttige adviezen van prof. dr. Joris van Eynatten, prof. dr. Wouter Hanegraaff, prof. dr. Yme Kuiper, prof. dr. Arie Molendijk, dr. Flip Maarschalker-

weerd, dr. Wim Weenink en Jord Schaap. Promovenda Albertine Bloemendal voorzag mij van literatuur betreffende Bilderberg; prof. dr. George Harinck, dr. Anneke Ribberink en Mieke Aerts gaven kritisch commentaar op de hoofdstukken over godsdienst en gender.

Maar aan het schrijven ging uitgebreid onderzoek vooraf. Daarbij was de steun van Hans van Loon, Lot en Tom Etty, Ismay Kaiser en Loukie en Charles de Vaere onontbeerlijk. Van hen kreeg ik inzage in nog niet eerder bestudeerde archieven met vaak zeer persoonlijk en gevoelig materiaal. Ook gaven zij hun visie op de gebeurtenissen rond 1956. Hopelijk heb ik het vertrouwen dat zij in mij stelden niet beschaamd.

Het was bovendien een voorrecht met tal van mensen te spreken die Juliana en/of Greet Hofmans nog persoonlijk hadden gekend, of die de Oude Looconferenties hadden bezocht. Rogier Fentener van Vlissingen, Elsie Franken-Holt, Wies Minnema-Kaiser, Mariet The-Mijnssen, Hein Mijnssen, Wiet Wildeman en anderen hebben mij uitgebreid te woord gestaan. Een speciaal woord van dank gaat uit naar 'Beep' de Vries-Bessem, Linda Kars-Villanueva, Jet Wildeman en Eudia Vegelin van Claerbergen-Pierson, die mij ook foto's uit hun familiealbums ter beschikking stelden, voor (letterlijk) een beter beeld van de conferenties.

Dat ik op het spoor kon komen van al deze mensen, heb ik onder anderen te danken aan Michel Krielaars, Ton Boersma en Dorothea de Flines. Dominee Hans Greive gaf me inzicht in de Bijbelse interesse van koningin Juliana, Henk de Sitter en wijlen Henk Kars verduidelijkten voor mij de (denk)wereld van de kring rond Greet Hofmans.

En dat alles samen heeft geleid tot dit proefschrift. Aan de totstandkoming ervan hebben Sacha Buddingh' en Piet Lekkerkerk een belangrijke bijdrage geleverd als kritische meelezers. Ook Marianne Hamstra en René de Kam hebben mij met raad en daad terzijde gestaan. Gill Griffiths ben ik erkentelijk voor het corrigeren van de Engelse samenvatting én omdat ik via haar en Myriam Lipovsky in de *Noorderzon* een aantal weken in stilte en afzondering aan het proefschrift heb kunnen werken. Dank ben ik ook verschuldigd aan uitgever Kees de Bakker voor het in mij gestelde vertrouwen: hij heeft wel heel lang op het manuscript moeten wachten, maar ik hoop dat hij tevreden is met het resultaat.

In tijden van aanzienlijke drukte is ontspanning van groot belang. Ik dank dan ook mijn badmintonmaatjes voor hun 'we houden toch wel van je', als ik er soms niet helemaal met mijn hoofd bij was en mijn dropshots hun doel misten. Ook de film- en theaterclub en het Pasen- en Kerstmiseetgenootschap schonken mij afleiding en vooral vriendschap – net als mijn dinsdagochtend-fotografie-en-tekenmaatje en haar familieleden. En waar zouden we zijn zonder muziek, die verbindt en inspireert over de generaties heen? Het is wellicht niet toevallig dat vriendschap de rode draad vormt van deze dissertatie.

Dankzij mijn familie en vrienden weet ik mij een bevoorrecht mens. Maar bovenal heb ik het geluk samen te leven met een man met wie ik veel deel en die mij mijn vriendschappen gunt en zich daardoor niet bedreigd voelt. Het heeft lang geduurd, maar eindelijk heb ik hierbij een langlopende belofte ingelost, namelijk dat het proefschrift 'volgend jaar' klaar zal zijn. Zonder Ruben als anker van mijn bestaan was het wellicht nooit zover gekomen. Hij is mijn grootste voorrecht.

Over de auteur

Han van Bree (Veldhoven 1957) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit Gent. Na voltooiing van zijn doctoraalscriptie over het Daensisme in Nederland, studeerde hij in 1982 af. Vervolgens ging hij werken voor Uitgeverij Het Spectrum en werd hij in 1983 belast met het schrijven van boeken in de reeks *Het aanzien van*. Hij ontwikkelde zich daarnaast gaandeweg tot een specialist op het gebied van het Nederlandse koningshuis en zat onder meer in de kernredactie van de *Winkler Prins Encyclopedie Koninklijk Huis* (2005). Vanaf 1989 werkte hij parttime voor de publieke omroep, onder meer bij het NOS Journaal, NOVA en NOS Actueel. Voor die laatste afdeling maakte hij over onder anderen prins Claus, koningin Juliana en prins Bernhard een aantal documentaires, die werden uitgezonden in de dagen na hun overlijden in respectievelijk 2002 en 2004. De onderhavige studie is van dat werk een direct voortvloeisel. Bij het voorbereiden van de documentaire *Juliana en Hofmans* maakte hij kennis met enkele ooggetuigen van de hofcrisis van 1956 en kreeg van hen diverse documenten mee, onder meer over de Oude Loo-conferenties. In 2007 besloot hij daar een boek over te schrijven, dat een jaar later de vorm kreeg van een proefschrift toen bleek dat er nog veel meer materiaal bewaard was gebleven dat nog niet was bestudeerd.